

**University of Agribusiness and Rural Development
Bulgaria**

Proceedings
of the International Scientific and Practical Conference
“Bulgaria of Regions”

Plovdiv, 2023

Proceedings of the International Scientific and Practical Conference

BULGARIA OF REGIONS'2023

Conference topic'2023

Innovations for Sustainable Regional Development

26-27 October 2023

University of Agribusiness and Rural Development

Plovdiv, Bulgaria

Сборник доклади от Международна научно-практическа конференция

БЪЛГАРИЯ НА РЕГИОНИТЕ'2023

Тема на конференцията 2023

„Иновации за регионална устойчивост“

26-27 октомври 2023, Пловдив

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Proceedings of the International Scientific and Practical Conference

BULGARIA OF REGIONS‘2023

© Academic Publishing House „Talent”, Plovdiv, 2023
University of Agribusiness and Rural Development, Bulgaria

Сборник доклади от Международна научно-практическа конференция

БЪЛГАРИЯ НА РЕГИОНИТЕ‘2023

© Академично издателство „Талант”, Пловдив, 2023
Висше училище по агробизнес и развитие на регионите, Пловдив

<http://science.uard.bg/>

ISSN 2815-5262 (on-line)

Научен комитет на конференцията Conference Scientific Committee

Доц. д-р Светла Димитрова – председател
Доц. д-р Екатерина Арабска
Проф. д.н. Георги Георгиев
Проф. д.н. Божидар Хаджиев
Проф. д.н. Пенчо Пенчев
Проф. д-р Марияна Иванова
Проф. д-р Мариана Асенова
Проф. д-р Събин Събев
Проф. д-р Златка Григорова
Проф. д-р Пламен Лаков
Проф. д-р Красимир Левков
Проф. д-р Георги Йорданов
Доц. д-р Александър Давчев

Доц. д-р Бисер Кръстев
Доц. д-р Георги Георгиев
Доц. д-р Ангел Саров
Доц. д-р Красимир Асенов
Доц. д-р Ивайло Дагнев
Доц. д-р Наталия Стоянова
Доц. д-р Валентина Маринова
Доц. д-р Деян Хаджийски
Доц. д-р Димитър Якимов

Assoc. Prof. Svetla Dimitrova, PhD –
Chairmen
Assoc. Prof. Ekaterina Arabska, PhD
Prof. Georgi Georgiev, DSn
Prof. Bojidar Hadziev, DSn
Prof. Pencho Penchev, DSn
Prof. Mariana Ivanova, PhD
Prof. Mariana Asenova, PhD
Prof. Sabin Sabev, PhD
Prof. Zlatka Grigorova, PhD
Prof. Plamen Lakov, PhD
Prof. Krasimir Levkov, PhD
Prof. Georgi Yordanov, PhD
Assoc. Prof. Aleksandar Davchev, PhD
Assoc. Prof. Biser Krastev, PhD
Assoc. Prof. Georgi Georgiev, PhD
Assoc. Prof. Angel Sarov, PhD
Assoc. Prof. Krasimir Asenov, PhD
Assoc. Prof. Ivaylo Dagnev, PhD
Assoc. Prof. Nataliya Stoyanova, PhD
Assoc. Prof. Valentina Marinova, PhD
Assoc. Prof. Deyan Hadziyski, PhD
Assoc. Prof. Dimitar Yakimov, PhD

Организационен комитет на конференцията Conference Organizing Committee

Доц. д-р Александър Давчев –
председател
Ас. д-р Делян Плачков
Ас. Васко Василев
Ас. Иванка Георгиева
Ас. Михаела Костадинова
Преп. Владислава Георгиева

Assoc. Prof. Aleksandar Davchev, PhD –
Chairmen
Assist. Prof. Delyan Plachkov, PhD
Assist. Prof. Vasko Vasilev
Assist. Prof. Ivanka Georgieva
Assist. Prof. Mihaela Kostadinova
Assist. Prof. Vladislava Georgieva

Редактори на сборника
Proceedings' Editors

Проф. д-р Пламен Лаков

Проф. д-р Огняна Стоичкова

Проф. д-р Красимир Левков

Доц. д-р Александър Давчев

Prof. Plamen Lakov, PhD

Prof. Ognyana Stoichkova, PhD

Prof. Krasimir Levkov, PhD

Assoc. Prof. Aleksandar Davchev, PhD

Рецензенти на сборника
Proceedings' Reviewers

Доц. д-р Наталия Стоянова

Доц. д-р Александър Давчев

Assoc. Prof. Nataliya Stoyanova, PhD

Assoc. Prof. Aleksandar Davchev, PhD

Съдържание Contents

ПЛЕНАРЕН ДОКЛАД PLENARY SESSION

**ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ ЧРЕЗ ИНОВАЦИИ ЗА РЕГИОНАЛНА
УСТОЙЧИВОСТ 18**

Божидар Хаджиев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

**ECONOMIC GROWTH THROUGH INNOVATION FOR REGIONAL
SUSTAINABILITY**

Bojidar Hadziev

University of Agribusiness and Rural Development

**СЕКЦИЯ 1: РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ, ИНВЕСТИЦИИ И РИСК
SECTION 1: REGIONAL DEVELOPMENT, INVESTMENT AND RISK**

**FLUCTUATIONS OF THE AGROCLIMATIC CONDITIONS FOR THE
DEVELOPMENT OF VITICULTURE IN A CERTAIN VITICULTURAL
REGION ON THE BASIS OF LAND DATA 38**

Plamen Lakov

University of Agribusiness and Rural Development

**MARKET RISK ASSESSMENT IN THE COMMON AGRICULTURAL
POLICY OF THE EUROPEAN UNION: IMPLICATIONS AND
RECOMMENDATIONS..... 57**

Delyan Plachkov

University of Agribusiness and Rural Development

**ДЪРЖАВНОСТЕН УПАДЪК И РЕФОРМАТОРСКИ ИДЕИ В
РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ 65**

Камен Петров

Университет за национално и световно стопанство

**STATE DECLINE AND REFORMIST IDEAS IN REGIONAL
DEVELOPMENT IN BULGARIA**

Kamen Petrov

University of National and World Economy

**УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ДОГОВОРНИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРИ
ПРЕДОСТАВЯНЕ НА АГРОЕКОЛОГИЧНИ ОБЩЕСТВЕНИ БЛАГА В
ЗЕМЕДЕЛИЕТО – АНКЕТА СРЕД СТЕЙКХОЛДЪРНИТЕ ЛИДЕР И**

ПОДХОДА WOMR	79
Ангел Саров, Валентина Маринова	
<i>Висше училище по агробизнес и развитие на регионите</i>	
IMPROVING CONTRACTUAL RELATIONSHIPS IN THE DELIVERY OF AGRO-ENVIRONMENTAL PUBLIC GOODS IN AGRICULTURE – STAKEHOLDER SURVEY LEADER AND THE WOMR APPROACH	
Angel Sarov, Valentina Marinova	
<i>University of Agribusiness and Rural Development</i>	
 АНАЛИЗ НА РАЗВИТИЕТО НА ПОДХОДА ЛИДЕР ЗА ПЕРИОДА 2014-2020 В Р БЪЛГАРИЯ	 88
Валентина Маринова	
<i>Висше училище по агробизнес и развитие на регионите</i>	
ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF THE LEADER APPROACH FOR THE PERIOD 2014-2020 IN R BULGARIA	
Valentina Marinova	
<i>University of Agribusiness and Rural Development</i>	
 СЪВРЕМЕННИ ИЗМЕРЕНИЯ НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА Р. БЪЛГАРИЯ	 104
Тихомир Личев	
<i>Стопанска академия „Д. А. Ценов“</i>	
MODERN DIMENSIONS OF THE REGIONAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF BULGARIA	
Tihomir Lichev	
<i>Academy of Economics „D. A. Tsenov“</i>	
 ON SOME ASPECTS OF THE MONETARY IMPROVEMENT OF ANTI-DEFLATIONARY REGULATION IN BULGARIA	 112
Petar Plamenov Petkov	
<i>University of Agribusiness and Rural Development</i>	
 A BRIEF STATEMENT ON THE REDUCTION OF THE PROCYCLICALITY OF BULGARIA'S EXTERNAL DEBT AS A FISCAL ANTI-CRISIS MEASURE	 121
Petar Plamenov Petkov	
<i>University of Agribusiness and Rural Development</i>	
 ЕВРОПЕЙСКИЯТ АГРОБИЗНЕС И БЪЛГАРСКИТЕ РЕАЛНОСТИ	 130
Веселин Бояджиев, Нели Веселинова	
<i>СУ “Св. Кл. Охридски“</i>	
EUROPEAN AGRIBUSINESS AND BULGARIAN REALITIES	
Veselin Boyadziev, Neli Veselinova	

Sofia University „St. Kliment Ohridski”

**СЕКЦИЯ 2: БИЗНЕС МОДЕЛИ, ЗЕЛЕНА ИКОНОМИКА, УСТОЙЧИВО
РАЗВИТИЕ И ИНОВАЦИИ**

**SECTION 2: BUSINESS MODELS, GREEN ECONOMY, SUSTAINABLE
DEVELOPMENT AND INNOVATION**

**НОВИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА БИЗНЕС В СЕЛСКИТЕ
РАЙОНИ, ВЪЗ ОСНОВА НА МИГРАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ ПО
ПРИМЕРА НА ПЛОВДИВСКАТА АГЛОМЕРАЦИЯ 136**

Александър Давчев, Стефан Петков

Висше училище по агробизнес развитие на регионите

**NEW OPPORTUNITIES FOR ENTREPRENEURSHIP IN RURAL AREAS,
BASED ON MIGRATION PROCESSES ON THE EXAMPLE OF THE
CITY AGGLOMERATION**

Alexander Davchev, Stefan Petkov

University of Agribusiness and Rural Development

**ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ФИНАНСОВАТА ГРАМОТНОСТ В
УСЛОВИЯ НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА ПАЗАРИТЕ НА ФИНАНСОВИ
ПРОДУКТИ И УСЛУГИ 145**

Иванка Данева

Нов български университет

**THE CHALLENGES TO FINANCIAL LITERACY IN THE DIGITALIZED
MARKETS OF FINANCIAL PRODUCTS AND SERVICES**

Ivanka Daneva

New Bulgarian University

**E-COMMERCE MARKETING OF AGRICULTURAL PRODUCTS IN
BULGARIA 155**

Natalia Stoyanova

University of Agribusiness and Rural Development

**DIGITALIZATION AND DEVELOPMENT OF DIGITAL QUALITY OF
LIFE IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA 161**

TOACA Zinovia, COLESNICOVA Vlada

Academy of Economic Studies of Moldova

ИНТЕГРИРАНО УПРАВЛЕНИЕ НА ВРЕДИТЕЛИТЕ 167

Теодора Илиева

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Анна Карова

Аграрен университет

INTEGRATED PEST MANAGEMENT

Teodora Ilieva

University of Agribusiness and Rural Development

Anna Karova

Agricultural University

ВЛИЯНИЕТО НА ESG ФАКТОРИ ПРИ ОПРЕДЕЛЯНЕТО

СПРАВЕДЛИВАТА СТОЙНОСТ НА КОМПАНИИТЕ 172

Стефани Андреева

Нов български университет

**THE IMPACT OF ESG FACTORS IN DETERMINING THE FAIR VALUE
OF COMPANIES**

Stefani Andreeva

New Bulgarian University

СЕКЦИЯ 3: ЗАПЛАХИ И ВЪЗМОЖНОСТИ НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА

SECTION 3: THREATS AND OPPORTUNITIES OF GLOBALIZATION

НЕКОНВЕНЦИОНАЛНИЯТ ТЕРОРИЗЪМ КАТО СРЕДСТВО ЗА

ЗАПЛАХА И ПОСТИГАНЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИ ЦЕЛИ 180

Мирослав Мирчев

Военна академия „Г. Раковски“

**THE UNCONVENTIONAL TERRORISM AS A MEANS OF THREAT AND
ACHIEVEMENT OF POLITICAL GOALS**

Miroslav Mirchev

Rakovski National Defense College

ШИРОКОМАЩАБНИ ИНФОРМАЦИОННИ СИСТЕМИ В ОБЛАСТТА

НА СВОБОДАТА, СИГУРНОСТТА И ПРАВОСЪДИЕТО 192

Стефчо Банков, Ангел Калайджиев

Югозападен университет „Неофит Рилски“

**LARGE-SCALE INFORMATION SYSTEMS IN THE AREA OF
FREEDOM, SECURITY AND JUSTICE**

Stefcho Bankov, Angel Kalaydzhiev

South-West University “Neofit Rilski”

**МОДЕЛИ ЗА ПРЕДОТВРЯВАНЕ НА ЗАПЛАХИ ЗА СИГУРНОСТТА
В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА ПРИ ПРИЛАГАНЕ НА**

**СИСТЕМАТА „ХАВАЛА“ С ЦЕЛ ПРАНЕ НА ПАРИ И ДРУГИ
ПРЕСТЪПЛЕНИЯ 202**

Стефчо Банков, Ангел Калайджиев

Югозападен университет „Неофит Рилски“

MODELS FOR THE PREVENTION OF SECURITY THREATS IN THE

**CONTEXT OF GLOBALISATION IN THE APPLICATION OF THE
HAWALA SYSTEM FOR MONEY LAUNDERING AND OTHER CRIMES**

Stefcho Bankov, Angel Kalaydzhiev
South-West University "Neofit Rilski"

**СТРАТЕГИЧЕСКО УПРАВЛЕНИЕ НА КОРУПЦИОННИЯ РИСК В
МИНИСТЕРСТВО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ КАТО ЧАСТ ОТ
СЕКТОР СИГУРНОСТ**

212

Стефчо Банков, Ангел Калайджиев
Югозападен университет „Неофит Рилски“

**STRATEGIC CORRUPTION RISK MANAGEMENT IN THE MINISTRY
OF INTERIOR AS PART OF THE SECURITY SECTOR**

Stefcho Bankov, Angel Kalaydzhiev
South-West University "Neofit Rilski"

**ГЛОБАЛИЗАЦИЯ НА СЪВРЕМЕННИТЕ МЕЖДУНАРОДНИ
ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ**

224

Цветан Илиев
Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

**GLOBALIZATION OF MODERN INTERNATIONAL ECONOMIC
RELATIONS**

Tsvetan Iliev
University of Agribusiness and Rural Development

THREATS AND OPPORTUNITIES OF GLOBALIZATION

234

Genad Shavadze
Caucasus International University, Georgia
Sonia Chechelashvili
St. Tbel of the Patriarchate of Georgia Abuserisdze University

**СЕКЦИЯ 4: ИКОНОМИКА, РЕГИОНАЛНИ СТРАТЕГИИ И МЕНИДЖМЪНТ
SECTION 4: ECONOMICS, REGIONAL STRATEGIES AND MANAGEMENT**

**ОТНОСНО НЯКОИ ХРОНОЛОГИЧНИ И ПРОСТРАНСТВЕНИ
АСПЕКТИ НА ДАНЪЧНОТО ОБЛАГАНЕ ЗА ПЕРИОДА ОТ
ДРЕВНОСТТА ДО СРЕДАТА НА XX ВЕК**

242

Весела Ангелова
Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

**ON SOME CHRONOLOGICAL AND SPATIAL ASPECTS OF TAXATION
FOR THE PERIOD FROM ANCIENT TO THE MIDDLE OF THE 20TH
CENTURY**

Vesela Angelova
University of Agribusiness and Rural Development

**НЯКОИ ФАКТОРИ ЗА УСПЕХ ПРИ ПРИЛОЖЕНИЕТО НА
РЕИНЖЕНЕРИНГ В БОЛНИЧНИТЕ ЗВЕДЕНИЯ 255**

Петя Чанкова

Университет по хранителни технологии

**SOME SUCCESS FACTORS IN IMPLEMENTING RE-ENGINEERING IN
HOSPITALS**

Petya Chankova

University of Food Technology

**„ЗЕЛЕНИТЕ“ КРЕДИТИ – ПЛАХ ОТГОВОР НА ИЗИСКВАНИЯТА НА
ЕВРОПЕЙСКАТА КОМИСИЯ ЗА НАСЪРЧАВАНЕ НА
УСТОЙЧИВИТЕ ИНВЕСТИЦИИ ИЛИ БЪДЕЩЕ ЗА РЕАЛЕН ПРЕХОД
КЪМ „ЗЕЛЕНА“ И ДИГИТАЛНА ИКОНОМИКА? 265**

Мариана Асенова

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

**„GREEN” CREDITS – A TIMID RESPONSE TO THE REQUIREMENTS
OF THE EUROPEAN COMMISSION TO ENCOURAGE SUSTAINABLE
INVESTMENTS OR A FUTURE FOR A REAL TRANSITION TO A
„GREEN” AND DIGITAL ECONOMY?**

Mariana Assenova

University of Agribusiness and Rural Development

**СЕКЦИЯ 5: КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ, ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО И
ПОТЕНЦИАЛ ЗА РАСТЕЖ
SECTION 5: COMPETITIVENESS, ENTREPRENEURSHIP AND GROWTH
POTENTIAL**

**ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ПОРТФЕЛНОГО АНАЛИЗА БКГ ДЛЯ
УПРАВЛЕНИЯ АССОРТИМЕНТОМ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО
ПРЕДПРИЯТИЯ 276**

**THE BCG PORTFOLIO ANALYSIS FOR MANAGING THE
ASSORTMENT OF A MANUFACTURING ENTERPRISE**

Oleg IONCU, Feodosie PITUSCAN

Trade Co-operative University of Moldova

Лариса Шавга

*Trade Co-operative University of Moldova, „Dunarea de Jos University of
Galati”, Romania*

**СЕКЦИЯ 6: ОБРАЗОВАНИЕ,ЗАЕТОСТ И СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ
SECTION 6: EDUCATION, EMPLOYMENT AND SOCIAL INCLUSION**

РЕАЛИЗИРАНЕ НА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПОЛИТИКИ

ЧРЕЗ ФИНАНСИРАНИТЕ ОТ МОН НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО	288
Драгомира Банкова <i>Югозападен университет „Неофит Рилски“</i>	
IMPLEMENTATION OF SOCIO-ECONOMIC POLICIES THROUGH MON FUNDED NATIONAL PROGRAMS FOR EDUCATION DEVELOPMENT	
Dragomira Bankova <i>Southwestern University “Neofit Rolski”</i>	
АДАПТАЦИЯ НА УЧЕНИКА КЪМ ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СРЕДА ПРИ ПРЕМИНАВАНЕ В СЛЕДВАЩ ЕТАП НА ОБРАЗОВАНИЕ	300
Драгомира Банкова <i>Югозападен университет „Неофит Рилски“</i>	
ADAPTATION OF THE STUDENT TO THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT WHEN TRANSITIONING TO THE NEXT STAGE OF EDUCATION	
Dragomira Bankova <i>Southwestern University “Neofit Rolski”</i>	
АНГЛИЙСКИ ЗА АКАДЕМИЧНИ ЦЕЛИ: НОВИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА	309
Ивайло Дагнев <i>Висше училище по агробизнес и развитие на регионите</i>	
ENGLISH FOR ACADEMIC PURPOSES: NEW CHALLENGES	
Ivaylo Dagnev <i>University of Agribusiness and Rural Development</i>	
ВАРИАНТ НА ДИЗАЙНЕРСКО РЕШЕНИЕ ЗА АДАПТИРАНЕ НА РАМКАТА НА ОБРАЗОВАТЕЛЕН ДИЗАЙН ICARE В УСЛОВИЯ НА ДИСТАНЦИОННО ОБУЧЕНИЕ НА БЪДЕЩИ УЧИТЕЛИ ПО ХИМИЯ	327
Христивелина Жечева <i>Университет „Проф. д-р Асен Златаров“</i>	
A DESIGN SOLUTION FOR ADAPTING THE ICARE EDUCATIONAL DESIGN FRAMEWORK IN A DISTANCE EDUCATION SETTING FOR FUTURE CHEMISTRY TEACHERS	
Hristivelina Zhecheva <i>University „Prof. Dr. Assen Zlatarov“</i>	
ФОРМИРАНЕ НА КОМПЕТЕНТНОСТИ НА СТУДЕНТИТЕ-БЪДЕЩИ УЧИТЕЛИ ПО ХИМИЯ ЗА ПРОЕКТИРАНЕ НА УЧЕБНИ СИСТЕМИ С ПРИЛАГАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЕН МОДЕЛ ТРСК	337
Христивелина Жечева	

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“

**FORMATION OF COMPETENCES OF STUDENTS-FUTURE TEACHERS
OF CHEMISTRY FOR THE DESIGN OF LEARNING SYSTEMS WITH
THE APPLICATION OF THE TPCK EDUCATIONAL MODEL**

Hristivelina Zhecheva

University „Prof. Dr. Assen Zlatarov“

УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА УМЕНИЯТА НА БЪДЕЩИТЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИ СПЕЦИАЛИСТИ ЗА ОЦЕНЯВАНЕ НА ОБУЧЕНИЕ ПО ПРИРОДНИ НАУКИ С ПРИЛАГАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЕН МОДЕЛ KIRKPATRICK	345

Hristivelina Zhecheva

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“

**ENHANCING THE SKILLS OF FUTURE EDUCATORS TO ASSESS
SCIENCE LEARNING USING THE KIRKPATRICK EDUCATIONAL
MODEL**

Hristivelina Zhecheva

University „Prof. Dr. Assen Zlatarov“

**СЕКЦИЯ 7: ЧОВЕШКИ КАПИТАЛ, СОЦИАЛНО И КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ
SECTION 7: HUMAN CAPITAL, SOCIAL AND CULTURAL DEVELOPMENT**

АНКЕТНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕПРОДУКТИВНИТЕ НАГЛАСИ НА МЛАДИТЕ ХОРА В БЪЛГАРИЯ (ПЪРВИЧНИ РЕЗУЛТАТИ)	354

Krasimir Levkov, Veliko Velikov

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

**SURVEY STUDY OF THE REPRODUCTIVE ATTITUDES OF YOUNG
PEOPLE IN BULGARIA (PRIMARY RESULTS)**

Krasimir Levkov, Veliko Velikov

University of Agribusiness and Rural Development

MANAGEMENT OF REGIONAL CULTURE PROJECTS	362

Tamriko Meskhia

Batumi Art State University

REGIONAL MANAGEMENT OF CULTURE IN GEORGIA	365

Ermile Meskhia

Batumi Art State University

ОПИТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА АЗ-КОНЦЕПЦИЯ НА РЪКОВОДИТЕЛЯ ..	370

Деян Хаджийски

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

AN ATTEMPT TO EXPLORE THE SELF-CONCEPT OF THE MANAGER

Deyan Hadzhiyski
University of Agribusiness and Rural Development

РЕГИОНАЛЕН ПОДХОД КЪМ ИЗУЧАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ПСИХОЛОГИЯ 376

Марияна Няголова
Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий”
Николина Йорданова
Община Садово

A REGIONAL APPROACH TO THE STUDY OF THE BULGARIAN PSYCHOLOGY'S HISTORY

Mariyana Nyagolova
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
Nikolina Iordanova
Sadovo Municipality

**СЕКЦИЯ 8: ЗДРАВЕ, СПОРТ, ТУРИЗЪМ И МЕДИЦИНА
SECTION 8: HEALTH, SPORTS, TOURISM AND MEDICINE**

THE MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF WINE TOURISM IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA 389

Colesnicova Tatiana, Iatisin Tatiana
Academy of Economic Studies of Moldova

**ТУРИСТИЧЕСКА ВАЛОРИЗАЦИЯ НА КРЕПОСТИТЕ В ПОГРАНИЧНИТЕ РАЙОНИ НА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА 396
TOURIST VALORIZATION OF THE FORTRESSES IN THE BORDER REGIONS OF NORTH MACEDONIA**

Emilija Todorovic
SUGS Lazar Tanev, Skopje – North Macedonia
Yasmina Andreeva
St. Kliment Ohridski University of Sofia
Dejan Metodijeski, Oliver Filiposki
University Goce Delcev Stip, North Macedonia

СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ ЗА ЛЕЧЕНИЕ НА РЕЦИДИВИРАЩ ПОСТПУЛМОНЕКТОМИЧЕН ПЛЕВРАЛЕН ЕМПИЕМ 412

Господин Пейков
УМБАЛ „Света Марина”

MODERN METHODS OF TREATMENT OF RECURRENT POSTPULMONECTOMY PLEURAL EMPYEMA

Gospodin Peykov
University Hospital St. Marina

АУФГУС – МОДЕРНИЯТ ПОЛЪХ В КЛАСИЧЕСКОТО СПА 418

Александър Давчев <i>Висше училище по агробизнес развитие на регионите</i> AUFGUS – THE MODERN TOUCH IN THE CLASSIC SPA Alexander Davchev <i>University of Agribusiness and Rural Development</i>	
THE MAIN FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF AGRITOURISM IN THE MOUNTAIN AND FOOTHILL REGIONS OF AZERBAIJAN	423
Chingiz Salman Aliyev, Novruz Amirkhan Guliyev, Tural Mahmud Salifov, D.S. Mammadov <i>Azerbaijan Tourism and Management University</i>	
“ДЕФИЛЕ ВИНО И ГУРМЕ” – ДЕМОГРАФСКА ПАЛИТРА НА ФЕСТИВАЛА	429
Златка Григорова <i>Висше училище по агробизнес и развитие на регионите</i> Юлия Джабарова <i>ПУ „Паисий Хилендарски”</i>	
„DEFILE WINE AND GOURMET” - DEMOGRAPHIC PALETTE OF THE FESTIVAL	
Zlatka Grigorova <i>University of Agribusiness and Rural Development</i> Yulia Jabarova <i>Paisii Hilendarski University of Plovdiv</i>	
ИНИЦИАТИВА ЗА ИНТЕЛИГЕНТНИ УМЕНИЯ В ТУРИЗМА. ДОКЛАД ЗА АНАЛИЗ НА НУЖДИТЕ	438
SMART TOURISM SKILLS INITIATIVE. NEEDS ANALYSIS REPORT	
Velizar Petrov <i>Висше училище по агробизнес и развитие на регионите</i> Aleksandar Tonkov <i>Агенция за регионално развитие с Бизнес център за подпомагане на малки и средни предприятия – Пловдив</i> Piotr Źółtowski, Piotr Kociszewski <i>Institute of Sports Development and Education, Полша</i> Radoslav Vician, Sara Megumi Vician <i>E-code, Словакия</i> Max A. E. Rossberg, Iryna Shchoka <i>European Wilderness Society, Австрия</i> Tina H. Zakonjšek, Sara Mavrič, Peter Bakonyi <i>New Tourism Institute, Словения</i> Vanda Marakova <i>Matej Bel University in Banska Bystrica, Словакия</i> Tatjana Pivac, Miroslav Vujicic	

University of Novi Sad, Сърбия

**СЪЗДАВАНЕ НА СИСТЕМА ЗА РИСК МЕНИДЖМЪНТ В
БЪЛГАРСКО БОЛНИЧНО ЗАВЕДЕНИЕ 459**

Георги П. Георгиев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

**IMPLEMENTATION OF A RISK MANAGEMENT SYSTEM IN A
BULGARIAN HOSPITAL**

Georgi P. Georgiev

University of Agribusiness and Rural Development

ПЛЕНАРЕН ДОКЛАД
PLENARY SESSION

ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ ЧРЕЗ ИНОВАЦИИ ЗА РЕГИОНАЛНА УСТОЙЧИВОСТ

Божидар Хаджиев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

НАСТОЯЩОТО ИЗСЛЕДВАНЕ СЕ ПОСВЕЩАВА НА
ПРОФ. Д-Р ИНЖ. ДИМИТЪР ДИМИТРОВ
(1952-2020)

Основател на Висше училище по агробизнес
и развитие на регионите

Доказал се като най-добрия съвременен
български предприемач в областта на
образованието

Ярка, блестяща личност, визионер и
вдъхновител, която винаги ще бъде до всеки
истински творец и ще го принуждава да
върви по пътя на съзидателността

Абстракт: Все повече са индикаторите които посочват, че е необходимо да се преосмислят възгледите за управление на регионите чрез обединяване на усилията на образование, наука и бизнес за формиране и развитие на иновации за регионална устойчивост. Несъмнено се върви към нов тип икономика - отворена регионална икономика - иновативно наситена, технологически интегрирана, компютизирана, роботизирана, информационно наситена, балансирана, освободена от изкуствените ограничения и граници. Икономика, основаваща се преди всичко на човешкия ум и на резултатите от сблъсъка на духовните и икономически потребности. Икономика осигуряваща икономически растеж чрез иновации за регионална устойчивост. В настоящото изследване регионалното развитие се разглежда като функция от промените в три основни области, които са в изходната позиция за управлението. Фокусът е към формиране и развитие на регионална иновационна политика за устойчиво развитие. Изследвани са пет групи иновации като функция от решения на субектите в региона относно: ценностните качества и потенциалът на управленческите институции в региона; ценностните качества и потенциалът на собствениците на предприятията в региона; ценностните качества и потенциалът на потребителите; публичните решения свързани с международните и национални изисквания за управление на регионите.

Предмет: Предметът на изследването е икономическия растеж чрез иновации за устойчиво развитие, а обектът са регионите. Целта е да се разкрият някои възможни трансформации за нарастване богатството на България и да се направят препоръки за създаване и развитие на системи и модели за иновации за регионална устойчивост чрез ударно участие на науката в практиката, пълна трудова ангажираност и себеотдаване на регионалните субекти. В преследване на целта са решени множество задачи и са предложени системи и модели за иновации осигуряващи регионална устойчивост.

Методика: Приложена е методиката на комплексен реинженеринг (КР). Това е методика за ефективно управление на промените. Тя не робува поотделно на систематичното и на фрагментарното мислене, а чрез технологичната и иновативна грамотност осигурява тяхното вплитане и налага холистичното мислене за постигане на балансиран ползи за бизнеса, за природата и за обществото.

Резултати:

- Дефинирани са пет възможни регионални очаквания/среди и в тази връзка пет групи иновации осигуряващи регионална устойчивост;
- Разкрити са основните акценти за всяка една от петте очаквани среди през призмата на развитието на областите в България;
- Разработен е модел на комплексна парадигма за иновативно развитие на региона според КР (пет стратегии за регионално иновативно развитие);
- Посочена е примерна иновационна контролинг-система съобразена със стратегическите ориентации на Региона;
- Разработен е рамков триколонен механизъм за регионална иновационна политика;
- Предложен е примерен модел за основни насоки на иновационната политика (ИП) за устойчиво развитие;
- Направени са препоръки за създаване и развитие на системи и модели за иновации осигуряващи регионална устойчивост.

Ключови думи: комплексен реинженеринг, иновационна политика, регионална устойчивост, регионално и междурегионално развитие, комплексна парадигма за иновативно развитие; балансирана регионална система, системи и модели за иновации, контролинг-система.

ECONOMIC GROWTH THROUGH INNOVATION FOR REGIONAL SUSTAINABILITY

Bojidar Hadziev

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract: There are more and more indicators that indicate that it is necessary to rethink the views on the management of regions by uniting the efforts of education, science and business to form and develop innovations for regional sustainability. Undoubtedly, we are moving towards a new type of economy - an open regional economy - innovatively saturated, technologically integrated, computerized, robotic, informationally saturated, balanced, freed from artificial restrictions and borders. An economy based primarily on the human mind and the results of the clash of spiritual and economic needs. An economy providing economic growth through innovation for regional sustainability. In the present study, regional development is considered as a function of changes in three main areas that are the starting point for governance. The focus is on the formation and development of a regional innovation policy for sustainable development.

Five groups of innovations are investigated as a function of decisions of the entities in the region regarding: the value qualities and the potential of the management institutions in the region;

the values and potential of the owners of the enterprises in the region; the value qualities and potential of consumers; public decisions related to international and national requirements for the management of regions.

Keywords: complex reengineering, innovation policy, regional sustainability, regional and interregional development, complex paradigm for innovative development; balanced regional system, systems and models for innovation, controlling system.

„Труд, наука, дълг, постоянство и търпение.

Трудът е извор на всички блага за човека.

Науката е сила.

*Дългът е един закон, съобразен с природата. Само когато човек съзнава своя дълг,
той е господар на съдбата си.*

*Постоянството и търпението са две качества, без които човек не може никога да
има успех в живота!”*

Иван Грозев /патриарх на българския бизнес/

Въведение:

Социално-икономическата активност в съвременния свят трудно би могла да има качествено устойчиво развитие без **ефективно управление на иновациите** и без съответния иновационен потенциал в регионите. Защото върху иновационния потенциал като се действа в условия на неопределеност и несигурност се крепи предприемаческия потенциал и възпроизводството на живота при оскъдност на средствата и ресурсите. Затова локализационния избор, управлението на иновациите и на риска в регионите са гръбнакът на всяко едно предприемачество за икономически растеж и регионална устойчивост. Развитието на регионите е такова, каквото е времето, в което живеем. По най-различни причини то би могло да бъде по-добро или по-лошо. Утре то ще бъде друго, но ще зависи от властните аспекти на настоящето. То може да се развива по отъпкани или по нови пътища и смесено и винаги ще е мощно средство за формиране качеството на живота на хората. Защото, именно иновационната предприемаческата дейност най-ясно ни дава възможност да разберем, че не е важно, колко живееш, а колко качествено живееш, и че истинският, цялостният успех в регионите се постига не само, като защитаваш личностните си интереси, но преди всичко, като защитаваш и обществените интереси. Независимо, че пътят за устойчиво развитие и регионална устойчивост е очертан от множество програми на ООН, на ЕС и национални програми, за всеки регион той е осеян с множество бариери, изискващи редица промени и потребности¹ в развитието чрез **иновационно управление** през призмата на комплексен реинженеринг. **Едно такова управление е необходимо защото:**

- Бизнес средата в света се променя с много по-бързи темпове отколкото темповите с които се развива човешката личност. Бизнес средата изисква нова организационна култура, което от своя страна изисква по-бързи темпове за развитие на човешките ценности. Действията на мениджърите да изменят поведението на другите за да получат това което желаят чрез принуждение (палка) и заплащане (морков) носят все по-малък резултат и често

¹. Вж. Комплексен реинженеринг на бизнес организациите в условията на глобализация на икономиката П. 2012, стр. 11-12.

не работят. Вече се губи ефективността и при прилагането на от мениджърите и на меката сила „привлекателност“, защото чрез нея се поставят граници на възможното говорене на истината.

- Времето за информационно взаимодействие между две точки в света, между два субекта става практически равно на нула. Това дава възможност за мощно влияние върху огромни аудитории от хора. Става въпрос за многопосочно влияние от страна на производители, търговци, собственици и политици, така и от страна на служители, клиенти и на отделния човек.

- Управлението на бизнеса в съвременния свят вече не може да е с прости алгоритми. Необходимо е не само оптимизиране на бизнеса, но и оптимизиране на взаимодействието му с природата и обществото и всичкото това чрез непрекъснати иновации на всички нива. Фокусът на управленческите усилия е върху цялото, върху взаимодействието на всички елементи на бизнеса, на технологиите, на познатите методи и системи за управление.

- Единствено устойчивото нещо в света са промените. А те стават все по-бързо и в една среда на хиперконкуренция и на нарастваща свързаност на клиенти, производители, търговци и служители.

- Традиционния мениджмънт (ТМ) базиран на власт и пари вече не работи ефективно за развитие на регионите. Управлението основано на власт и контрол, на комуникация и управление отгоре надолу, на пари вече не носи очакваните положителни резултати. Статистиката за това управление показва, че: живота на фирмите намалява; възвръщаемостта на инвестициите намалява; нарастват бариерите за инициативи и иновации; нарастват бариерите за прилагане на системите и моделите на съвременния маркетинг; грамотността на клиентите нараства и света навлиза в ерата на клиента, мигновената комуникация и нова културата в която системите и моделите на ТМ не работят. Да, важни са технологиите, оборудването, дистрибуцията, информацията, но в ерата на клиентите и на хората, които се състезават по начина на действие, най-важното нещо са ценностите и ситуацията.

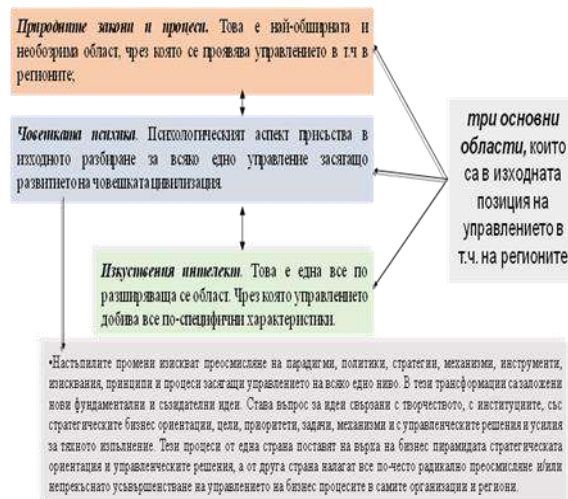
- Често бизнеса се дирижира институционално или се мафиотизира и така се обезсилват пазарните принципи. Непазарните принципи започват да доминират в сферата на крупните сделки, дейността на ТНК, обществените поръчки и др. и заразяват цялата пазарна среда.

- Необходими са нови идеи и концепции за управление на регионите засягащи мениджмънта, предприемачеството и потреблението, системите и моделите за производство, комуникация, за маркетинг и търговия преди всичко в основни за страната приоритетни индустрии и области (енергетика, хранителна индустрия, туризъм, занаяти, култура).

Предвид горепосоченото, качествените иновации стават определящи за устойчивото развитие на регионите и за пътят напред за ефективен икономически растеж.

Изложение:

Ефективното управление на иновации са функция от трите основни области, които са в изходната позиция на всяко едно управление (вж. фиг. 1).

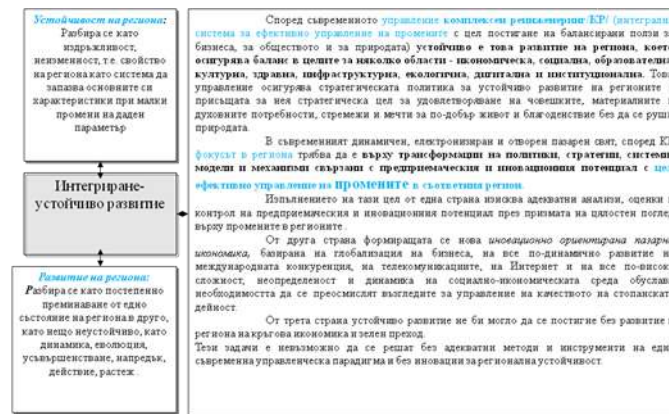
Фиг.1. Три основни области в изходната позиция на управлението

От една страна всяко едно регионално развитие е функция от промените в горепосочените три основни области. От друга страна самите промени **са единственото устойчиво нещо в живота в който всичко е взаимосвързано** чрез енергията и информацията. Именно тази взаимовръзка изисква качествено управление на процесите на всяко едно ниво във всеки един регион (вж. Фиг.2).

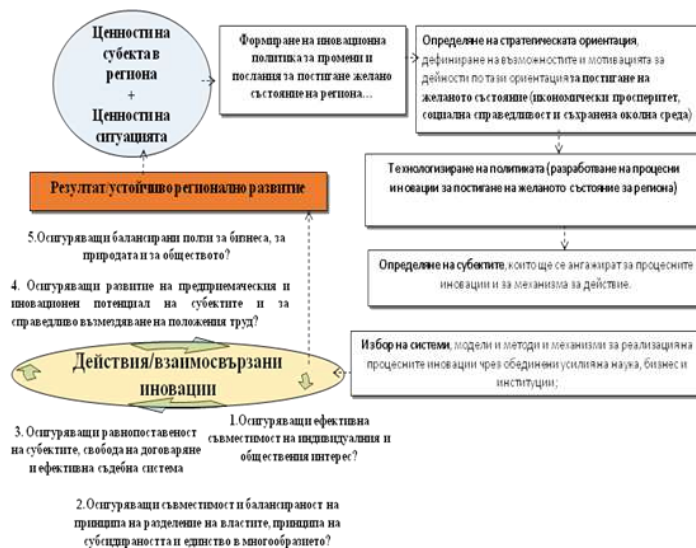
Фиг.2. Промените в регионите, чрез разумно преобразуване на енергията и на информацията в полезни за бизнеса, за обществото и за природата форми и дейности

Въпреки, че управление на промените в региона все още предизвиква дискусия относно понятието устойчиво развитие, интегрирането чрез КР на разбиранията за устойчивост и за развитие на региона би могло да се представи с фиг.3.

Фиг.3. Устойчиво развитие на региона

Проучването разкрива пет групи иновации за устойчиво развитие, като функция от ценностите на субектите в региона и ценностите на ситуацията в региона (вж. Фиг. 4).

Фиг.4. Пет групи иновации за устойчиво развитие на региона

Горепосочените иновации са свързани с големите очаквания на съвременното пазарно общество за благоденствие в регионите в пет ситуации/среди.

1. Среда осигуряваща ефективна съвместимост на индивидуалния и обществен интерес?
2. Среда осигуряваща съвместимост и балансираност на принципа на разделение на властите, принципа на субсидираността и единство в многообразието?
3. Среда осигуряваща равнопоставеност на субектите, свобода на договаряне и ефективна съдебна система?
4. Среда осигуряваща развитие на предприемаческия и иновационен потенциал на субектите и за справедливо възмездяване на положения труд?
5. Среда осигуряваща балансиран ползи за бизнеса, за природата и за обществото?

Прилагането на КР разкри, че горепосочените очаквания се постигат с формиране и прилагане на ефективна иновационна политика за регионална устойчивост.

Относно ситуацията за среда №1-Среда осигуряваща ефективна съвместимост на индивидуалния и обществения интерес се установи:

- Баланса в регионите е силно нарушен в полза на индивидуалния интерес.
- Обществения интерес в много отношения е занижен поради доминирането на региони, които поставят в силна зависимост други региони.
- Ползите за обществото изразени в грижа и удобство на всички субекти в региона не са залегнали като една основна регионална политика, а там където има политика за някаква такава полза, тя е чисто **меркантилна**.
- Липсата на регионална политика за защита на обществения интерес засяга:
 - Неефективното разпределение на правата, отговорностите, богатата по региони;
 - Корупцията и хитроумните несъзидателни иновации;
 - Множеството препятствия при предвижване на субектите от една точка до друга;
 - Неудобствата при паркиране до институции предоставящи обществени, масови услуги и др.;
 - Безогледното строителство и унищожаване на градини и места за отдих и спорт;
 - Проблемите с водоснабдяване, топлоснабдяване, енергопотребление, замърсяване на околната среда, както и недостига на детски градини и обществени места за спорт, изкуство и др.;
 - Проблемите свързани с обслужването на гражданите.

Когато към горепосоченото се добавят и проблемите в здравеопазването, съдебната **система, прехвърлянето на отговорности** и икономически задължения за бъдещи периоди и бюрократичните бариери при всяка една процедура засягаща бизнес и нуждите на гражданите се вижда, че разглежданата среда е в криза и като че ли няма универсална рецепта за излизане от нея.

Някои акценти относно една обективна оценка на състоянието по области в България за периода 2016-2023г. средно годишно разкриват следното²:

- **Преки чуждестранни инвестиции в предприятия по области в РБългария.**
 - Средно годишно общо за страната тези инвестиции са 25 025 903 хил. евро;
 - Само за София град средно годишно те са 12726089 хил. евро. За всички други области в т.ч и за Софийска област инвестициите са с много пъти по-малко.
 - Независимо, че областите Бургас и Пловдив са следващи по класация, инвестициите например в област Пловдив са само 1861344 хил. евро (т.е. 6.8 пъти по-малки от тези за град София).
- **Разходи за придобиване на ДМА по области(хил. лв.)**
 - Средно годишно общо за страната тези инвестиции са 19 916 114 хил. лева
 - Само за София град средно годишно те са 8 608 122 хил. лева. За всички други области в т.ч и за Софийска област инвестициите са с пъти по-малко.
 - Независимо, че областите Бургас и Пловдив са следващи по класация, инвестициите например в област Пловдив са само 1 811 504 хил. лева(т.е. 4.8 пъти по-малки от тези за град София).

². Данните до 2020 година са взети от НСИ, а след 2020 от НСИ, БТПП, ТР и собствени изследвания.

- Разходи за придобиване на ДМА по области с екологично предназначение (хил. лв.)

- Средно годишно общо за страната тези инвестиции са 523 691 хил. лева

- Само за София град средно годишно те са около 40%. За всички други области в т.ч и за Софийска област инвестициите са с много пъти по-малко.

- Възвръщаемост на инвестициите средно годишно общо за страната- 91.62%;

- Произведена продукция (хил. лв.)

- Средно годишно общо за страната – 176 595 168 хил лв.;

- Само за София град средно годишно-. 66 773 637 хил. лв. За всички други области в т.ч и за Софийска област инвестициите са с пъти по-малко.

- За област Пловдив средно годишно са 17 041 528 хил. лева (т.е.3.9 пъти по-малко от тези за град София)

Някои изводи по ситуация №1:

- Средно-годишно за разглеждания период Област „София/столица” заема първо място в класацията по всички показатели и това поставя в силна зависимост всички други регионални области.

- Разходите за ПЧИ са 51% от общите за страната.

- Оборотът е 45% от този на страната;

- Разходите за ДМА са 43. 2 % от тези за страната;

- Добавената стойност по факторни разходи е 43% от тази за страната;

- Произведената продукция е 38% от тази в страната.

Извод: При наличие на 28 области в страната се наблюдава свръх концентрация на производство и инвестиции в столицата. Това може да се потвърди и от инвестиционния индекс по Общини, разработен по проект на Димитър Немски.

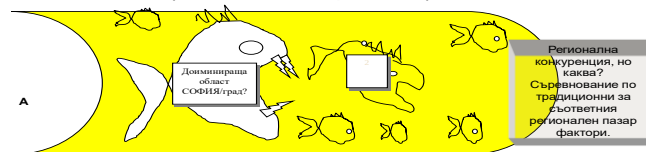
- Средно-годишно за разглеждания период населението в област Пловдив и област Варна взето заедно е приблизително колкото това в област София/град, като сравнителните данните по изследваните показатели са отразени в следната таблица:

области	Дял на произведена продукция от тази в страната	Дял на ПЧИ от тези в страната	Дял на разходите за ДМА от тези за страната	Дял на оборота	Дял на добавената стойност по факторни разходи
София	38	51	43.2	45	43
Пловдив	9.6	7.4	9	9	8.6
Варна	5.6	7.1	5.8	5.9	6.2
Пловдив +Варна	15.2	14.5	14.8	14.9	14.8

Извод: При еднакъв брой население се вижда, че в София делът на произведената продукция е 3.04 пъти по-голям от този на област Пловдив и област Варна взети заедно. Делът на ПЧИ, на разходите за ДМА, на оборота, на добавената стойност са пъти по-големи както следва: 3.5, 2.92, 3.02, 2.91. От една страна тази ситуация изисква да се разработи нов икономически модел, при който тази свръх концентрация поради властова и административна мощ да започне да се променя, от друга страна изисква нова иновационна регионална политика.

Един от факторите който руши ефективната съвместимост на индивидуалния и обществен интерес в регионите би могъл да се представи нагледно с долупосочената фигура:

Фиг. 5. Модел за регионална зависимост
(постепенна промяна)

►Този модел е един от факторите който руши ефективната

съвместимост на индивидуалния и обществен интерес в регионите

►Както се вижда в потока който обслужва съответния регионален български пазар има жестока конкуренция. В него господства регион от тип София град. Той определя правилата и тенденциите. За този регион живота е относително хубав, справедлив и обикновено няма нужда да се променя по същество.
►Стратегиите на този регион са свързани с запазване на господството и статуквото. Субектите управляващи този регион, виждат нещата такава, каквито са и обикновено при тях креативността им се свежда до това да усъвършенстват дейността само в познатия регионален поток. Това е така, защото те не виждат, че регионалният пазар няма плътни брегове. За тях познатото им генерира огромни приходи и ползи, а непознатото/иновациите им – все още несигурно бъдеще.

Така също за ситуация 1 се наблюдава следното:

- Средно-годишно за разглеждания период област „Бургас” заема второ място в класацията по разходи за ПЧИ, но по произведена продукция отстъпва на област Пловдив, по добавена стойност отстъпва на области Пловдив, Варна, Стара Загора, по оборот и разходи за ДМА отстъпва на Пловдив и Варна. Така също независимо, че област Видин по ПЧИ изпреварва области Ямбол, Кюстендил, Монтана и Силистра, това не повлиява по другите показатели да заема последното 28 място в класацията.

Извод: ПЧИ са важни за стойността на изследваните показатели, но тяхната стойност не е определяща за положителната им

промяна, особено, когато те не са свързани с прилагане на високи технологии.

- Разходите на предприятия за ДМА с екологично предназначение за всяка една от областите в България са променливи през годините. Те съставляват средно за изследвания период 2.6% от общите разходи за ДМА. Това е много нисък процент като се има предвид, че в последните години концепцията за „устойчиво развитие на предприятията” се превърна в отправна точка за разработване на балансирана икономика и социална политика не само на световно, но и на регионално, секторно, междусекторно, фирмено и междуфирмено равнище.

Извод: За устойчиво развитие на предприятията по области е необходима балансирана иновационна икономика и социална политика. Която да осигури разходите на предприятия в страната за ДМА с екологично предназначение от 2.6% от общите разходи да достигнат 30%.

Извод: За устойчиво развитие на регионите е необходима балансирана иновационна икономика и социална политика в която

приоритетно да са включени първите две от 5-те стратегии на комплексната парадигма за иновационно развитие на региона посочени по-долу:

- Стратегия за подобряване ценностните качества на населението и на условията за творчество и развитие на иновационния пазар;
- Стратегия за повишаване на иновационната активност и подобряване на иновационния капитал на субектите в региона през призмата на обществения интерес.

Относно ситуацията за среда №2- среда осигуряваща съвместимост и балансираност на принципа на разделение на властите, принципа на субсидираността и единство в многообразието и следване на върхови ценности се установи:

○ В тази среда се интегрират три рамкови принципа:

- Регионалният **принцип за разделение на властите** изисква в региона да има определена законодателна власт (регионален субект/и който издава нормативни актове засягащи региона), изпълнителна власт и съдебна власт (правораздаване чрез регионални съдилища и органи за самостоятелна компетентност).

- **Регионалният принцип на субсидираността**, съгласно, който регионът, предприема действия, за да изпълнява само онези задачи и приоритети, които с общи усилия на субектите в региона могат да бъдат осъществени по-ефикасно, отколкото от всеки субект или субрегион поотделно.

- Третият принцип налага „**единство в многообразието и следването на върхови ценности**”. Регионът като социум и квази държава следва върховни ценности чрез своите институции, политики, стратегии, цели, задачи и принципи.

Проучването разкрива, че с най- големи дефекти е ситуацията засягаща втория и най-вече третия принцип.

○ Подобряването на ситуацията в реда №2 би могло като начало да се оформи чрез създаване на тристранен регионален съвет /TRC/ към всеки един регион в който има университетско присъствие. Става въпрос за съвети, в които да участват видни представители на науката, на бизнеса и на културата при медиацията на областния управител и кмета на общината. Тези тристранни съвети може да имат две функции:

- **Първата функция** е свързана с предлагане на управленчески решения за формиране и развитие на регионален социално икономически модел и неговото адаптиране съобразно парадигмата за иновационно развитие на региона.

Тези предложения се изпращат на тристранния съвет към българското правителство, където се обсъждат и се вземат съответните управленчески решения за устойчиво развитие на съответния регион.

- **Втората функция** е да се обсъждат и предлагат управленчески решения, засягащи **формиране и развитие на иновационната политика** на съответните общини, които решения да се внасят за гласуване в общинския съвет.

При работата на тези регионални тристранни съвети може да се прилага технологията и изискванията поне на моделът „Мозъчна атака”. Лесно е да се разбере, че с работата на тези съвети ще започне реално да се използва научния иновационен и предприемачески потенциал на региона за съвместимост и балансираност на трите принципа.

След дефиниране на ситуацията и в среда №№3,4,5 се установи че за подобряване на развитието във всяка една среда е необходима иновационна политика за регионална устойчивост включваща:

- Комплексна парадигма за иновационно развитие с възгледите за региона и конкретни стъпкови стратегии и стадии за развитие на иновациите (вж. фиг.6.);
- Иновационна контролинг - система съобразена със стратегическите ориентации (вж.фиг.7);
- Рамков механизъм за регионална иновационна политика (вж. фиг. 8).

Безспорно иновационната регионална политика се очертава с най-висока тежест за региона. Тя се разбира, като съвкупност от принципи, методи и форми за управление на организационни, технологични, структурни, продуктови, институционални, фирмени, екологични, здравословни и образователни процеси заедно със заетите в тях човешки ресурси.

□ *Целта на иновационната регионална политика в условията на глобализация е да се повиши иновационната активност на субектите в региона и така да се осигури устойчиво развитие и по-висока конкурентоспособност на съответния регион.*

□ *В преследването на тази цел, регионалната политика трябва да осигури взаимодействие между научния, технологичния, институционалния и пазарния потенциал за решаване на посочените седем основни задачи:*

- *Да се дефинира ситуацията за всяка една от горепосочените пет очаквани среди и да се направят предложения за тяхното подобряване;*
- Подобряване на иновационния потенциал на региона (съвкупност от материални и нематериални активи в рамките на региона, която определя възможностите за осъществяване на иновационните дейности за финансова децентрализация, за подобряване на ценностите на субектите, за прилагане върхови технологии и на на социалноекологичната парадигма, както и за правилен избор на регионални приоритети и механизми за тяхното изпълнение);
- Повишаване на иновационната активност на субектите в региона (съвкупността от иновационните дейности. Зависи от качеството на иновационната стратегия, степента на мобилизация на иновационния капитал и на привличане на инвестиции, както от методите, културата и скоростта на извършване на промените и др. Измерва се с показателя по формулата на проф. Раис Фатхутдинов, вж. темата за показателите.)
- Трансформиране на творчеството в печалба (създаване на условия за превръщане на идеите в продукти, технологии или услуги или в нова вътрешно ведомствена организационна и управленческа структура на региона);
- Подобряване на условията за творчество и за развитие на иновационния пазар на регионално и национално равнище (условията, които създават икономически, финансови, психологически и образователни фактори определящи правилата и вариантите за иновации; условията, които подобряват научната и инженерната база, като основа за бизнес иновациите; условията, които формират факторите на трансфера, въздействащи върху ефективността на комуникациите, преговорите, сделките, потоците на информация и върху обучението). Тази задача е свързана със създаването на иновационни центрове (организация за трансфер на технологии), на иновационна мрежа (връзки и отношения между агенти, университети, правителство, клиенти и фирми касаещи иновационните процеси), на инкубатори (организация, чийто цел е да подпомага създаването и да подкрепя нови предприятия в най-ранното им развитие чрез осигуряване на пространство, стимулиране и разнообразие от услуги, често на редуцирани цени), на технологични паркове (вж. Зони за

икономически растеж), на иновативни предприемачи (иноватори с предприемаческа печалба, които според Шумпетер са двигател за икономическото развитие, поемайки висок риск да бъдат първи и използвайки не прилагани до момента иновации: нов пазар, нов продукт, нови технологии, нови суровини и материали, нова организация) и на иновативно ориентирани предприятия (дейността е свързана изцяло с трансферирането на иновативни продукти и технологии на пазара);

- Подобряване на ценностните качества на населението в региона (икономическа, фирмена и национална култура, насърчаване на креативността, на отговорността и на съзидателността).

- Оценка на ефективността при управление на иновациите (вж. съответния показател от трета група в темата за показателите в предходно изследване „Кратък курс по управление на иновациите, УХТ 2007, стр. 93-103”).

При изпълнение на горепосочената цел и задачи се прилагат следните основни и зависими принципи.

Основни принципи са:

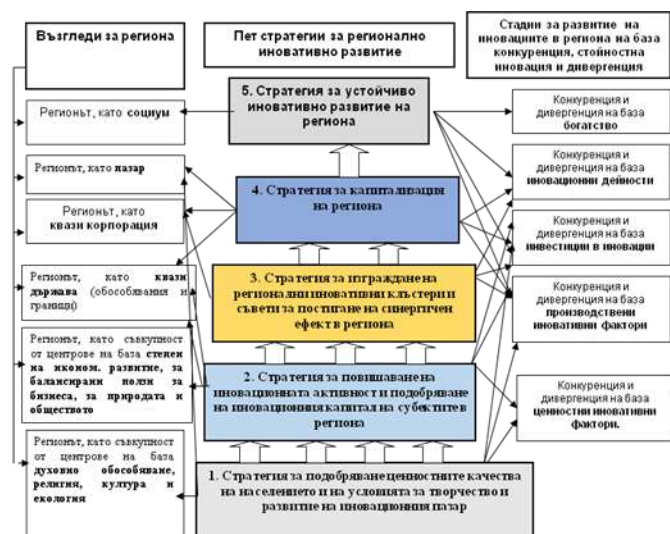
- динамичната устойчивост на икономиката на региона (правомерно, целенасочено, целесъобразно и необратимо иновативно развитие на региона);

- структурната трансформация на регионалната икономика (оптимални възпроизводствени процеси, ресурсно обезпечени и осигуряващи възпроизводствения цикъл на база иновации)

Зависими принципи са:

- икономическите приоритети на региона;
- организацията на регионалното управление.

□ Като се отчитат целите, задачите и принципите за иновационна регионална политика през призмата на КР може да се разработи една комплексна парадигма за регионално иновационно развитие, като тази посочена на фиг.6.

Фиг.6. Комплексна парадигма за иновативно развитие на региона според КР (с пет стратегии за регионално иновативно развитие)

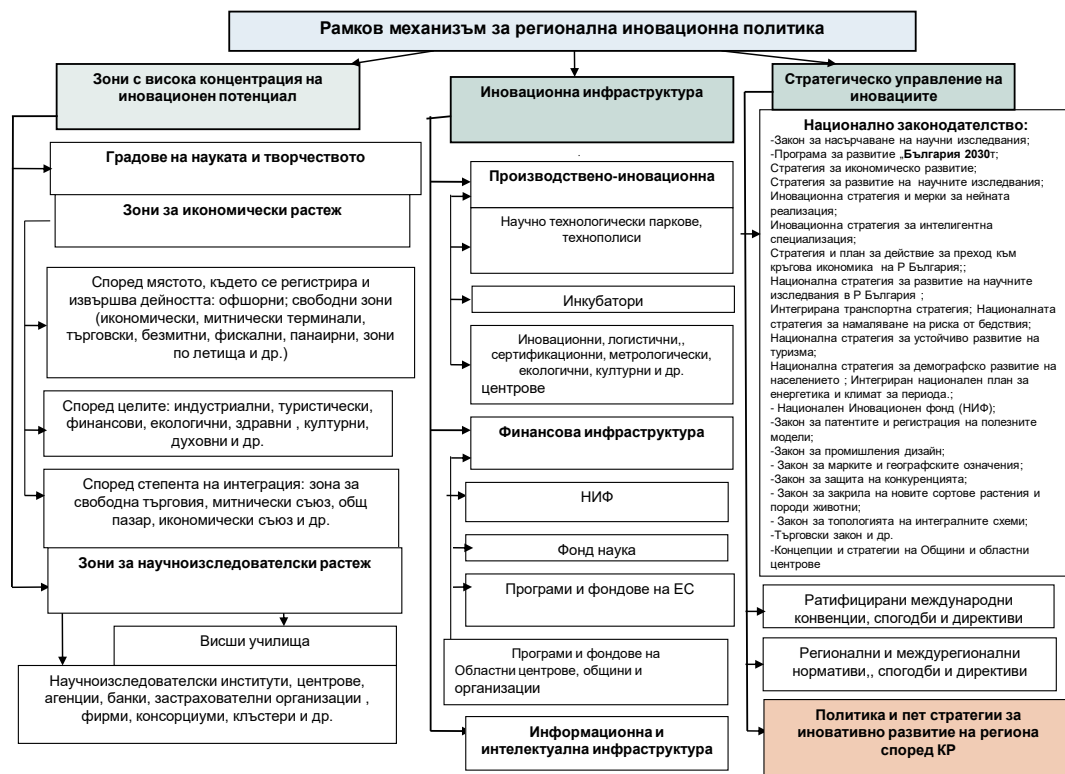
Според парадигмата постоянното подобряване качеството на живот на хората става чрез силите на конкуренцията и дивергенцията насочени в последователно и устойчиво реализиране на иновационните регионални стратегии следвайки тяхната йерархия. Основните акценти на тези стратегии са посочени още през 2007 година в отделни публикации (вж. Кратък курс по управление на иновациите, УХТ 2007).

Разработените стратегически ориентации за региона позволяват да се прилага и съответната иновационна контролинг система за балансирано регионално развитие (вж. фиг.7).

Фиг.7. Иновационна контролинг-система съобразена със стратегическите ориентации на Региона

Проучването разкрива, че съответната регионална иновационна политика за подобряване на ситуацията във всяка една от петте среди би могла да се реализира чрез посочения на фиг. 8. механизъм.

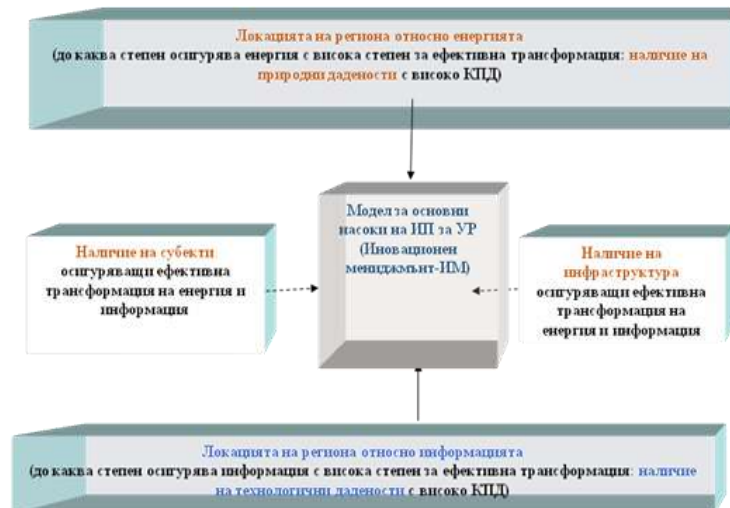
Фиг.8. Рамков механизъм за регионална иновационна политика

Най-общо изследването в периода 2007-2023г. показва, че горепосоченият механизъм не се прилага по регионите в България. Основната причина е липса на иновационна грамотност, както и на производствено иновационна и информационна инфраструктура за прилагането на политиката с горепосочените 5 стратегии за иновативно развитие на региона според КР за интегрирането на горепосочените три основни елемента в механизма.

Така също в световната наука се оказва, че все още няма единна класификация на системите и моделите за иновационно развитие на региона. Според теорията за КР един такъв модел (вж. фиг.9) съобразявайки се със спецификата за региона би могъл да се базира на следните основни акценти:

- визия и основна цел за иновационното развитие (фокусиране);
- основен иновационен процес;
- политика, стратегии, методи, форми и критерии за иновационно развитие;
- механизъм за реализация на стратегическото управление;
- научно-техническа и екологическа инфраструктура;
- транснационализация на иновационния потенциал.

Според КР тези акценти трябва да се разглеждат през призмата на ситуацията на всяка една от горепосочените пет групи иновации за да се извършват промени в съответствие с очакванията за развитие на региона.

Фиг. 9. Примерен модел за основни насоки на иновационната политика (ИП) за устойчиво развитие (УР)

Проучването разкрива, че за да се подобри ситуацията за среда №№1,2,3,4,5, е **необходимо процесните иновации** да са свързани с горепосочените дейности от комплексната парадигма и механизъм за иновационно развитие на региона, като основните такива като начало трябва да засягат:

- **Образованието в региона** (да осигурява на хората да развиват въображението си, да не спират да мечтаят, да са отговорни и да притежават необходимата професионална грамотност и иновативност за технологизиране на процесите за реализиране на петте стратегии от парадигмата за иновационно развитие). Това изисква да не се допуска имитация на образование и усилията да са още от детската градина. Важно е като **иновации във ВУ** да се прилагат четирите технологии за създаване и развитие на студентски предприятия (вж. предходните публикации на автора);

- **Трудът в региона** (чрез равнопоставеност на субектите, осигуряване свобода на договаряне и ефективна съдебна система да не се допуска имитация на труд). При изпълнение на петте стратегии от парадигмата населението от най-ранна възраст да се възпитава с дълг на всеки да се труди активно за реализиране приоритетите в региона;

- **Кръговата икономика и зеления преход** (При изпълнение на петте стратегии независимо от приоритетите в региона всичко трябва да се пречупва през призмата на изискванията за кръгова икономика и зелен преход, защото природата на земята не е вечна и има свои граници на издръжливост);

- **Финансовата устойчивост и децентрализация** за реализация на иновационното развитие на региона.

Всеки регион има свои граници и очертани същности. Затова, колкото и силно да е външното негативно влияние всеки регион може да се развива и съхрани своите същности чрез петте стратегии на парадигмата за иновационно развитие.

- Така също за **подобряване на ситуацията в регионите е необходимо:**

- **Ефективно определяне на регионалните приоритети съобразно ресурсите на региона /ПНП/. Опазването на околната среда, на историческото богатство и на българската**

култура в региона, трябва да се включат като важни регионални приоритети заедно със специфичните такива за региона;

- **Да се формира и развива политика и условия за насърчаване на предприемаческата и иновационна дейност на всички нива по регионалните приоритети за осигуряване на балансиран ползи както за бизнеса, така и за природата и за обществото /ПБП/. Може да се започне с насърчаване и нормативно регулиране на екологичното предприемачество и еко дейностите на всеки стопански субект в региона;**

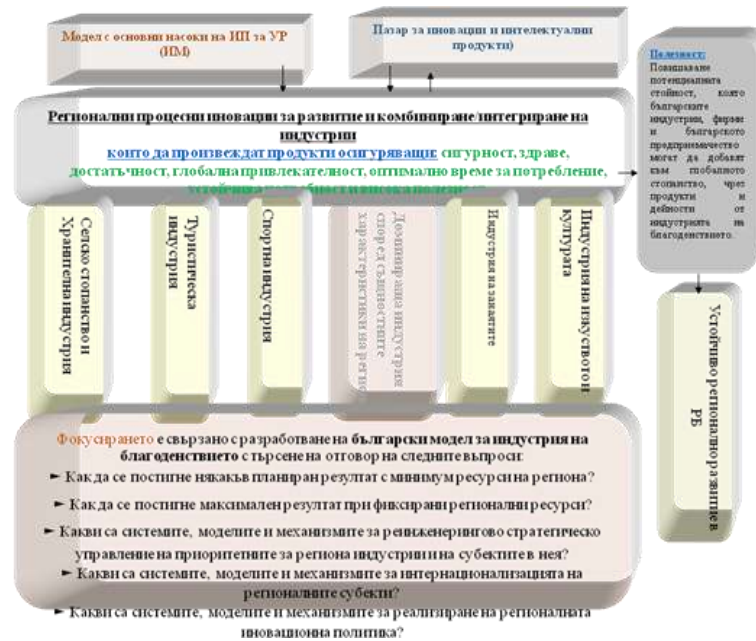
- **Да се оформят за страната три основни региона, (така както проф. Димитров от ИИИ при БАН предлага) /ПР/. Рамковите мотиви са свързани с изпълнение визията на ЕС и целите засягащи политиката на сближаване (кохизионната/структурната политика). Конкретно БВП на глава от населението по стандарт на покупателна способност в някои региони /силно фрагментирани и концентрирани като гр. София/ надхвърля 75 % от средния за ЕС. Така се губи възможността за целенасочено финансиране чрез оперативните програми на нуждаещи се и с потенциал субекти свързани с този регион. Ако бързо не се направи това ново региониране, много трудно могат да се преодолеят бариерите за развитие на изоставащите общини и региони независимо, че в България БВП на глава от населението е под 50 % от средния за ЕС;**

- **Необходимо е регионалният бизнес, при който източника на капитала е чисто български да започне да работи съвместно и да изгражда структури за нарастване богатството на региона и за утвърждаване на българските продукти и услуги по света /НБС/. Може да се започне с обединени усилия на собственици, които да инвестират според преценката си част от свободните си средства за проекти в тази насока засягащи съответните регионални приоритети.**

- **Да се изгради ефективна контролинг система /КС/ за недопускане на корупционни практики, и за качествена стопанска дейност на всички нива в т.ч. контролинг система, свързана с постъпления в полза на бюджета;**

- **Да се осигури устойчивост на опростена данъчна система и достъпна и поносима енергийна осигуреност /ДСЕО/ за всеки един стопански субект.**

Предвид горепосоченото би могло да се върви към български модел за регионална индустрия на благоденствието (примерен модел е посочен на фиг. 10)

Фиг. 10. Към български модел за регионална индустрия на благодеянието

Вместо заключение:

○ Несъмнено са необходими нови управленчески подходи и знания, както и нов икономически ред за устойчиво развитие на регионите.

○ Проучването разкрива, че очакваните промени в регионите може да се постигнат с разработване на петте стратегии за такава иновационна политика и на механизмите и технологиите за нейното реализиране. Но, това ще е един труден процес в матрицата в която се намираме. Защото днес, въпреки предимствата на дигиталния свят и на множеството върхови технологии и стремежът ни към устойчиво развитие, може би сме в ситуация подобна на тази описана в “притчата за пещерата” от седмата книга на “диалога” на Платон. Ние все още сме като оковани бизнес субекти, „виждайки само себе си и още по-лошо само сенките си. Тези, които искат да ни снемат оковите за да погледнем помежду си, са нежелани, защото нарушават статуквото и заблудата, която имаме за истината. А тези, които дърпат навън, за да ни изкарат извън пещерата, ни нанасят болка и ние ги приемаме, не като спасители, а като врагове. Още по-силна ще е болката от светлината, ако излезем извън пещерата, затова много от субектите стремглаво се връщат в нея и стават водачи на заблудата, че “пещерния свят е истината”, че “живота извън пещерата води до ослепяване”, че “в статуквото, а не в разумната промяна е истината”. Така, от една страна, все повече субекти не желаят да поемат риска на промяната и да творят съзидателно, а това значи, че предприемаческия и иновативен дух се ограничава.

○ За излизане от “пещерата” е необходимо обединяване усилията на българските учени, политици и предприемачи за повишаване потенциалната стойност на регионалните продукти и услуги. Става въпрос за стойност, която регионалните субекти могат да добавят към глобалното стопанство, обикновено чрез създаване на регионална или междурегионална транснационална корпорация за реализация на тези продукти.

○ Никога не трябва да се забравя, че когато в даден междурегионален съюз някой от регионите започне да доминира и да поставя в зависимост другите региони-съюзът се

разпада и междурегионалното взаимодействие и развитието на регионите не би могло да е устойчиво.

○ Несъмнено сме навлезли в епоха на радикални, многоаспектни и силно динамични трансформации в отворена икономика засягащи релацията „**образование-бизнес-общество-природа**”. Все повече трансформации в тази релация са пряко свързани с регионалната парадигма за иновационно развитие.

○ В основата на тези трансформации са интегрирани управленчески технологии за създаване и реализиране на образователни процеси и продукти. При формиране и развитие на регионалната иновационна политика се противопоставят две основни сили:

- **Регионализирането и затварянето на регионите** за предпазване от негативен външен натиск и от изнасяне на ноу-хау;

- **Процесите на глобализация и тези за необходимостта от отваряне на региона** за ефективно взаимодействие с други региони и субекти и създаване на междурегионални мрежи.

○ Именно наличието на тези две сили изисква при формиране на регионалната иновационна политика **мисленето да е холистично, комплексно**, а не фрагментарно. Затова, всяка една от петте стратегии на иновационната парадигма трябва да се реализира с интегриране на хоризонтални и вертикални управленчески структури с цел създаване на **система от стандарти за структуриране и обмен на качествена регионална информация**.

○ Проучването разкрива, че може да се започни с формиране и развитие на **междурегионални мрежи и съюзи**, които да подпомагат тристранните съвети и така да се постига мултиплициращ ефект от добрите регионални практики и ефективен трансфер на регионални процесни иновации..

○ Надяваме се, че предлаганата парадигма за иновационно развитие ще се превърне в полезен опит за устойчиво развитие на регионите.

○ Пролетна Сесия през 2023г. на Световната Банка и на Международния Валутен Фонд, посветена на икономическите перспективи на глобалната Икономика завърши с мрачна прогноза и с „анемични перспективи” пред световната икономика на фона на нарастващите лихвени проценти, упоритата инфлация и войните. В подписаното Комюнике след срещата се посочва, че: „Инфлацията остава висока и централните банки продължават да са твърдо решени да постигнат ценова стабилност. Същевременно последните събития във финансовия сектор подчертават несигурността на глобалните икономически перспективи и необходимостта от запазване на бдителността.”³

Така също според прогнозите на МВФ световният растеж ще се забави до едва 2,8%. Всичко това несъмнено ще се отрази негативно на регионалното развитие, особено когато се избягва прилагането на нестандартни подходи и иновации при управление на регионите.

○ Едно от малкото неща, които ни правят оптимисти е, че нараства броя на учени, бизнесмени и политици, които разбират, че промените са единственото устойчиво нещо в живота и че за да се постигнат добри резултати и балансиран ползи както за бизнеса, за природата и обществото се изисква разработването и прилагането на добри практики на иновационна регионална политика за устойчиво развитие.

³. The Spring Meetings of the Boards of Governors of the World Bank Group (WBG) and the International Monetary Fund (IMF), Washington D.C., April 10-16, 2023.

○ Благодарение на тези учени и бизнесмени в развитието на качеството на идеи, на иновационни процеси, на комуникации, на продукти и услуги изживяваме невъзможното. Несъмнено в това развитие трябва да гледаме и отвъд настоящето и да отговаряме на въпроси, които още не знаем дори как да формулираме. Затова важно е качествено да управляваме настоящето в регионите, **но още по-важно е какво искаме в бъдеще и своевременно да имаме визия и нагласа как да управляваме в бъдеще процесните иновации в регионите.**

Препоръчителна литература:

1. Петров, К. (2020) Регионална политика в България и Европейски съюз, УНСС, ISBN: 978-619-232-369-1.
2. ИКОНОМИКА НА БЪДЕЩЕТО (2023), Сборник с доклади, представени на международна научна конференция на тема „Икономика на бъдещето“, организирана от ВУЗФ и Балканската асоциация на икономическите университети 19-21 април 2023г, ISBN 978-619-7622-56-0, стр. 7-44.
3. Василева, Е. (2019) Бизнес среда и устойчиво развитие на регионите, УНСС, ISBN: 9786192321871.
4. Хаджиев, Б. (2022), „Комплексен реинженеринг, УХТ, ISBN: 978-954-24-0356-2, П,;
5. Хаджиев, Б., Търговска политика, ISBN 978-954-317-196-5, П, 2020;
6. Хаджиев, Б., Разумното управление – реинженеринг, ISBN 954-9752-20-8, П, 2000;
7. Хаджиев, Б. Някои възможности на комплексния реинженеринг за решаване на два основни проблема в развитието на обществото, сборник с доклади на СУП, Пловдив, ISBN/ ISSN: 1311-9192, 2018;
8. Комплексен реинженеринг на бизнес организациите в условия на глобализация на икономиката (по примера на индустриалните организации от хранителната индустрия), ISBN: 978-954-24-0215-2, УХТ, П., 2012;
9. Развитие на българската икономика чрез комплексен реинженеринг (КР), „Предпоставки и възможности за индустриален растеж в България” ISBN 978-954-644-494-3. УНСС, С. 2013;
10. НСИ;
11. Търговски регистър;
12. Инфобизнес на БТПП;
13. Larson, E., & Gray, C. (2011). Project management: The managerial process (5th ed.). New York, NY: McGraw-Hill/Irwin.
14. (2009) Zweig, Stefan, The World of Yesterday: Memoirs of a European, 2009, Pushkin Press.
15. Schneider, H. (2017). Creative Destruction and the Sharing Economy: Uber as Disruptive Innovation. Edward Elgar Publishing Limited.

СЕКЦИЯ 1
РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ, ИНВЕСТИЦИИ И РИСК

SECTION 1
REGIONAL DEVELOPMENT, INVESTMENT AND RISK

FLUCTUATIONS OF THE AGROCLIMATIC CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF VITICULTURE IN A CERTAIN VITICULTURAL REGION ON THE BASIS OF LAND DATA

Plamen Lakov

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract

In recent decades, global warming has affected the development of agriculture, including viticulture. Winegrowers and winemakers must consider the fluctuations of the climatic elements now and in the future. Proceeding from these positions, the author considers that the topic of agroclimatic conditions for the development of the grapevine is relevant in view of the possibilities for producing quality grapes and wine.

The main aim of the study is to investigate some of the main agroclimatic indicators for grapevine development, related to precipitation and its fluctuations for different periods of time, such as: annual precipitation amount, Selyaninov hydrothermal coefficient for June, July and August, precipitation amounts for September and October, precipitation amounts above 110 mm for September and October and their frequency in a certain geographical region, namely: the region of Knezha, Pleven and Pavlikeni.

The analysis is based on a baseline period of 50 years: 1931–1980. Regarding the fluctuations of the indicators related to the base period, 30-year series were formed for the periods 1981–2010 and 1989–2019. Relevant findings, summaries and conclusions have been drawn.

Key words: climate, viticulture, agroclimatic indicators, precipitation, fluctuations

1. Introduction⁴

In recent decades, the global warming of the Earth affects the development of agriculture, including viticulture. People and their decisions have a key role in building a climate-resilient agricultural system. Winegrowers and winemakers must consider the fluctuations of the climatic elements now and in the future.

Proceeding from these positions, the author considers that the topic of agroclimatic conditions for the development of the grapevine is relevant in view of the possibilities for producing quality grapes and wine, including the region of Knezha, Pleven and Pavlikeni. The city of Pleven and its surroundings have been known since ancient times as a place of quality wine production. The city is also home to the Institute of Viticulture and Enology, the scientific research center of Bulgaria.

In the present study, the author aims to investigate some of the main agroclimatic indicators for grapevine development related to precipitation and its fluctuations over different periods of time.

⁴ This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 Research and Innovation Programme under Grant Agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

2. Theoretical Basis of the Study

To define a *climate system*, the following formulation is adopted: „chronologically, the climate system is determined but chaotic due to its strong sensitivity to initial conditions, nearly intrasitive with complex aperiodic behavior and limited predictability“, **the impermanence of the system is its attribute**. By definition, “*climate* is an abstract concept described by the characteristics of meteorological elements averaged over a particular time interval over a planetary or a defined local spatial range”, „the substantial carrier of the climate is the atmosphere, together with the contact surface of the system components: hydrosphere, lithosphere, cryosphere and biosphere”⁵.

The main climate-forming factors are solar radiation, atmospheric circulation and the underlying surface.

In this regard, the empirical research approach for the region of Knezha, Pleven and Pavlikeni provides a statistical description of the „history” of the climate.

The main agroclimatic indicators for grapevine development are as follows:

1. Average starting date of sustained air temperature retention above 10°C.
2. Average end date of sustained air temperature retention above 10°C.
3. Duration of sustained air temperature retention above 10°C, in days.
4. The sum of the air temperature collected during the period with stable retention of the air temperature above 10°C and its provision.
5. Average daily temperature of the warmest month.
6. Last spring and first autumn frost and average duration of frost-free time.
7. Annual amount of precipitation.
8. Hydrothermal coefficient of Selyaninov – kSel – for June, July and August.
9. Precipitation amounts for September and October.
10. Precipitation amounts above 110 mm for September and October and their frequency.⁶

This publication examines the indicators related to precipitation.

3. Methods

The application of statistical-mathematical methods is determined by the need to process the available meteorological information and obtain statistically uniform climatic series. Violation of the statistical series is very often connected with a shuffling of the location of the respective station. In accordance with the existing tradition in climatology, the relationship between the meteorological values at the neighbouring stations is analysed. It should be emphasised that in the case of precipitation the variability of the element is not only due to methodological reasons but also to the natural variability of atmospheric processes.

For the period 1981–2019, the relationship method was used to recover the monthly and annual meteorological data. A basic requirement for parameter estimation is consistency, immutability and efficiency. Statistical parameters such as norm (mean), mean squared deviation, coefficient of variation, mean error, median, empirical and theoretical safety curve, etc. are calculated. The following formula is used to determine the total probability P%: $P=(m-$

⁵ Topliyski, D. Chronological Fluctuations of the Climate in Bulgaria in the 20th century. PhD Thesis, CY St. Kliment Ohridski University of Sofia, Faculty of Geology and Geography, 2005 (in Bulgarian)

⁶ Zoning of Viticulture in Bulgaria, Scientific works, Volume III, Zemizdat, S., 1960 (in Bulgarian)

$0.3/n+0.4).100$, where m is the sequence number of the member in the descending series, n is the number of years (or observations) in the series.

Conformity between the source data and the accepted type of theoretical distribution, the normal Gaussian distribution, is established by a correlation coefficient, in other words, χ^2 - Pearson criterion. To establish the significance of the differences, in the fluctuations of the individual elements for different periods, the Studen t-test for independent samples was applied. The nonparametric Shapiro–Wilk test was also applied (see Table 7, Annex 3).

Comparative analytical analysis was applied to identify the main similarities and differences in the territorial distribution and precipitation patterns.

The need for a spatial presentation of the study results necessitates the use of the cartographic method used to determine the territorial extent of the stations. When creating the maps, the corresponding generalisation has been done.

In the territorial presentation of the precipitation, the Thiessen method, or the method of polygons with equal precipitation (the polygon method) was applied. A 1:1000000 scale map of Bulgaria of the reference meteorological and agro-meteorological stations, rain gauge and phenological stations, issued by the Chamber of Engineers in Investment Design, Cartography Office, in 1978, was used as a map basis. On the map, a network of polygons is built, formed in a graphic way by all neighbouring Knezha, Pleven and Pavlikeni stations. This creates a polygon around each station, the area of which is measured⁷. The average precipitation for each station is taken as the average of its entire polygonal area.

The polygon for the Knezha is formed by the created network of the neighboring stations: Ostrov, Orehovitsa, Koynare, Chomakovtsi, Borovan. For Pleven, these are the stations Podem, Mechka, Slavyanovo, Pordim, Vladinya, Slatina, Nikolaevo, Krushovitsa, Dolni Dabnik. For Pavlikeni, the neighboring stations are Karaisen, Dolna Lipnitsa, Resen, Balvan, Suhindol, Alexandrovo and Levski.

The method is accurate when there are enough stations and in flat terrain, which is the current case.

The polygons obtained around the stations Knezha, Pleven and Pavlikeni by the method of interpolation (for clarity) are mapped on a topographic map at a scale of 1:50 000. The maps are subjected to additional computer processing, where the graphic method and the qualitative background method are applied. The author has accepted the precipitation as a territorial limiting factor of the survey, i.e. the territorial extent of precipitation coincides with the spatial extent of the survey (see Annex 1, *Figures 2 and 3*).

The analysis is based on a baseline period of 50 years: 1931–1980. Regarding the fluctuations of the indicators related to the base period, 30-year series were formed for the periods 1981–2010 and 1989–2019. The results are compared with those published in *Zoning of Viticulture in Bulgaria*, Volume III (Sofia: Zemizdat, 1960) and other publications, on the basis of which the relevant conclusions, findings and generalizations are made.

4. Territorial Scope

The determination of the territorial scope is one of the main tasks of this study. In its decision, several factors limiting this scope are taken into account. First of all, it is the location of

⁷ Lakov, Pl. The Climate of Central Northern Bulgaria (PhD Thesis). VT, 2006

the stations that provide the necessary data for the study: *Knezha*, *Pleven* and *Pavlikeni*. They are located in parts of the Western and Middle Danube Plain. Their geographic coordinates are given in Table 1. In the second place, the application of the already reviewed Thyssen polygon method, with which we report territorial precipitation by stations.

Table 1. Geographical coordinates of the studied stations

Station	Altitude above sea level (m)	East longitude: λ	North latitude: φ
Knezha	120	24°05′	43°20′
Pleven	130	24°36′	43°25′
Pavlikeni	133	25°18′	43°14′

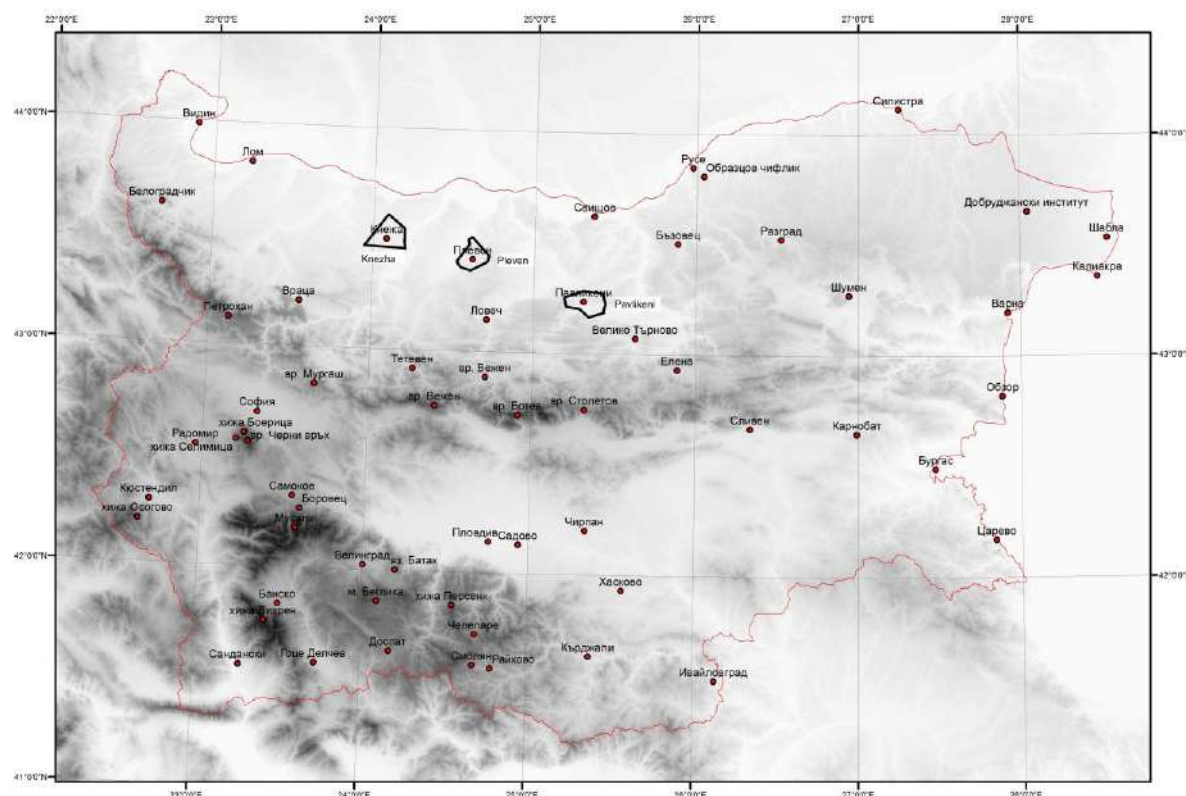

Figure 1. Map of the Republic of Bulgaria and the region of Knezha, Pleven and Pavlikeni

The westernmost station is *Knezha* (Annex 1, Figure 2), and the total area is estimated to be approximately 712 km².

Pleven station covers an area of about 455km² (Annex 1, Figure 2).

The easternmost station is *Pavlikeni* (Annex 1, Figure 3). The total area is estimated at about 418 km².

The area concerned includes the territories of the three stations and extends approximately between 43°09′ (Vishovgrad) and 43°39′ (between Selanovtsi and Knezha) north latitude, and

between 23°51'30'' (Sokolare) and 25°26' (Lesicheri) east longitude, and the total area is 1585 km² (see *Figure1*).

5. Results of the Study

5.1. Precipitation characteristics in the region of Knezha, Pleven and Pavlikeni

The precipitation is determined by the transfer of air masses, by the processes that objectively take place in the atmosphere, and by the character of the relief. Most of the precipitation in Knezha, Pleven and Pavlikeni falls on atmospheric fronts. Another part falls from the so-called intra-mass cloudiness.

Average annual amount of precipitation

Average annual precipitation is not evenly distributed. It depends not only on the atmospheric circulation, but also on the local features of the relief. Despite the region's relatively small size and the fact that it falls entirely in the temperate-continental climate area, there are certain fluctuations in the annual precipitation. In general, the region falls within the precipitation area of the Middle Danube Plain, which is part of Central Northern Bulgaria⁸. In the westernmost part of the region, the station of Knezha, the precipitation is about 580 mm. The precipitation in Pleven is also within 580 mm (*Annex 2, Table 2*). A larger amount annually falls at Pavlikeni station, where it exceeds 600 mm.

The degree of humidity gives important practical value to climatological knowledge. Selyaninov's hydrothermal coefficient is among the integral indices by which humidity conditions are determined. It is one of the agroclimatic indicators for the development of the grapevine, determining the humidification conditions. It is calculated according to the formula $kSel = \frac{P \cdot 10}{\sum T}$, where P is the amount of precipitation in mm for the period with temperatures above +10°C; $\sum T$ is the temperature sum for the same period. When $kSel = 1-2$, the humidity conditions are good, at $kSel < 1$ the humidity is insufficient, and at $kSel > 2$ over-humidity occurs (see *Table 2*.)

Table 3. Scale for evaluating the humidification conditions according to kSel

$kSel \leq 0.5$	$0.6 \leq kSel \leq 1$	$1.1 \leq kSel \leq 1.5$	$1.6 \leq kSel \leq 2$	$kSel \geq 2$
Dry (semi-desert)	Arid (steppe zone)	Moderately humid (no dry period)	Humid (no dry period)	Very humid (over-humidity)

From the data obtained for Pleven and Pavlikeni, $kSel$ estimates the territory of the stations as dry for June, July and August. At Knezha station $kSel$ is 1.1, it is moderately humid there. In general, $kSel$ defines the territory of the region as one of those with insufficient moisture.

Precipitations in September and October are also important for the grapevine, especially levels above 110 mm. From the data presented in *Table 2* can be seen that for the period they did not exceed this amount. However, if we analyze the provision for the indicated months (*Figure 4*), for example for Pleven, it is clearly seen that the frequency of precipitation over 110 mm is 22–23%. In other words, the probability of such precipitation falling is about 2 times in 10 years.

⁸ XXX

Also of interest is the provision of precipitation over 110 mm per month, separately for September and October. In *Figure 5* and *Figure 6* the provision curve for Knezha station is presented. In this case, the provision is 5–6%. It is very rare that the precipitation exceeds 110 mm in September.

The situation for October is similar. The provision does not exceed 10%. Precipitation above 110 mm falls once every 10 years. When the amount of precipitation is total for the two months, then the probability increases. In *figure 7* it can be seen that the probability of heavy precipitation above 110 mm in the precipitation area of *station Knezha* exceeds the probability of *station Pleven*: the provision is already 35%, which means that 3 – 4 of 10 years may not be favorable for the development of the grapevine.

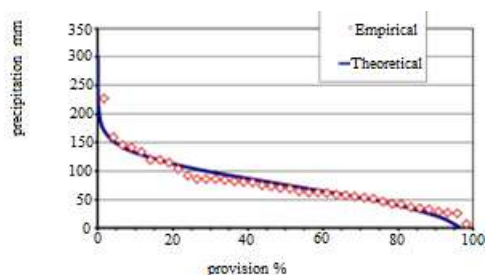

Figure4

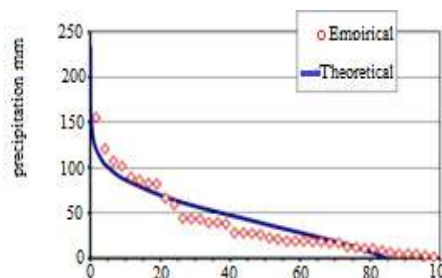

Figure 5

Figures 4 and 5. Precipitation provision of over 110 mm for the months of September and October for Pleven and Knezha for the period 1931–1980

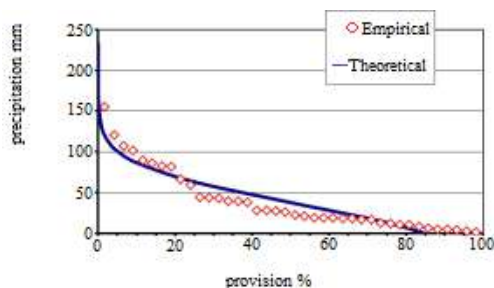

Figure 6

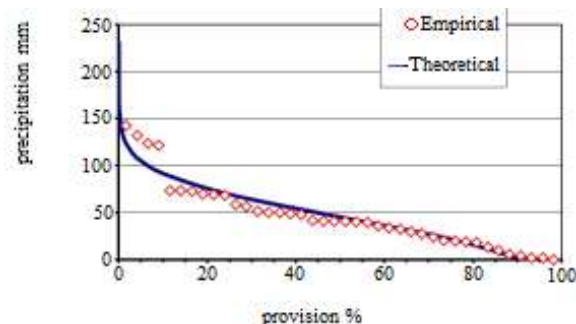

Figure 7

Figures 6 и 7. Precipitation provision of over 110 mm for the month of September and October for Knezha for the period 1931–1980

The situation is similar for October. The provision does not exceed 10%. Precipitation above 110 mm falls once every 10 years. When the amount of precipitation is total for the two months, then the probability increases. In *figure 8* it can be seen that the probability of heavy precipitation above 110 mm in the precipitation area of *station Knezha* exceeds the probability of *station Pleven*: the provision is already 35%, which means that 3 – 4 of 10 years may not be favorable for the development of the grapevine.

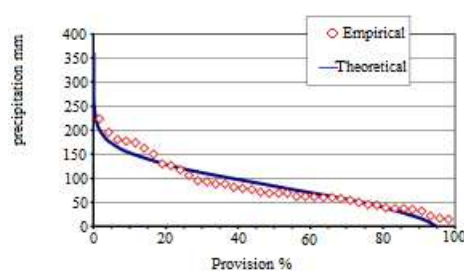

Figure 8

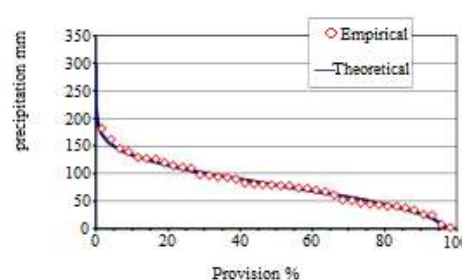

Figure 9

Figures 8 и 9. Precipitation provision of over 110 mm for the month of September and October for Knezha and Pavlikeni for the period 1931–1980

For *Pavlikeni* station, the probability of precipitation exceeding 110 mm in September and October increases.

Figure 9 shows the provision of *Pavlikeni* station and it is similar to that of *Knezha*: 30%.

5.2. Precipitation fluctuations in the region of Knezha, Plevan and Pavlikeni

Precipitation fluctuations in the region of Knezha, Plevan and Pavlikeni

There are a number of problems in establishing fluctuations in the precipitation pattern and amount. For the region, the baseline 50-year period 1931–1980 is related to two 30-year periods: 1981–2010 and 1990–2019. When processing the source data, already known findings were confirmed. Monthly precipitation by station deviates from a theoretical normal distribution as determined by the coefficients of variation, skewness, and kurtosis and their errors. The fluctuations (differences) in monthly and annual precipitation are characterized by the lack of statistically reliable periodicity and are random. The median (50% provision) of monthly precipitation gives a more reliable representation of the precipitation than the average for each period. In this regard, in addition to the mean, the basic statistics also present the root mean square deviation, the error of the mean, the median and the coefficient of variation. The resulting differences compared to the 50-year period were evaluated by Student t-test. Precipitation fluctuations are also represented by Selyaninov's hydrothermal coefficient for the summer months. Through it, the humidification conditions and the fluctuations resulting from the changes not only in the precipitation, but also in the air temperature are established (Tables 4 and 5, Annex 2). The precipitation for September and October and their provision for the different periods, which is a key agroclimatic indicator for the grapevine, are also considered.

In the precipitation zone of Knezha, Plevan and Pavlikeni, the annual sum of precipitations for the period 1931–1980 is between 570 and 620 mm, respectively. When compared with the period 1981–2010, an ambiguous fluctuation is found (Figure 10). For Knezha and Pavlikeni, the amount decreased by 42 and 80 mm, respectively.

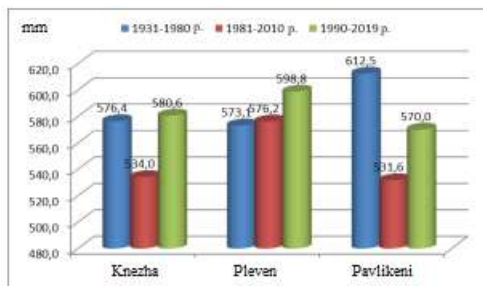

Figure.10

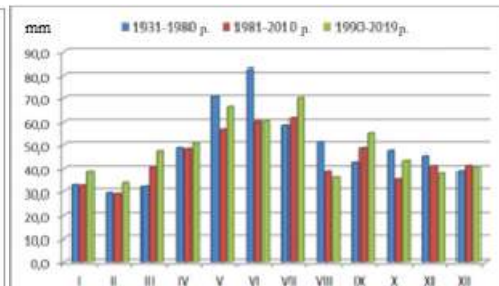

Figure 11

Figure 10. Annual amount of precipitation for different periods

Figure 11. Monthly precipitation for different periods for Knezha station

However, the opposite trend is reported for Plevan. Only for *Pavlikeni station* the estimation of the difference is statistically significant. The fluctuation for the remaining stations is random. The decrease in the annual amount is due to lower precipitation in the spring-summer months for Knezha, and for Pavlikeni less precipitation fell in 9 out of 12 months of the year, i.e. in all seasons, but the decrease is best expressed in July (Figures 11, 12 and 13).

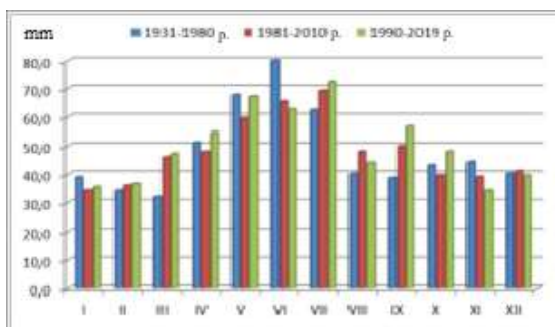

Figure12

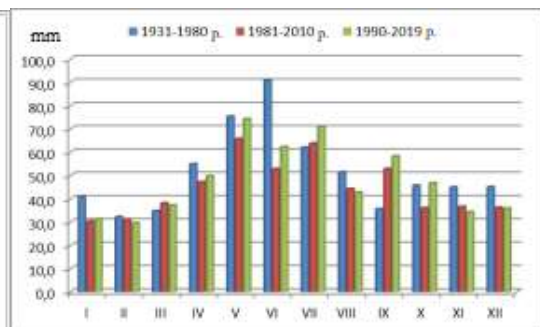

Figure13

Figure 12. Monthly precipitation for different periods for Plevan station

Figure 13. Monthly precipitation for different periods for Pavlikeni station

For the period 1990–1919, fluctuations in the region show interesting trends (see Figure 11., 12. и 13.). In Plevan, the annual precipitation amount continues to increase and it is already around 600 mm. This is due to increased precipitation in March and from July to October. Changes are random. The increase in the amount of precipitation for September is non-random and statistically significant: $T > 1.69$. The decrease in precipitation in June is non-random, as well.

In the area of the Pavlikeni station, the trend of decreasing precipitation continues, reaching 570 mm. For September, however, an increase in precipitation was also observed in Pavlikeni. The 95% probability significance assessment shows that the increase is statistically significant and non-random.

For Knezha, a trend opposite to the previous period was found. The annual precipitations have increased and have effectively returned to the 1931–1980 precipitation amount of 580 mm. The fluctuations are random and statistically insignificant. More significant is an increase in the amount of precipitation in September.

For both thirty-year periods, in all three stations, a general decrease in precipitation was found in April, May, June, and an increase in precipitation in September. Estimates of significance fluctuate. For Knezha station in the first period the change is non-random, for Pavlikeni in both periods it is non-random, for Pleven it is however random, in other words there is an ambiguous assessment of the change (Table 6, Annex 2).

Of interest is the fluctuation of the annual precipitation amount for the entire studied period 1931–2019.

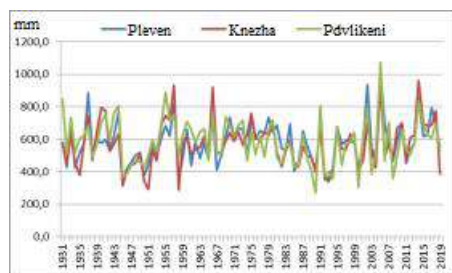

Figure 14

Figure 14. Annual precipitation amount per station for the period 1931–2019

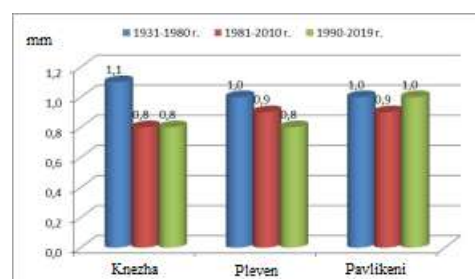

Figure 15

Figure 15. Selyaninov hydrothermal coefficient (VI–VIII) for different periods

From Figure 14, “cycles” towards a decrease and “cycles” towards an increase in precipitation can be visually determined. Synchronicity and periodicity cannot be determined. The trends are divergent and statistically unreliable.

Fluctuations of Selyaninov hydrothermal coefficient and precipitation in September and October in Knezha, Pleven and Pavlikeni

An interesting aspect of precipitation fluctuations is the Selyaninov hydrothermal coefficient for months VI–VIII (Figure 15).

For both periods, a decrease in kSel is observed, i.e. the territory of Knezha, Pleven and Pavlikeni becomes more arid. In all three stations, the index is between 0.8 and 1: arid, steppe zone. This is due to the statistically significant increase in air temperature during the summer months and the decrease in precipitation during the spring-summer period, best expressed mainly in June.

The fluctuations in the precipitations in September and October and above all those exceeding 110 mm are also essential for the development of the grapevine. From the data in the table, it can be seen that there is no significant change in the total amount for the period 1981–2010 compared to the 50-year period (Figure 15).

For the period 1990–2019, the data clearly shows the increase in this amount of precipitation, but even during this period, the multiannual precipitation amount does not exceed 110 mm.

On the other hand, however, the provision of precipitation amounts above 110 mm for the indicated months per station presents an interesting trend.

For Knezha (Figure 16) the probability of precipitation exceeding 110 mm for the period 1981–2010 is 30%, or during 3 of every 10 years the event may occur.

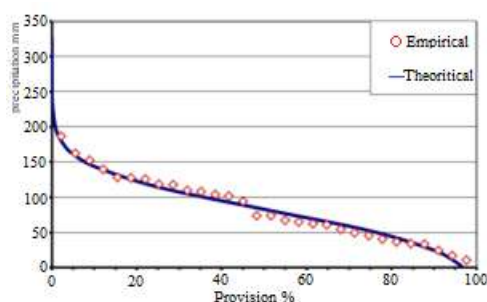

Figure16

Figure 16. Provision of precipitation over 110 mm, September and October, for the period 1981–2010, for Knezha station

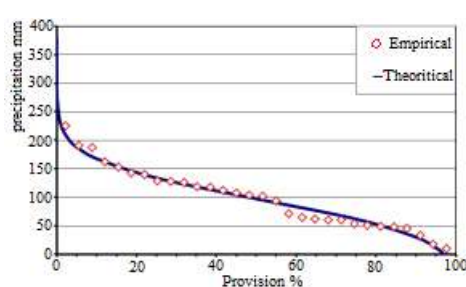

Figure17

Figure 17. Provision of precipitation over 110 mm, September and October, for the period 1990–2019, for Knezha station

For the period 1990–2019, the probability is already 42–43% (*Figure 15*). Every ten years, for 4 of them, the rainy conditions in September and October can be unfavorable for the development of the grapevine.

For Pleven station, the agroclimatic conditions are similar. For the period 1981–2010, the probability of precipitation exceeding 110 mm is 37–38% (see *Figure 18*). Compared to the baseline period, a 15% increase in the probability of unfavorable precipitation for the grapevine was found.

Current precipitation conditions for Pleven station show a persistent trend towards an increasing probability of precipitation above 110 mm. For the period 1990–2019, the provision is about 45%. This can be determined very well visually from *Figure 19*.

For Pavlikeni station, the probability of precipitation exceeding 110 mm for the period 1981–2010 is 37–38%. It has to be concluded that also in the precipitation area of Pavlikeni, the probability of unfavorable precipitations for the grapevines in September and October has increased. (see *Figure 20*)

For the period 1990–2019, the probability of precipitation above 110 mm for Pavlikeni is similar to that of Pleven and is about 45%. (see *Figure 21*)

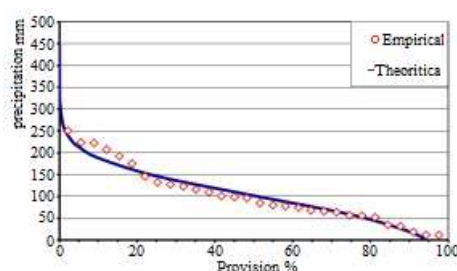

Figure18

Figure 18. Provision of precipitation over 110 mm, September and October, for the period 1981–2010, for Pleven station

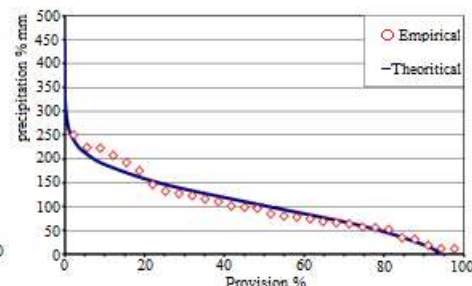

Figure19

Figure 19. Provision of precipitation over 110 mm, September and October, for the period 1990–2019, for Pleven station

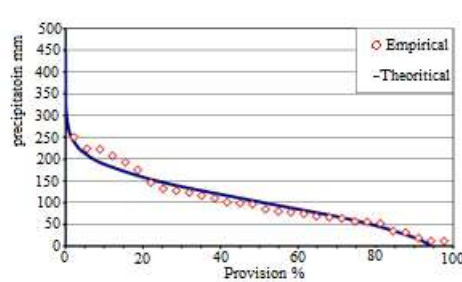

Figure 20

Figure 20. Provision of precipitation over 110 mm, September and October, for the period 1990–2019, for Pleven station

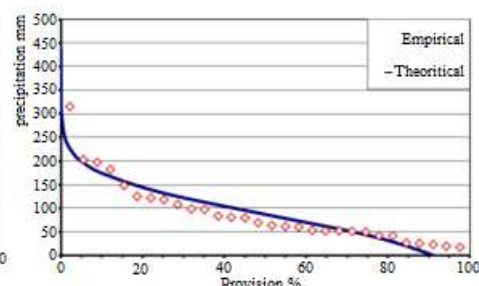

Figure21

Figure 21. Provision of precipitation over 110 mm, September and October, for the period 1981–2010, for Pavlikeni station

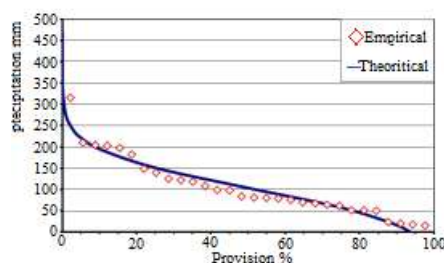

Figure 22

Figure 22. Provision of precipitation over 110 mm, September and October, for the period 1990–2019, for Pavlikeni station

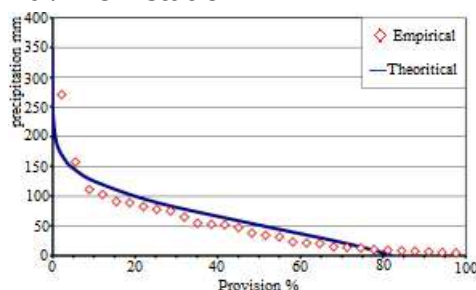

Figure23

Figure 23. Provision of precipitation over 110 mm, September, for the period 1990–2019, for Pavlikeni station

Also of interest is the monthly presentation of the precipitation provision. For the sake of brevity, we will present the provision of Knezha, Pleven and Pavlikeni in September for the period 1990–2019, *Figures 23, 24 and 25*.

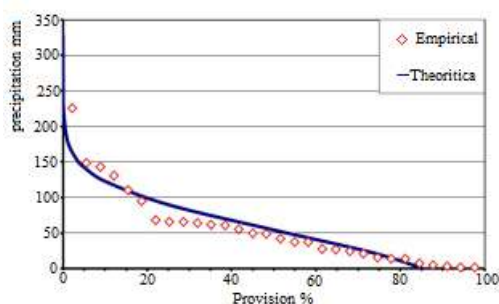

Figure 24

Figure 24. Provision of precipitation over 110 mm, September, for the period 1990–2019, for Pleven station

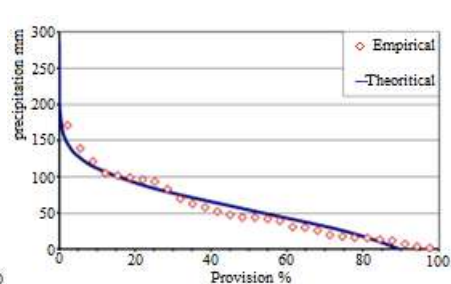

Figure 25

Figure 25. Provision of precipitation over 110 mm, September, for the period 1990–2019, for Knezha station

From the presented provision curves of precipitation amounts above 110 mm, it can be seen that the probability in September for Pleven is 15–17%, for Pavlikeni – 16–18%, and for Knezha – 14–15%. In other words, 1–2 of 10 years can be unfavorable for the grapevine. If we compare the obtained result with the provision of precipitation amounts above 110 mm, with the baseline period 1931–1980 for September, we will note a significant change. For Knezha, for example, the probability was 5%, in other words very small, and now it is already 15%. In the other stations the situation is similar. In September, the probability of precipitation exceeding 110 mm has increased.

6. Conclusions and Summaries about the Chronological Fluctuations of the Main Agroclimatic Indicators for the Development of the Grapevine, Related to Precipitation.

From the analysis presented, some **conclusions and summaries** can be drawn.

The analysis of the fluctuations in Knezha, Pleven and Pavlikeni leads to certain **conclusions**:

1. There is a lack of spatial synchronicity in the manifestation of precipitation fluctuations in mentioned stations during different periods.
2. Fluctuation of the annual precipitation amount is noted. However, it cannot be said to be statistically significant. We see both increases and decreases in precipitation amount, but in most cases it is random, characteristic of the climate system, particularly the precipitation.
3. A decrease in the amount of precipitation was observed in April, May and best expressed in June, as well as an increase in precipitation in September. In the majority of stations for June and September, the change is statistically significant and non-random.
4. The differences observed in most cases are random. The null hypothesis cannot be categorically rejected.
5. For both periods, a decrease in kSel is observed, i.e. the territory of Knezha, Pleven and Pavlikeni becomes more arid. In all three stations, the index of the Selyaninov hydrothermal coefficient is between 0.8 and 1: arid, steppe zone. This is due to the statistically significant increase in air temperature during the summer months and the decrease in precipitation during the spring-summer period, best expressed in June.
6. Compared to the 50-year period, precipitation above 110 mm in the Knezha, Pleven and Pavlikeni region in September and October for the two thirty-year periods has no significant increase.
7. Compared to the 50-year period, the precipitation provision curve in Knezha, Pleven and Pavlikeni region for September and October for the two thirty-year periods shows a trend of a 10–15% increase in the probability of precipitation above 110 mm.
8. For the recent period 1990–2019, for 3–4 out of every 10 years, the precipitation may be unfavorable for grapevine development in September and October.
9. The higher probability of adverse precipitation for both 30-year periods is due to the observed (above) increase in September precipitations and the assumed increased intensity.

Bibliography:

1. AGROKLIMATICHESKOE rayonirovanie pyat osnovniih selskohozyaistveniih kultur na territorii sotsialisticheskikh stran Evropii, opit intergalnoy selskohozyaistvennoy otsenki klimata territorii sotsialisticheskikh stran Evropii //BAN, Institut gidrologii i meteorologii, Sofiya, 1979.
2. AGROKLIMATICHEN atlas na Balgariya. – Sofiya: GUGK, 1982.

3. KARTA – Oporna hidrolozhka I hidrogeolozhka mreza v NRB, S. KIPP po kartografiya, 1977
4. KLIMATICHEN справочник за NR Balgariya: T. 3: Temperatura na vazduha, temperature na pochvata, slana. Pod red. na M. Kyuchukova. S.: Nauka i izkustvo, 1983. - 440 s.: s tabl.
5. KLIMATICHEN справочник: Intenzivni dazhdove v NR Balgariya. Pod red. na M. Kyuchukova, P. Ivanov, M. Sabeva. S.: BAN, 1986. - 272 s.: s tabl.
6. KLIMATICHEN справочник: Valezhi v Balgariya. Pod red. na M. Kyuchukova, P. Ivanov, M. Sabeva. S.: BAN, 1990. - 169 s.: s tabl.
7. KLIMATAT na Balgariya. Pod red. na Sv. Stanev, M. Kyuchukova, St. Lingova. S.: BAN
8. LAKOV, Pl. Klimatat v Tsentralna Severna Balgariya: (doktorska disertatsiya), VTU “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, VT, 2006.
9. LAKOV, Pl. Klimatichen turisticheski potentsial na Zapadna i Sredna Severna Balgariya: Monografiya. Plovdiv, 2013, - 208 s.: s tabl., chert., k., diagr.
10. LAKOV, Pl. Klimatichna skitsa na Pleven i regiona// studiya, Pleven, 2018, sb. Miziya ot drevnostta do dnes, Tom I, izd. Regionalen istoricheski muzey – Pleven, str.159-219.
11. MESECHEN byuletin: Za 1992–2005. S.: NHMI, BAN.
12. METEOROLOGICHEN godishnik: za 1930–1981. S.: BAN, GUHM.
13. METEOROLOGICHEN mesechnik: za 1980–1984. S.: BAN, GUHM.
14. PETROV, V., G. Mikovski, Obshta teoriya na statistikata i agrarnata statistika // Svishtov: Ak. Izdatelstvo “Tsenov”, 1994.
15. PISARSKI, A. Sredizemnomorski tsikloni i vliyanieto im varhu vremeto u nas. // Hidrologiya i meteorologiya, 1955, № 5.-6.
16. RAYONIRANE na lozarstvoto v Balgariya, nauchni trudove, Tom III, Zemizdat, S., 1960, - 168 s.: s il. i k.
17. RAKOVODSTVO po klimatologiya: Za studentite ot VUZ/ B. Vekilska, D. Topliyski, G. Rachev, G. Gaydarova. – Sofiya: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 1992. – 171 s.: s tabl. i il.
18. SIRAKOV, D. Statisticheski metodi v meteorologiyata: Uchebnik za studentite ot Sofiyski universitet “Sv. Kliment Ohridski” / D. Sirakov. –Sofiya: SU, 1981, 1981. – 270 s.: s tabl. i diagr.
19. SKRINIK, O.A., A.I. Snizhko, Zadacha viznacheniya dati stiykogo peredhodu prizemnoy temperature povitrya cherez pevne fiksovane znachenna (analiz metodiv), Kievskiy natsionalniy universitet imeni Taras Shevchenko, UDK 551.583:551.588
20. TOPLIYSKI, D. Hronologichni kolebaniya na klimata v Balgariya prez XX vek. Doktorska disertatsiya, SU “Sv. Kliment Ohridski”, GGF, 2005.
21. HRISTOV, P. Praktichsko rakovodstvo za obrabotka na meteorologichni Danni: Ch. I – II/ P. Hristov. – Sofiya: HMS, 1975.
22. BLUTHGEN, J., Allgemeine klimageographia. Berlin, 196
23. LORENZ, E. The General Circulation of the Atmosphere. WMO, 1967.
24. LORENZ, E. The essence of chaos. Univ. of Washington Press, 1993.
25. www.stringmeteo.com
26. www.klimadia

- 27. www.ncdc.noaa.gov
- 28. www.meteo.bg

Annex 1

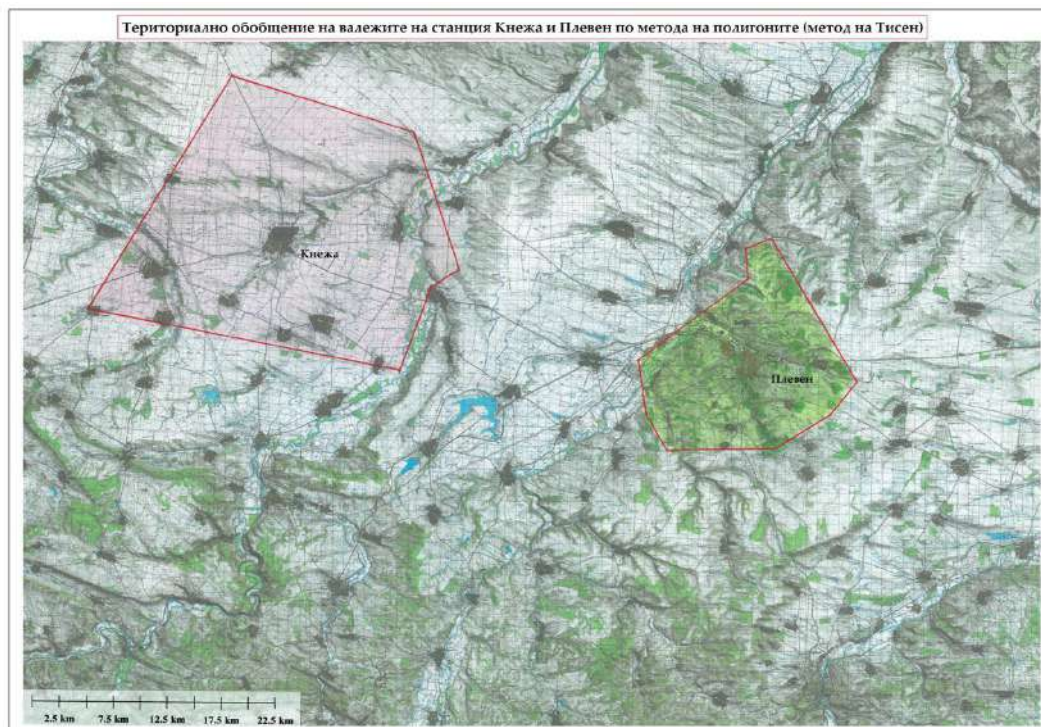

Figure 2 Territorial summary of precipitation at Knezha and Pleven stations using the polygon method (Thiessen method)⁹

⁹ Haygarov, Vanyo, P. Lakov, Agroclimatic conditions for viticulture and the production of quality grapevines and wines in Pleven and its region, Monograph, Academic Publishing House "Talent" of the Higher School of Agribusiness and Regional Development, Plovdiv, 2020, – 220 p.: with tables, graphs and maps (in Bulgarian)

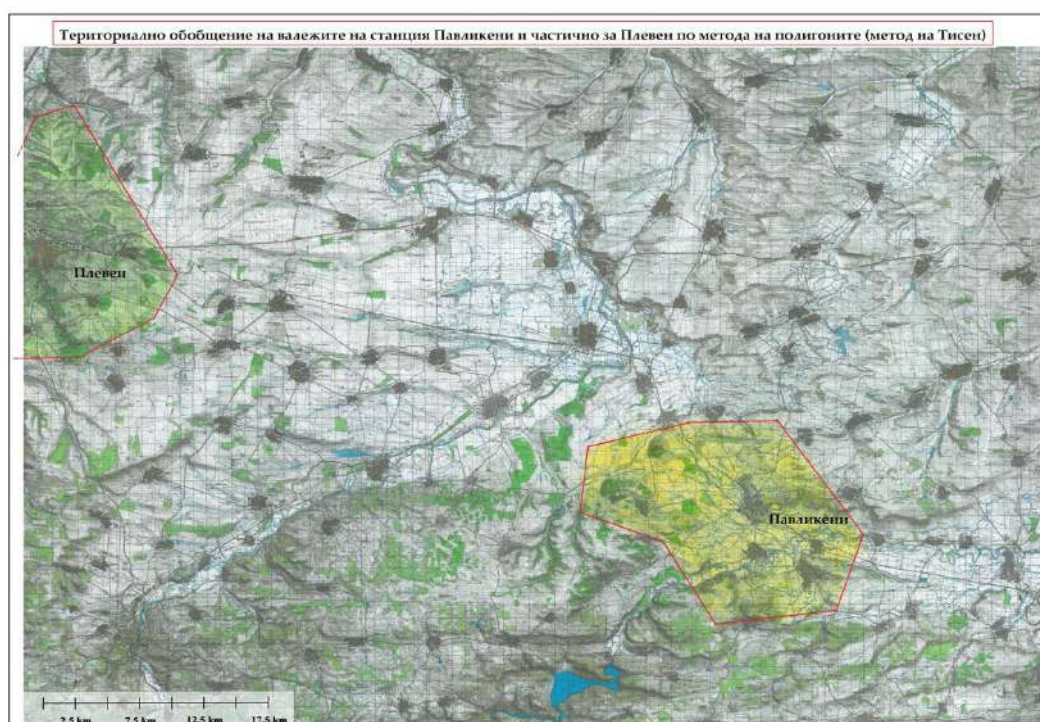

Figure 3 Territorial summary of precipitation at Pavlikeni stations using the polygon method (Thiessen method)¹⁰

Annex 2

Table 2. Basic statistics for the period 1931–1980. *X*: Monthly and annual amount of precipitation (in mm), *Me*: Median, *Sx*: Standard deviation, *Se*: Error of the mean, *Cv*: Coefficient of variations, *kSel*: Selyaninov's hydrothermal coefficient for months VI–VIII

Knezha															
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Year	IX+X	kSel
X	32,9	29,3	32,2	48,5	70,7	82,5	58,5	51,1	42,7	47,3	45,5	38,9	576,4	90,1	1,1
Me	29,5	27,3	27,7	44,0	62,6	77,4	54,5	35,8	26,0	40,9	39,3	37,6	585,0		
Sx	20,3	17,7	21,3	26,8	38,5	52,0	34,5	54,0	41,2	36,7	26,4	26,4	141,2		
Se%	8,7	8,5	9,4	7,8	7,7	8,9	8,4	14,9	13,6	11,0	8,2	9,6	3,5		
Cv	0,6	0,6	0,7	0,6	0,5	0,6	0,6	1	1,0	0,8	0,6	0,7	0,2		
Pleven															
X	38,9	34,2	31,9	51,2	67,7	80,0	62,4	40,2	38,7	43,2	44,4	40,3	573,1	81,9	1,0
Me	34,5	35,5	31,2	49,8	66,3	74,5	58,6	29,9	24,5	38,9	43,9	39,4	583,0		
Sx	21,6	17,8	18,9	29,4	36,1	40,1	32,9	35,1	35,6	34,1	22,7	24,9	122,0		

¹⁰ Ibid.

Se%	7,8	7,4	8,4	8,1	7,5	7,1	7,5	12,4	13,0	11,2	7,2	8,8	3,0		
Cv	0,6	0,5	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5	0,9	0,9	0,8	0,5	0,6	0,2		
Pavlikeni															
X	40,7	32,2	34,7	54,8	75,3	90,8	61,9	51,3	35,5	45,6	44,9	45,0	612,5	81,2	1,0
Me	37,4	30,0	27,5	53,6	65,0	76,5	53,5	45,6	27,0	40,0	44,8	40,9	622,0		
Sx	21,4	19,4	22,1	29,0	40,6	54,2	39,5	36,0	32,5	33,8	25,2	28,9	123,0		
Se%	7,4	8,5	9,0	7,5	7,6	8,4	9,0	9,9	12,9	10,5	8,0	9,1	2,8		
Cv	0,5	0,6	0,6	0,5	0,5	0,6	0,6	0,7	0,9	0,4	0,6	0,6	0,2		

Table 4. Basic statistics for the period 1981–2010. *X: Monthly and annual amount of precipitation (in mm), Me: Median, Sx: Standard deviation, Se: Error of the mean, Cv: Coefficient of variations, kSel: Selyaninov's hydrothermal coefficient for months VI–VIII*

Knezha															
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Year	IX+X	kSel
X	32,6	28,9	40,6	48,1	56,7	60,3	61,8	38,8	48,5	35,4	41,1	41,3	534,0	83,9	0,8
Me	28,1	19,7	33,3	43,3	57,1	52,5	49,1	23,6	40,9	28,4	31,9	35,0	525,3		
Sx	22,1	19,4	21,6	25,7	28,3	39,3	49,7	39,8	37,3	29,7	29,6	25,6	126,5		
Se%	12,4	12,3	9,7	9,8	9,1	11,9	14,7	18,7	14,0	15,4	13,2	11,3	4,3		
Cv	0,86	0,68	0,82	0,90	1,01	0,87	0,79	0,61	0,84	0,80	0,77	0,85	0,98		
Pleven															
X	34,3	35,9	46,0	47,9	59,6	65,4	69,2	48,0	49,9	39,6	39,0	41,1	576,2	89,6	0,9
Me	24,2	30,0	38,0	46,4	59,9	62,0	58,5	32,5	37,0	37,0	31,8	40,8	568,5		
Sx	26,1	26,8	35,3	26,1	27,4	40,0	42,1	40,6	46,8	32,3	26,0	19,8	149,9		
Se%	13,9	13,6	14,0	10,0	8,4	11,2	11,1	15,4	17,1	14,9	12,2	8,8	4,7		
Cv	0,76	0,75	0,77	0,55	0,46	0,61	0,61	0,85	0,94	0,82	0,67	0,48	0,3		
Pavlikeni															
X	30,2	31,0	38,0	47,1	65,6	52,7	63,7	44,2	52,8	35,9	36,5	36,1	531,6	88,7	0,9
Me	21,8	27,0	31,8	43,5	55,1	52,0	44,3	30,4	36,0	35,4	30,0	35,0	490,0		
Sx	25,3	21,3	34,2	26,0	46,3	28,2	54,0	36,3	56,4	26,7	25,9	17,8	171,1		
Se%	15,3	12,5	16,4	10,1	12,9	9,8	15,5	15,0	19,5	13,6	13,0	9,0	5,9		
Cv	0,72	0,87	0,83	0,92	0,84	0,99	0,69	0,69	0,68	0,98	0,82	0,97	0,92		

Table 5. Basic statistics for the period 1990–2019. X: Monthly and annual amount of precipitation (in mm), Me: Median, Sx: Standard deviation, Se: Error of the mean, Cv: Coefficient of variations, kSel: Selyaninov's hydrothermal coefficient for months VI–VIII

Knezha															
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Year	IX+X	kSel
X	38,8	33,9	47,2	50,7	66,1	60,3	70,0	36,2	55,1	43,6	38,0	40,7	580,6	98,7	0,8
Me	34,4	35,8	36,1	48,4	72,9	52,9	52,1	23,6	44,0	44,0	32,4	34,1	592,3		
Sx	28,1	20,5	26,6	27,3	29,5	31,7	56,5	38,7	43,8	33,0	23,7	28,5	157,1		
Se%	13,2	11,1	10,3	9,8	8,1	9,6	14,7	19,5	14,5	13,8	11,4	12,8	4,9		
Cv	0,72	0,61	0,56	0,54	0,45	0,53	0,81	1,07	0,80	0,76	0,62	0,70	0,27		
Pleven															
X	35,5	36,6	47,3	54,6	67,2	62,6	72,3	44,1	56,7	48,1	34,2	39,6	598,8	104,7	0,8
Me	25,5	28,8	39,3	51,8	71,6	55,4	74,9	33,0	45,5	47,1	31,8	37,3	586,6		
Sx	30,8	27,2	34,2	31,7	31,2	34,9	45,4	37,7	51,3	35,5	20,0	23,5	156,4		
Se%	15,8	13,6	13,2	10,6	8,5	10,2	11,5	15,6	16,5	13,5	10,7	10,8	4,8		
Cv	0,87	0,74	0,72	0,58	0,46	0,56	0,63	0,86	0,91	0,74	0,59	0,59	0,3		
Pavlikeni															
X	31,2	29,5	37,1	49,7	74,2	62,2	70,8	42,6	58,2	46,7	34,2	35,8	570,0	104,9	1,0
Me	26,8	26,3	31,5	53,6	67,4	57,2	78,1	19,7	48,3	44,3	32,5	31,8	576,4		
Sx	20,7	21,6	25,1	23,6	45,5	35,5	53,3	38,4	58,1	33,2	21,1	21,1	177,0		
Se%	12,1	13,4	12,4	8,7	11,2	10,4	13,7	16,4	18,2	13,0	11,3	10,8	5,7		
Cv	0,66	0,73	0,68	0,48	0,61	0,57	0,75	0,90	1,00	0,71	0,62	0,59	0,31		

Table 6. Difference in precipitations between periods 1931–1981/1981–2010 г. (p1); 1990–2019 г. (p2) and significance assessment t-test: t1 of p1 and t2 of p2 (a „-“ sign on p indicates the amount of increase)

Knezha													
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Year
p1	0,2	0,5	-8,4	0,5	14,0	22,1	-3,3	12,4	-5,8	12,0	4,4	-2,4	42,4
p2	-5,9	-4,6	-15,0	-2,2	4,6	22,1	-11,6	14,9	-12,4	3,8	7,4	-1,8	-4,2
t1	0,05	0,11	-1,68	0,08	1,71	1,99	-0,35	1,08	-0,62	1,49	0,67	-0,39	1,33
t2	-0,44	-0,46	-1,19	-0,17	0,30	1,28	-0,44	0,74	-0,58	0,23	0,63	-0,13	-0,06
Pleven													

p1	4,6	-1,7	-14,2	3,3	8,1	14,5	-6,8	-7,8	-11,2	3,6	5,4	-0,9	-3,1
p2	3,4	-2,3	-15,4	-3,4	0,6	17,3	-9,9	-3,9	-18,0	-4,8	10,2	0,6	-25,6
t1	0,84	-0,34	-2,30	0,49	1,05	1,55	-0,79	-0,90	-1,19	0,46	0,96	-0,16	-0,10
t2	0,58	-0,43	-2,19	-0,58	0,09	2,28	-1,12	-0,49	-1,80	-0,70	2,18	0,15	-0,83
Pavlikeni													
p1	10,5	1,2	-3,3	7,7	9,7	38,1	-1,8	7,1	-17,3	9,7	8,4	8,9	80,8
p2	9,5	2,7	-2,4	5,2	1,0	28,6	-8,9	8,7	-22,7	-1,1	10,7	9,2	42,4
t1	1,95	0,25	-0,52	1,18	0,96	3,52	-0,17	0,84	-1,71	1,33	1,40	1,50	2,42
t2	1,92	0,56	-0,45	0,82	0,10	2,54	-0,84	1,00	-2,21	-0,14	1,91	1,50	1,24

Table 7. Basic statistics of the main agroclimatic indicators for the grapevine: moisture conditions for different periods

Pleven								
period/ years	kSel VI-VIII	Annual amount, mm	Precipitations IX, mm	Precipitations over 110 mm, %	Precipitations X, mm	over 110 mm, %	Precipitations IX-X, mm	over 110 mm, %
1915-1955	1	600	-	-	-	-	90	27
1931-1970	0,9	556	34	2,5	43	5,0	77	20
1981-2010	0,9	576	50	9,7	40	3,2	90	22,6
1990-2019	0,8	599	57	12,9	44	3,2	105	35,5
Knezha								
period / years	kSel VI-VIII	Annual amount, mm	Precipitations IX, mm	Precipitations over 110 mm, %	Precipitations X, mm	over 110 mm, %	Precipitations IX-X, mm	Over 110 mm, %
1915-1955	1	547	-	-	-	-	91	-
1931-1970	0,9	561	39	5,0	46	10,0	85	25
1981-2010	0,8	534	49	6,4	35	0,0	84	29
1990-2019	0,8	581	55	9,7	44	0,0	99	41,9
Pavlikeni								
period / years	kSel VI-VIII	Annual amount, mm	Precipitations IX, mm	Precipitations over 110 mm, %	recipitations X, mm	ver 110 mm, %	Precipitations IX-X, mm	Over 110 mm, %

1915–1955	1	594	-	-	-	-	86	23
1931–1970	1,2	613	34	5	46	3	80	25
1981–2010	0,9	532	53	9,6	36	3,2	89	25,8
1990–2019	1,0	570	58	16	47	3	105	35,5

Annex 3.

Table 8. Shapiro–Wilk test for Pleven station on a statistical sample of precipitation for the period 1980 –2019; w.p 0,05: critical test value at significance level $\alpha=0,05$

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ann ual
w	0,84	0,89	0,87	0,94	0,96	0,93	0,92	0,81	0,82	0,90	0,93	0,94	0,92
w.p 0,05	0,94	0,94	0,94	0,94	0,94	0,94	0,94	0,94	0,94	0,94	0,94	0,94	0,94

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

MARKET RISK ASSESSMENT IN THE COMMON AGRICULTURAL POLICY OF THE EUROPEAN UNION: IMPLICATIONS AND RECOMMENDATIONS

Delyan Plachkov

University of Agribusiness and Rural Development, Plovdiv

Abstract:

This paper delves into the assessment of market risk within the framework of the Common Agricultural Policy (CAP) of the European Union (EU). The study employs a comprehensive dataset encompassing agricultural markets across EU member states to evaluate the sensitivity of agricultural commodity prices and farm incomes to various market risks. The analysis includes factors such as price volatility, exchange rate fluctuations, and policy-induced risks. Additionally, the research explores potential policy adjustments and risk management strategies for enhancing the resilience of the CAP to market fluctuations.

Keywords: Market Risk, Common Agricultural Policy, European Union, Agricultural Commodity Prices, Risk Management, Price Volatility, CAP,

The Common Agricultural Policy of the European Union occupies a central and indispensable role in shaping European agricultural and rural development policies. Established as a pivotal instrument, the CAP plays a crucial role in stabilizing agricultural markets and providing vital support to farmers across the European landscape. Its significance extends beyond economic considerations, embodying a commitment to the sustainability and resilience of the agricultural sector. As a linchpin of the European economy, agriculture's stability is intricately linked to the broader stability of the regions. The CAP's multifaceted objectives encompass not only market stabilization but also the advancement of rural communities, reflecting its integral role in fostering social and economic cohesion.

In the intricate web of European policymaking, the CAP's influence resonates in its ability to address the dynamic challenges faced by farmers. The support mechanisms embedded within the policy act as a shield, mitigating the vulnerabilities stemming from market fluctuations and external pressures. As markets evolve, technological advancements emerge, and global economic dynamics shift, the CAP undergoes adaptations to remain aligned with contemporary realities. It serves as a dynamic framework that responds to the multifaceted needs of the agricultural sector¹¹.

Understanding and effectively managing market risks within the CAP emerge as imperatives for ensuring the policy's continued efficacy. The intricacies of agricultural markets, characterized by factors such as price volatility, exchange rate fluctuations, and policy-induced risks, demand a nuanced approach to risk management. Farmers and stakeholders navigating these uncertainties rely on the CAP not just as a stabilizing force but as a strategic ally in their pursuit of sustainable agricultural practices. In essence, the CAP is not merely a bureaucratic mechanism but a dynamic force that shapes the very foundation of European agriculture. Its impact reverberates through the

¹¹ Plachkov, D. (2021). THE COMMON AGRICULTURAL POLICY OF THE EU. Bulgaria of regions.

landscapes of rural communities, influencing the livelihoods of farmers and the well-being of regions. This paragraph serves as an introduction to a deeper exploration of the multifaceted dimensions of the CAP, delving into the intricate interplay between policy, market dynamics, and the resilience of European agriculture.

Market risk in agricultural economics is a complex and multifaceted phenomenon that significantly influences agricultural commodity prices and farm incomes. A comprehensive review of existing literature sheds light on the intricate web of factors contributing to market risks in the agricultural sector. Price volatility, a prominent risk factor, is driven by a myriad of elements such as climate variations, global trade dynamics, and shifting consumer preferences. The unpredictability of these factors exposes farmers and stakeholders to financial uncertainties, making it imperative to understand and navigate the nuances of market risk¹².

Exchange rate fluctuations represent another critical dimension of market risk in agricultural economics. The interconnectedness of global markets means that changes in currency values can have profound effects on the competitiveness of agricultural exports and imports. As exchange rates oscillate, farmers face challenges in predicting the profitability of their ventures, influencing decisions related to crop selection, production levels, and market strategies.

Policy-induced risks add yet another layer of complexity to the market risk landscape in agriculture. Government policies, trade agreements, and regulatory frameworks have a direct impact on the agricultural sector, introducing uncertainties that farmers must contend with. Changes in subsidies, tariffs, or environmental regulations can significantly alter the economic landscape for agricultural producers, necessitating adaptability and strategic risk management.

This article underscores the need for a nuanced understanding of these market risk factors and their interplay. Scholars and practitioners alike emphasize the importance of developing effective risk management strategies to enhance the resilience of agricultural systems. The integration of advanced technologies, data analytics, and financial instruments emerges as a potential avenue for mitigating market risks. Moreover, the review highlights the interconnectedness of market risk with broader economic trends, emphasizing the necessity for policymakers and industry stakeholders to collaborate in creating adaptive frameworks.

Risk assessment in the context of agricultural economics involves a meticulous examination of various market risk factors that exert influence on agricultural commodity prices and, by extension, farm incomes. Identifying and comprehending these risk factors is crucial for developing effective risk management strategies and enhancing the resilience of the agricultural sector. The assessment encompasses a diverse range of elements, each capable of significantly impacting the economic viability of farming operations.

One of the primary risk factors subjected to scrutiny is price volatility. Agricultural commodity prices are inherently susceptible to fluctuations influenced by factors such as climatic conditions, supply and demand dynamics, and geopolitical events. Understanding the patterns and drivers of price volatility is essential for farmers to make informed decisions regarding crop selection, production levels, and marketing strategies. A comprehensive risk assessment, therefore,

¹² Georgiev, G. P. (2014). MEASURING MARKET LIQUIDITY RISK BY EXOGENOUS APPROACH. ББК 65.34. 13 (2Рос-4Кем), 112.

delves into historical price trends, market behavior, and the factors contributing to price variations¹³.

Exchange rate fluctuations represent another critical dimension of risk assessment. Given the global nature of agricultural markets, changes in currency values can have profound implications for farmers engaged in international trade. Fluctuations in exchange rates impact the competitiveness of agricultural exports and influence decisions related to market participation and risk exposure. Analyzing these currency dynamics enables farmers to adapt their strategies and manage the associated risks effectively.

Policy-induced risks are also integral to the risk assessment process. Government policies, regulations, and trade agreements can significantly shape the economic environment for agriculture. Changes in subsidies, tariffs, or environmental regulations have direct implications for farmers, introducing uncertainties that necessitate careful evaluation. A robust risk assessment framework considers the potential impact of policy shifts on agricultural commodity prices and income stability.

The identification and analysis of these market risk factors provide the foundation for a proactive risk management approach. By isolating key variables and understanding their interconnectedness, farmers and policymakers can develop strategies to mitigate the adverse effects of market uncertainties. Moreover, a thorough risk assessment enables the formulation of contingency plans, allowing the agricultural sector to respond swiftly to unforeseen challenges. Policy analysis within the Common Agricultural Policy context involves a critical evaluation of potential policy adjustments and risk management strategies aimed at effectively mitigating market risks. As a cornerstone of European agricultural and rural development policies, the CAP plays a pivotal role in stabilizing agricultural markets and supporting farmers¹⁴. The need for policy analysis arises from the dynamic nature of agricultural markets and the evolving challenges faced by the sector.

One key aspect of policy analysis is the examination of existing policies within the CAP framework. This involves a thorough review of measures related to market stabilization, income support for farmers, and initiatives for rural development. The effectiveness of these policies in addressing market risks is scrutinized, considering the multifaceted nature of challenges, including price volatility, global trade dynamics, and policy-induced uncertainties. In addition to assessing current policies, policy analysis entails exploring potential adjustments to the CAP framework. This may involve revisiting subsidy structures, trade agreements, or environmental regulations to better align with the contemporary needs of the agricultural sector. Evaluating the potential impacts of these adjustments on market risks requires a nuanced understanding of the intricate relationships between policy measures and market dynamics.

Risk management strategies form an integral part of policy analysis within the CAP. This involves identifying, evaluating, and recommending strategies that can enhance the resilience of farmers and the agricultural sector as a whole. These strategies may include financial instruments,

¹³ Plachkov, D. (2019). FINANCIAL RISK MANAGEMENT IN AGRICULTURE. In Proceedings of the International scientific and practical conference "Bulgaria of regions" (Vol. 2, No. 1).

¹⁴ Arabska, E. (2012). Opportunities for organic food production and marketing in Bulgaria-economic, social and environmental aspects. In 50 years FoodRDI. Food Technologies and Health, International Scientific-Practical Conference, Plovdiv, Bulgaria, 8 November 2012. Proceedings (pp. 73-83). Food Research and Development Institute.

insurance mechanisms, and market diversification initiatives designed to spread and mitigate risks effectively.

The effectiveness of these policy adjustments and risk management strategies is contingent on their alignment with the overarching goals of the CAP and their adaptability to changing market conditions. Rigorous analysis ensures that proposed policies not only address current challenges but also anticipate and prepare for future uncertainties. Moreover, the evaluation considers the potential unintended consequences of policy adjustments, ensuring a holistic approach that enhances the overall stability and sustainability of the agricultural sector. The examination of exchange rate sensitivity in the context of agricultural commodity prices is a crucial aspect of understanding the implications of currency fluctuations on the effectiveness of the Common Agricultural Policy. Exchange rates play a pivotal role in shaping the dynamics of international trade and, consequently, impact the agricultural sector's performance. The sensitivity of agricultural commodity prices to fluctuations in exchange rates introduces an additional layer of complexity to the multifaceted challenges addressed by the CAP. Exchange rate movements can have profound effects on the competitiveness of agricultural products in the global market. A fluctuating currency can influence the pricing of exports and imports, thereby directly affecting the income of farmers and the overall stability of agricultural markets. The examination of exchange rate sensitivity within the CAP framework involves a nuanced analysis of how variations in currency values impact the cost of production, market competitiveness, and income stability for farmers.

Furthermore, the CAP's effectiveness in mitigating market risks is closely tied to its ability to navigate the consequences of exchange rate fluctuations. Policies that account for and respond to currency movements can enhance the resilience of the agricultural sector, providing a buffer against economic uncertainties. This examination seeks to unravel the intricate relationships between exchange rates and agricultural commodity prices, offering insights into the potential vulnerabilities and opportunities created by currency fluctuations. The insights gained from examining exchange rate sensitivity contribute to the broader goal of optimizing the CAP's performance in a globalized and interconnected market. As the European agricultural sector continues to engage in international trade, understanding the dynamics of exchange rate sensitivity becomes imperative for policymakers seeking to enhance the policy framework. By identifying the specific challenges posed by currency fluctuations, policymakers can tailor interventions that promote stability, competitiveness, and sustainability within the agricultural sector.

The exploration of adjustments to market support mechanisms within the Common Agricultural Policy underscores the dynamic nature of agricultural markets and the necessity for continuous policy refinement. As a cornerstone of European agricultural and rural development policies, the CAP plays a pivotal role in stabilizing agricultural markets and supporting farmers. However, the effectiveness of its market support mechanisms is contingent upon their adaptability to evolving market dynamics and risk landscapes. Proposals for modifying existing market support mechanisms within the CAP are rooted in the recognition that agricultural markets are susceptible to multifaceted risks, including price volatility, global trade dynamics, and policy-induced uncertainties. Adjustments to these mechanisms seek to enhance the CAP's responsiveness to market challenges, ensuring that it remains a resilient and effective instrument in safeguarding the interests of farmers and stakeholders along the agricultural supply chain. One key area for consideration in adjusting market support mechanisms is the incorporation of advanced risk management strategies. This involves leveraging technological advancements and data analytics to

identify and respond proactively to emerging market risks. By integrating real-time market intelligence and predictive modeling, the CAP can tailor its support mechanisms to address specific vulnerabilities and capitalize on opportunities within the agricultural sector.

The Common Agricultural Policy of the European Union stands as a linchpin in shaping agricultural and rural development policies within the region. As a multifaceted policy framework, the CAP plays a pivotal role in stabilizing agricultural markets and providing crucial support to farmers, addressing both economic and social dimensions of European agriculture. The implications drawn from the CAP's performance necessitate thoughtful recommendations for its continued relevance and effectiveness¹⁵. One significant implication pertains to the need for a more targeted and adaptive CAP. The dynamic nature of agricultural markets, coupled with evolving environmental and economic challenges, underscores the importance of tailoring policy interventions to specific agricultural sectors and regions. Policymakers should consider adopting a more flexible approach that allows for ongoing assessments and adjustments to address emerging risks and capitalize on opportunities within the agricultural landscape.

The sustainability of agriculture is a key concern, and the CAP can further contribute to environmental objectives. One recommendation involves enhancing the integration of sustainable practices within the policy framework. By incentivizing and supporting environmentally friendly farming methods, the CAP can align more closely with the broader goals of ecological sustainability and biodiversity preservation. This not only meets the expectations of an increasingly environmentally conscious society but also positions European agriculture as a global leader in sustainable farming practices. Another critical recommendation involves leveraging technological advancements to enhance the efficiency and impact of the CAP. The integration of smart technologies, data analytics, and precision farming techniques can optimize resource allocation, improve risk management, and enhance the overall productivity of European agriculture. Policymakers should consider fostering an innovation-friendly environment and incorporating digitalization strategies within the CAP to ensure that the policy remains at the forefront of agricultural development.

Furthermore, a more nuanced approach to risk management within the CAP is warranted. The implications of market risks, climate variability, and global economic dynamics on European agriculture require a comprehensive and integrated risk management strategy. Recommendations may include refining existing risk management mechanisms, exploring new financial instruments, and fostering collaboration between public and private sectors to enhance the resilience of farmers against unforeseen challenges.

As a recommendation to farmers to deal with market risk, a set of management tools can be given to facilitate them in fighting the risk from a financial point of view. The figure below shows some of the efficient methods of dealing with market risk and then is explained in details.

¹⁵ Kesner-Škreb, M. (2008). The Common Agricultural Policy of the European Union. Financial theory and practice, 32(4), 539-541.

Figure 1 – „Management tools“ for Market risk management in agriculture.

Records - For a farmer to minimize financial uncertainties, understanding one's financial standing is imperative. Maintaining comprehensive farm records is key, as they provide insights into the past, present, and the trajectory of the farm's financial position. Effective financial records empower a farmer to assess risks accurately, pinpoint areas for improvement, and make informed decisions. Analyzing balance sheets, income statements, cash flow statements, and other financial documents enables a farmer to gauge their financial performance more comprehensively. This, in turn, aids in making sound decisions concerning the agricultural enterprise. Awareness of the current debt-to-asset ratio assists in securing loans with potentially lower interest rates, contributing to improved financial management. Cash flow statements offer valuable insights into revenue and expense trends, ensuring that a farmer can anticipate and meet financial obligations. Additionally, these statements provide crucial data for better managing marketing risks. Enhancing the net worth of the enterprise is a pivotal aspect of financial risk management, and regular examination of records allows farmers to monitor yearly increments. Through a careful examination of financial records, a farmer can assess liquidity and solvency, effectively reducing financial risk by maintaining ample liquidity and bolstering the operation's solvency. In essence, meticulous financial records not only diminish a farmer's financial risks but also guide them in taking actions that enhance the overall profitability and long-term success of the enterprise.

Intelligent Financing- When seeking substantial loans over extended durations, opting for a fixed interest rate is a prudent strategy to mitigate the financial risks associated with borrowing. Unlike variable interest rates, which may escalate in the later stages of the loan, a fixed interest rate ensures that the repayment remains consistent and avoids potential challenges or impossibilities in repayment. Although a fixed interest rate might be marginally higher initially, it guarantees that the total cost of the loan will not increase throughout its duration. Another effective measure to minimize financial risk is to consider self-liquidating loans. These loans are essentially repayable through the productivity generated by the purchased assets, such as loans for crop production or

investments in dairy cows or feeder cattle. A crop production loan can be settled when the crops are sold, a loan for dairy cows can be repaid from the proceeds of milk sales, and a loan for feeder cattle can be covered through the sale of the cattle. This approach aligns the repayment timeline with the productive cycles of the assets, reducing financial vulnerabilities.

Financial Safeguards - Having liquid reserves and credit reserves serves as a safeguard against the negative impacts of financial risks. A liquid reserve, comprised of cash or other easily convertible assets, provides a readily accessible resource to navigate through financial challenges. Similarly, numerous financial institutions provide diverse credit lines, and many farmers opt to borrow amounts below their approved credit limits. These credit reserves empower farmers to secure supplementary loan funds, if needed, ensuring the continuity of operations even during unfavorable financial conditions.

Utilizing Rental and Leasing Options - Engaging in land or machinery rental and leasing can effectively diminish financial risks. Opting for land rental or leasing allows a farmer to sidestep the financial risks linked to acquiring a substantial land loan. However, it is crucial to acknowledge that rental and lease agreements may introduce additional human and legal risks, necessitating the farmer's awareness. In such instances, diversifying agreements with various landowners can mitigate the risk of adverse choices made by a single landowner affecting the farmer's enterprise negatively. Similar to land, renting or leasing equipment proves advantageous in reducing financial risk by obviating the need for equipment loans. Moreover, if the rented or leased equipment is newer and more reliable, the farmer can evade production risks associated with equipment breakdowns or the financial burden of expensive repairs.

Effective Handling of Marketing and Production Risks - To effectively handle financial risk, it is crucial for a farmer to address both marketing and production risks. The process of producing and marketing agricultural products entails both costs and income for a farmer. Through the meticulous management of production and marketing risks, a farmer can mitigate the potential for substantial revenue losses resulting from production setbacks or declining commodity prices. This proactive risk management approach enhances the farmer's ability to fulfill financial obligations, secure and repay loans, ultimately diminishing the overall financial risks encountered.

Diversifying Income through Non-Farm Employment - To mitigate financial risk, it may be essential or prudent in certain situations to seek alternative sources of income outside of farming. Whether it is the primary producer, their spouse, or another family member securing additional employment, engaging in off-farm work establishes a cash flow independent of the farm's performance, ensuring the family and, at times, the farm itself, can endure challenging periods. Additionally, off-farm employment may provide supplementary benefits such as health insurance, retirement plans, life insurance, or other perks that would incur significantly higher costs if obtained independently by the farmer.

In conclusion, the implications and recommendations for the Common Agricultural Policy are intertwined with the evolving landscape of European agriculture. As policymakers navigate the complexities of the agricultural sector, a targeted, sustainable, and technologically savvy CAP can not only address current challenges but also pave the way for a resilient and prosperous future for European farmers and rural communities.

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding

from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

ДЪРЖАВНОСТЕН УПАДЪК И РЕФОРМАТОРСКИ ИДЕИ В РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ

Камен Петров

Университет за национално и световно стопанство

Резюме

В настоящата статия е направен опит да се изведат някои процеси на дефрагментация на регионалното развитие, които водят до увеличаване на регионалните различия между отделните общини и населени места в България. Анализирана е йерархичната структура на публичното управление от гледна точка на регионалното развитие, направен е обзор в териториалното развитие на северните и южните части на страната в контекста на подобряване на инфраструктурата и регионалното развитие. В съответствие с направения анализ са изведени и предложения за реализиране на редица инфраструктурни обекти, които имат съществено значение за регионалната свързаност и развитие на българската регионална икономика. Новият подход поставя различни възможности за по-нататъшна оптимизация и развитие на регионалната икономика, както и възможности за реализиране на допълнителни политики за развитие на благоустрояването централните, крайградските част и други населени места на ниво община. Това ще засили агломерационния ефект на общините и ще създаде възможности за запълване на целта с допълващо развитие на съпътстващата обслужваща инфраструктура, включително привличане на нови инвестиции и развитие на нови територии в рамките на общините. Така ще се смекчат неравенствата и ще се създадат нови локални точки за развитие на бизнеса и местното икономическо съсредоточие. В заключение са направени съответните изводи и са очертаани новите тенденции за развитие на българските региони и тяхното пространствено развитие.

Ключови думи: развитие, общини, структура, регион, местна власт, инфраструктура
JEL: R5, R58, P41, O38

STATE DECLINE AND REFORMIST IDEAS IN REGIONAL DEVELOPMENT IN BULGARIA

Kamen Petrov

University of National and World Economy

Abstract

In this article an attempt is made to highlight some processes of regional development defragmentation that lead to increasing regional disparities between different municipalities and settlements in Bulgaria. The paper analyses the hierarchical structure of public governance from the point of view of regional development, and provides an overview of the territorial development of the northern and southern parts of the country in the context of improving infrastructure and regional development. In conjunction with the tense analysis, proposals for the implementation of a number of infrastructure projects that are essential for regional connectivity and the development of the

Bulgarian regional economy are outlined. The new approach presents various opportunities for further optimization and development of the regional economy, as well as opportunities for the implementation of additional policies for the development of the central, suburban part and other settlements at the municipal level. This will strengthen the agglomeration effect of the municipalities and create opportunities to fill the goal with complementary development of the accompanying service infrastructure, including attracting new investments and developing new territories within the municipalities. Thus, inequalities will be mitigated and new local points for business development and local economic concentration will be created.

Finally, relevant conclusions are drawn and new trends for the development of Bulgarian regions and their spatial development are outlined.

Keywords: development, municipalities, structure, region, local government, infrastructure

JEL: R5, R58, P41, O38

Увод

В геоикономическо отношение периодът 2023-2027 г. може да се окаже ключов за социално-икономическото развитие на България. Най-вече, че именно в този период българското управление е призвано да направи ключови реформи свързани с държавното управление и развитието на националното стопанство. Същевременно завърша поредния относително слаб период на управление на българските общини 2019-2023 година и очертава визията за новия период до 2027 г.. Наред с това през последните няколко години сме свидетели на намалена раждаемост и критично застаряването на населението в България. В допълнение страната ни няма ясна икономическа доктрина за развитие в средносрочен план, а продължаващата политическа нестабилност създава кризи в енергетиката, селското стопанство, образованието, транспорта и туризма. Така целта на настоящето изложение да изведе възможни нови национални приоритети за регионално развитие като възможен вариант за социално-икономическо развитие на страната. Разбира се извеждане на преден план на регионите означава и промяна в налаганата централизация на управлението и националния потребителски пазар. В тази посока може да констатираме, че трудно би се наложил нов модел на децентрализирано управление на страната. От друга страна това е възможно поради факта, че редица експерти виждат необходимостта от реформи в държавата в посока на промяна в пазара на труда, образованието и здравеопазването, инфраструктура, селско стопанство и други, което все повече води пътя към начертаването на отчетлива стратегия за стопанското ни развитие. В тази посока е необходимо да се поставят за решаване на няколко групи основни задачи. Първата група задачи е свързана с подобряване на човешкия капитал поради застаряването на населението и влошаващата се образователна структура, достъпът до качествено здравеопазване, културата на общуване и други проблеми с гражданската култура на обществото. Втората група задачи са свързани с подобряване на свързаността и достъпността на населението в страната, което означава доизграждане на магистрали, тунели, мостове, пристанища и други инфраструктурни обекти, които да доближат България до водещите страни от Европейския съюз. Третата група задачи са свързани със създаване на национално-отговорен капитал и евентуално по-патриотична качествена средна икономическа класа, която да бъде фундамента на социално-икономическото развитие на България в следващите 40-50 години. На практика решаването на тези задачи опират до извеждането на регионалното развитие като същински национален

приоритет. На практика очертаването на серия от управленски решения на национално ниво, които да бъдат консенсусни за националния ни политически елит, могат да наложат тази промяна и опит за нов подход в развитие на българската държавност.

Необходима трансформация и в търсене на регионалното развитие

За постигане на консенсусни национални политики е необходимо да се изведе актуалното състояние на българската национална държава и каква тя изглежда от вън и най-вече да се очертае как биха и понесли реформи, които могат да променят нейното развитие. На първо място ако приемем, че основния проблем е състоянието на българската нация, можем да очертаем една тенденция за намаляване на населението. Така през април 1989 година населението на България е 9 009 018 души, през 2011 г. възлиза на 7 364 570 души, а през 2021 година е вече 6, 519 789 души. Така за малко над 30 години населението намалява с 2 489 229 души. Така загубата на тези 2,5 милиона души показва, че страната е със значителен намален демографски потенциал, застаряващо население и ограничено потребление. Застаряването на населението през годините води до повишаване на неговата средна възраст, която от 40.4 години през 2001 г. нараства до 45.2 години в края на 2022 година. Средната възраст на населението в България е сред най-високите не само в Европейския съюз, но и в света. Тревожна е тенденцията във възпроизводството на трудоспособното население. Възпроизводството на трудоспособното население се характеризира най-добре чрез коефициента на демографско заместване, който показва съотношението между броя на влизащите в трудоспособна възраст (15 - 19 г.) и броя на излизащите от трудоспособна възраст (60 - 64 г.). По данни от Преброяване 2021 това съотношение е 61. За сравнение, през 2011 г. всеки 100 лица, излизащи от трудоспособна възраст, са били замествани от 70 млади хора, а през 2001 г. от 124. Това предполага промяна в пазара на труда и неговата електронизация и модернизация. В допълнение е необходимо и насърчаване на по-гъвкави условия на труд, както и адаптиране на работните места към нуждите на по-възрастната работна сила. В допълнение все повече икономически активни лица прибавят до внос на работна ръка от чужбина. Това, ще увеличи делът на работниците от не български произход, което пък ще наложи необходимост от адаптация на образователната система към тези нови реалности. В допълнение по-вяска вероятност, ще се увеличи и делът на малцинствените групи до пазара на труда, особено по експертна оценка се счита, че ромските етнически общности вече представляват между 14 и 16 % от новите участници на пазара на труда. В тази посока е необходимо в страни като България да се прави ежегодно изследване на потенциала за насърчаване на активния живот на възрастните хора. Това може да става, чрез измерване на Индекса на активния живот на възрастните хора. По експертна оценка се приема, че в България е налице значителен нереализиран потенциал за действително подобрене на участието на възрастните хора в сферата на заетостта, самостоятелния и независим живот и в общественото участие като цяло. Необходими са по-значителни усилия на национално, регионално и местно равнище за по-пълното мобилизиране на ценния потенциал на възрастните хора. Според Индекса на активния живот е необходимо спрямо възрастните хора в България да се създават възможности за по-активно участие в изграждането на благоприятна среда за активен живот в контекста на развитие на българските региони.

Методологическа рамка на изследването на регионалното развитие

Методологията на изследването е интердисциплинарна, тя съчетава статистически, географски, социологически, политически и икономически подходи, които са използвани при подготовката на тази работа. Пространственият подход е доминиращ до голяма степен, което налага комбинирането на географски, информационен, технологичен и икономически подходи, за да ни позволи по-добре да изведем съответните модели и тенденции в настоящото изследване. Друг важен методологичен подход е процесът на моделиране, в който анализ, синтез, мрежов подход, който ни позволява да направим сравнителен анализ. Налагането на експертна политическа оценка е опит да конструираме реална картина на развитието на обществения жимот, който оказва влияние върху формирането и правенето на регионалната политика в България. Методически си поставяме за цел да покажат основните тенденции в оптимизирането на обществения дискурс по възможността регионалното развитие или регионалната политика да се превърне в същински национален приоритет, както да се създадат механизми за осъществяване на този процес свързан с изтеглящо развие на българската територия. Последователният фокус на работата показва, че новият модел на регионално развитие трябва не да разформираова настоящите структури на местните и регионални власти, а да действа като надстройка, която е резултат от сложни предшествващи динамични процеси и явления в регионалната среда. Необходимо е политиката за регионално развитие да има измерение в три посоки, на първо място създаване и рекрутиране на местен и регионален бизнес, на второ място развитие и оптимизиране на градските пространства и територии и на трето място силна политика в развитие на селските райони на България. Наред с това има необходимост от решаване на групи проблеми от демографски, икономически и екологичен характер, което означава, че е необходима нормативна база, която да методически да посочи начините на прилагане на активната човешка дейност в определена посока на регионалното развитие, така, че да се отрази положително върху изтеглящото развитие на регионите и пограничните зони.

Формиране на стабилни институции и провеждане на регионална политика

През последната година се формира редовно правителство и парламентарно мнозинство, но редица проблеми останаха отворени. Може да се отчете, че все още основните участници в политическия процес не могат да намерят по-устойчива формула за управление. През 2023 година се създадоха редица нови енигми за бъдещето развитие на страната, които трябва да се приемат като сериозни предупредителни знаци за предстоящите предизвикателства. Наред с инфлацията, движена от енергийните проблеми, поскъпване на основни суровини, стоки за първа необходимост и храни е налице и драстично обедняване на редица слоеве от обществото. Това води до трудна монетарна политика по отношение на публичните финанси, и със сигурност – към готовността на България за приемане на еврото. Очертава се изоставане в строителството на нова инфраструктура, но трябва да се търсят решения за преодоляване на лошата тенденция. По експертна оценка на някои водещи икономисти икономическата ситуация, ще продължава да бъде лоша за България като се очаква тя да се влоши още повече през втората половина на 2024 и първата половина на 2025 година. Подобен песимизъм споделят и редица фактори от Европейската комисия. Това на практика изисква от българското правителство да вземе правилните решения в унисон с

европейската политика за намаляване на ефекта от държавностния упадък¹⁶. В допълнение след проведените местни избори можем да се окажем и в деликатната ситуация на разстроена легитимност и ефективност на местното самоуправление. Това изисква опити нормативно да се върви към въвеждане на тристепенно управление в страната, а именно централно, регионално и местно.

Ако приемем, че най-важен е фундамента на местната власт като основа на самоуправлението, както и че той посреща най-често нуждите на гражданите, задължително се нуждае от разширяване на неговите властни правомощия. В тази посока можем да приемем, че мерките на първо място трябва да се насочат към укрепване на местното самоуправление и най-вече децентрализацията на държавата. Сега е времето да се направят окончателно либерализация на икономиката за да се вдъхновят индустриалните лобита да очертаят новите правила на икономическото развитие чрез опростяване на административните регулации. Очевиден факт е, че Конституцията от 12.07.1991 г. вече не работи, а междувременно за първи път от новата ни история в настоящия парламент има условия за голямо конституционно мнозинство относно нейната промяна. Промяната на конституционния модел може да зададе нов тласък на социално-икономическото развитие на страната и през следващите 20 години да зададем един нов модел на възстановяване на българската държавност и полагане на устоите на нов икономически растеж. Но реформите в Конституцията са в посока на промени в съдебната власт и други козметики, по-силно би било ако се направят реформи в посока на децентрализацията и либерализацията на бизнеса, а ролята на жандарм да държавата се засили. На практика страната ни в момента е деиндустриализирана, а най-големия работодател е държавата. Ако се върнем назад във времето, ще видим, че в навечерието на промяната българската икономика бе свръхиндустриализирана, презряла за преход към постиндустриалната ера. Това личи по всички макроикономически показатели и по редица неколичествени признаци – особено равнището на образование, здравеопазване и социална осигуреност, възплъщаващи се във високо качество на човешкия фактор¹⁷. На практика към началото на 1990 г. българската икономика е плод на индустриализацията на 60-те и 70-те години на XX век. Тогава около 20-25 години нашата икономика показва, че като социалистическа тя няма как да се трансформира в ново качествено състояние. Зададената трансформация на практика имаше две основни тези. Първата е на плавен преход със запазване на конституционния модел от 1971 г. разбира се със съответните му промени и трансформации, втората теза е извеждането на изцяло преходен нов конституционен модел на икономическо развитие на страната. В голяма степен липсата на политически консенсус в обществото създаде една относително небелансирана Конституция, която има своите предимства, но и дефицити, които зададоха упадък и атрофията на политическата система и генерираха икономическа нестабилност в развитието на страната. В голяма степен в средата на 2020 г. България започна да върви към стопански упадък, който се изразява в разпадане на обществено- икономическото устройство – неясна роля и упадък на държавната собственост и разлагане на системите за организация и управление на труда; криза на индустриализираната ни икономика, изразяваща се в

¹⁶ Виж <https://www.bloombergtv.bg/a/17-v-razvitie/119245-ikonomikata-na-balgariya-shte-narasne-s-17-prez-2024-g>

¹⁷ Пенев, Васил, Политическата система на България - състояние, проблеми, перспективи", сп. Ново време, стр. 45-51, бр. 3, 2005 г.

неспособност за преход към постиндустриалните технологии; усилващия се спад на производството на стоки и услуги, съпровождано със съкращаване потреблението на домакинствата; разрушаване на паричната система и разграждане на пазара вследствие на прекрачване на допустимите граници за намеса от администрацията. За нас са важни параметрите на упадъка, защото без количествени ориентири не можем да потърсим изход. говия, енергетика, транспорт, строителство, здравеопазване, образование и други. Анализът на данните за българската промишленост разкрива сериозни структурни слабости. Например, близо половината от заетостта в промишлеността на България е в секторите, зависими от евтина работна ръка, а секторите, свързани с използването на природни ресурси, формират най-голям дял във брутната добавена стойност на промишлеността. И двата вида сектори формират значителен дял от българския износ, имат ограничен потенциал за развитие в бъдеще и не предлагат възможности за увеличение на доходите на заетата в тях работна ръка. България е силно зависима от сектори, свързани с природни ресурси. Те са с най-висок дял в добавената стойност (26.2%) и на трето място по осигуряване на заетост в промишлеността (20.8%), като страната ни е далеч по-зависима от тези сектори от ЕС 27 (съответно 15.5% и 15.8%). Основните природни ресурси, с които България разполага, са плодородна земя, обширни гори, наличие на руди на цветни метали, кафяви и лигнитни въглища. Всяка промяна в цените на петрола, цветните и благородни метали, както и на цените на селскостопанските суровини, като пшеница и слънчоглед, има незабавно отражение върху българския износ, тъй като износьт на суровини представлява значителна част от износа на страната. На практика през последните 25 години страната няма ясна стратегия каква икономика да развиваме. Затова е необходима мащабна операция по реструктуриране на икономиката съобразно природните и други ресурси на страната, като реша- ващо средство за стабилизиране на клатещите се основи. От такова прест- руктуриране има нужда поради деформираната производствена и извънпроизводствена сфера, за преодоляване на един от фундаменталните източници на сегашните ни беди –хаотичната индустриализацията на страната и неясните възможности и капацитет на съществуващите произвоодствени мощности. Друг дефицит е достъпа до енергийни ресурси в нашата страна. Само, ще отбележим състоянието на газифицирането на страната. България е разделена на 5 газоразпределителни района с определени територии за изграждане на газоразпределителни мрежи. Важно е да се отбележи, че на този етап тези райони не включват общините, които са по-отдалечени от главните газопреносни тръбопроводи и основните им разпределителни разклонения. Осигуряването на достъп до перспективен и ефективен енергиен източник за промишлеността, домакинствата и обществените сгради в общините, които не са включени в списъка на определените територии за газоразпределение (газоразпределителните райони), е важно условие за подобряване на бизнес средата и насърчаване на икономическото развитие и конкурентоспособността. Тук отново опираме до въпроса свързан с децентрализацията и налагане на национален приоритет за регионалното развитие на страната. **Така политиката за регионално развитие представлява набор от мерки, планирани и насърчавани от органите на местната и централната публична администрация, в партньорство с различни участници (частни, публични, доброволни), за да се осигури динамичен и устойчив икономически растеж, чрез ефективното използване на регионалния потенциал и на местно ниво, за да се подобрят условията на живот.**

Регионална политика и развитие на националната територия

Тук е мястото да подчертаем, че принципите, залегнали в основата на разработването и прилагането на политиките за регионално развитие трябва да се уповават на децентрализация на процеса на вземане на решения, от централно/правителствено ниво, към това на регионалните общности. Друга важна особеност е постигане на надеждно партньорство между всички участници в областта на регионалното развитие. В рамките на Европейския съюз важен е и процеса на планиране. Той се изразява като процес на използване на ресурси (чрез програми и проекти) с цел постигане на определени цели. Не на последно място е и ролята на регионалния бизнес да подпомага процесите чрез съфинансиране или казано с други думи финансовото участие в изпълнението на програми и проекти за регионално развитие. Това означава и намиране на силните страни на отделните региони чрез засилване на тяхната роля с цел успешното икономическо развитие на страната. Разбира се трябва да се либерализира и част от законодателството като се подпомогне реализацията на нови икономически зони съгласно новоприетият през 2021 година Закон за индустриалните паркове. Необходими промени в Закона за насърчаване на инвестициите, в посока на предпазването на българската икономика от корозионен капитал. Това са инвестиции или придобивания с потенциала да навредят на националната сигурност или на обществения ред в България. Разбира се като член на ЕС ние трябва да имаме държавното управление основано на призивите за строга финансова дисциплина в името на запазване репутацията на добър длъжник и стабилна държава са израз на господстващата досега външно- икономическа доктрина. Това е свързано най-вече със състоянието на третата българска държава винаги да зависи от заеми и дългове. Вярно е, че причините за дълга не са единствено в разхищенията, но те не са и в грешките, както се опитват да ни убеждават. Световното стопанство изхвърля с нарастваща центробежна сила подобните на нашата икономики, които не успеят да реализират добрите намерения за развитие. Причината е, че има генетична несъвместимост между административните им структури и световния пазар. На практика изкуствени модели и опитът им да се имплантират в глобалния пазар винаги ще завършва неуспешно затова от страна на държавното управление е необходима реалистична визия и прагматичен подход за настоящето и бъдещето на публичния сектор и по-специално за нова философия на държавния бюджет, така че той да задава устойчивост на държавното управление, а не формиране на публичен сектор, който само генерира разходи и по-малко ползи. От друга страна колебливите опити за реформи създадоха допълнителни трудности и противоречия, защото разстроиха редица стандартни механизми на икономическата система, без да ги заместят с нови, по-ефективни. Затова е нужна стабилизационна програма, която може би ще даде временни облекчения и частични подобрения на положението. Ако обаче след тази стабилизационна програма не се мине през по-радикална реформа на икономиката, ще се наложи да се върнем към рутинните средства за управление и старите, изпитани икономически структури и нейния ефект не може да бъде нищо друго, освен икономическа реанимация. В тази посока словесните революции с нищо не помагат.

В сегашният конституционен модел общините са призвани да провеждат местната локална политика. В голяма степен обаче между централната власт и местната власт често се губи връзката и на практика се получават изкривени управленски модели. Това разбира се пороци необходимостта от изграждане на управленски структури на мезоравнище. Формирането на 28 области донякъде запълни дефицита на функционалността на мезоравнището, но се постигна баланса между центъра и периферията. От друга страна на

преден план изведе необходимостта от налагане на нови териториално-административни прочени в територията на страна с цел постигане на оптимална връзка в направлението „център-регион-община“. Предвид на членството на България в Европейския съюз структурирането на мезоравнището трябва да обхваща определен брой население. Необходимо условие районите на ниво 2, да имат поне 800 хиляди души население. В момента в България е намерен баланс с прекрояването на 6-те района за планиране като от 2008 г. те имат нови териториални граници. Районите за планиране са териториални единици, отговарящи на второ равнище от NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) в Европа. Те са създадени и служат основно за две неща: за събиране на статистически данни, които се изпращат в Европейския съюз, и за технически и координиращи дейности, свързани с планирането. От геоикономическа гледна точка важно значение да се подходи еднакво към всичките райони, защото те имат сходни проблеми за решаване. Основните проблеми са свързани с нарушената достъпност най-вече транспортна, както и по отношение на социалната-инфраструктура. Състоянието на селищните мрежи и градско развитие отразява състоянието на регионалното развитие и на провежданите регионални политики през годините, селската мрежа в България и средно големите организации в агломерационните ареали, малките градове и села. БВП на всички райони на България на ниво NUTS 2 е по-малък от 75-80% за общността. Статистиката сочи, че България е навлязла в процеса на преходност с относително малки регионални различия в сравнение с други страни, членки на ЕС¹⁸. Независимо от различната динамика на развитието на районите пред този период, ясно се откроява по-голям ръст на развитие на югозападния регион, включващ и столицата. Големите градове (7 общо) са и ще продължат да се развиват като динамични центрове и разнообразни национални и регионални форми, които вляят върху агломерационните ареали. Такива са териториите около София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Плевен, Стара Загора, които стоят в челния ред на йерархията. Неслучайно в силно развитите югозападен и южен централен район са разположени двата най-големи града на България – София и Пловдив. Средно големите градове (29бр.) имат само допълнителни функции и в условията на икономическата криза през последните десетилетия тези функции са затихнали до известна степен. В тази категория градове, както и в тази на малките (178 бр.) се наблюдават най-висока степен на средно годишно намаление на населението (-0,8%). Според европейския модел за полуцентрализираното развитие, изчисленията за индекса на страните е около средното равнище за европейската територия. Столичната агломерация е оценена с най-ниската категория – 4 по скалата за Европа. За функционални райони са определени гранични зони на Пловдив, Варна и Бургас. Идентифицирани са 35 агломерационни ареали, които обхващат 47 457,3 км², следователно 43,29% от територията на страната и население 5 859 239 души или 75,29% от населението на страната. Първо ниво в йерархията се заема от столицата с нейният агломерационен ареал, покриващ 3908, км² и обхваща население от 1 353 906 жители или 17,54% от общото население на страната. Второто ниво се заема от 6 агломерационни града с техните агломерационни ареала – Пловдив, Варна, Бургас, Пловдив, Стара Загора, Русе, покриващи общо от 13 904,5 кв.километра и население от 1 910 160 души или 24,75% от населението на

¹⁸ Виж. Младенов, Ч. Ив.Владев, География на избрани страни от ЕС. УИ „Еп.Костантин Преславски. 2006 г.

страната. Трето ниво – от 29 средно големи ареала с техните агломерационни ареали, разположение върху територия от 30 454,8 км² и население от 2 567 123 души, което е 33,5% от населението на страната. Много от тези градове, между които и населените областни центрове, са загубили своята активна организационна роля и качеството на центрове на растеж и развитие. Данните на статистиката показват още, че повече хора са се върнали да живеят на село, отколкото са се преместили от селата в градовете. В резултат на преселванията между градовете и селата населението на градовете е намаляло с 5017 души, респективно с толкова се е увеличило това в селата. Въпреки това хората, живеещи в градовете остават много повече от тези в селата - 5.27 млн. души срещу 1.935 млн. души. От преселващите се в рамките на страната най-голям брой са дошли в столицата (17 807). Най-много са дошли в София от София-област, Благоевград, Пловдив, Враца и Варна, а най-малко - от областите Разград и Силистра. Необходимо е обаче чрез подходяща политика тези градове да бъдат стимулирани за да възстановят своята организационна роля за територията около тях, а не да губят население към София и чужбина. В тази посока можем да подчертаем, че имаме добри възможности в транспортната и енергийната инфраструктура, но страната ни почти не залага на публично-частното партньорство – нещо в което България няма опит.

Динамика на регионалното развитие на Северна България

В Северна България важно значение придобива и региона в направлението Горна Оряховица- Велико Търново – Габрово. На практика в променената социално-икономическа структура на страната трите града имат изключително важно значение при формирането на новата урбанистична и териториална структура на страната. В инфраструктурно отношение региона тепърва подлежи на модернизация. На първо място с включването в плана на магистралата от 110 км Русе – Велико Търново с По предварителни изчисления строителството на магистралата ще струва около 250 млн. евро, като финансирането трябва се осигури чрез заем от Европейската инвестиционна банка (ЕИБ). Вторият много важен проект е изграждане на тунел под Шипка или в направлението Троян-Кърнаре. Това ще изведе региона между В.Търново-Ловеч-Габрово като естествен център на страната. На следващо място обаче регионът се нуждае от минимум 600 милиона евро за възстановяване на културно-историческото наследство. Изграждане в „Узана“ и около град Елена нови стратегически туристически центрове за зимен и летен туризъм. Също така изграждане на нов язовир за решаване на водните проблеми на региона. Добре е да се търсят възможности за изграждане на скоростен път между Габрово-Велико Търново, както и модернизацията на жп. гарата в Горна Оряховица и създаването на устойчива връзка с летище „Горна Оряховица“ Това, ще позволи по тясно коопериране на оцелялата индустрия в региона на Габрово с тази в Горна Оряховица с цел иновационното и развитие и повишаване на конкурентноспособността и. На практика чрез изграждането на тези обекти, ще се постигне подобряване на бизнес климата и постигането на по-голяма гъвкавост на фирмите от областта, стремящи се да отговорят на високите европейски и международни изисквания за качество на продукцията. Няколкото винарски центъра в региона (Лясковец, Сухиндол, Карайсен и др), формирането на няколко растеневъдни центъра, селското стопанство и университетските центрове Габрово, Велико Търново, Свищов и Русе също, ще имат своя дял в привличането на нови инвестиции и развитието на икономиката.

Най-голямо внимание държавното управление отделя за Северозападния регион. На практика досега икономическия упадък на региона остава определящ въпреки многото заявени намерения на редица български правителства за подпомагане. Внимателния поглед към него създава впечатлението, че градовете с потенциал са Плевен, Враца, Лом, Монтана, Тетевен, Видин и Червен бряг. Но на практика няма свързаност между тях, липсват първокласни скоростни пътища в този регион на страната. В тази посока нормално е въздействието от страна на държавното управление да бъде насочено към тях. Въпреки, че състоянието на инфраструктурата около Ловеч, Мездра, Ябланица, Луковит, Кула, Козлодуй, Никопол и Белене също не е добро. По едно от направленията Видин-Монтана-Враца-София привителствата търсят възможност за изграждане на скоростния път Видин – Ботевград с индикативна стойност от 500 млн. евро. Друг важен проект е изграждането на автомагистрала „Хемус“ до Ловеч и Плавен, която се нуждае от нов рестарт, друг е въпросът, че до В.Търново най-вероятно ще достигне към 2032 година, ако не се променят темповете на работа по нея. Въпреки това според мен за този регион ключови са възможностите за модернизиране на жп. линията от Мездра-Лом и към Видин, специално внимание и електрификация на жп. линиите Плевен-Сомовит, Плевен-Ловеч-Троян, защото при тяхната модернизация и електрификация, те от губещи бързо, ще станат печеливши. Възможностите на българските железници не са малки, но и реформите и трусовете, които ги съпътстваха доведоха до сегашното състояние. Грешна е тезата на Български държавни железници, че когато една линия е определена като губеща трябва да се закрива весто да се свързват нови региони, така че да компенсира идни или други дефицити. По-важното е да се анализират причините за нейното лошо състояние и защо е губеща като в следствие се търсят начини и възможности за нейната модернизация и рентабилност. Споделям теза на повечето експерти, които споделят, че в България железопътния транспорт има социален характер и неговата модернизация не подлежи на дискусия. На практика в България няма да има регионална политика без модерна и електрифицирана железопътна инфраструктура.

В момента трудно е състоянието на Североизточна България, но предвид модернизирането на селското стопанство региона бележи плавен напредък. В тази посока може да се заложи на целенасочени инвестиции в тези области предвид изтеглящото им икономическо развитие. На първо място модернизиране на пристанище Русе, както и изграждане на модерни речни пристанища при Тутракан и Силистра. Важно за региона е промяна на статута на летище Щръклево и това в Силистра за осъществяване на каргополети и ниско тарифни линии с Германия и Холандия. От съществено значение и модернизацията и тоталната реконструкция на Дунав мост 1 или направо нов мост, както и построяването на Дунав-мост 3 при Силистра-Калъраш, както и Дунав мост 4 при Турну Мъгуреле- Никопол. Освен това стратегически приоритет за Североизточна България трябва да бъдат удвояване и електрифицирани жп.линиите Русе-Самуил, Самуил-Силистра и Синдел-Кардам с помоща на публично-частното партньорство и програмите на Свързана Европа. На практика тези проекти плюс автомагистрала Хемус и скоростния път Велико Търново-Русе са ключови за развитието на Североизточна България.Още повече, че строежът на тези обекти, ще създаде нова работни места в региона и по този начин ще насърчи потреблението. Време да осъзнаем и какво ни дава членството на България в Европейския съюз, защото през 2027 година, ще изминат 20 години от реалното ни членство. В тази посока Североизточния регион според мен, ще има завършен вид, ако се изгради автомагистрала „Черно море“, скоростния път в

направлението Варна-Вама веке, както и да се придаде нов геоикономически поглед върху Варна с построяването на метро. Варненското метро на практика може да бъде онзи генератор за модернизирането на нашата морска столица като и предостави възможност за нов тип развитие. Развитието в областта е силно поляризирано и се проявява феноменът “център- периферия” и за неговото преодоляване решаваща роля може да изиграе бъдещето варненско метро, така допълнително ще се развият агломерационните процеси в обхвата на община Варна, в съседните общини Аксаково, Белослав и Девня, както и към Добричка и Шуменски области. На практика град Варна ще се развие и оста на урбанизация север-юг освен тази по направлението изток-запад в резултат на индустриалното развитие и подобрената транспортна достъпност и изграждането на новата варненска инфраструктура

Регионалното развитие на градовете в Южна България

В Южна България градовете Пловдив, Стара Загора, Бургас и Пазарджик са градовете в с население над 100 хил. души и се считат за важни центрове на икономическото развитие, които предоставят административни, бизнес и социални услуги от висок ранг, което ги прави естествен притегателен транспортен център. Тези градове са добре обслужени с пътна инфраструктура от висок клас - автомагистрала, пътища I и II клас, която осигурява добър достъп до тях. С подобрена достъпност са и градовете Хасково и Ямбол, Димитровград. Същевременно подстъпите към градове като Пещера, Панагюрище, Асеновград, Чирпан, Карлово, Нова Загора и Сливен не подобриха транспортната достъпност към тях, но поради тяхната модернизация и социално-икономическо развитие се нуждаят от нова пътна инфраструктура основно състояща се в околоръстни пътища, изграждане на логистични терминали и технологични зони за ново икономическо развитие. Същевременно градове като Ардино, Тополовград, Смолян, Девин, Царево, Малко Търново, Средец, Сунгурларе и др. станаха по-трудно достъпни и намалиха транспортната свързаност и така преминаха от развито в депресивно състояние. В страната изградените автомагистрала и първокласни пътища обслужват предимно равнините части на Южна България, като в Родопската, Сакарската и Странджанската му части се обслужват от второкласни и третокласни пътища, които имат задоволителна роля за осигуряване транспортния достъп до населените места и интегрирането на Южна България с гранични райони в Република Гърция и Турция. Пониската степен на изграденост на пътната мрежа от висок клас в периферните гранични части ограничава възможностите за икономическо развитие на териториите, които са отдалечени от нея, понижава качеството на живота и ги определя като недостатъчно привлекателни за потенциалните инвеститори. Необходимо е да бъде преодолян съществуващия критичен дефицит на транспортна инфраструктура както по отношение на достъпа до регионалния център, така и по отношение на вътрешнорегионалната, междурегионалната и трансгранична връзка. За това е важно да бъде пуснато в експлоатация изграждането трасето на републиканския път II 86 Пловдив-Смолян-Рудозем-границата с Гърция-ГКПП Димарио – в посока Ксанти. В следващия програмен период 2027-2035 година може да се заложи и изграждане на железопътна линия в направлението Кърджали-Устово около 90 километра с прогнозна стойност 450 милиона евро. Това може да бъде най-мощният проект през последните 50 години в Родопите и на практика, веднъж за винаги, ще улесни транспортният достъп до град Смолян и околностите му. Още повече, че е необходимо да се работи и за изграждане на нов път „Южна хоризонтала” от Гоце Делчев до Бургас през Смолян и Кърджали, около 450 километра със стойност 600 милиона евро, който

на практика да създаде възможности за съживяването на не само на Родопите, но и на региона Странджа и Сакар. Този проект, както и изграждането на хидроцентралите Горна Арда 1, 2, и 3 на практика, ще позволят на целия родопски регион да повиши регионалния си икономически интензитет. Най-вероятно обезнасяването на тези части на планината, ще бъде съвсем необратимо, но една регионална икономическа активност, ще създаде условия за възраждане на някои части от Смолянска и Пазарджишка области. Важно значение за развитието на районите за планиране в Южна България имат и летищата в Пловдив и Бургас, в перспектива може да се мисли да се даде па публично-частно партньорство и летищата в Хасково и Кърждали, както и за ремонтна дейност и селскостопанска авиация летището край Сливен. Построяването на летищата и тяхната модернизация в периода 2028-2035 година може да има положителен ефект върху намерението в България покрай град Сливен да се изгради писта за състезания по автомобилизъм и евентуално приемане на кръгове от формула 1 или други състезания, на този етап може да се заложат тези стратегически приоритети за развитието на Южна България до 2050 г. Освен транспортната достъпност важно значение за Южна България имат промишлеността, търговията, туризма а напоследък и развитието на информационните технологии¹⁹. Разбира се изникват и нови групи проблеми, като закриването на въгледобива в региона около Раднево-Гълъбово-Елхово, което може да има патубни последици за държавата и енергийните мощности в страната. Лошото е, че в България все повече, се разчита на големите градове, които да се формират като промишлени и индустриални центрове, но 2/3 от тях са загубили части от ролята на силно развити територии и градски съсредочотия генериращи икономически просперитет и функциониращи като пазарни центрове. На практика при големите градове в Южна България икономическото развитие е в сферата на самозадоволяването и консервацията, а някъде частично се развиват производствени мощности, които са около все още останал голям бизнес като КЦМ Пловдив. В тази посока е и основния дефицит на регионите в Южна България, липсата на нови силни и структуро определящи проевводства, които да генерират средна класа. Трябва да подчертаем, че повечето големи градове значително изостават по отношение на развитието на услуги за бизнеса, в сравнение с другите европейски страни, главно поради ограничения достъп, лошото разпространение и ниското качество на предлаганите услуги и трудната модернизация на повечето градове. В тази посока публичният сектор не прави достътно усилия да подкрепя бизнеса, включва агенции за регионално развитие, бизнес-центрове, бизнес-инкубатори, сдружения на предприемачи и др. В огромната си част тези организации са създадени по различни програми и техният брой в една област или район не е резултат от обективни икономически процеси, а по-скоро от субективната преценка на различни донори. Ето защо не могат да се правят категорични изводи от броя на организациите в съответната област или район²⁰. Още повече, че тези организации са изключително разнородни и предлагат твърде различен набор и обем от услуги. По отношение на ситуацията в Южна България от геоикономическа гледна точка всеки човек превръща паричните си доходи в конкретни стоки и услуги и в този смисъл за различните хора инфлацията е различна. На това равнище измерванията са ненужни.

¹⁹ Виж.Славейков,П. Ст.Карастоянов Потрет на регионите в България. Изд. НСИ,книга 1, 2001 г.

²⁰ Виж.Тодорова, С., Е Ранчева, Експертно оценяване на приоритетите в дейността на организациите на производителите, сп. "Икономика и управление на селското стопанство", бр. 6, 2011.

Съществуват възможности за усредняване на паричните доходи и структурата на разходите. Така се образуват ъппредмети за потребление и платими услуги. Усредненият индекс на цените в “кошницата” е основен инфлационен измерител за населението. От друга страна България се намира в икономически застой, накратко стагнация. Това е особено характерно за Южна България, където в продължителен период се наблюдава относително слаб икономически ръст (традиционно измерван по отношение на ръста на БВП), често придружен от висока безработица. Това пък създава усещането в по-младото население на Южна България за липса на развитие и бъдеще и пряко влияе върху емиграцията на населението. На практика през 2024 и 2025 г. българската икономика, ще като те ще бъдат белязани с минимален растеж, вероятно малко инвестиции и ограничено потребление. Основна спирачка пред растежа ще продължи да е недоверието на българските граждани и инвеститорите към публичното управление. Непрекъснато променящите се закони и несигурната политическа обстановка отказват бизнеса от инвестиции. Безработицата не намалява, а заплатите стагнират, което няма да доведе до увеличаване на потреблението.

Заклучение

В заключение за да кажем, че Местни избори 2023 имат ключово значение за това в каква посока ще поеме управлението на общините. От друга страна има значение и очакваните промени в Конституцията в каква посока, ще тласнат държавата и нацията. От констатациите и анализите по-горе е видно, че страната е изправена пред сериозни нови предизвикателства и дали тя, ще ги реши или остави да се затлачват във времето е въпрос, който касае българската държавност. От друга страна наличните финансови механизми трябва да се ориентират към регионите и да се прилагат политики, които да насърчат регионалното развитие, чрез намаляване на регионалните различия. В тази посока много важен е бюджет 2024, в който трябва да се заложат необходимите реформи. Казано с други думи В трябва да се промени философията и структурата на бюджета. Първо и най-важно условие, е, че бюджетът не бива да пречи на икономиката за растеж, което означава да излезем от спиралата на дефицитите. Това означава, че е необходимо да се създадат условия част от приходите да остават в общините и те да провеждат фискална политика. Второ трябва да облекчим законодателството свързано с малкия и средния бизнес, както и редица концесии и публично-”частни партньорства да минат към общините. Трето еврофондовете трябва да се използват на време, и по правилата, защото частичното има използване не е достатъчен двигател на икономиката на страната. Трябва се търсят резерви и привличане инвестиции от други напредващи страни. Още повече, че засилването в международен план на публично-частни партньорства, концесии и двустранни договори България може със сигурност да привлече инвестиции от държави като Казахстан, Иран, Индонезия, Малайзи, ЮАР, Швеция и Финландия и други. Ние трябва да наваксае темпото, което България загуби при привличането на инвестиции заради нереструктурираната администрация и превръщането на индустриалните зони в логистични, при това с лоша инфраструктура.

Използвана литература.

1. Давидков, Б., Туристическо картографиране, С., 2006.
2. Дерменджиев, И., Д. Костов, Д. Хрусанов, Административно право на Република България. Обща част, С., 2001.

3. Димов, Н., Регионалното самоуправление: институционална рамка и подходи за реализация. – Във: Самоуправлението на регионално ниво: възможности и предизвикателства, С., 2002.
4. Димов, Н., И. Марков, К. Стойчев, Балансирано развитие на районите в България – същност и главни инструменти. – Във: Сборник: СУБ и развитието на науката и висшето образование, т. II, В. Търново 2005.
5. Димов, Н., Устойчиво регионално развитие: ролята на стопанските сектори в регионалното планиране, Варна,
6. Захариев, А. Управление на дълга, АБАГАР, В.Търново, 2003.
7. По предварителни изчисления строителството на магистралата ще струва около 250 млн. евро, като финансирането трябва се осигури чрез заем от ЕИБКарастоянов, Ст., П. Петров, За целостта и комплексността на географската наука, С., 2005.
8. Карастоянов, Ст., Политическа география, геополитика, геостратегия, С., 2002.
9. Карастоянов, Ст., Балканите – политико-географски анализи. География. Геополитика. Книга втора, С., 2002..
10. Славейков П Ст.Карастоянов, Портрет на регионите в България. Изд. НСИ,книга 1, 2001 г
11. Маринов, В., П. Гей и др., Областни стратегии за развитие. Методически наръчник, С., 2005.
12. Маринов, В., Партньори за развитие. Партньорски модел за стратегическо планиране на местното развитие, С., 2005.
13. Петров, К. Геоикономически анализи. Изд. София 2009
14. Русев, М., Транспортното географско положение на България, сп. „Железопътен транспорт“, бр. 6, 2008.
15. Симеонов, С. Бюджетни решения и бюджетен избор в публичния сектор, АБАГАР, В. Търново, 2001.
16. Тодорова, С., Е Ранчева, Експертно оценяване на приоритетите в дейността на организациите на производителите, сп. “Икономика и управление на селското стопанство”, бр. 6, 2011

УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ДОГОВОРНИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРИ ПРЕДОСТАВЯНЕ НА АГРОЕКОЛОГИЧНИ ОБЩЕСТВЕНИ БЛАГА В ЗЕМЕДЕЛИЕТО – АНКЕТА СРЕД СТЕЙКХОЛДЪРИТЕ ЛИДЕР И ПОДХОДА WOMR

Ангел Саров, Валентина Маринова

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Успешното внедряване на подхода WOMR/ Лидер в България играе важна роля за насърчаване на иновативни решения на стари и нови проблеми в селските райони и превръщането им в своеобразна „лаборатория“ за развитие на местните възможности и за тестване на нови начини за посрещане на нуждите на общностите в селските райони области. Подходът е донесъл ценни резултати в много селски райони в ЕС и може да играе важна роля в подпомагането на селските райони в България. Колективното договаряне и нарастващото плащане са с най-висока мотивация за сключване на договор или програма за опазване на околната среда. Увеличава се предлагането на земеделските стопани на агроекологични обществени блага, свързани с околната среда и климата, опазване на водите и подобряване качеството на почвата, запазване на биоразнообразието, подобряване на ландшафта и намаляване на въглеродните емисии.

Едновременно с това се отчита положителен ефект при условие, че плащанията ще бъдат увеличени на годишна база при постигане на по-добри резултати, се дава възможност на земеделските производители за избиране мерки, по които да се включат, за селскостопанската година.

Ключови думи: договори, стейкхолдърите, биоразнообразието, дълбочинните интервюта, подхода WOMR, договор базиран на резултати, колективен договор, договора за веригата на стойността, договорът за веригата на стойността,

IMPROVING CONTRACTUAL RELATIONSHIPS IN THE DELIVERY OF AGRO-ENVIRONMENTAL PUBLIC GOODS IN AGRICULTURE – STAKEHOLDER SURVEY LEADER AND THE WOMR APPROACH

Angel Sarov, Valentina Marinova

University of Agribusiness and Rural Development

The successful implementation of the WOMR/Leader approach in Bulgaria plays an important role in promoting innovative solutions to old and new problems in rural areas and turning them into a kind of „laboratory” for developing local capabilities and testing new ways to meet the needs of communities in rural areas districts. The approach has brought valuable results in many rural areas in the EU and can play an important role in helping rural areas in Bulgaria. Collective

bargaining and incremental payment are the highest motivations for an environmental contract or program. The supply to farmers of agri-ecological public goods related to the environment and climate, water conservation and soil quality improvement, biodiversity conservation, landscape improvement and carbon emission reduction is increasing.

At the same time, a positive effect is reported on the condition that payments will be increased on an annual basis when better results are achieved, farmers are given the opportunity to choose measures to participate in for the agricultural year.

Key words: contracts, stakeholders, biodiversity, in-depth interviews, the BOMR approach, results-based contract, collective agreement, the value chain contract, the value chain contract,

1. Увод

Целта на разработката е проследяване нагласите сред стейкхолдърите при прилагане на нови типове доброволни договори за предоставяне на агроекологични обществени блага в земеделието (Hart, R., 2005; Van Dijk et al., 2015; Bateman, I. et al., 2018; Bartolini, F. et al., 2020; Thomé, K. M. et al., 2021). Те могат да увеличат предлагането от земеделските стопани на агроекологични обществени блага, свързани с околната среда и климата, опазване на водите и подобряване качеството на почвата, запазване на биоразнообразието, подобряване на ландшафта и намаляване на въглеродните емисии. Прилага се модел, който обезщетява земеделските производители за пропуснати ползи и направени допълнителни разходи за всяка допустима дейност в обхват на Мярка 10 от Втори стълб на ОСП по Програмата за развитие на селските райони (2014–2020). Те са в съответствие с Регламент 1305/2013 на ЕК. Прилагат се дейности и поети ангажименти по Направление 10.1.3. „Контрол на почвената ерозия“, както и по Направление 10.2.1. „Опазване на застрашени от изчезване местни породи, важни за селското стопанство“.

2. Методика

За да се идентифицират факторите (социални, екологични, политически, икономически, технологични, правни), които насърчават или възпрепятстват изпълнението на договорите е разработено анкетно проучване и подготвени полуструктуритани въпроси. Въпросникът е част от научноизследователския проект ПРАДО на Институт по аграрна икономика, гр. София²¹. Анкетата и дълбочинните интервюта са осъществени с представители от ръководните структури на стейкхолдърите и в частност представители на ЛИДЕР и подхода ВОМР на цялата територия на България през периода април – юли 2023 г. Основен аргумент за включването им е фактът, че месните инициативни групи ЛИДЕР и подхода ВОМР предоставят възможности за включване на местните заинтересовани лица в целия процес на разработване, прилагане и оценка на стратегиите на определена общност и в частност за предоставяне на агроекологични обществени блага в земеделието.

3. Обща информация за ЛИДЕР и подхода ВОМР

ЛИДЕР се основава на подхода „отдолу – нагоре“, стъпвайки на разбирането, че поради разнообразието на селските райони в Европа, стратегиите за развитие са много по-ефективни и ефикасни, ако се разработват и прилагат на местно ниво от местните участници.

²¹ АИ 7, ССА "Предоставяне на агроекологични обществени блага в земеделието чрез усъвършенстване на договорните отношения" (ПРАДО), ръководител проф. д-р Димитър Николов

Подходът „отдолу-нагоре” означава, че местните действащи лица участват във вземането на решения за стратегията и избора на приоритети, които да бъдат следвани в местната общност. Политиките в селските райони, които следват този подход, трябва да бъдат подготвяни и изпълнявани по начин, който е най-подходящ за нуждите на общността, която обслужват.

Териториалният подход на ЛИДЕР предполага малка, хомогенна, социално свързана територия, често характеризирана от общи традиции, местна идентичност, чувство за принадлежност или общи нужди и очаквания, като целеви район за осъществяване на дадена политика. По този начин се улеснява опознаването на местните силни и слаби страни, заплахи и възможности, вътрешен потенциал и идентифицирането на основните проблеми, забавящи устойчивото развитие. В тази връзка е и изискването населението на територията на МИГ през програмен период 2007 – 2013 г. да е между 10 000 и 100 000 души, а през програмен период 2014 – 2020 г. – между 10 000 и 150 000 души.

Този подход позволява дейностите да бъдат проектирани по-прецизно, за да отговарят на реалните нужди и на местните конкурентни предимства. Избраният район трябва да бъде еднороден и да има достатъчна критична маса по отношение на човешки, финансови и икономически ресурси за поддържане на жизнена местна стратегия за развитие.

Установяването на местни партньорства, познато под името „Местна инициативна група” е оригинална и важна черта от подхода ЛИДЕР. МИГ има за цел да идентифицира и осъществи стратегията за местно развитие, като взема решения за разпределянето на финансовите ресурси и управлението им.

МИГ трябва да обединяват партньорите от публичния и частния сектор, да бъдат добре балансирани и представителни за съществуващите местни групи по интереси, произлезли от различните социално-икономически сектори в района. На ниво на вземане на решения която и да било от групите, представляващи конкретните заинтересовани страни, не следва да представлява повече от 49 % от правата на глас.

МИГ решават насоките и съдържанието на стратегията за местно развитие и вземат решения за различните проекти, които трябва да се финансират. Реалните плащания се извършват от Разплащателна агенция, която се занимава с публично финансиране, а не от самият МИГ, но на базата на избора на проекти, направен от МИГ.

ЛИДЕР може да играе важна роля за стимулиране на нови и новаторски подходи за развитието на селските райони. Новаторството трябва да се разбира в широк смисъл. Може да означава въвеждането на нов продукт, на нов процес, на нова организация или на нов пазар. Новаторството в селските райони може да означава трансфер и адаптиране на иновации, породени другаде, модернизация на традиционни форми на ноу-хау, или намиране на нови решения на устойчиви проблеми на селските райони.

Стратегията за местно развитие трябва да има мулти-секторна (много-отраслова) насоченост като интегрира няколко сектора на дейности. Дейностите и проектите, съдържащи се в местните стратегии трябва да бъдат свързани и координирани като едно свързано цяло. Интегрирането може да засяга дейности, извършвани в един единствен сектор, всички програмни дейности или специфични групи от дейности или, най-важното, връзките между различните икономически, социални, екологични участващи действащи лица и сектори.

Мрежите обхващат обмяна на резултати, опит и ноу-хау между групите по ЛИДЕР, селските райони, администрациите и организациите, участващи в развитието на селските райони в рамките на ЕС, независимо дали са директни бенефициенти по ЛИДЕР. Мрежите са начин за споделяне на добрите практики, за разпространяване на иновациите и надграждане върху уроци, получени от местното развитие на селските райони. Мрежите създават връзки между хора, проекти и селски райони и по този начин могат да спомогнат за преодоляване на изолацията, пред която са изправени някои селски райони.

Сътрудничеството може да се развие в нещо повече от създаване на контакти. Това включва Местна инициативна група, която предприема общ проект с друга група по ЛИДЕР или с група, използваща подобен подход в друг регион, страна-членка или дори трета страна.

В резултат на доказаните му ползи и постижения, подходът ЛИДЕР става задължителна част от програмите за развитие на селските райони след 2000 г. От 2014 г. европейските регламенти дават възможност този подход да се прилага и в градските райони, поради което се преименува на „Водено от общностите местно развитие“ (ВОМР), тъй като ЛИДЕР се отнася за селските райони. Друга ключова промяна в подхода ЛИДЕР от 2014 г. е възможността за многофондово финансиране на стратегиите за Водено от общността местно развитие.

Подходът ЛИДЕР се прилага в България от програмен период 2007 – 2013 г. През него по подхода са изпълнени 90 проекта за подготовка на стратегии за местно развитие, като са одобрени стратегиите на 35 местни инициативни групи (на територия от 25 800 кв. км., включваща 57 общини, с население 810 688 души), които получиха финансиране от Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони. Предвид потенциала на подхода ЛИДЕР и въз основа на придобития опит, през програмен период 2014 – 2020 г. е осигурено допълнително финансиране за подхода ЛИДЕР/Водено от общностите местно развитие от Европейския социален фонд и Европейския фонд за регионално развитие. Прилагането на многофондово финансиране на подхода ВОМР осигурява възможности за комплексно многосекторно развитие на териториите на местните общности. През програмния период 2014 – 2020 г. са изпълнени 90 проекта за подготовка на стратегии за ВОМР, като са одобрени за финансиране стратегиите на 64 МИГ (на територия от 53 828 кв. км., включваща 117 общини, с население 1 646 496 души). Общата стойност на договорените средства към МИГ е в размер на 364 547 800,28 лв. По ПРСР 2014 – 2020 г. са договорени 238 304 971,02 лв., по ОПИК 2014 – 2020 г. са договорени 57 292 540,00 лв., по ОПРЧР 2014 – 2020 г. са договорени 45 324 223,40 лв., по ОПОС 2014 – 2020 г. са договорени 13 472 431,06 лв., по ОПНОИР 2014 – 2020 г. са договорени 10 153 634,80 лв.

Многофондовото финансиране се прилага за стратегиите за ВОМР на 39 МИГ, включващи 72 общини с територия от 32 690,60 кв. км. и население от 1 059 268 жители.

Еднофондовото финансиране се прилага за стратегиите за ВОМР на 25 МИГ, включващи 45 общини с територия от 21 137,10 кв. км. и население от 587 228 жители.

4. Резултати

Резултатите от анкетата и дълбочинните интервюта са синтезирани и обобщени.

На въпроса: Кои от следните характеристики на агроекологичните договори влияят върху желанието на земеделските стопани да се включат в договор или програма за опазване на околната среда, отговорите на респондентите са визуализирани посредством фигура 1.

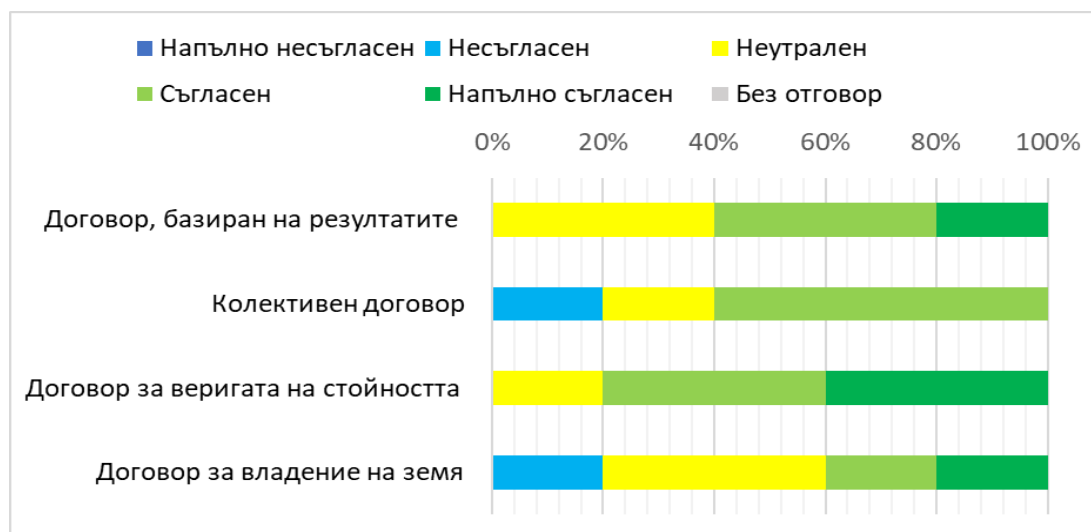
Колективното договаряне и нарастващото плащане са с най-висока мотивация за сключване на договор или програма за опазване на околната среда. Едновременно с това се отчита положителен ефект при условие, че плащанията ще бъдат увеличени на годишна база при постигане на по-добри резултати и възможност на земеделските производители за избират мерки, по които да се включат. Наличието на административен контрол и едновременно с това, и самостоятелен мониторинг са също с притегателни сила за поемане на ангажменти за сключване на договори. Според анкетиранияте гарантираното плащане, възможността за създаване на продуктова марка и евентуално намаляването на рентата не са в достатъчна степен мотивиращи фактори. Оформя се изненадващ отговор отнасящ се до възможността на безплатно обучение, като не особено добър стимулатор за земеделските производители.

Фигура 1. Влияние върху желанието на земеделските стопани да се включат в договори или програма за опазване на околната среда

Източник: Анкетно проучване, Саров, Маринова (2023)

Около 60% от отговорилите са посочили, че колективният договор е най-предпочитаният поради лесното му разбиране и осъществяване (фиг.2). Въпреки това една пета от респондентите не са на това мнение. Те считат, че той не е добре формулиран и се нуждае от корекции и усъвършенстване. По-скоро може да се приеме, че договорът базиран на резултатите и за веригата на стойността също са достъпни за разбиране. Неутралност по отношение на договорът за владение на земята са дали 40% от анкетиранияте. Прави впечатление, че 20% от отговорилите имат положително отношение към разбирането на договора за земевладение при предоставяне на агроекологични обществени блага в земеделието.

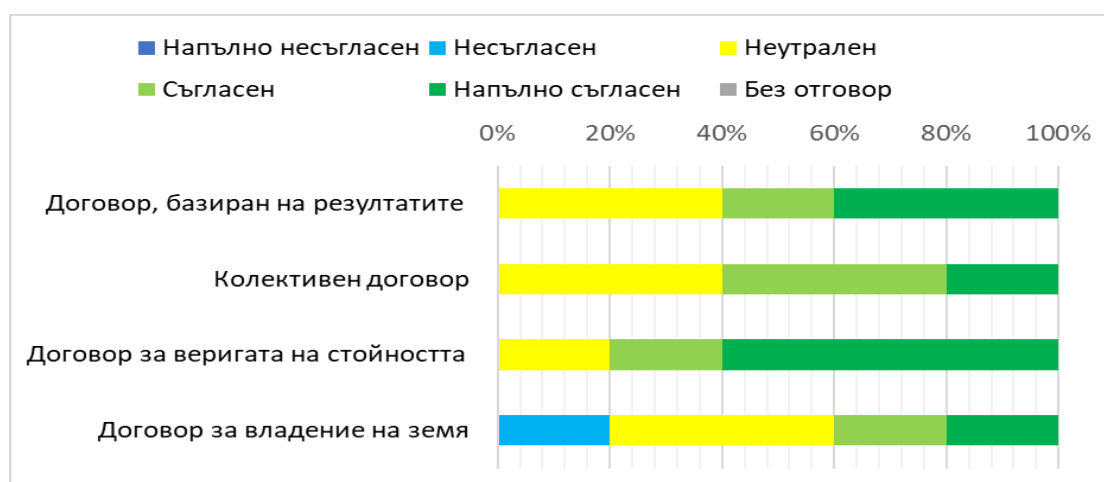

Фигура 2. Кой от четирите типа договори е най-лесен ли е за разбиране?

Източник: Анкетно проучване, Саров, Маринова (2023)

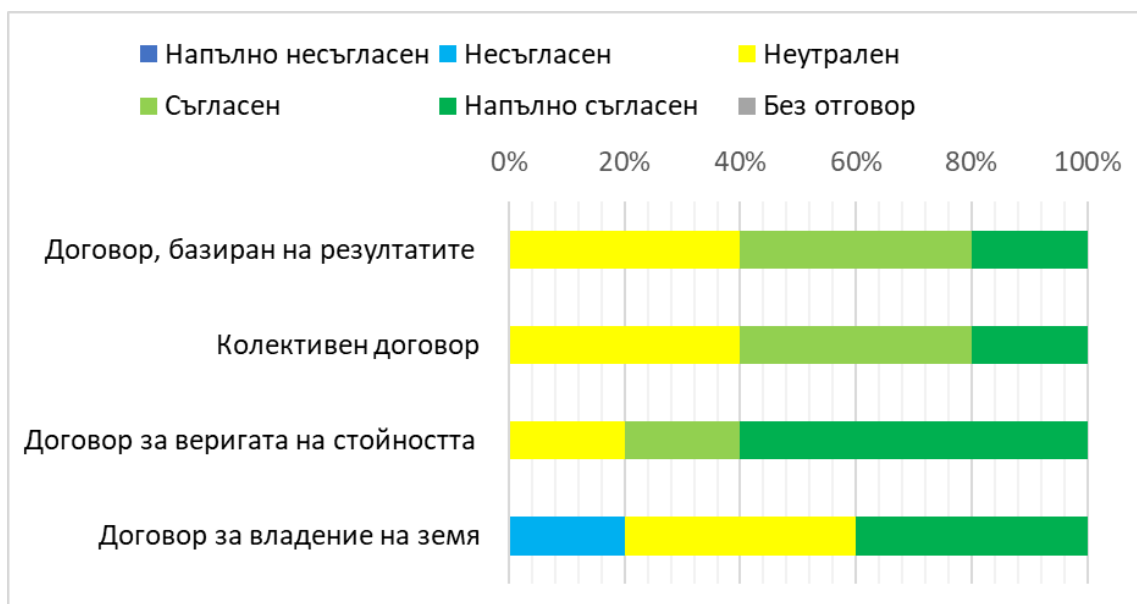
С най-широка приложимост е договорът за веригата на стойността (фиг. 3). Той е предпочетен като вариант при две трети от респондентите. Основен аргумент за това са по-добрите възможности на този контракт засягащ повече стейкхолдъри и техните интереси. На другия полюс попада договорът за владение на земята. Според отговорите 60% са по-скоро неутрални и дори неприемат приложимостта му за тяхната структура. Паритет на отговорите получават останалите два договора, които заемат междинното пространство.

Въпросът за потенциалът и полезността за производствената структура дава отново приоритет на договора за веригата на стойността: при 60% от респондентите. Договорът базиран на резултатите заема второ място с 40% пълно одобрение. Със същия процент одобрение и нутралност за потенциалът и полезността е и договорът за колективно изпълнение (фиг. 4). Една пета от реапондентите не са съгласни, че договорът за владение на земя има потенциал и полезност, но при него по-висок процент от отговорилите по-скоро се въздържат да направят оценка.

Фигура 3. Приложим ли е за тяхната структура?

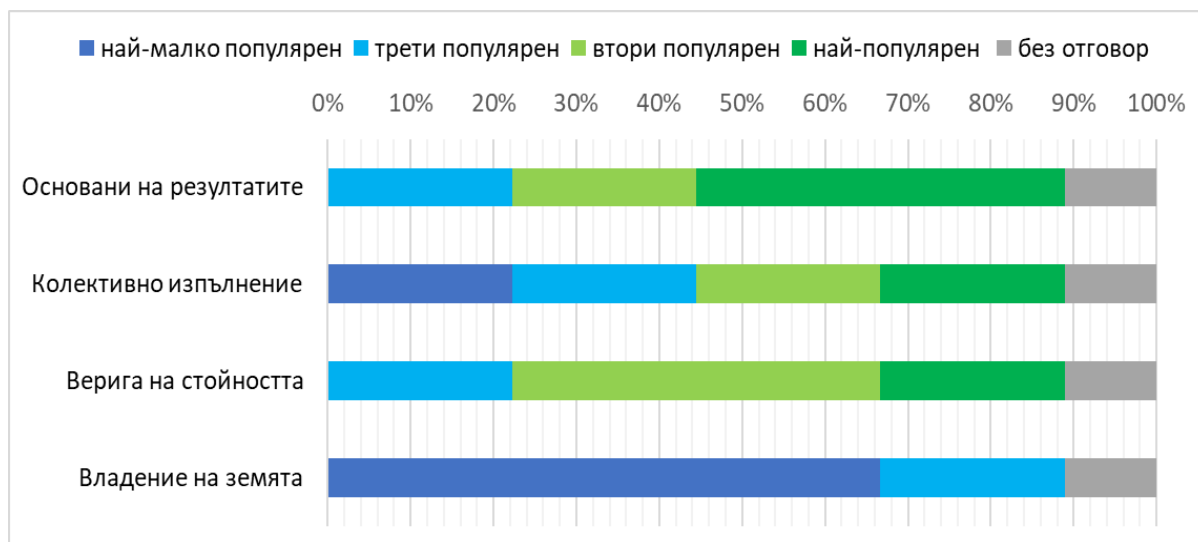
Източник: Анкетно проучване, Саров, Маринова (2023)

Фигура 4. Потенциал и полезност за тяхната структура

Източник: Анкетно проучване, Саров, Маринова (2023)

Респондентите са помолени да класират според популярността сред земеделските производители в техния район четирите вида договори (основани на резултатите, колективно изпълнение, веригата на добавената стойност и договори за владение на земята). С най-ниска оценка е договорът за владение на земята - близо 70 % от анкетираните (фиг. 5). С най-висока привлекателност е посочен договорът, основан на резултатите, а втори по популярност заема договорът за веригата на стойността.

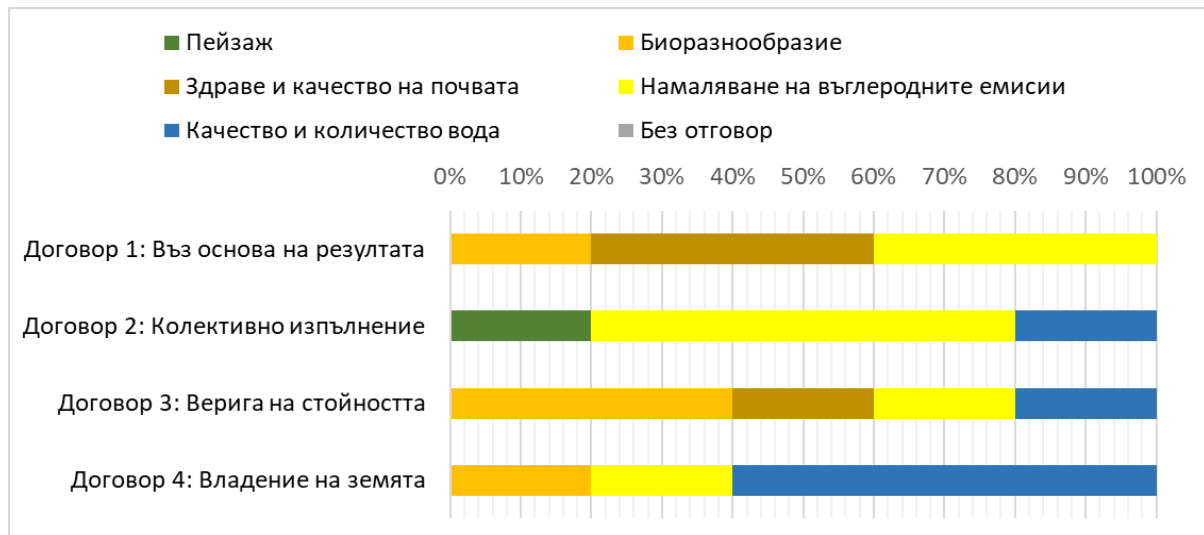

Фигура 5. Популярност на договорите сред земеделските производители

Източник: Анкетно проучване, Саров, Маринова (2023)

Според 80% от отговорилите здравето и качеството на почвата, както намаляването на въглеродните емисии са приоритет за договора основан на резултата (фиг. 6). Едва 20% считат, че поддържането на биоразнообразието е подходящо за този тип договор. На

биоразнообразието приоритет дават близо 40% от респондентите като успешен вариант при договора за веригата на стойността. С най-голяма подкрепа е намаляването на въглеродните емисии при договора за колективното действие. Управлението на водните ресурси се приемат от две трети от анкетиратите като най-подходяща при договора за земевладение.

Фигура 6. Коя екологична цел е най-подходяща за четирите типа договори?

Източник: Анкетно проучване, Саров, Маринова (2023)

5. Изводи

Въз основа на резултатите от проведената анкета и дълбочинни интервюта може да се обобща, че с най-висока мотивация сред отговорилите за сключване на договор или програма за опазване на околната среда е колективното договаряне и възможността на нарастващото плащане. Отново колективният договор е най-предпочитаният поради лесното му разбиране и изпълнение. Въпреки това с най-висока популярност на договорите сред земеделските производители е договорът основан на резултатите, договорът за веригата на стойността се приема като най-широко приложим. От гледна точка на разнообразието от екологични цели най-висока оценка е дадена на намаляването на въглеродните емисии.

В заключение може да се направи извода, че подобни изследвания са една добра възможност за полисимейкърите да проектират нови подходи за подобряване на сътрудничеството между земеделските производители с другите заинтересовани страни. Териториалният подход на ЛИДЕР улеснява опознаването на местните силни и слаби страни, заплахи и възможности, вътрешен потенциал и идентифицирането на предизвикателства, забавящи устойчивото развитие. Проучените широк спектър от практически въпроси като технологични и правни условия, разпределение на стимули и нагласи, създават условия да се разберат факторите за успех и как може да се подобри текущата правна рамка.

Литература

1. **Bartolini, F., Vergamini, D., Longhitano, D., & Povellato, A. (2021).** Do differential payments for agri-environment schemes affect the environmental benefits? A case study in the North-Eastern Italy. *Land use policy*, 107, 104862.

2. **Bateman, I. J., & Balmford, B. (2018).** Public funding for public goods: A post-Brexit perspective on principles for agricultural policy. *Land use policy*, 79, 293-30.
3. **Hart, R., & Latacz-Lohmann, U. (2005).** Combating moral hazard in agri-environmental schemes: a multiple agent approach. *European Review of Agricultural Economics*, 32(1), 75-91.
4. **Thomé, K. M., Cappellesso, G., Ramos, E. L. A., & de Lima Duarte, S. C. (2021).** Food supply chains and short food supply chains: Coexistence conceptual framework. *Journal of Cleaner Production*, 278, 123207.
5. **Van Dijk, W. F., Lokhorst, A. M., Berendse, F., & de Snoo, G. R. (2015).** Collective agri-environment schemes: How can regional environmental cooperatives enhance farmers' intentions for agri-environment schemes? *Land Use Policy*, 42, 759-766.
6. Насоки на местните участници, относно ВОМР, ЕСИФ; Програма Европа 2020;
7. Ръководство на воденото от Общностите местно развитие в рамките на европейските структурни и инвестиционни фондове, версия: май 2014г.; Стратегия за ВОМР на МИГ
8. Аграрен доклад 2021 год. 2022 год.
9. Стратегически план за развитие на земеделието и селските райони 2023-2027 г. / СПРСР/

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

АНАЛИЗ НА РАЗВИТИЕТО НА ПОДХОДА ЛИДЕР ЗА ПЕРИОДА 2014-2020 В Р БЪЛГАРИЯ

Валентина Маринова

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Анотация:

Анализ на прилагането на подхода BOMR по отношение на приноса за реализиране на конкретните политики в рамките на подхода ЛИДЕР и на подхода BOMR.

Националните държави вече не са единствените рамки за създаване на процеси на иновация и следователно социалното лидерство получава специална роля. Местните територии са пространство от огромна важност и потенциал за работа по различни стратегии за съвместно съществуване.

Социалният капитал е елемент дълбоко свързан с живота в общност и с социо-общностното образование. Когато съществуват доверие и взаимност между жителите на местност и нейните социални лидери, социалният капитал може да бъде заздравен и реновиран

Ключови думи: Местна инициативна група/МИГ/, лидери, ЕС, неправителствен сектор / НПО/, стратегия, Програмен период 2014-2020 г; Управляващ орган, Водено от общностите местно развитие/BOMR/

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF THE LEADER APPROACH FOR THE PERIOD 2014-2020 IN R BULGARIA

Valentina Marinova

University of Agribusiness and Rural Development

Analysis of the implementation of the VOMR approach in terms of the contribution to the implementation of the specific policies within the framework of the LEADER approach and the VOMR approach.

Nation-states are no longer the only frameworks for creating innovation processes, and social leadership is therefore given a special role. Local territories are a space of great importance and potential for working on different strategies for coexistence.

Social capital is an element deeply related to community life and socio-community education. When there is trust and reciprocity between the residents of a locality and its social leaders, social capital can be strengthened and renovated

Keywords: Local initiative group/MIG/, leaders, EU, non-governmental sector / NGO/, strategy, Program period 2014-2020; Governing Body, Community-Led Local Development

Таблица със съкращенията

ВОМР	ВОДЕНО ОТ ОБЩНОСТИТЕ МЕСТНО РАЗВИТИЕ
ГД ЕФК	ГЛАВНА ДИРЕКЦИЯ „ЕВРОПЕЙСКИ ФОНДОВЕ ЗА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ“
ГД ЕФМПП	ГЛАВНА ДИРЕКЦИЯ „ЕВРОПЕЙСКИ ФОНДОВЕ, МЕЖДУНАРОДНИ ПРОГРАМИ И ПРОЕКТИ“
ЕСИФ	ЕВРОПЕЙСКИ СТРУКТУРНИ И ИНВЕСТИЦИОННИ ФОНДОВЕ
ИА ОПНОИР	ИЗПЪЛНИТЕЛНА АГЕНЦИЯ ОПЕРАТИВНА ПРОГРАМА НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ИНТЕЛИГЕНТЕН РАСТЕЖ
ИСУН	ИНФОРМАЦИОННА СИСТЕМА ЗА УПРАВЛЕНИЕ И НАБЛЮДЕНИЕ
МЗХГ	МИНИСТЕРСТВО НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО ХРАНИТЕ И ГОРИТЕ
МИГ	МЕСТНА ИНИЦИАТИВНА ГРУПА
ОПИК	ОПЕРАТИВНА ПРОГРАМА ИНОВАЦИИ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ
ОПНОИР	ОПЕРАТИВНА ПРОГРАМА НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ИНТЕЛИГЕНТЕН РАСТЕЖ
ОПОС	ОПЕРАТИВНА ПРОГРАМА ОКОЛНА СРЕДА
ОПРЧР	ОПЕРАТИВНА ПРОГРАМА РАЗВИТИЕ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ
ПРСР	ПРОГРАМА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ
УО	УПРАВЛЯВАЩ ОРГАН

I. Обща информация за ЛИДЕР и подхода ВОМР

Подходът ЛИДЕР се прилага като иновативен метод за местно развитие, който се използва от 1991 г. за ангажиране на местните участници в разработването и изпълнението на стратегии, вземането на решения и разпределението на ресурсите за развитието на техните селски райони. Абревиатурата ЛИДЕР означава „връзки между дейностите за развитие на селските райони“. Подходът е инструмент, който работи добре в различни условия и видове райони чрез приспособяване на политиката за развитие на селските райони към огромните различия в нуждите на тези райони. Целта на подхода е местните общности сами да определят приоритети си за развитие, след провеждане на широки консултации със заинтересовани страни от гражданския, неправителствения, стопанския и публичния сектор, изхождайки от факта, че месното население най-добре познава своите проблеми, местните нужди, приоритети и потенциал за развитие.

ЛИДЕР се основава на подхода „отдолу – нагоре“, стъпвайки на разбирането, че поради разнообразието на селските райони в Европа, стратегиите за развитие са много по-ефективни и ефикасни, ако се разработват и прилагат на местно ниво от местните участници. Подходът „отдолу-нагоре“ означава, че местните действащи лица участват във вземането на решения за стратегията и избора на приоритети, които да бъдат следвани в местната

общност. Политиките в селските райони, които следват този подход, трябва да бъдат подготвяни и изпълнявани по начин, който е най-подходящ за нуждите на общността, която обслужват. Една от възможностите да се осигури това е чрез включване на местните заинтересовани лица в целия процес на разработване, прилагане и оценка на стратегиите.

Териториалният подход на ЛИДЕР предполага малка, хомогенна, социално свързана територия, често характеризирана от общи традиции, местна идентичност, чувство за принадлежност или общи нужди и очаквания, като целеви район за осъществяване на дадена политика. По този начин се улеснява опознаването на местните силни и слаби страни, заплахи и възможности, вътрешен потенциал и идентифицирането на основните проблеми, забавящи устойчивото развитие. В тази връзка е и изискването населението на територията на МИГ през програмен период 2007 – 2013 г. да е между 10 000 и 100 000 души, а през програмен период 2014 – 2020 г. – между 10 000 и 150 000 души.

Този подход позволява дейностите да бъдат проектирани по-прецизно, за да отговарят на реалните нужди и на местните конкурентни предимства. Избраният район трябва да бъде еднороден и да има достатъчна критична маса по отношение на човешки, финансови и икономически ресурси за поддържане на жизнена местна стратегия за развитие.

Установяването на местни партньорства, познато под името „Местна инициативна група” е оригинална и важна черта от подхода ЛИДЕР. МИГ има за цел да идентифицира и осъществи стратегията за местно развитие, като взема решения за разпределянето на финансовите ресурси и управлението им.

МИГ трябва да обединяват партньорите от публичния и частния сектор, да бъдат добре балансирани и представителни за съществуващите местни групи по интереси, произлезли от различните социално-икономически сектори в района. На ниво на вземане на решения която и да било от групите, представляващи конкретните заинтересовани страни, не следва да представлява повече от 49 % от правата на глас.

МИГ решават насоките и съдържанието на стратегията за местно развитие и вземат решения за различните проекти, които трябва да се финансират. Реалните плащания се извършват от Разплащателна агенция, която се занимава с публично финансиране, а не от самият МИГ, но на базата на избора на проекти, направен от МИГ.

ЛИДЕР може да играе важна роля за стимулиране на нови и новаторски подходи за развитието на селските райони. Новаторството трябва да се разбира в широк смисъл. Може да означава въвеждането на нов продукт, на нов процес, на нова организация или на нов пазар. Новаторството в селските райони може да означава трансфер и адаптиране на иновации, породени другаде, модернизация на традиционни форми на ноу-хау, или намиране на нови решения на устойчиви проблеми на селските райони.

Стратегията за местно развитие трябва да има мулти-секторна (много-отраслова) насоченост като интегрира няколко сектора на дейности. Дейностите и проектите, съдържащи се в местните стратегии трябва да бъдат свързани и координирани като едно свързано цяло. Интегрирането може да засяга дейности, извършвани в един единствен сектор, всички програмни дейности или специфични групи от дейности или, най-важното, връзките между различните икономически, социални, екологични участващи действащи лица и сектори.

Мрежите обхващат обмяна на резултати, опит и ноу-хау между групите по ЛИДЕР, селските райони, администрациите и организациите, участващи в развитието на селските

райони в рамките на ЕС, независимо дали са директни бенефициенти по ЛИДЕР. Мрежите са начин за споделяне на добрите практики, за разпространяване на иновациите и надграждане върху уроци, получени от местното развитие на селските райони. Мрежите създават връзки между хора, проекти и селски райони и по този начин могат да спомогнат за преодоляване на изолацията, пред която са изправени някои селски райони.

Сътрудничеството може да се развие в нещо повече от създаване на контакти. Това включва Местна инициативна група, която предприема общ проект с друга група по ЛИДЕР или с група, използваща подобен подход в друг регион, страна-членка или дори трета страна.

Цитираните седемте основни принципа обясняват какво представлява подходът ЛИДЕР. Прилагането на тези принципи в практиката означава, че реални хора планират местните стратегии и участват в дейностите.

В резултат на доказаните му ползи и постижения, подходът ЛИДЕР става задължителна част от програмите за развитие на селските райони след 2000 г. От 2014 г. европейските регламенти дават възможност този подход да се прилага и в градските райони, поради което се преименува на „Водено от общностите местно развитие“ (ВОМР), тъй като ЛИДЕР се отнася за селските райони. Друга ключова промяна в подхода ЛИДЕР от 2014 г. е възможността за многофондово финансиране на стратегиите за Водено от общността местно развитие.

Подходът ЛИДЕР се прилага в България от програмен период 2007 – 2013 г. През него по подхода са изпълнени 90 проекта за подготовка на стратегии за местно развитие, като са одобрени стратегиите на 35 местни инициативни групи (на територия от 25 800 кв. км., включваща 57 общини, с население 810 688 души), които получиха финансиране от Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони. Предвид потенциала на подхода ЛИДЕР и въз основа на придобития опит, през програмен период 2014 – 2020 г. е осигурено допълнително финансиране за подхода ЛИДЕР/Водено от общностите местно развитие от Европейския социален фонд и Европейския фонд за регионално развитие. Прилагането на многофондово финансиране на подхода ВОМР осигурява възможности за комплексно многосекторно развитие на териториите на местните общности. През програмния период 2014 – 2020 г. са изпълнени 90 проекта за подготовка на стратегии за ВОМР, като са одобрени за финансиране стратегиите на 64 МИГ (на територия от 53 828 кв. км., включваща 117 общини, с население 1 646 496 души). Общата стойност на договорените средства към МИГ е в размер на 364 547 800,28 лв. По ПРСР 2014 – 2020 г. са договорени 238 304 971,02 лв., по ОПИК 2014 – 2020 г. са договорени 57 292 540,00 лв., по ОПРЧР 2014 – 2020 г. са договорени 45 324 223,40 лв., по ОПОС 2014 – 2020 г. са договорени 13 472 431,06 лв., по ОПНОИР 2014 – 2020 г. са договорени 10 153 634,80 лв.

Многофондовото финансиране се прилага за стратегиите за ВОМР на 39 МИГ, включващи 72 общини с територия от 32 690,60 кв. км. и население от 1 059 268 жители.

Еднофондовото финансиране се прилага за стратегиите за ВОМР на 25 МИГ, включващи 45 общини с територия от 21 137,10 кв. км. и население от 587 228 жители.

1. Напредък на процеса на договаряне по подхода ВОМР – открити приеми, одобрени от МИГ проекти, сключени договори

Както е описано в следващите части на настоящата оценка процесът на прилагане на подхода ВОМР в България започва с прилагането на подмярка 19.1 „Помощ за подготвителни дейности“. По нея е подкрепено изготвянето на стратегиите за Водено от

общностите местно развитие, които в последствие се подават за одобрение по откритите от УО на ПРСР 2014 – 2020 г. приеми по подмярка 19.2 „Прилагане на операции в рамките на стратегии за Водено от общностите местно развитие”, чието представяне е в настоящата част на оценката.

1.1 Сключване на споразумения за одобрение на стратегии за ВОМР

1.1.1 Първи прием за стратегии за ВОМР по подмярка 19.2

Първият прием за стратегии за ВОМР е проведен от УО на ПРСР в периода 15 февруари 2016 г. – 31 май 2016 г. Приемът е проведен по условията на Наредба № 22 от 14.12.2015 г. за прилагане на подмярка 19.2 „Прилагане на операции в рамките на стратегии за Водено от общностите местно развитие” на мярка 19 „Водено от общностите местно развитие“ от Програмата за развитие на селските райони за периода 2014 – 2020 г. Наредбата е изготвена от УО на ПРСР 2014 – 2020 г. като е съобразена със спецификата на заявленията по приема, а именно – многофондови стратегии за ВОМР. Това е важно да се отбележи, тъй като към момента на приема ПРСР 2014 – 2020 г. все още не е включена в ИСУН 2020, както и ПМС № 161 все още не е влязло в сила за заявленията по този прием.

Съгласно чл. 33, пар. 4 от Регламент (ЕС) 1303 „първият кръг от подбора на стратегии за Водено от общностите местно развитие приключва до две години след датата на одобряване на споразумението за партньорство“. След приключване на първия прием за СВОМР, УО на ПРСР 2014 – 2020 г. е извършил оценка и класиране на постъпилите стратегии, като с доклад от комисията за подбор от 02.08.2016 г. до ръководителя на УО се представят стратегиите, преминали етап на административно съответствие и допустимост, с което се цели изпълнение на цитираното изискване на Регламента за срока на извършване на подбор на стратегии (Споразумението за партньорство е одобрено от ЕК на 07.08.2014 г.).

Първият прием за стратегии за ВОМР по подмярка 19.2 е открит с бюджет от ПРСР 2014 – 2020 г. от 60 108 917 евро, който впоследствие е увеличен на 76 708 917 евро; от ОПИК 2014 – 2020 г. – 53 980 776 евро; от ОПРЧР 2014 – 2020 г. – 49 749 189 евро; от ОПОС 2014 – 2020 г. – 19 458 660 евро. Общият размер на средствата, налични по приема са 199 897 542 евро.

По приемът са одобрени всички стратегии, преминали етапа на административно съответствие и допустимост, като по този начин е спазено цитираното по-горе изискване на Регламент (ЕС) 1303/2013.

По първия прием в УО на ПРСР 2014 – 2020 г. са подадени за одобрение общо 53 стратегии за ВОМР. Заявените с подадените стратегии за ВОМР средства са в размер на 226 981 664,60 лева (116 053 882,29 евро), което представлява 58% от разполагаемият бюджет по приема.

Разпределението на заявените средства по приема по програми е представено в таблица 1:

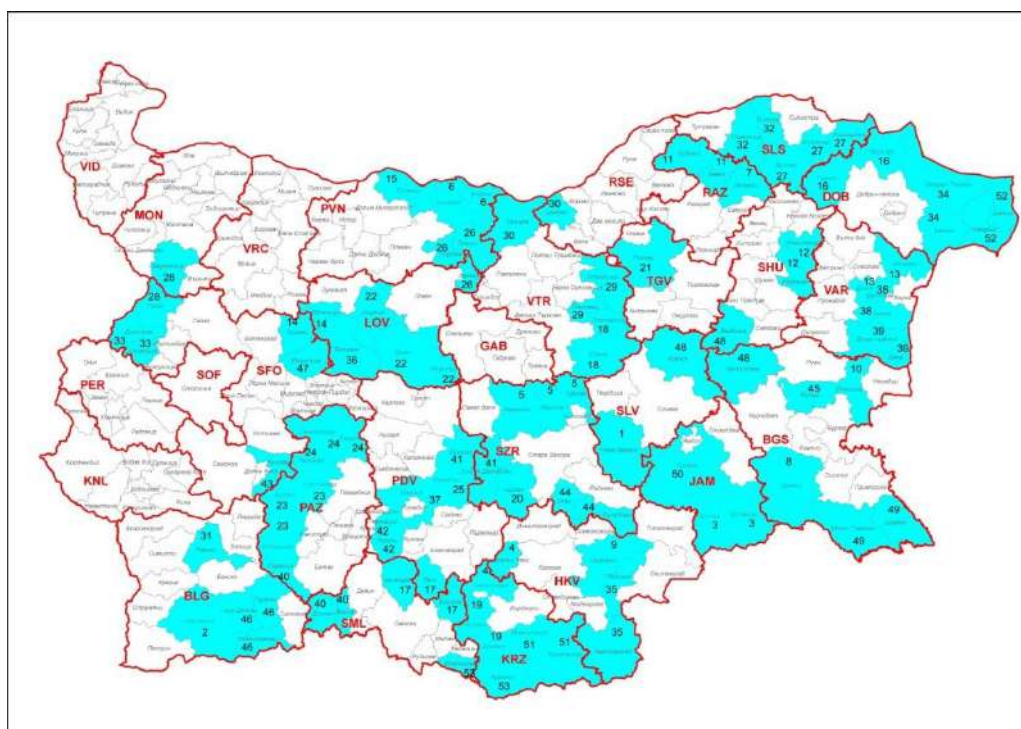
Талица 1.

Финансираща програма	Разполагаем бюджет, евро	Заявен бюджет, евро	Съотношение
ПРСР 2014 – 2020 г.*	76 708 917	74 592 626	96,84%
ОПИК 2014 – 2020 г.	53 980 776	21 876 193	40,53%

ОПРЧР 2014 – 2020 г.	49 749 189	18 191 196	36,57%
ОПОС 2014 – 2020 г.	19 458 660	1 702 841	8,75%
Общо**	199 897 542	116 362 856	58,21%

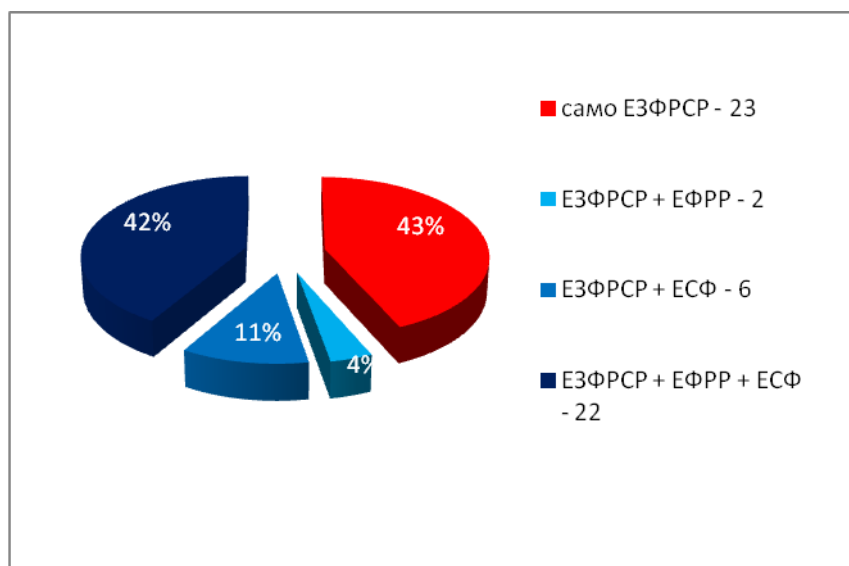
*Забележка: следва да се има предвид, че бюджетът по ПРСР 2014 – 2020 г. е напълно договорен, но по-късно споразумението на МИГ „Тетевен“ е прекратено от УО на ПРСР 2014 – 2020 г. Информацията е подробно представена по-нататък в текста.

**Забележка – общата стойност е взета като абсолютна стойност, без да отчита отделните фондове.

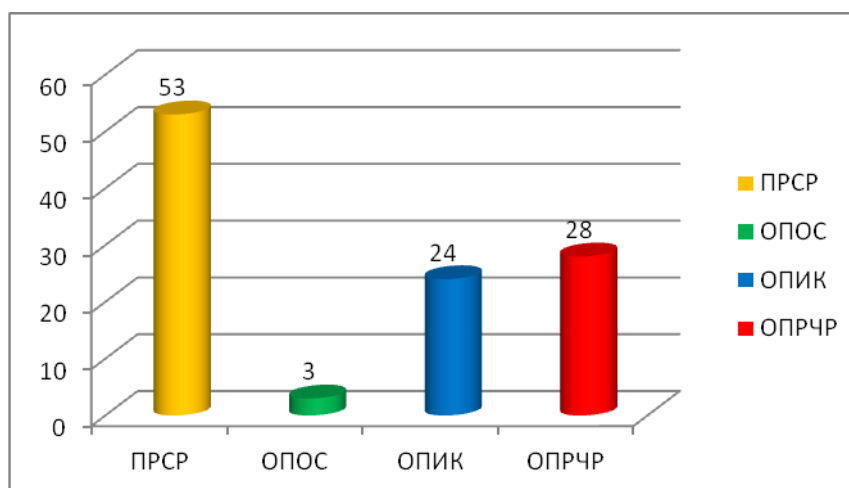

Графика 1. МИГ, подали заявления по първи прием по подмярка 19.2.

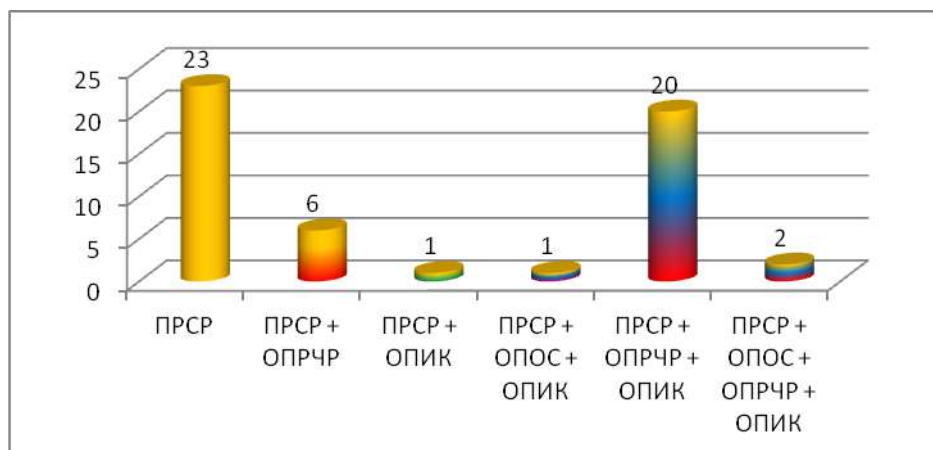
Разпределението на фондовете в различните стратегии е представено на следващите графики, които показват включването на различните фондове и програми.

Графика 2. Разпределение на фондовете в заявленията, подадени по първи прием на стратегии по подмярка 19.2.

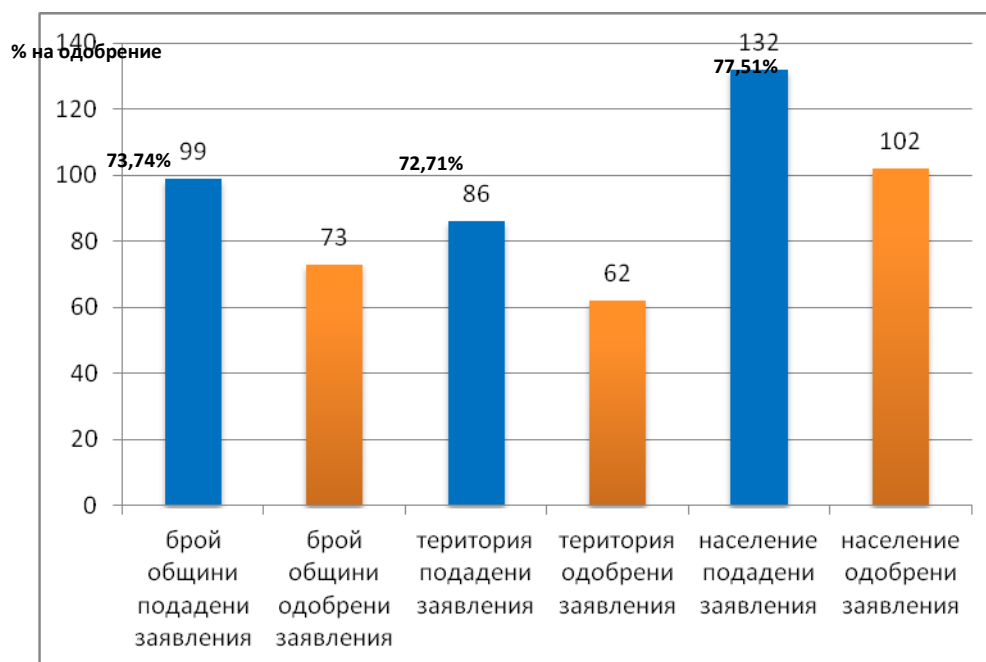
Графика 3. Разпределение на финансиращите програми в заявленията, получени по първи прием по подмярка 19.2, по брой стратегии, в които са включени.

Графика 4. Комбинации от финансиращи програми, включени в заявленията, подадени по първи прием на стратегии по подмярка 19.2.

От представената на горните три графики информация се открояват следните основни извода: броят на еднофондовите стратегии е 23, което представлява 43% от всички заявления. Прави впечатление, че само 2 от кандидатите, или 3,7% са включили всички възможни източници на финансиране в своите стратегии. Може да се заключи, че кандидатите са подхождали предпазливо към включването на различни от ЕЗФРСР източници на финансиране, като по този начин част от предназначения за този прием ресурс по съответните програми е останал свободен.

По първия прием на заявления по подмярка 19.2 са подадени 53 стратегии за ВОМР на МИГ, обхващащи 99 общини с територия 43 497 кв. км. и население 1 325 541 жители. Нивата на одобрение по първия прием са показани на следващата графика.

Графика 5. Дял на одобрените общини, територии и население по първия прием на стратегии за ВОМР по подмярка 19.2.

Представените на горната фигура данни показват високи нива на одобрение на кандидатите по първия прием на стратегии по подмярка 19.2. По първия прием са одобрени 73% от кандидатствалите общини, обхващащи 72% от кандидатствалите територии и 77,51% от населението. Тези резултати показват, че почти $\frac{3}{4}$ от териториите и населението, които са кандидатствали по първия прием по подмярка са успели да получат финансиране за прилагане на подхода, което би благоприятствало и спомогнало тяхното развитие.

По първия прием на заявления по подмярка 19.2 са одобрени 40 стратегии за ВОМР на МИГ. В последствие, поради неизпълнение на условия за допустимост, споразумението на МИГ „Тетевен“ е прекратено от страна на УО на ПРСР 2014 – 2020 г. По този начин по първи прием одобрените стратегии на МИГ са 39 броя, а освободените средства от стратегията на МИГ „Тетевен“ са пренасочени към бюджета на втория прием на стратегии по подмярка 19.2. Тъй като стратегията на МИГ „Тетевен“ не е била в процес на изпълнение, за целите на настоящата оценка и с цел коректното и адекватно отразяване на процеса на

изпълнение на стратегиите за ВОМР, се приема, че одобрените по първи прием на стратегии по подмярка 19.2 са 39 броя.

Одобрените по първия прием по подмярка 19.2 стратегии са 39, като в одобрените местни инициативни групи се включват 73 общини с територия 31 625 кв. км. и население 1 027 470 жители. От одобрените 39 стратегии 20 са еднофондови (35 общини с територия 15 801 кв. км. и население 450 905 жители) и 19 са многофондови (38 общини с територия 15 824 кв. км. и население 576 565 жители). От представените данни прави впечатление, че териториите на МИГ с многофондови стратегии са по-гъсто населени – 36,4 жители на кв. км. спрямо териториите на МИГ с еднофондови стратегии – 28,5 жители на кв. км. Тук може да се търси и една от причините за избор на многофондови стратегии, а именно по-големият потенциал за проекти, поради по-големия брой население на съответните територии.

Договорените по първия прием по подмярка 19.2 средства са общо 200 558 104,67 лева (102 545 303,54 евро). По отделните програми са договорени следните средства: по ПРСР 2014 – 2020 г. – 145 888 257,27 лева (74 592 625,66 евро), по ОПИК 2014 – 2020 г. – 29 779 926 лева (15 226 467,94 евро); по ОПРЧР 2014 – 2020 г. – 21 742 879,40 лева (11 117 128,23 евро) и по ОПОС 2014 – 2020 г. – 3 147 042,00 лева (1 609 081,71 евро).

Разпределението на разполагаемите и договорените средства по приема по програми е представено в таблица 2:

Таблица 2.

Финансираща програма	Разполагаем бюджет, евро	Договорен бюджет, евро	Съотношение
ПРСР 2014 – 2020 г.*	76 708 917	74 592 626	97,24%
ОПИК 2014 – 2020 г.	53 980 776	15 226 468	28,21%
ОПРЧР 2014 – 2020 г.	49 749 189	11 117 128	22,35%
ОПОС 2014 – 2020 г.	19 458 660	1 609 082	8,27%
Общо**	199 897 542	102 545 304	51,30%

1.1.2 Втори прием за стратегии за ВОМР по подмярка 19.2

Вторият прием на заявления по подмярка 19.2 е проведен в периода 30 юни 2017 г. – 31 август 2017 г. Вторият прием на заявления по подмярка 19.2 е проведен по условията на Закона за управление на средствата от европейските структурни и инвестиционни фондове и ПМС № 161. Условията за приема са включени в Насоки за определяне на условията за кандидатстване и условията за изпълнение на одобрените стратегии за водено от общностите местно развитие. Приемът и последващата оценка на подадените заявления са извършени в ИСУН 2020.

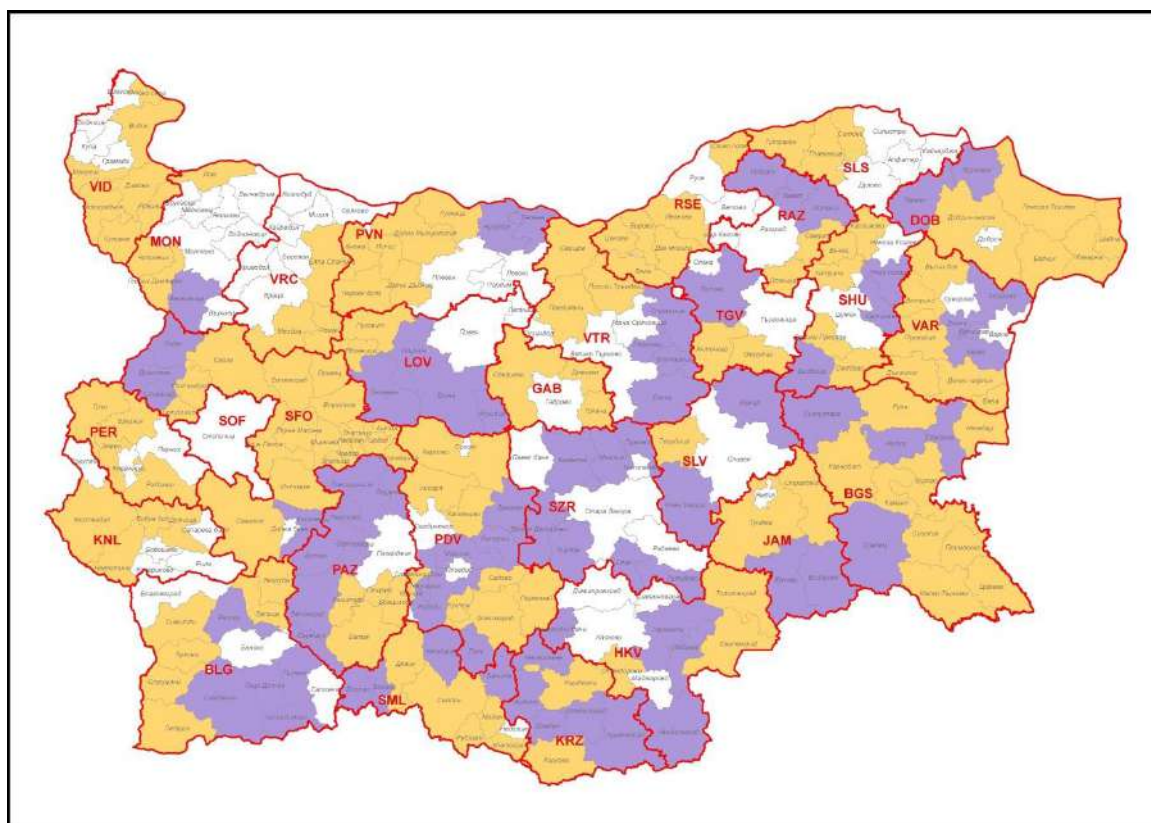
Първоначалният бюджет на приема е в размер на както следва: от ПРСР 2014 – 2020 г. 63 907 042,90 лева (32 675 653 евро), от ОПИК 2014 – 2020 г. – 94 427 120 лева (48 280 560 евро); от ОПРЧР 2014 – 2020 г. – 75 557 120 лева (38 632 334 евро); от ОПОС 2014 – 2020 г. – 34 910 789 лева (17 849 603 евро); от ОПНОИР 2014 – 2020 г. 80 000 000 лева (40 903 350 евро). В последствие бюджетът на приема е изменен със заповед на ръководителя на УО на ПРСР 2014 – 2020 г., като по ПРСР 2014 – 2020 г. размерът му за изпълнение на проекти към

СВОМР се увеличава на 69 774 487,90 лева (35 675 676 евро). Общият размер на средствата, налични по приема са 193 172 854 евро.

Разпределението на заявените средства по приема по програми е представено в таблица 3:

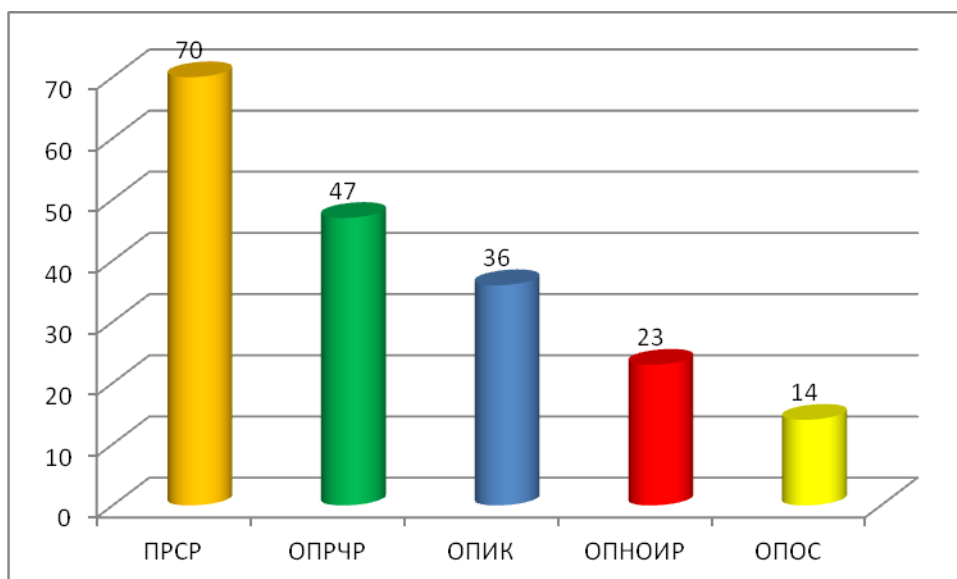
Таблица 3.

Финансираща програма	Разполагаем бюджет, евро	Заявен бюджет, евро	Съотношение
ПРСР 2014 – 2020 г.	47 507 008	131 453 854	276,70%
ОПИК 2014 – 2020 г.	48 280 560	30 507 119	63,19%
ОПРЧР 2014 – 2020 г.	38 632 334	30 137 250	78,01%
ОПОС 2014 – 2020 г.	17 849 603	9 753 599	54,64%
ОПНОИР 2014 – 2020 г.	40 903 350	9 996 763	24,44%
Общо*	193 172 854	211 848 585	109,67%

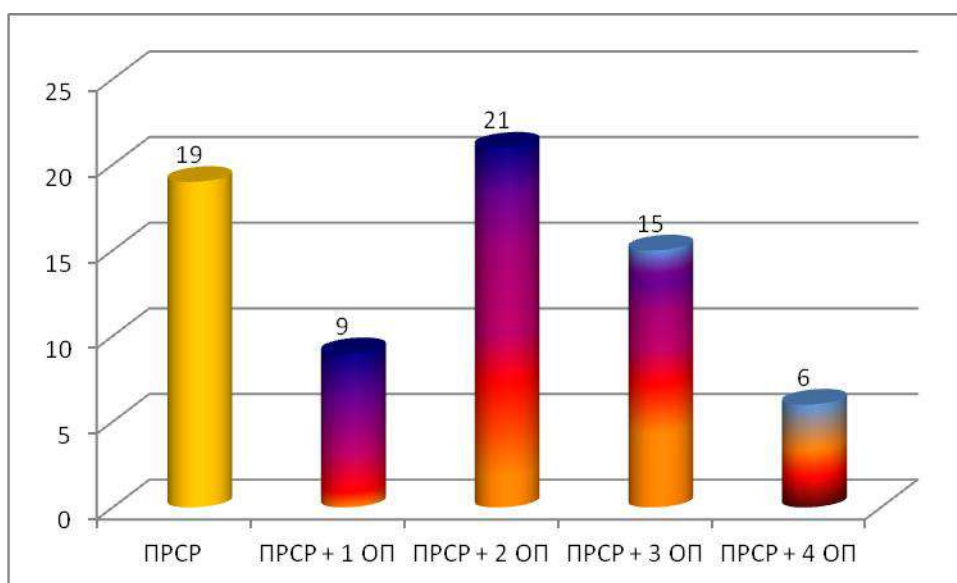

Графика 6. МИГ, одобрени по първи прием и МИГ, подали заявления по втори прием по подмярка 19.2.

Разпределението на фондовете в различните стратегии е представено на следващите графики, които показват включването на различните фондове и програми.

Графика 7. Разпределение на финансиращите програми в заявленията, получени по втори прием по подмярка 19.2, по брой стратегии, в които са включени.

Графика 8. Комбинации от финансиращи програми, включени в заявленията, подадени по втори прием на стратегии по подмярка 19.2.

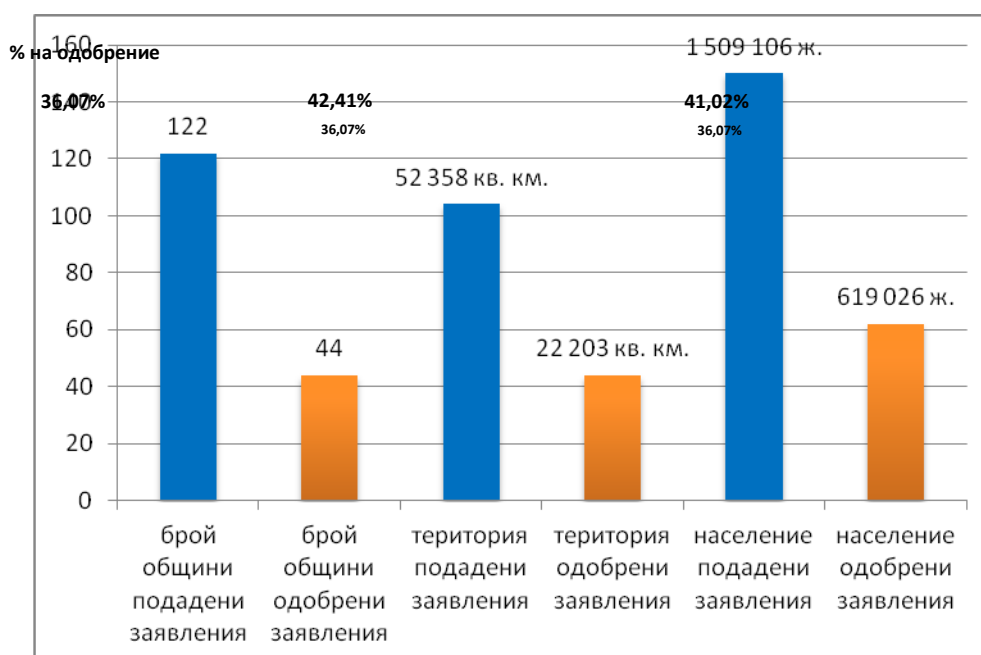
От представената до тук информация може да се заключи, че вторият прием на заявления е предизвикал по-голям интерес от първия, като по него заявления за подали 70 кандидата, със 17 повече от подалите по първи прием. Следва да се отбележи, че на втори прием заявления са подали и отпадналите от първи прием кандидати, които като се прибавят и към новите участници броят им става значителен. Също така, прави впечатление, че кандидатите с многофондови стратегии са значително по-голям дял от тези по първия прием. Така с еднофондови стратегии са били само 19 кандидата (27%), докато останалите 73% са с многофондови стратегии. Висок е дялът на кандидатите със стратегии, предвиждащи финансиране от повече от три програми 42 броя (60%). Регистрираният интерес е голям, докато разполагаемият бюджет по ПРСР 2014 – 2020 г. е по-малък от този на първия прием.

По този начин заявленията надхвърлят повече от 3 пъти разполагаемия по ПРСР 2014 – 2020 г. бюджет, което се оказва лимитиращо за одобрението на повече кандидати. По другите фондове също се забелязва повишен интерес, но въпреки това, както и по първия прием техните бюджети остават недоговорени напълно. Може да се заключи, че кандидатите разпознават многофондовото финансиране като много добра възможност за развитие на своите територии. За тази промяна голямо значение има и включването на ПРСР 2014 – 2020 г. в ИСУН, както и изготвената и работеща на практика координационна структура на многофондовото прилагане на подхода BOMP, залегнала в ПМС № 161.

По втория прием на заявления по подмярка 19.2 са подадени 70 стратегии за BOMP от МИГ, включващи 122 общини с територия 52 358 кв. км. и население 1 509 106 жители.

По втория прием на заявления по подмярка 19.2 са одобрени 25 стратегии за BOMP на МИГ. В одобрените местни инициативни групи се включват 44 общини с територия 22 203 кв. км. и население 619 026 жители. Нивата на одобрение по втория прием са показани на следващата графика.

Графика 9. Дял на одобрените общини, територии и население по втория прием на стратегии за BOMP по подмярка 19.2.

От представените данни се вижда, че нивата на одобрение по втория прием на стратегии по подмярка 19.2 са значително по-ниски от тези по първия прием. По втория прием нивата на одобрение са около 40%, което показва, че голям дял територии и население не успяват да получат финансиране за прилагане на подхода, което е неблагоприятно за тяхното развитие.

От одобрените 25 стратегии 20 са многофондови (34 общини с територия 16 867 кв. км. и население 482 703 жители) и 5 са еднофондови (10 общини с територия 5 335 кв. км. и население 136 323 жители). От представените данни прави впечатление, че както и по първи прием, така и по втори териториите на МИГ с многофондови стратегии са по-гъсто населени

– 28,6 жители на кв. км. спрямо териториите на МИГ с еднофондови стратегии – 25,5 жители на кв. км. Тук може да се търси и една от причините за избор на многофондови стратегии, а именно по-големият потенциал за проекти, поради по-големия брой население на съответните територии.

Договорените по втория прием по подмярка 19.2 средства са общо 164 131 681,53 лева. По отделните програми са договорени следните средства: по ПРСР 2014 – 2020 г. – 92 558 874,67 лева (47 325 327,06 евро), по ОПИК 2014 – 2020 г. – 27 512 614 лева (14 067 191,94 евро); по ОПРЧР 2014 – 2020 г. – 23 581 366,80 лева (12 057 146,33 евро); по ОПОС 2014 – 2020 г. – 10 326 414,69 лева (5 279 811,99 евро) и по ОПНОИР 2014 – 2020 г. – 10 153 634,80 лева (5 191 471,04 евро).

Разпределението на разполагаемите и договорените средства по приема по програми е представено в следващата таблица:

Таблица 4.

Финансираща програма	Разполагаем бюджет, евро	Договорен бюджет, евро	Съотношение
ПРСР 2014 – 2020 г.	47 507 008	47 325 327	99,62%
ОПИК 2014 – 2020 г.	48 280 560	14 067 192	29,14%
ОПРЧР 2014 – 2020 г.	38 632 334	12 057 146	31,21%
ОПОС 2014 – 2020 г.	17 849 603	5 279 812	29,58%
ОПНОИР 2014 – 2020 г.	40 903 350	5 191 471	12,69%
Общо*	193 172 854	83 920 948	43,44%

*Забележка – общата стойност е взета като абсолютна стойност, без да отчита отделните фондове.

Заклучение

След проведените 2 приема по подмярка 19.2 в България са одобрени и се изпълняват стратегиите за ВОМР на 64 МИГ в 117 общини с територия 53 828 кв. км. По този начин е изпълнен на 107% планираният в ПРСР за периода 2014 – 2020 г. показател по отношение на броя одобрени МИГ (съгласно ПРСР 2014 – 2020 г. броят на МИГ следва да е 60). Покритото от одобрените МИГ население е 1 646 496 жители, като по този начин е изпълнен на 120% планираният в ПРСР за периода 2014 – 2020 г. показател по отношение на покритото от одобрени МИГ население (съгласно ПРСР 2014 – 2020 г. броят на покритите от МИГ жители следва да е 1 370 000). Изпълнението на двата показателя, заложиени за проследяване на подхода ВОМР е много добра атестация за работата на УО на ПРСР 2014 – 2020 г. при програмирането и изпълнението на ПРСР 2014 – 2020 г.

Първи прием на стратегии по подмярка 19.2 е проведен съгласно условията на Наредба № 22, като по този начин от страна на УО на ПРСР 2014 – 2020 г. е спазено изискването на Регламент (ЕС) 1303/2013 относно крайния срок за одобрение на първите стратегии за ВОМР, цитиран по-горе в текста на настоящата оценка. Следва да се има предвид и съдействието на останалите УО за откриване и успешното провеждане на приема на стратегии. УО на оперативните програми са създали необходимите условия за

предоставяне на информация и подкрепа на кандидатите по приема като по този начин са гарантирали неговото успешно провеждане.

Вторият прием по подмярка 19.2 се провежда по условията на ПМС № 161 и ЗУСЕСИФ, като за първи път по ПРСР 2014 – 2020 г. стратегии се подават в ИСУН. УО на ПРСР 2014 – 2020 г. е създал необходимата организация за провеждане на приема при спазване на крайния срок за избор на стратегии за ВОМР съгласно Регламент (ЕС) 1303/2013 – до края на 2017 г. УО на оперативните програми отново са оказали необходимото съдействие и подкрепа, както на УО на ПРСР 2014 – 2020 г., така и на кандидатите, с което са допринесли значително за успешното провеждане на приема. Изготвената схема на прилагане на многофондовото финансиране на подхода ВОМР, с участието на всички УО на финансиращи програми, преди откриването на приема се оказва решаващо за повишаване на доверието в този вид финансиране. Подадените и одобрени по втория прием многофондови стратегии са значително повече от тези по първи прием. От значение е и включването на ОПНОИР във втория прием, но следва да се има предвид, че ефектът от участието на тази програма още на първия прием би бил по-осезаем. Като най-желани за включване в стратегиите се открояват интервенциите по ОПИК и ОПРЧР, което е свидетелство за много добра подготовка на съответните УО и за много добро изследване на нуждите на МИГ от видовете подкрепа.

Бидейки определящ за броя на одобрените стратегии ЕЗФРСР, финансиращ дейностите по ПРСР 2014 – 2020 г., ограничава броя на одобрените стратегии. Въпреки това се забелязва, че при пълното договаряне на средствата по ПРСР 2014 – 2020 г. по останалите програми остават значителни недоговорени средства. Това се дължи на недостатъчното включване на финансиране от тези програми в стратегиите за ВОМР. От 64 одобрени стратегии 39 са многофондови и 25 са еднофондови. След неубедителното кандидатстване за многофондови стратегии по първия прием на стратегии по подмярка 19.2 по втория се регистрира много по-голям интерес към изпълнение на многофондови стратегии. За съжаление е пропусната възможността по първия прием да има повече договорени средства по другите фондове и така местните общности на територията на 20 МИГ са лишени от допълнително финансиране. По първия прием са договорени само 58% от разполагаемите средства, а се изчерпват само тези по ПРСР. По ОПИК и ОПРЧР договарянето е около 40 и по-малко %, а по ОПОС – само 8,75%!

Талица 5. Данни за договарянето на средствата по първи и втори прием по подмярка 19.2.

Финансираща програма	Разполагаем бюджет, евро	Договорен бюджет, евро	Съотношение
ПРСР 2014 – 2020 г.*	122 215 925	121 845 266	99,70%
ОПИК 2014 – 2020 г.	53 980 776	29 293 660	54,27%
ОПРЧР 2014 – 2020 г.	49 749 189	23 174 263	46,58%
ОПОС 2014 – 2020 г.	19 458 660	6 888 450	35,40%
ОПНОИР 2014 – 2020 г.	40 903 350	5 191 551	12,69%
Общо**	286 307 900	186 393 190	65,10%

*Забележка: бюджетът по ПРСР 2014 – 2020 г. включва договорените средства по подмярка 19.2 (за проекти) и подмярка 19.4 (за управление на МИГ и популяризиране на стратегиите за ВОМР).

**Забележка – общата стойност е взета като абсолютна стойност, без да отчита отделните фондове.

От представената в таблицата информация е видно, че единствено по ПРСР 2014 – 2020 г. е договорен пълния размер на средствата по подхода ВОМР. Завишеният интерес към многофондовото финансиране по втория прием повишава стойностите на договаряне по останалите програми, финансиращи подхода, но все пак нивата на договаряне са сравнително ниски. Като най-интересни за местните общности се очертават ОПИК и ОПРЧР, с нива на договаряне от около 50%, което също означава, че голям ресурс остава далеч от местните общности. Въпреки, че общото ниво на договаряне по ОПОС се повишава в сравнение с регистрираното по първи прием, не може да се приеме, че е дори средно. По ОПНОИР се регистрира най-ниското ниво на договаряне, за което спомага и отсъствието на финансиране по тази програма за кандидатите по първи прием по подмярка 19.2.

В случай, че по-голямата част от еднофондовите стратегии бяха включили още по една или повече финансиращи програми, много по-голям обем от средства биха били на разположение на съответните територии. От една страна получените резултати се дължат на прилагането на многофондовото финансиране за пръв път в България и от друга страна на закъснялото му представяне и неяснотите около структурата на неговото прилагане преди първия прием на стратегии по подмярка 19.2. Тези основни изводи следва да се имат предвид от страна на всички УО, участващи във финансирането на подхода ВОМР при неговото прилагане през програмния период 2021 – 2027 г., за да се избегнат някои от незадоволителните резултати, получени през програмен период 2014 – 2020 г.

Препоръки:

Въз основа на събраната и анализирана информация, могат да се направят следните основни препоръки, които са насочени към по-успешното прилагане на подхода ВОМР (следва да се има предвид, че препоръките се основават на информацията, която е събрана към момента на изготвяне на настоящия доклад и не биха могли да отразят промени, настъпили след този период):

1. Стартирането на прием на стратегии през новия програмен период 2021 2027 год. следва да даде възможност да се разшири полето на прилагане на подхода ЛИДЕР в общини, които не са включени през изминалия програмен период;

2. Проблем през този период е недостигът на средства по ЕЗФРСР. Следва да бъде увеличен финансовия ресурс от ЕЗФРСР за подхода ВОМР през новия програмен период 2021 2027 год. с цел финансиране на повече стратегии за ВОМР; Възможностите за разработване на многофондови стратегии е предпоставка за комплексно развитие на регионите. Опитът от изминалия програмен период следва да бъде използван за преодоляване на проблемите при многофондовото прилагане. Следва да се предприемат стъпки за централизиране на прилагането на подхода в един управляващ орган, който да управлява целият механизъм на прилагане.

3. Проблем през този програмен период е сравнително ниските показатели на договориране на средствата по стратегиите за ВОМР. Необходима е промяна на механизмите

на договориране с цел ускоряване и опростяване на процеса на договориране. Предвид изискванията на Регламент (ЕС) 2021/1060 на Европейския парламент и на Съвета от 24 юни 2021 година за установяване на общоприложимите разпоредби за Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд плюс, Кохезионния фонд, Фонда за справедлив преход и Европейския фонд за морско дело, рибарство и аквакултури, както и на финансовите правила за тях и за фонд „Убежище, миграция и интеграция“, фонд „Вътрешна сигурност“ и Инструмента за финансова подкрепа за управлението на границите и визовата политика, следва да се предприемат стъпки за организиране на процеса на договаряне на проектите по подхода BOMP в управляващия орган, отговорен за неговото прилагане.

4. Необходими са целенасочени усилия за ускоряване на процеса на възстановяване на извършените от бенефициентите разходи, като по този начин не се допусне риск за успешното изпълнение на подхода BOMP.

5. Целенасочено продължаване на политиката на подхода BOMP и през следващия програмен период 2021-2027 год. за приобщаване на местните общности към процеса на подготовка и изпълнение на стратегиите на BOMP. Все по-голямото включване на местните общности в прилагането на подхода BOMP води до сплотяването им, до утвърждаване на местната идентичност, до мобилизиране на местния потенциал и до задържане на все повече хора по родните места.

6. Следва да продължи намаляването на административната тежест при подаване на проекти, при тяхното изпълнение, мониторинг и плащане при използването на системата ИСУН.

Списък на използваните източници

1. Аграрен доклад МЗХ 2020, 2021, 2022 год.
2. Отчетни данни МИГ
3. Дани НСИ
4. Годишни доклади на Оперативни програми за периода 2014-2020

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

СЪВРЕМЕННИ ИЗМЕРЕНИЯ НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА Р. БЪЛГАРИЯ

Тихомир Личев

Стопанска академия „Д. А. Ценов“ Свищов

Резюме:

В настоящето изследване се прави опит за анализ на различни социални, икономически и екологически процеси и явления, протичащи у нас в периода на прехода. Значително място е отделено на демографската криза, миграционните и депопулационни процеси, икономическата криза в отделните отрасли и регионалните им дисбаланси.

Посочени са териториалните различия – регионите на развитие, индустриални центрове и други. В същото време са открити регионите с нисък жизнен стандарт на населението, висока безработица и общините със слабо развита икономика. Използвани са методите на регионален анализ и синтез, синхронен и асинхронен анализ, хронологично и пространствено развитие и др.

Ключови думи: *регионална политика, регионално развитие, регионални дисбаланси, демографска криза, селски туризъм*

MODERN DIMENSIONS OF THE REGIONAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF BULGARIA

Tihomir Lichev

Academy of Economics D. A. Tsenov “Svishtov”

Summary:

In the present study, an attempt is made to analyze various social, economic and ecological processes and phenomena taking place in our country during the transition period. A significant place is devoted to the demographic crisis, migration and depopulation processes, the economic crisis in individual industries and their regional imbalances.

Territorial differences are indicated - regions of development, industrial centers and others. At the same time, the regions with a low standard of living of the population, high unemployment and municipalities with an underdeveloped economy are highlighted. The methods of regional analysis and synthesis, synchronous and asynchronous analysis, chronological and spatial development, etc. were used..

Keywords: regional policy, regional development, regional imbalances, demographic crisis, rural tourism

Въведение:

През последните десетилетия нашата страна е обхваната от редица процеси с отрицателни последици за икономическото, социалното и екологическото развитие.

Значително място в доклада е отделено на демографската, миграционните процеси, както и особеностите на регионално развитие.

Материали и методи:

В настоящето изследване се прави анализ на различни особености на регионалната политика и регионалното развитие у нас през последните десетилетия. Използвани са методите на регионален анализ и синтез, синхронен и асинхронен анализ, хронологично и пространствено развитие и др.

Резултати и дискусия:

През последните десетилетия нашата страна е обхваната от редица процеси с остри отрицателни последици за икономическото, социално и екологическото развитие.

Република България е в състояние на най-тежката геодемографска криза. Налице е трайна тенденция на продължаващи отрицателни демографски характеристики вече с десетилетия, като ниска раждаемост, висока смъртност и отрицателен естествен прираст. Подобна е ситуацията и с миграционните процеси. Всичко това вече е характерно не само за отделни териториални единици, а за цели региони. Продължават да нарастват и регионалните дисбаланси, с растеж на процесите на свръхконцентрация на населението, производствените мощности и чуждестранните инвестиции в София и още 35 градски селища (в т.ч. повечето областни центрове). В същото време цяла Северна България продължава да изостава в своето развитие спрямо южната част на страната. Това личи от следните данни – при територия обхващаща около 43% от тази на страната тук живее 34,5% от населението на страната, (резултати, 2021г.) а се създава около 30% от Брутният вътрешен продукт. Посочената тенденция се задълбочава през последните десетилетия. Не случайно Северозападният и Северния Централен район са на последните места в ЕС по редица показатели.

Логично на фона на тези отрицателни тенденции протичат процеси на депопулация. Обезлюдяват се отделни села и цели територии. Особено силни са тези тенденции в Централна Северна България – Предбалкана и северното подножие на Стара планина, Странджа-Сакар, Родопите, пограничните територии и др. Всъщност това явление не е ново за нашата страна. Напълно обезлюдени селища започва да има у нас още от края на 60-те и началото на 70-те години. При преброяването на населението у нас от 1975г. те са 186р., за да нараснат на 91 през 1985г. и достигайки 181бр. през 2011г. Само в областите Велико Търново, Габрово и Ловеч те са почти 60% от всичките в страната и техния брой непрекъснато нараства (Личев, Депопулация на общините в Централна Северна България, 2013). Според последното преброяване от 2021г. напълно обезлюдените села са 167 а в 592 бр. са с едва едноцифрен брой население. Прави впечатление, че вече в още 15 области в цялата страна има подобни селища.

Темповете на намаляването на селското население в тези райони са най-високи в страната. Например в днешната община Трявна през 1934г. в колибарските са живеели 10,6 хил. д., при средна големина на всяко едно от тях над 100д. В момента там живеят около 500души, т.е. налице е намаление от над 20 пъти, като няма село с повече от 25д. население (Янков, 2016). Подобни примери могат да се дадат за редица селища в планинските и полупланинските територии у нас. Естествено демографската и икономическата немощ на периферните райони са взаимно обусловени (Личев, 2019).

Република България винаги е правила опити за провеждането на регионална политика, която има за цел намаляване на диспропорциите по територията на страната и развитие на периферните райони.

Една от формите за провеждане на държавно регулиране на стопанството е регионалната политика. Тя представлява „специфична сфера на дейност по управление на социално – икономическото и политическото развитие в пространствен (регионален) аспект, която отразява както връзката на държавата с отделните региони, така и връзката между самите региони“ (Личев, Регионалната политика и административно-териториално деление в България, 2012).

Проблемите на регионалното развитие са резултат от продължителни натрупвания, от небалансирано нарастване на демографския и икономически потенциал и инфраструктурата в отделните части на дадената територия (Гешев, 1999).

Проблемите в националните, регионални и локални единици могат да се групират в четири основни групи – икономически, социални, социално-демографски и екологически. За разрешаването на тези проблеми се налага държавна намеса.

Така очертаните теоретико-методологични проблеми на регионалното развитие намират своите конкретни примери в страната. За тяхното преодоляване или поне смекчаване държавата провежда своя регионална политика. В редица изследвания на множество автори са проследени особеностите на провежданата регионална политика у нас. Трябва да се посочи, че „в началото на седемдесетте години на XX век бяха констатирани териториални диспропорции, формирани в резултат на високата степен на индустриализация на страната, на интензивно протичащите миграционни процеси от селата и градовете и промишлените съсредоточия, в превръщането на 27-те окръжни града в центрове за икономически, културен и социален просперитет“. През този първи етап регионалната политика на държавата бе насочена главно към изграждане на големи производствени мощности.

По-късно е началото на осемдесетте години на миналия век регионалната политика беше ориентирана към пряка активна намеса на държавата, посочена предимно към стимулиране развитието на периферните гранични райони на страната. Обръща се внимание на слабо развитите окръзи – Благоевградски, Кърджалийски, Смолянски, Ямболски, Търговишки и др. през периода (1985-1989г.) В България се прави опит за осъществяването на първа цялостна регионална програма, т.н. „Странджа – Сакар“. Тя включва селищните системи от двете планини и пограничните системи от IV и V функционален тип. Основната цел на програмата беше ползване на местните суровини; ускоряване на тяхното социално-икономическо развитие; задържане на местното и заселване на ново население. Тази програма не постига желаните резултати, а в голяма степен повиши неефективните инвестиции. При новите условия, които се характеризират с икономическа, социална, технологична криза, се получи нарастването на регионалните дисбаланси. Това ясно личи по следните индикатори:

1. Забавяне темповете на икономически растеж и преструктуриране на икономиката, в резултат на което деградираха регионалните и местните икономики на редица райони;
2. Поява на критични дисбаланси между ресурсите на територията и възможностите за тяхното ефективно използване;

3. Обезлюдяване на големи територии от периферията, така и от вътрешността на страната;

4. Достигане критично равнище на безработицата в определени райони с многофункционална структура;

5. Повишаване на екологичния риск за населението в стратегически важни територии от националното пространство и мултиплициране на финансовите проблеми върху развитието на инфраструктурните обекти (Николова, 2016).

Всичко това доведе до реалното съществуване на следните основни типа райони – централни, депресивни и периферни. Практически, остри социално-икономически и екологически проблеми се очертават и в трите типа територии. Според специалисти от Министерството на териториалното развитие в република България съществуват 30 района, обхващащи 97 общини с остри икономически и социални проблеми. Основният недостатък на регионалното развитие в Република България в условията на прехода към пазарна икономика е липсата на определена регламентация на взаимоотношенията между всички субекти, които имат отношение към управлението на териториалните единици (Личев, Депопулация и държавна политика в Република България (опит и практика), 2017).

В българската практика има поредица от опити за стимулиране развитието на слабо развитите периферни райони, като тези опити към момента са съсредоточени върху Целенасочена инвестиционна програма (ЦИП) в подкрепа на развитието на Северозападна България, Родопите, Странджа – Сакар, пограничните, планинските и полупланинските слабо развити райони.

В примери на целеви програми от близкото минало се открива не само дълбока приемственост във формулировката на основната цел на ЦИП, но и висока степен на съвпадение в проблемните картини отпреди 10, 20 или 30 години и сега. Едва ли са необходими съвременни цифрови аргументи и качествени оценки, за да се твърди, че сегашната проблемна картина съдържа същите характеристики, при това с влошени показатели.

Политиката на страната във връзка с преодоляването на различията в териториалното разпределение на населението към 1986 г. се свежда до изпълнението на ПМС № 22 от 1982 г., свързано с целевото развитие на по-изоставени селищни системи (към тях спада и Странджанско-Сакарският край).

Програмата „Странджа Сакар“ от 1982 г. е резултат от Решението на Политбюро на ЦК на БКП „За ускорено социално-икономическо развитие на селищните системи от 4-ти и 5-ти функционален тип, от граничните райони и в Странджанско-Сакарския край“, прието на 27 април 1982 г. Известното 22-ро Постановление на МС има за цел да спре обезлюдяването на тези райони чрез разкриване на 4000 работни места в „Републиката на младостта“ с акцент върху един от най-обезлюдените райони на страната. Така в периода 1980-1985 г. за тази цел се отделят 1,6 млрд. лв. от бюджета на страната. Освен това са налице и месечни добавки (между 30 и 80 лв. в зависимост от квалификацията), които се дават на живеещите и работещите в граничните райони, както и на работещите приходящи в периметъра на ПМС № 22 от 1982 г. (между 20 и 40 лв.). В Постановлението са заложили три програми – за развитие на промишлеността, за селското стопанство и за социалната и техническата инфраструктура. Предвиден е и богат пакет от облекчения – стимули в образователната сфера, финансови облекчения (освобождаване от данъци, акцизи, такси и т.н.), натурални

субсидии (50% от стойността на столовото хранене, безплатни детски ясли и градини, безплатна закуска и обяд в училищата).

Приложеният подход е познат от аналогични програми за прекратяване на обезлюдяването на периферни планински и градски територии от 1980-те години във Франция и САЩ, където стимулите се предлагат само на хората, оставали да живеят и работят на територията не по-малко от 10 години. Към програмата „Странджа – Сакар“ се отправят множество критики за лошите условия на живот и работа, за липсата на подходящи услуги и забавления за младите хора и техните семейства, за социалното напрежение между местното население и новодошлите, ползващи привилегиите. Въпреки че програмата се проваля след прекратяване на насочения към района ресурс през 1990 г. и проектът се забравя след поредица от научни форуми и публикации, тя е най-успешната целенасочена програма, защото интегрира икономически, финансови и социални мерки (Атанасова & Найденов, 2016).

След 1989 г., в периода на преход към пазарно стопанство, темата за регионалното развитие и в частност за развитие на планинските райони, намери място в работата на 36-тото Народно събрание (НС).

На 1 октомври 1993 г., пред Народното събрание е представен доклад с предложение за законодателно и програмно осигуряване на развитието на планинските територии на България от Временната парламентарна комисия. Във връзка с това, е извършен и първият обстоен преглед на изследванията на планинските райони за целите на регионалното управление в публикацията на Г. Гешев (1995) „Планинските райони в законодателната политика на Р България“. Резултатите от това изследване показват, че „от националното пространство, чисто планински характер имат 30 000 km² или 26,6%, в които обитава едва 13,7% от населението“, а „1495 населени места са разположени действително в планински територии (от 5336 населени места в страната към 1993)“. В публикацията се отбелязва, че в периода от 60-те години до 1995г., планинските райони са били обект на внимание в държавната политика, като са приети 15 Постановления на МС, които са имали за цел да подобрят частично условията на живот и труд в тези райони.

Последвалите законодателни инициативи на 36-то Народно събрание (Решение №7), но ние смятаме че то е важно защото в него има довели до изготвянето на първия Проект на Закон за планинските територии през 1995 г. Проектът не е одобрен от 37-то Народно събрание, но ние смятахме за необходимо да споменем в този анализ, защото в него физико-географските характеристики на територията, които имат относително постоянни параметри, са защитени като много добра основа за провеждане на целенасочена и дългосрочна политика за развитие на тези райони. В действителност, именно физикогеографските условия са факторът, от който произтичат специфичните проблеми в развитието на планинските територии. Поради тази причина в повечето нормативни документи и програми, касаещи управлението на тези територии, се обръща основно внимание на критериите за определяне на границите на планинските територии и региони или райони. Научно-обоснованата долна граница, от която започва планинският височинен пояс в България, е 600 m надморска височина (Николова, 2016).

Програмата за развитие на алтернативно земеделие в Родопите, 2003 г. обхваща 41 общини като включва географските територии на Родопския масив – общините с преобладаваща планинска територия в Хасковска, Кърджалийска, Смолянска, Пловдивска,

Пазарджишка и Благоевградска област. Тя е насочена към „Устойчиво развитие на региона чрез възстановяване на традиционното и създаване на алтернативно земеделие с цел повишаване заетостта на населението и повишаване на доходите му”. Основните щрихи на проблемната картина, към която е била насочена тази цел, визират: а) високо ниво на безработица в региона вследствие от закриването на рудодобива и други промишлени и селскостопански дейности; б) разпокъсана, маломерна и нископлодородна земя; в) земеделие в планината, основаващо се главно на две основни култури (тютюн и картофи) и трудно реализиране на продукцията; г) ниски добиви от основните култури, вследствие на неправилен сеитбооборот; д) разпокъсано животновъдството в региона без реални стокови производители; е) ниско-продуктивни пасища и ливади и примитивно и неефективно фуражно производство. За реализирането ѝ са предвидени 100 млн. лв. и се е очаквало да се разкрият около 6000 работни места. Програмата остава нереализирана поради неосигуряване на необходимите финансови ресурси, но научно обоснованите предложения за алтернативни производства могат да се използват и днес (Атанасова & Найденов, 2016).

По-новата програма за подпомагане на района на Странджа-Сакар - **Програмата за развитие на земеделието и селските райони в Странджа – Сакар от 2005 г.**, разработена в резултат на споразумение между МЗП и ПРООН е секторна програма, насочена към стимулиране развитието на земеделието в селските райони на Странджа – Сакар. Разглежда се като трета регионална програма на МЗП, ориентирана към слаборазвитите райони в страната и подкрепя краткосрочни и средносрочни дейности за интегрирано развитие на земеделието и селските райони в Странджа-Сакар за периода от 2005 до 2013 г. Тя включва мерки за изграждане на капацитет в региона за изготвяне и прилагане на програми и проекти, финансирани от фондовете на Европейския съюз, за да се подпомогне местното икономическо развитие в общините от този район след приемането на България в ЕС. Обхванати са 13 общини от 3 области и 2 района за планиране. Програмата остава нереализирана поради неосигуряване на необходимите финансови ресурси. От представените дотук мерки, можем да достигнем до извода, че ЦИП не е прецедент в българското планиране. Районите „Родопи” и „Странджа – Сакар” са били обекти на подобни програми отпреди десетилетия. Аналогични опити са били насочвани и към по-общите категории специфични територии – „слабо развити гранични” и „слабо развити планински”, но остават неосъществени.

Нереализирана е и Програмата за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа 2010 – 2013 г. като и в този случай основната причина е не осигуряване на заявените финансови ресурси. Един от основните принципи при формулирането и прилагането на политиката за регионално развитие, който е залегнал както в европейското законодателство в областта на регионалната политика, така и в хармонизираното национално законодателство, е принципът за концентрация на ресурсите за постигане на целите на регионалното развитие. Концентрацията на ресурсите може да бъде планирана и осъществявана в три основни направления: а) концентрация на финансови средства; б) концентрация на ресурси в определени географски райони и територии със специфични проблеми; в) концентрация на ресурси в приоритетни тематични области, имащи стратегически характер за развитието или специфична актуална проблематика.

През последните години стартират опити за регионално развитие чрез проектиране на индустриални зони, центрове, технологични паркове и др. С най-голямо значение от

създадените и проектирани е „Национална компания индустриални зони“. Създадена е през 2009г. Предвижда се изграждането на 20 индустриални зони. В най-напреднал стадий са „Тракия икономическа зона“, „Търговска икономическа зона Марица“, „Раковски“ край село Стряма, „Куклен“ и др., които са разположени в района на град Пловдив. С голямо значение са и „Икономическа зона София – Божурище“, „Индустриална зона Загоре“ край град Стара Загора и др. Само в посочените обекти гравитират 42 села градове, като населението преобладаващо работи в тях.

За съжаление строителството на нови индустриални зони и паркове в Северна България изостава. Могат да се посочат примери като Видин, „Телиш“, Свищов, Разград, Шумен, Суворово и др. Всичко това води до регионални дисбаланси.

Прегледът на българския опит показва, че историята ни изобилства с неуспешни опити за целенасочена подкрепа за постигане на регионалното сближаване. Поуките и съответните препоръки, извлечени от неуспешната ни история в планираното развитие на слабо развитите райони са (Целенасочена инвестиционна програма в подкрепа на развитието на Северозападна България, Родопите, Странджа – Сакар, пограничните, планинските и полупланинските слабо развити райони): а) предметните териториални общности са твърде големи и сложни организми, за да се повлияват трайно и осезателно от привнесени отвън целеви програми с ограничен срок на действие (5-7 години). Необходимо е да се гарантира по-дълъг срок на действие; б) регионалната политика към специфичните територии е подвластна на динамиката в политическата конюнктура. Предметните територии се нуждаят от трайна, последователна политика и гарантирана приемственост; в) с изключение на програмите/мерките от периода на държавния социализъм, опитите за целеви намеси са в среда с пазарни отношения. Те са подкрепяни с неадекватно малка или никаква пряка държавна намеса. Не е имало опити за пряко управление на предметните териториални общности. Затова, поколението „целеви намеси“ досега формира само „фонд неприложени планови документи“; г) повечето досегашни опити адресират ресурсната обезпеченост към собствени неоползотворени потенциали. При всички проведени анализи те са силно надценени. Така се стига до симулиране на подкрепа. Проблемните райони се нуждаят от свежи идеи и привличане на млади хора, от постоянна и дълготрайна подкрепа в продължение на десетилетия, за да настъпят трайни, осезателни и необратими процеси в желана посока.

Заклучение:

На база на научените от миналото уроци и идентифицираните настоящи нужди е разработена Целенасочена инвестиционна програма в подкрепа на развитието на Северозападна България, Родопите, Странджа – Сакар, пограничните, планинските и полупланинските слабо развити райони, на която предстои одобряване и отпускане на финансиране (Атанасова & Найденов, 2016).

През последните години поради посочените по-горе причини почти не се провежда регионална политика, въпреки безспорната необходимост от такава. Мерките които се предприемат са неефективни, твърде шаблонни и несъобразени с конкретното регионално развитие. Основен проблем е незнанието и незаинтересоваността на административния – управленски персонал, в условията на свръхцентрализираната ни държава.

Bibliography

(2005). *Национална стратегия за регионално развитие (2012-2022г.)*. София: МРРБ.

Атанасова, М., & Найденов, К. (2016). Обезлюдяването в Република България и целенасочените инвестиционни програми – българския опит и практика. *Географски аспекти на планирането и използването на територията в условията на глобални промени*, (pp. 240-248). Вършец.

Гешев, Г. (1999). *Проблеми на регионалното развитие и регионалната политика в Република България*. София.

Григоров, Н. (1996). *Регионалната политика в Република България – приобщаване към европейския опит*. София: МТРС.

Личев, Т. (2012). Регионалната политика и административно-териториално деление в България. *20 години инвестиции в бъдещето*, (pp. 360-369). В. Търново.

Личев, Т. (2013). Депопулация на общините в Централна Северна България. *Географски науки и образование*, (pp. 168-172). Шумен.

Личев, Т. (2017). Депопулация и държавна политика в Република България (опит и практика). „Актуални проблеми на сигурността“ (pp. 281-291). В. Търново: НБУ.

Личев, Т. (2019). Периодът на прехода - 30 растеж на регионалните дисбаланси. *Икономиката на България - 30 години след началото на промените*. С. 642-651.

Николова, М. (2016). Интелигентна специализация за развитие на планинските райони в Република България. *Географски аспекти на планирането и използването на територията в условията на глобални промени*, (p. 449). Вършец.

Янков, Р. (2016). Депопулацията на Северна България. *Географски аспекти на планирането и използването на територията в условията на глобални промени*, (pp. 293-300). Вършец.

(2008). Закон за регионалното развитие.

(n.d.). Retrieved from <http://www.grao.bg/>

МЗХ. (2011). Държавен Фонд „Земеделие. Retrieved from <https://evroprogrami.com/finansirashti-programi/razvitie-na-selskite-rayoni/minal-priem/myarka-313-nasarchavane-na-turisticheski/>

(2012). Преброяване 2011 основни резултати. София: НСИ.

ON SOME ASPECTS OF THE MONETARY IMPROVEMENT OF ANTI-DEFLATIONARY REGULATION IN BULGARIA

Petar Plamenov Petkov

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract:

The article attempts to examine deflation from the perspective of global risk management. Some elements of the external and internal impacts leading to the realization of the bilateral risk of inflation and deflation are investigated. A conclusion is made about the need to complement the complex approach to the management of these risks.

Key words: risk management inflation, deflation, macroeconomic risks, bilateral monetary and credit and budget policy, price dynamics, aggregate monetary demand, aggregate monetary supply.

INTRODUCTION

One of the most problematic issues of economic policy in our country is the management of the relationship between inflation and deflation. The methods of its management are ambiguous and contradictory in their consequences. Managing deflation involves the use of a range of measures that help to some extent to combine rising prices with stabilizing incomes. Process supervision tools used in Bulgaria vary depending on the nature and level of deflation, the characteristics of the economic situation and the specifics of the economic mechanism.

METHODS

The negative social and economic consequences of deflation force the Bulgarian government to implement a certain economic policy. Antideflationary policy includes a wide range of different monetary and budgetary measures, tax measures, stabilization programs and actions to regulate and distribute income. A very important condition for the antideflation policy is the independence of the Bulgarian government from pressure groups. Antideflationary measures must be conducted consistently and carefully, considering the systemic relationship with monetary and fiscal policy.

MATERIALS

It is significant to note that the main way to fight deflation must be to fight its root causes. The objectives of the anti-deflationary policy should be above all:

- increasing inflationary potential,
- predictability of inflation dynamics,
- increase in inflation rates,
- price stabilization.

The strategic goal of Bulgaria's anti-deflation policy is to align the growth rate of the money supply with the growth rate of the commodity supply (or the real gross domestic product) in the short term, and the volume and structure of the aggregate supply with the volume and structure of aggregate demand in the long run. To solve these difficulties, a set of measures should be implemented aimed at limiting and regulating the three components of deflation of demand,

expenditure and expectations. Assessing the nature of the anti-deflationary policy, we can distinguish two general approaches:

- Policies aimed at increasing the budget deficit, increasing credit expansion and limiting money creation.

In accordance with Keynesian recipes, targeting is not used - regulation of the growth rate of the money supply within certain limits (in accordance with the growth rate of gross domestic product).

- A policy that regulates prices and incomes and aims to tie rising wages to rising prices.

One of the means is the indexation of incomes, determined by the level of the subsistence minimum or the standard consumer basket and in accordance with the dynamics of the price index. In order to limit undesirable phenomena, limits can be established on the increase or freeze of wages, the issuance of loans can be restricted, etc.

If deflation rises as a result of falling production costs, then investment should be encouraged by all means. The governments of Bulgaria, unfortunately, cannot use strict methods of direct price targeting, they again have to resort to methods such as increasing tax rates.

With the stabilization program, which includes a set of interrelated measures in the area of fiscal and monetary policy, it helps to reduce deflation in a short time. As a rule, it is performed as a single complex. The main objectives of the stabilization program are:

- reducing government spending, including reducing subsidies;
- tax increase;
- reduction of lending volumes of commercial banks;
- increasing the issuance of treasury bonds and the volume of external loans;
- increase in social spending for the needs of low-income segments of the population;

In the implementation of stabilization measures, along with economic logic, political foresight is also necessary. It is known that raising taxes is an extremely unpopular step of any Bulgarian government. And this measure does not find support among the population. Therefore, it must be compensated by increased spending on social needs. But since the stabilization package is primarily aimed at reducing the budget deficit, external loans can help the Bulgarian government pay for socially significant programs.

Designing a stabilization program and getting it started is quite difficult. The main task is to get it to work. Because of this, many Bulgarian governments are simultaneously trying to make changes in economic legislation while simultaneously reducing government spending. This applies, for example, to a law prohibiting the Bulgarian National Bank from granting loans to the Bulgarian government or commercial banks.

Experience shows that it is very difficult to stop deflation with organizational measures alone. This requires a structural reform aimed at overcoming the emerging imbalances in the economy.

The most often pursued goal of monetary policy, by Linnemann (2020), is to fight inflation and stimulate economic growth. But in times of crisis, when the possibility of deflation arises, the struggle against the fall in the general price level comes to the fore. The most dangerous consequence of deflation for economic growth is the possibility of a „recession-price reduction” spiral, from which the exit is possible only after the intervention of the government, or more

precisely after the involvement of the printing press. As a result of the contraction in the money supply, consumption falls.

Specific methods to limit deflation should be developed after determining the nature of deflation and identifying the main and related factors that stimulate the development of deflationary processes. Each deflation is specific and requires the use of a set of measures that correspond to this specificity.

Deflation can be monetary or primarily structural in nature; its sources can be excessive demand (demand deflation) or rapid growth in wages and prices of materials and components (cost deflation). Deflation can be stimulated by an unreasonably low exchange rate of the national currency or an unjustified removal of restrictions on the regulated prices of the so-called price-forming goods (fuels, agricultural raw materials). Deflation is fueled by the government budget deficit and the monopoly of suppliers and manufacturers.

Deflation in Bulgaria cannot be called harmful because banks are the result of legal requirements of depositors to receive money entrusted to the bank on the basis of a contract. The fact that no bank can handle a huge influx of customers is not reason enough to fear deflation.

First, in long-term deflation, the assessment of risks and the lending process itself fundamentally changes, and the probability of a bubble inflating in various markets goes to zero if the central bank does not provide inflationary fuel to the economy.

And secondly, even in the most difficult crisis periods there are banks and financial organizations that maintain solvency and sufficient reserves. Proper risk management of these organizations allows them to subsequently acquire less wary competitors and expand their business. In this case, deflation reflects the recovery of the economy after a critical mass of errors by market agents and the government has accumulated.

In practice, there is not only one cause, but a complex of causes and interrelated factors. Therefore, the methods of combating the deflationary process are usually complex in nature, constantly being refined and adjusted.

The negative social and economic consequences of deflation force the governments of Bulgaria to follow certain economic policies. At the same time, first of all, economists are trying to find an answer to such an important question: to eliminate deflation through radical measures or to adapt to it. This dilemma is resolved by considering a number of specific circumstances.

Assessing the nature of the anti - deflationary policy, we can distinguish two approaches. The first approach (developed by representatives of modern Keynesianism) envisages an active fiscal policy - maneuvering government spending and taxes in order to influence effective demand.

RESULTS

With deflationary policy, excessive demand, the Bulgarian government limits its spending and increases taxes. As a result, demand decreases, deflation rates decrease, but at the same time production growth is limited, which can lead to stagnation and even crisis phenomena in the economy and to the expansion of unemployment, for example:

- Changes in actual output. An increase in real output increases real income from all major sources of tax revenue. At the same time, the increase in real production reduces the real costs of the Bulgarian government for transfer payments.
- Changes in price levels. At a constant level of real output, an increase in prices increases nominal tax revenue.

- Changes in interest rates. An increase in nominal interest rates increases the real cost of servicing the government debt.

- Automatic stabilization. Because the mechanisms built into the fiscal system are necessary to offset changes in the overall volume and structure of planned spending and investment, budget components such as income taxes and unemployment benefits are called automatic stabilizers.

Monetary policy uses tight monetary policy to limit the money supply to reduce spending and limit deflationary pressures. Its purpose is to reduce bank reserves. This is done as follows:

- The Bulgarian National Bank should sell government bonds on the open market to reduce the reserves of commercial banks.

- Increasing reserve ratios automatically relieves commercial banks of excess reserves and reduces the size of the money multiplier.

- The increase in the discount rate reduces the interest of commercial banks to increase their reserves through loans from the Bulgarian National Bank.

In the short term, the consequences of restrictive monetary policy actions are as follows:

- Increase in interest rates.
- A decrease in the level of real output.
- A decrease in the price level.

The policy of expensive money control deflation leads to a decrease in net exports. A policy of expensive money - higher interest rate, increased demand for the national currency abroad, the value of the national currency increases, net exports decrease, aggregate demand decreases.

Monetarists see the money supply as the only factor determining the level of output, employment, and prices. The theoretical reasoning of monetarists stems from the fact that an expansion of the money supply increases the demand for all types of assets as well as current production. Therefore, under conditions of full employment, the prices of all factors will rise.

The natural rate hypothesis states that the economy is sustainable in the long run at the natural rate of unemployment. The natural rate hypothesis has two variants, by Стоичкова (2016):

- Adaptive Expectations Theory.

The simplest version of adaptive expectations theory boils down to the fact that individuals imagine the future as similar to the recent past, starting from which they firms expect the same deflation this year as last.

- In more sophisticated economic models, expectations are often assumed to be based on some weighted average of deflation rates over several previous years.

Adaptive expectations theory basically involves the use of an aggregate supply curve that is positively sloped in the short run and upward sloping in the long run.

Financial policy is also followed to expand demand during a recession. If demand is insufficient, government investment and other spending programs are implemented and taxes are cut. Low taxes are established primarily in relation to middle- and low-income earners, who usually immediately realize the benefits.

This is believed to increase the demand for consumer goods and services. Stimulating demand with budget funds, however, can increase deflation. In addition, large budget deficits limit the Bulgarian government's ability to maneuver with taxes and spending.

The second approach is advocated by neoclassical economists who emphasize monetary regulation that indirectly and flexibly affects the economic situation.

This type of regulation is carried out by the Bulgarian National Bank, formally not controlled by the Bulgarian government, which changes the amount of money in circulation and the interest rate, thus influencing the economy. In other words, the Bulgarian government must take deflationary measures to limit effective demand, because stimulating economic growth and artificially maintaining employment by reducing the natural rate of unemployment leads to a loss of control over deflation.

The modern market economy sometimes has a deflationary character, since it is impossible to eliminate all factors of deflation (budget deficit, monopolies, imbalances in the national economy, deflationary expectations of the population and entrepreneurs, transfer of deflation through foreign economic channels, etc.).

In this regard, it is obvious that the task of completely eliminating deflation is unrealistic. Apparently, that is why many countries are aiming to make it moderate, controlled and prevent its destructive scale.

Economic policy is the manipulation of government budgets (government spending and taxes) to achieve stated goals of increasing output and employment or reducing deflation. Discretionary contractionary economic policy, which refers to the deliberate manipulation of taxes and government spending to control deflation, includes:

- reducing government spending
- increase taxes
- a combination of the first and second measure.

In all these cases, there is a decrease in the equilibrium net national product.

Liberal economists, by Gerald, (2021), who believe that the public sector should expand to compensate for the various pitfalls of the market system, may recommend limiting aggregate spending during periods of rising deflation by cutting taxes. Conservative economists who believe that the public sector is too bloated and inefficient may advocate reducing aggregate spending during periods of rising deflation by cutting government spending. An active economic policy aimed at stabilizing the economy can rely on both an expanding and a contracting public sector.

To some extent, the necessary changes in the relative levels of government spending and taxes are introduced automatically. This so-called automatic or built-in stability is not included in the discussion of discretionary economic policy.

If tax revenues vary in the same direction as the net national product, then budget surpluses, which tend to occur automatically during economic booms, will help to overcome possible deflation.

Automatic economic policy is this type of fiscal policy - changing orders related to government purchases and orders, tax structure and transfer payments in order to increase or decrease aggregate demand is called discretionary fiscal policy.

DISCUSSION

In practice, however, the level of government procurement, as well as the level of net taxes, can change even in the absence of changes in the laws that regulate them. This is because many laws regarding the tax structure and spending mechanisms are designed in such a way that the parameters of economic policy automatically change as economic conditions change. These

changes in government purchases and orders and net taxes, called automatic economic policy, are most closely related to changes in the actual output of goods and services, price levels, and interest rates.

The increase in the price level affects both parts of the state budget - revenue and expenditure. At a constant level of real output, a reduction in prices reduces nominal prices tax revenue. Where tax rates are not indexed, ie. do not automatically change when the rate of deflation changes, deflation can also cause tax revenues to decrease.

At the same time, an increase in the price level reduces nominal spending. This happens in part because most transfer programs are not indexed to the rising cost of living and in part because deflation raises the prices of goods and services purchased by government agencies as part of government procurement. Some types of government of Bulgaria, procurement „pass“ through the budget pens in nominal terms.

This state of affairs leads to the fact that the nominal reduction in expenditure will be less than necessary when the price level rises, so that real expenditure will fall. If all items in the budget are indexed, then the increase in the price level in no way affects the real budget deficit. In practice, the budget is far from fully indexed, with the result that the nominal amounts of taxes, both in absolute and percentage terms, grow faster than the nominal amounts of government purchases and expenditures. Thus, the increase in the price level, other things being equal, reduces the nominal volume of the state budget deficit, and in real variables this reduction is even more significant.

Rising nominal interest rates increase the real cost of servicing government debt. This increase was only partially offset by the increase in the nominal income of government agencies from increases in interest rates and bank discount rates. So, in general, increases in nominal interest rates increase both the real and nominal budget deficits. Antideflationary policy is a set of government regulatory instruments aimed at reducing deflation.

The negative social and economic consequences of deflation are forcing the Bulgarian government to follow certain economic policies:

- Policies aimed at reducing the budget deficit, limiting credit expansion and limiting the monetary mission. In accordance with monetarist recipes, targeting is used - regulation of the growth rate of the money supply within certain limits (in accordance with the growth rate of gross domestic product). A radical variant of this policy is deflationary policy.
- A policy that regulates prices and incomes and aims to tie rising wages to rising prices. One of the means is the indexation of incomes, determined by the level of the minimum living wage or the standard consumer basket and consistent with the dynamics of the price index. In order to limit undesirable phenomena, limits can be established on the increase or freeze of wages, the issuance of loans can be restricted, etc.

Evaluating the nature of antideflationary policy, we can distinguish two approaches. The first approach (developed by representatives of modern Keynesianism, by Beckworth (2020), envisages an active economic policy - maneuvering government spending and taxes in order to influence effective demand. Economic policy is also followed to expand demand during a recession. If demand is insufficient, government investment and other spending programs are implemented and taxes are cut. Low taxes are established primarily in relation to middle- and low-income earners, who usually immediately realize the benefits. This is believed to reduce the demand for consumer goods and services.

The second approach is recommended by neoclassical economists, by Humphrey (2021), who emphasize monetary regulation that indirectly and flexibly affects the economic situation. This type of regulation is carried out by the Bulgarian National Bank, formally not controlled by the Bulgarian government, which changes the amount of money in circulation and the interest rate, thus influencing the economy.

The modern market economy sometimes also has a deflationary character, since it is impossible to eliminate all factors of inflation (budget deficit, monopolies, imbalances in the national economy, deflationary expectations of the population and entrepreneurs, transfer of deflation through foreign economic channels, etc.).

The consequences of deflation are highly ambiguous and represent complex, multidimensional phenomena. Among the consequences of deflation, the most important role is played by socio-economic results.

The negative consequences of high deflation are:

- decrease in the real income of the population;
- redistribution of income and wealth to a small part of the population;
- increased risk for entrepreneurs;
- reducing incentives for monetary savings;
- increase in speculative forms of trade;
- the appearance of the effect of deflation and spiral of wages and prices;
- escape from money; purchase of any goods;
- shift to barter trade;
- diversion of capital from the sphere of production and its movement into the sphere of circulation;
- hindering the possibility of regulatory impact on the economy by the state.

What is also importantly, economic growth rates will be more sustainable, and crises less likely. It can even be argued that crises of the modern type will not take place in a deflationary economy at all. Yes, firms will not overload capacity, but then the economy is not threatened by a crisis of overproduction. Yes, the availability of credit resources will decrease, but this will exclude various bubbles in the real estate market, the stock market, etc. Yes, investment activity will decrease, but primarily due to erroneous and unjustified risky investments made only in an effort to protect at any cost from devalued savings. As a result, company collapses and long-term strategic failures become less likely and less dangerous.

Deflation in the long-term period and with a stable money supply is possible with economic growth, but if there is a decline in economic activity, then the overall price level will rise and there will be the usual inflation today. Depreciation of money stimulates more active investment and growth in consumption due to a decrease in passive savings (cash, demand deposits, etc.)

Growth in consumption will increase company profits, and growth in active savings (bank deposits, trust management, etc.) increase investments and reduce the cost of borrowed funds, which together will create a favorable environment for companies to overcome the crisis. Deflation will not become a hidden form of taxation and will only reveal the presence of excessive residual money, which will decrease due to less conservative investment decisions.

However, new, more risky projects will be carried out considering the long-term deflationary trend, that is, all the investment conditions mentioned above will be preserved. Under the influence of the changed value of money, only the structure of investment portfolios will change

in favor of more profitable projects. Inflation is objectively limited by the size of the money supply, and as economic activity recovers, in an economy with a stable level of money supply, a deflationary tendency prevails and prices continue to decline, which will become an additional limitation for unreasonably risky projects.

Thus, deflation can be painful if, of course, it is a one-time process that goes against the general inflationary trend. However, if a decrease in the general level of prices has a long-term nature, economic processes and expectations of market agents change, changing the entire economic system. Most likely, the highest GDP growth rates in it will be lower than the current values, but the probability of crisis phenomena will decrease even more significantly.

Finally, it is difficult to completely rule out crises, after all, all people can sometimes make mistakes, and the possibility of the accumulation of individual mistakes in a deflationary economy exists. But stimulation through natural inflation in an economy with a fixed money supply during downturns in business activity is a good self-regulation mechanism that mitigates many possible negative consequences of crises. Therefore, the fixed money supply and the absence of the emission center, over time allow to move to a more stable and predictable economic system.

Based on the deflationary policy, economic growth points to the fact that the monetary system is an example, perhaps the only one of its kind, that part of the economy that should be completely freed from anyone's control, be it the government or individual individuals. Money serves to solve specific problems and is not a value in itself, therefore it is advisable to leave it uncontrolled and use the state apparatus only for the protection of such a situation.

Then market prices, protected from distortions by the regulated monetary system, will increase the efficiency of the economy, protect against many potential problems and create a basis for sustainable development. We have highlighted the important consequences of deflation, but in reality, they can be much more, as the entire financial sector will seriously change, along with the process of project planning and lending.

In this regard, it is obvious that the task of completely eliminating deflation is unrealistic. Bulgaria's antideflationary policies include regulation of interest rates and the money supply. If the nominal interest rate is too low, the real interest rate becomes negative in deflation. If the interest rate is too high, the increase in the cost of loans provokes an increase in the prices of goods. Keynesian doctrine is based on the regulation of interest rates, while monetarists focus on the regulation of the money supply. Friedman's famous „monetary rule“ states: „the money supply must increase at a constant rate, regardless of the dynamics and cyclical fluctuations of market conditions“, by Swann (2016), i.e. growth must be limited the money supply at a constant rate but does not decrease the money supply at all.

CONCLUSION

Deflation is realized, a certain period of time passes; moreover, the Bulgarian government does not react immediately and there is an administrative delay; there is also a time lag between when economic measures are decided upon and when those measures begin to affect the price level; political issues; the effect of crowding out some of the investment capital in the money market; net export effect.

By reducing the domestic interest rate, contractionary fiscal policy tends to reduce net exports. The result of this is reduced external demand for the national currency, devaluation of this currency and a corresponding decrease in net exports (total demand is reduced, partly counteracting the contractionary fiscal policy).

We will briefly suggest what they will be in the short- and medium-term benefits and expenses of Bulgaria's antideflationary policies:

- Possibility of resetting the nominal interest rate, equalizing the yield of money and other instruments (at zero level); future asset appreciation.
- Increase in the real price of factors for national production, deterring long-term investment and current consumption; future increase in liabilities.

The aim of the regulation is that the devaluation of the national currency does not have an adverse effect on the growth of domestic prices, i.e. prevent the emergence of a deflationary spiral: prices - costs - prices. During the implementation of state antideflationary, monetary, credit and budget policy in the Bulgarian economy must consider their systemic interrelationship. Undoubtedly, all of this has completely changed the face of the modern deflationary economy, however, a detailed description of all possible transformations associated with the emergence of long-term deflation is not possible in this paper.

References

1. **СТОИЧКОВА, О. (2016).**, Неолиберализмът и ролята на държавата в икономиката., Сп. „Ново знание“, Vol. 5, №2/2016.
2. **BECKWORTH, D. (2020).**, Aggregate Supply-Driven Deflation and Its Implications for Macroeconomic Stability, Vol. 28. No.3. pp. 363 - 384., <http://object.cato.org/sites/cato.org/files/serials/files/catojournal/2008/11/cj28n3-1.pdf>
3. **GERALD, P. (2021).**, The financial crisis: origins and consequences. <http://bibliocatalog.mgimo.ru:2222/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=20&sid=0094893aaa72-4829-8f7e-09be997afb07%40sessionmgr105&hid=109>
4. **HUMPHREY, D. (2021).**, Negative Interest Rates and the Demand for Cash., Journal of Payments Strategy & Systems., pp. 280-289.
5. **LEVY, M. (2020).**, A Negative Equilibrium Interest Rate., Financial Analysts Journal. pp. 97-109.
6. **LINNEMANN, B. (2020).**, How have central banks implemented negative policy rates? BIS Quarterly Review. pp. 31-44., The Bank for International Settlements.: http://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt1603e.pdf
7. **RANDOW, J. (2018).**, Negative Interest Rates. Less Than Zero, Bloomberg: <http://www.bloombergview.com/quicktake/negative-interest-rates>
8. **SWANN, C. (2016).**, The consequences of negative interest rates, CNBC, 16.02.2016, <http://www.cnbc.com/2016/02/16/the-consequences-of-negative-interest-rates-commentary.html>
9. **ZAMAN, P. (2021).**, How Negative Interest Rates Affect Commodity Derivatives and Collateral Transactions in the European Market, Vol. 28. No. 6. pp. 47 – 51.

A BRIEF STATEMENT ON THE REDUCTION OF THE PROCYCLICALITY OF BULGARIA'S EXTERNAL DEBT AS A FISCAL ANTI-CRISIS MEASURE

Petar Plamenov Petkov

University of Agribusiness and Rural Development,

Abstract:

In the scientific article, an attempt is made to examine the **problem of the external public debt** of Bulgaria and its influence on its financial situation. It briefly examines the **relationship** between government external debt and macroeconomic instability. As a **conclusion**, the positive and negative aspects of the influence of foreign debt on the national economy are identified.

Key words: public external debt, debt problem, international debt, macroeconomic instability.

INTRODUCTION

In the context of post-crisis development and the need to maintain financial stability in Bulgaria, a model for the annual increase in government spending is no longer applicable and therefore reduction tasks come to the fore budget deficit.

The achievement of these tasks primarily in the organization of the budgets of most departments based on program-target methods, which implies a significant increase in the share of target programs in the composition budget and transition to a program classification of budget expenditures. To others the vector for improving the quality of budget management is reforming the public procurement program and principles including a significant increase in the share of government spending in the innovation sector of the economy.

METHODS

In this regard, the system of measures for anti-crisis fiscal policy has to be is primarily aimed at eliminating negative feedback connections between financial and economic subsystems. This is primarily about restoring trust. to institutions and markets and reducing pressure on banks on the regulation of new loans as part of the program to reduce the amount of loan capital. Uncertainty in market expectations regarding volatility and liquidity is associated with priorities that need to be stated authorities in relation to their choice between competing demands: reduction moral hazard or protection against systematic risks.

MATERIALS

The main guidelines for increasing the efficiency of budget spending were chosen quite reasonably, while at the same time the overall improvement of the quality of management budget funds is possible only with an integrated approach to solving this problem, which allows not only to cover the widest range of the used regulatory instruments, but also to structure their application on time.

Modern instruments of debt policy and the practice of their use in Bulgaria have been formed considering aspects that seem extremely important for the correct understanding of the

essence of the instruments and methods of public borrowing and the aspects of their best use to achieve the desired result.

To a large extent, the evolution of debt policy instruments is related to the evolution and real practice of applying certain approaches to state intervention in socio-economic processes.

The main toolkit for flexible financial management is the monetary mechanism, financial management by stimulating the demand and supply of money. The fiscal mechanism within such a policy is primarily based on the idea of equality and justice for all taxpayers, which is ensured in particular through the instruments of flat tax rates and redistribution of the tax burden through a system of tax preferences and reliefs

Traditionally, monetary policy instruments are considered the most effective in the system of measures to prevent crisis phenomena in the macroeconomics. However, the modern financial crisis showed that the monetary impact of the state on the macroeconomic cycle at the stage of the crisis did not lead to the expected results.

Large-scale local and transnational crises, with an obvious increase in scale and consequences, show the inconsistency of the main approaches to the development and implementation of debt policy and require the use of flexible tools, including, in opinion of Spilimbergo (2019), fiscal policy instruments. Systematic search for optimal parameters of the tax burden, taking into account the full use of administrative potential (there is no need to increase tax rates if not all volumes of tax payments are collected - its improvement is largely related to digitalization, which improves the quality and reliability of administration and control and spreads not only in the tax sphere, but also in the system of customs payments, etc. and increasing the social responsibility of taxpayers, including through indirect methods of psychological influence, including the active using the „nudge” theory at the level of public policy, according to which the taxpayer competently concludes that he understands that it is better for him to pay the fiscal fee than to deal with the consequences of „tax optimization”).

An important vector of the budget policy, in opinion of Baldacci (2019), is the systematic review of government expenditures, abandoning those that are not urgently needed and cannot be financed at the current level of fiscal burden investment policy instruments: joint financing of large-scale projects and programs through public-private partnership instruments:

- monetary policy instruments

Pro- and anti-cyclical regulation through the policy of cheap/expensive money, inflation targeting; strengthening and modernizing state financial control by moving to monitoring based on digital regtech technologies.

The presented tools are universal and their important difference from earlier tools is that their set is not predetermined by the decisive direction of social policy or the degree of state intervention in the economy (it can be applied without strengthening the latter), but allows achieving key goals and objectives of the development of the financial system at all levels.

The modern aspects of the government debt management policy in Bulgaria are largely focused on external debt, since in the globalized world most of the economic systems of sovereign countries are open, closely integrated with the economies of other countries. For this reason, a certain part of government loans is carried out in foreign markets, thus inevitably forming external debt. Formation and accumulation of public debt in conditions where the loans themselves successfully solve the relevant fiscal problems, and servicing the public debt does not represent an overwhelming burden

This postulate can be formulated as follows: there is an objective need to attract public debt to solve specific functional problems, the result of which is aimed at ensuring economic growth, while at the same time there are objective restrictions when the increase in borrowing leads to the opposite effect, as well as limitations in relation to which borrowing, primarily externally, leads to the transmission of negative socio-economic phenomena.

In addition, the second postulate of its management in the interest of national security can be derived: recipes for public debt management cannot be universal, as it is impossible to account for the diversity of debt policy objectives and debt sustainability factors in an open economy, including considering the factors of globalization and scientific and technical progress.

RESULTS

Based on the above, it can be argued that in Bulgaria the contours of debt policy management and the assessment of debt sustainability must be tied to the priority interests of national security, including current resource provision and target indicators for future states.

In relation to the priority interests of national economic security in the continuum of multiple prerequisites and guidelines for its provision, approaches to debt settlement models and instruments can be systematized (again, it seems necessary to emphasize that key research is aimed at exploring the possibilities of the management of external public debt, but a number of the conclusions obtained also apply to domestic instruments).

Because automatic stabilizers are often limited in scope, the active use of discretionary fiscal measures is often presented as a countercyclical tool. However, a number of scholars, for instance Bangura (2000), Faraglia, (2012) and Reinhart (2010), question the ability of governments to ensure timely implementation of the measures, as well as the macroeconomic impact of discretionary fiscal measures and the long-term implications for fiscal sustainability.

According to them, discretionary fiscal measures cannot be approved quickly enough by the legislature, especially compared to the speed with which the central bank can change the interest rate. Therefore, there is a risk that fiscal stimulus will not take effect before the economy begins to emerge from recession. Moreover, critics argue, fiscal stimulus measures are unlikely to be highly targeted and are more likely to lead to wasteful and economy-distorting public spending, while revenue measures are more susceptible to pressure from interest groups, and not the needs of the economy. Moreover, these measures are unlikely to be reversed quickly enough to maintain fiscal sustainability.

The expansionary fiscal policy aims to overcome the recession in economy and ensuring economic growth. At the same time stimulation economy using fiscal measures can disrupt the budget sustainability. Fiscal sustainability characterizes the ability to maintain state budget expenditures at the planned level and adequately fulfill obligations to creditors, provided that the main characteristics of fiscal policy remain unchanged.

If the current budgetary policy in Bulgaria provides revenues sufficient for fulfillment of assumed budget obligations and in the future such a policy will not exist will lead to an increase in the deficit and uncontrolled growth of the public debt, then such a policy is sustainable. Otherwise, there is no fiscal stability and there is a possibility of a crisis of public finances. So stimulative fiscal policy can be considered effective when it is not disrupts budget sustainability in the medium and long term.

In terms of how they conducted fiscal policy, countries that used a combination of both revenue- and expenditure-side fiscal stimulus measures had less severe downturns than countries

that used only revenue policies or spending, although policies based on revenue measures ensure a faster recovery and higher growth rates in the coming years. In contrast, fiscal tightening in terms of spending led to higher growth rates in the post-recession years.

If policies become permanent and are financed by increasing debt, then the long-term effects on supply and debt become significantly more important. For all fiscal instruments, higher debt tends to crowd out private output because it leads to higher real interest rates. When there is a permanent increase in transfers, regardless of the short-term adjustment of monetary policy, real interest rates rise in the long run, causing output to contract or at least remain unchanged. On the other hand, a reduction in tax rates reduces the supply distortion and thus leads to a permanent increase in output, and this occurs more by reducing taxes on labor than taxes on consumption. The permanent reduction in tax rates in Bulgaria may lead to an increased short-term impact depending on the balance between the positive supply-side impact and the negative impact on the interest rate. The impact of a permanent increase in public investment depends on whether this expenditure will provide a higher rate of return than providing these resources to private investors.

DISCUSSION

The resulting estimates differ in both degree and sign. This is due to the fact that the following issues remain unresolved:

- Any assessment of the impact of the policy change must consider the specific economic conditions of the specific countries in which it is carried out;
- Fiscal stimulus can be achieved through many different combinations of taxes, transfers and spending, and each of these elements can have a mixed effect;
- the date on which the change in fiscal policy is measured based on the data obtained will sometimes differ from the date on which this policy becomes known to households and firms;
- Policy measures, like economic activity, are endogenous in nature - they simultaneously depend on each other, and therefore, when considering simple correlations, it is not always possible to immediately determine which is primary and which is secondary.

Since the subject area of the present study includes the assessment of debt policy in the interest of ensuring national security, in this regard it seems necessary to emphasize once again the priority nature of debt sustainability management in the public debt policy system.

In any case, discretionary fiscal policy can successfully stimulate output growth, especially if it is supported by budget revenues. However, in opinion of Traum (2010), caution should be exercised when using stimulus packages during a downturn, as evidence suggests that the underlying health of public finances must be strong for stimulus to have any success. This suggests that governments need to improve their balance sheets during the recovery phase and make credible commitments that stimulus packages will not jeopardize debt sustainability.

The analysis of the experience of the implementation of stimulating anti-crisis programs in Bulgaria allows us to note a number of main points that guarantee efficient use of budget funds: all programs to support the financial and real sectors of the economy contained clearly defined spending limits, rules and conditions provision of funds was transparent, information on incentives the measures were open and transparent, as well as the reports on the use of the allocated funds; Most support programs for banks and companies in the EU are included providing funds on a reimbursable basis, i.e. in exchange for the funds provided, the government received financial assets subject to subsequent sale; Budget guarantees were actively used to finance many programs in

developed countries, which, on the one hand, made saving possible taxpayers' money, and on the other hand, to use the mechanisms of the financial sector.

While most EU countries used expansionary fiscal policies for macroeconomic stabilization, others during the crisis were forced to use fiscal consolidation measures, which were aimed at reducing the debt burden and reducing budget deficit. Specifically, a contractionary fiscal policy was pursued by countries that experienced the negative impact of budget deficits and public debt accumulated in the pre-crisis period.

It is important that most measures with a significant anti-crisis effect in Bulgaria have a compensatory nature (mitigation of the consequences of the crisis), but there are practically no measures motivating enterprises to carry out active policies (technological modernization, diversification of production, development of new markets, etc.).

Given the lack of standard (typical) tools for unified processing of large amounts of data, methods of data analysis in the conditions of unclear formulation of tasks for the selection of debt policy guidelines, and the absence or unreliability of individual data sets in terms of financial policies, of other participants in the internal and external debt market, analytical support for the adoption of state and other management decisions in the field of debt policy remains at a low level, which necessitates the development and implementation of atypical solutions based on the opportunities provided by the use of modern digital technologies and platforms.

A key internal factor in Bulgaria is the provision of flexible and adaptable debt policy management tools, considering the advanced achievements of comprehensive digital smart technologies. The external factor is the influence of the architecture of the global monetary and financial system on the debt policy of the countries, which currently remains significant and cannot be assessed positively; but in the meantime, the transformational prospects in connection with the construction of the global financial system. rapid full launch and review in this regard of the competences of international financial institutions

In the context of unstable macroeconomic dynamics in Bulgaria, the problem of effective fiscal policy acquires important practical importance. The main guidelines for increasing the effectiveness of budget spending were chosen quite wisely, while at the same time a general improvement in the quality of budget management is possible only with an integrated approach to solving this problem, which allows not only to cover the widest possible range of used regulatory instruments, but also for structuring their application over time.

In this regard, the system of anti-crisis measures of the fiscal policy should be aimed primarily at eliminating the negative feedback between the financial and economic subsystems. This is primarily to restore confidence in institutions and markets and reduce pressure on banks to regulate new lending as part of a deleveraging program.

State bodies must define the principles of their own behavior at least in the medium term and not to change them for opportunistic reasons. Uncertainty in market expectations of volatility and liquidity is related to the priorities that authorities must set when choosing between the competing requirements of mitigating moral hazard or protecting against systematic risks.

The purpose of forming a national security system in the state debt policy is to ensure long-term debt sustainability of the state, understood as economically safe, i.e. not subject to critical changes under the influence of internal and external environmental factors, functioning of public finances, in which internal loans provide the necessary and sufficient financing of a full-fledged state that performs its constitutional functions in accordance with the established financial and

budget restrictions, aimed at timely and full servicing of the state's internal and external debt. Prospective management of public debt in the interest of national security must be based on the understanding of the fact that prescriptions for public debt management cannot be universal, as it is impossible to consider the diversity of debt policy objectives and sustainability factors of a long open economy, including considering the factors of globalization and scientific and technological progress.

As a result, the contours of debt policy management and debt sustainability assessment must be linked to priority national security interests, including current resourcing and target indicators of future states, taking into account the impact of key domestic ones (ensuring of flexible and adaptable) debt policy management tools, taking into account the modern achievements of digital intelligent technologies for a comprehensive character) and external (the state of the global monetary and financial system and its regulation by institutions and mechanisms) influencing factors.

The influence of the state debt on the Bulgarian economy is extremely controversial: entering into debt relationships, the states, regardless of desire or unwillingness, influence the state of monetary circulation, the level of interest rates, employment and other micro- and macroeconomic indicators of the economy. Such an impact is often not only positive, but also negative for those countries that are forced to increase loans without being able to service them properly.

When evaluating the economic impact of a given debt policy, it is worth noting that maintaining an active debt policy can lead to both positive (mobilization of temporarily free monetary resources to finance them for socially and economically significant programs, ensuring a budget surplus), as well as negative (excessive dependence of state public finances on external creditors, the unproductive nature of the development of loan funds) consequences for the economy. However, it is focused on stimulating the country's economic growth and maintaining the liquidity of its financial market, while applying the most proven methods of debt management in the world.

Bulgaria's external public debt, in the opinion of Stoichkova (2010), in the reality of the interdependence of the economies of different countries, really leads to the creation of a threat to national security. It is worth noting that the biggest danger for most countries is total debt, accumulating debt obligations of both the public and private sectors.

The continuous growth of budget expenditures and cyclical fluctuations in the economy are the main source of growth of the budget deficit and public debt. An increasing share of the state's financial portfolio is occupied by debt obligations. The complex structure of such financial liabilities (assets obtained from internal or external sources of financing) creates a huge risk for the budget, and the debt problem of the economy (increasing amounts of public debt) is inextricably linked to the sphere of national security of the country. National security is the state of protection of the individual, society, state, national values and interests of the country from a large number of internal and external threats.

Considering debt policy as a complex structured unit of public administration aimed at ensuring national security, it is worth paying special attention to the debt risk analysis system. The term „risk” in economic literature means the potential danger of events that have a negative effect on the economy or cause damage to it.

Regardless of the source of origin, all risks related to the implementation of debt policy must be identified in advance, analyzed in detail and controlled by the state or its subordinate apparatuses.

The issues of the effective management of the state debt in modern conditions remain extremely relevant and are among the most priority strategic tasks for guaranteeing national security, being an important factor influencing the sustainability of the country's development. In the context of the negative impact of international sanctions on the national economy from unfriendly countries, a certain decline was observed in a number of micro- and macroeconomic indicators.

It is worth noting that in order to increase the efficiency of the debt policy in the conditions of the instability of the state's economic condition, it is necessary to create a centralized state body that is responsible for the management of the public debt and the determination of the main guidelines of the debt policy (unified debt management system).

Summarizing, we can say that in Bulgaria the use of market methods for public debt management today is the most effective debt policy tool for the economy, as they, in addition to solving the problem of attracting foreign capital, increase the growth of the country's economy, can ease the debt burden on the budget. The most serious threat to national security is the debt problem, which has a negative impact not only on the economic but also on the political state of the country. The debt security of the state is a certain level of the total debt, which ensures continuous sustainable functioning of the system of public finances and the economy as a whole, while promoting the adequate (efficient) use of loans (including their servicing) and the preservation of state political and economic sovereignty.

Special methods are used to assess the level of economic security, in opinion of Traum (2010):

- monitoring of key macroeconomic indicators and their comparison with threshold values
- application of criteria and indicators in determining the country's economic security;
- methods for expert assessments;
- methods of applied mathematics, for example regression methods and analysis of variance, as well as multivariate statistical analysis.

The debt policy within the financial policy of Bulgaria is considered as an element and instrument of financial management and policy, i.e. it is conducted in line with the strategy and policy for public finance management and at the same time ensures the implementation of the main provisions of the state financial policy, compliance with its main guidelines and achievement of the target indicators. State debt policy includes the choice of borrowing methods and technologies, determination of the target structure, maximum levels of borrowing, as well as sources and methods of debt settlement, including its timely and full repayment, and is mediated by key state interests, primarily by everything, the necessity and expediency of loans as the best source for the performance of the functions of the state, above all the financial function.

The purpose of forming a national security system in the state debt policy is to ensure long-term debt sustainability of the state, understood as economically safe, i.e. not subjected to critical changes under the influence of internal and external environmental factors, functioning of public finances, in which through internal loans the necessary and sufficient financing of a full-fledged state is provided, it performs its constitutional functions in compliance with established financial and budgetary restrictions aimed at timely and full servicing of the state's internal and external debt.

CONCLUSION

The development of theoretical aspects of public debt management remains a fundamental section of economic theory, carried out over several centuries - from the classical to the latest schools and studies. At the same time, the unity of research positions not only did not form, but also became more ephemeral, clearly illustrating the main postulate of the fundamental contradiction in the field of government loans: there is an objective need to attract public debt to solve specific problems. functional problems, the result of which is aimed at ensuring economic growth, while there are objective limits when the increase in loans leads to the opposite effect, as well as limitations due to which loans, mainly external, lead to the transmission of negative socio-economic phenomena.

The prospective management of the public debt in the interest of the national security of Bulgaria must be based on the understanding of the fact that the recipes for the management of the public debt cannot be universal, since it is impossible to consider the diversity of the objectives of the debt policy and the factors for debt sustainability in an open economy, including considering the factors of globalization and scientific and technological progress. As a result, the contours of debt policy management and debt sustainability assessment must be linked to priority national security interests, including current resourcing and target indicators of future states, taking into account the impact of key domestic ones (ensuring of flexible and adaptable) debt policy management tools, taking into account the modern achievements of digital intelligent technologies for a comprehensive character) and external (the state of the global monetary and financial system and its regulation by institutions and mechanisms) influencing factors.

References

1. **СТОИЧКОВА, О. (2010).**, Инструменти за държавно икономическо регулиране, студия, Издател: „Научни известия на ЮЗУ „Н. Рилски“, Благоевград, VI, кн. 1-2, стр. 426.
2. **BALDACCI E., (2019).**, How Effective Is Fiscal Policy Response in Systemic Banking Crises? IMF Working Paper 09/160., Washington: International Monetary Fund., vol. 64, no. 5, pp. 89-91.
3. **BANGURA, S., (2000).** External debt management in low-income countries”, IMF Working Paper WP/00/196, pp. 114-115.
4. **FARAGLIA, E., (2012).**, The Impact of Government Debt Maturity on Inflation. www.iae.csic.es/investigadorsMaterial/a12204092343archivoPdf34286.pdf
5. **GALINDO, A. (2018).**, The cyclicity of international public sector borrowing in developing countries: Does the lender matter?” World Development, 112(C), pp. 119-135.
6. **GHOSH, A., (2013).**, Fiscal Fatigue, Fiscal Space and Debt Sustainability in Advanced Economies, Economic Journal. 152(B), pp. 25-28.
7. **KOSE, A. (2020).**, Global Waves of Debt: Causes and Consequences. Washington, DC: World Bank, pp. 48-49.
8. **PANIZZA, U. (2015).**, „Debt Sustainability in Low-Income Countries - The Grants versus Loans Debate in a World without Crystal Balls,” Working Papers P120., pp. 58-61.
9. **REINHART M. (2010).**, Growth in a Time of Debt. National Bureau of Economic Research Working Paper 15639, pp. 45-49.
10. **SPILIMBERGO, A. (2019).**, Fiscal Policy for the Crisis,” IMF Staff Position Note 08/01., Washington: International Monetary Fund, pp. 47-48.

11. **SUMMERS, L. (2020).**, Accepting the Reality of Secular Stagnation. Finance & Development, 2020, vol. 57, no. 1, pp. 17-19.
12. **TRAUM, N. (2010).**, Does Government Debt Crowd Out Investment? A Bayesian DSGE Approach. Congressional Budget Office, Washington., pp. 65-67.

ЕВРОПЕЙСКИЯТ АГРОБИЗНЕС И БЪЛГАРСКИТЕ РЕАЛНОСТИ

Веселин Бояджиев, Нели Веселинова
СУ “Св. Кл. Охридски“

Резюме

С членството на България в Европейския съюз започна голяма промяна в българския агробизнес, която продължава. Обект на изследване на настоящата разработка е приложението на европейските аграрни политики в България, а предметът е свързан с техния резултат. Основната цел на труда е да се докаже нуждата от модерна географска политика. Тя трябва да бъде свързана с политиките на Европейския съюз, но на първо място трябва да бъде подчинена на българските национални интереси. Във връзка с разработването на труда, част от използваните методи са системен анализ, синтез, сравнителен и други.

Основна посока на анализа е разминаването (изоставането) между европейския и българския агробизнес. Една от причините е коренно промененото географско положение на България при членството в Европейския съюз в сравнение с членството в бившия СИВ. Второто направление на анализа засяга разпадането на старото географско устройство на българския агробизнес и забавеното създаване на ново модерно устройство при актуалните условия. Голямо предизвикателство, което липсваше в миналото е обезлюдяването, новата география на потреблението (консумацията). Второто предизвикателство, което става все по-актуално е промяната в българската природа.

Голямо отстъпление с отрицателни икономически и социални последици има отказът от развитието на крайградското земеделие. С продължаващата концентрация на населението във все по-малко на брой големи градове, този проблем се изостря. Българският агробизнес не използва възможностите на районирането като главен географски метод.

Ключови думи: Агробизнес, България, райониране, аграрна политика

EUROPEAN AGRIBUSINESS AND BULGARIAN REALITIES

Veselin Boyadziev, Neli Veselinova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Summary

Bulgaria's membership in the European Union led to a major change in Bulgarian agribusiness, which continues. The object of research of the present article is the application of the European agrarian policies in Bulgaria, and the subject is related to their result. The main goal of the work is to prove the need for a modern geographic policy. It must be related to the policies of the European Union, but first of all, it must be subordinated to the Bulgarian national interests. In connection with the development of the article, the methods that were used were systematic analysis, synthesis, comparative, and others.

The main direction of the analysis is the divergence (lag) between European and Bulgarian agribusiness. One of the reasons is the radically changed geographical position of Bulgaria upon

membership in the European Union compared to membership in the former CMEA. The second line of analysis concerns the disintegration of the old geographical structure of Bulgarian agribusiness and the delayed creation of a new modern structure under the current conditions. A big challenge that was missing in the past is depopulation, the new geography of consumption (consumption). The second challenge, which is becoming more and more relevant, is the change in the Bulgarian nature.

A major setback with negative economic and social consequences is the rejection of the development of suburban agriculture. With the continued concentration of population in fewer and fewer large cities, this problem is exacerbated. Bulgarian agribusiness does not use the possibilities of regionalization as the main geographical method.

Key words: Agribusiness, Bulgaria, regionalization, agrarian policy

Въведение

Измина повече от десетилетие от редовното членство на България в Европейския съюз. Това е достатъчен повод за сравнение и равностетка. Видимо няма промяна в преобладаващата обществена оценка за криза по целия хранителен цикъл. Според нас анализаторите, сред които няма географи, правят пропуски в анализите си и това пречи на създаването на българска аграрна политика, която да изведе страната от натрупаните негативи.

Ще изложим най-важните пропуски-причини, чието отчитане е разрешаване и условие за напредък.

Резултати и дискусия

1. Българските специалисти, политици и управленци не си дадоха, а не си дават сметка и днес колко много е загубила България при членството ни в бившия Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ), когато бяхме най-южната страна-членка. Страната трябваше да се развие по подобие на нефтено-газовите държави от Близкия изток. Но не го направи.

2. В ЕС ние нямаме никакво сравнително географско предимство освен близостта до потребителските пазари на страните от Африка и Близкия изток. Надеждите да организираме като посредници общуването с Русия и другите държави от бившия Съветски съюз не се оправдаха. Напротив, загубихме големия руски пазар, където имахме традиции.

3. Желанието за членство в ЕС не бе съпроводено с неговото подробно изучаване. Така ние излъгахме бъдещите ни съюзници, че сме готови за новата конкурентна среда, а по политически причини те се направиха, че ни вярват. Ситуацията в агробизнеса в ЕС е коренно различна. В миналото у нас агробизнесът работеше първо за износ на Запад, следваше като приоритет социалистическия лагер и на края идваше националния пазар. От агробизнеса се очакваше преди всичко западна валута за останалата икономика, огромната част от която работеше на дотации и на загуба. В ЕС има реална международна конкуренция и на първо място са националните пазари. От десетилетия има свръхпроизводство и се търсят пазари за излишъците. Внедрени са най-модерните технологии. Големият конкурент на световните пазари са САЩ.

4. Вместо след 1989 г. да надградим постигнатото в неуспешния опит за социалистически агробизнес в лицето на бившите АПК, ние ликвидирахме възможностите за крупно земеделие и индустриална преработка и търговия. В земеползването се върнахме до

Втората световна война като разпокъсаност на парцелите. Унищожена бе инфраструктура, която неминуемо ще бъде възстановена, но с години и много скъпо. Ще напомним, че в умерените ширини бяхме на първо място в света като поливахме 25.4% от обработваемата земя. На световните карти на консервната промишленост Горнотракийската низина се даваше за пример като концентрация на мощности. Страната бе световна сила при етеричните масла.

5. Какъв ЕС заварихме и от къде тръгнахме в редовното ни членство? Още през 1957 г. тогавашния Общ пазар вече сам задоволява нуждите си с малко изключение при царевицата. Техните страхове и нашите надежди, че при разпадането на колониалната система западните страни ще изпаднат в криза не се оправдаха. Напротив. В конкуренция със САЩ в западните страни бе извършен истински скок в технологично и организационно отношение. През 60-те години и насетне големият проблем там, а и до сега вече е свръхпроизводството, което с оглед инвестициите в научно-техническия прогрес не може да бъде спряно.

Предпродуктивисткото земеделие започна да се изживява на Запад още с Първата световна война. Втората световна война позволи на САЩ да разнесат примера с агробизнеса в Западна Европа и Австралия, а по-късно и другаде. През първите десетилетия след Втората световна война там се разгърна продуктивистката парадигма с индустриалното земеделие. Постиндустриалното общество си създаде и постпродуктивисткия агробизнес на излишъците и дори разхищението на храни. След опита административни и финансови инструменти за решаване на проблема с излишъците в ЕС се опита с т.н. зелена парадигма с надеждата за ниска социална цена на борбата с излишъците. Зеленият преход е законов повод за нови пътища към задържането на производството, още повече че увеличаването на населението в ЕС по естествен път почти спря. А научно-техническия прогрес не може да бъде спряно.

6. Къде сме ние? Дори голямото рушене и невиджаното разграбване на фондове да не беше приключило стана ясно, че предстои и раздробяване и технологично връщане назад с десетилетия. Из страната се срещаха впрягове от магаре и крава, ореше се с магарета, коне и катъри. Животните набързо се изклаха, а земята запустя. Разгърна са още повече домашният агробизнес, който за сравнение във Франция е изчезнал през Първата световна война! Разцвет на предпродуктивистката парадигма, на нестоковото натурално земеделие. Вървеше и натуралната размяна.

Днес не може да се даде едностранчива оценка на българския агробизнес, особено срещу всеобщото разбиране за криза. И до днес не може да се намери ясен електронен или хартиен текст с окончателния договор за приемането ни в ЕС. Да напомним, че при преговорите най-трудни бяха главите, които най-много засягат тази публикация: за земеделието и за регионалното развитие. Хем ставахме /уж/ редовен член, хем първите десет години бяха определяни като период за приспособяване. И наваксването трябваше да стане.....с по-малко субсидии за българите?! Добре, изминаха тези встъпителни 10 години, но дали нашите хора получават толкова субсидии, колкото уж равноправните им колеги, например в съседна Гърция. А там у нас от години се втъпява, че има някаква много тежка криза.

Да разгледаме географски трите ешелона на българския агробизнес накратко.

1. Земеделие. Води се политика на ликвидация на дворното и дребното земеделие. Земеделските преброявания нямат реална стойност и по-скоро прикриват растящите

различия между земеделците, които копаят социална криза. Благодарение на дребното земеделие у нас при рухването на социалистическата индустрия и търговия огромно количество хора не останаха на улицата, а получиха работа и прехрана. На практика политиката, започната още от Стамболийски за насърчаване на дребното земеделие и на комасацията на земята е спряна. Насърчава се едрото земеползване, прикрива се наличието на едри собственици и арендатори от международен ранг.

Земите в пояса над 400 - 500 м с нарастване на надморската височина пустеят.

Пред прекият излаз на пазара на дребните и „дворните“ производители се издигат всякакви пречки. Нямаме насърчаване на кооперативизма. Липсва регионална земеделска политика, липсва райониране, липсва крайградско земеделие и то при неவிждан дял на градското население в условията на силно намаляващото население. Програмата за развитие на т.н. селски райони няма локална и регионална стойност и само потвърждава горе написаното.

Земеделският пазар е залят от чуждестранни стоки, а официалните обяснения, че не можело да се подпомага родното земеделие е фалшиво и не отговаря на политиката в другите страни от ЕС.

2. Преработващата ни промишленост не работеше на загуба, но бе разрушена, а не надградена при новите обществени условия. Днес огромната част от печалбите се изнасят поради чуждата собственост. Малките предприятия с ликвидацията си подхраниха обезлюдяването и емиграцията. Възраждането им върви бавно и скъпо, държавата и общините не осигуряват инфраструктура.

Липсва координация и борсово разбирателство със земеделието. Редуват се години на излишък на суровина с такива на недостиг и налагащ се внос. Редица преработващи ешелони се изнесоха в съседни страни. Например слънчогледово олио Калиакра, произведено в Румъния? Защо нашата хранителна индустрия не гради икономически връзки като си осигури суровинна територия? Към тази липсваща регионална и локална политика държавата и общините имат ли отношение?

3. В миналото имахме гиганти като Булгартабак, Булгарплод, Родоп, Сердика, Булгарцвет. Те работеха на печалба. Приватизирахме ги като ги унищожихме. Наследниците им нямат техните възможности и международни позиции. Дори сме неконкурентни на вътрешния пазар. Днес търговията разполага с тържища на едро, които приповдигнато се наричат борси. Там си дават среща подкрепяното от националните правителства производство от съседните страни с нашето производство. Резултатите са известни. Липсват българските кооперации и търговски вериги, липсва насърчаващото национално законодателство с лъжовното обяснение, че ЕС не разрешава.

4. Голямо значение имат общинските пазари. Липсват крайградските крайноседмични пазари от рода на тези край Будапеща, Прага. С неизяснен статут са животинските пазари, там липсват задължителни ветеринарни предварителни прегледи.

Заклучение

Агробизнесът в старите страни-членки на ЕС и България определено се разминават поради нашето изоставане. В чужбина имаме национално свръхпроизводство и реално подпомагане, развива се кооперативното начало и големите комплексни вериги, търсят се пазари за излишъците, залага се на модерните селекции и технологии. Там са изминали предпродуктивистката, продуктивистката и постпродуктивистката парадигма. Развива се т.н.

териториален подход и зелената парадигма като се насърчава изоставянето на земеделска земя и се ограничава обемът на дотирането. Насърчава се дребното фермерство като част от руралната политика, насочена срещу обезлюдяването и като противовес на лансираната в миналото урбанизация.

У нас се срещат и четирите проявления на земеделието: предпродуктивистко, продуктивистко, постпродуктивистко, а законодателството на ЕС ни задължава да вкарваме и от зеленото земеделие, въпреки че не сме изпълнили предните парадигми.

В нашето земеделие географията е непозната, не се използва Селскостопанската академия. Липсва държавната и особено общинската овластена позиция. Общините само наблюдават, нямат компетентност, нямат и ресурси за намеса. Не е извършена реална категоризация на земеделските земи, обществото не подозира за замърсеността с тежки метали. Особено на Софийската котловина. Липсва крайградското земеделие и това оскъпява доставките. Обществената политика не може да изхрани населението и то продължава с примитивните домашни производства. Всеки опит да се посегне на тях, както бе с опита да се затворят официалните казани предизвиква плашещи властта отрицателни реакции. Държавата няма производствени и географски приоритети. България е изгубила международните си позиции, дори и при етеричните масла.

Литература

1. Бояджиев, В. (2013) Икономикогеографските приоритети на българското земеделие. С. Парадигма
2. Петков, Л., Н. Вълчев (2003) Икономическа среда за агробизнес в България. С. Фонд Земеделие
3. Христович, Н. (2000) Програма САПАРД - предизвикателства пред българския агробизнес. Икономически живот: национален седмичник за стопанска политика и реклама, XXXV, 43, с. 1, 7
4. agrobusiness.bg (11.11.2023; 11:07)
5. Agri.bg (15.11.2023; 14:17)

СЕКЦИЯ 2
БИЗНЕС МОДЕЛИ, ЗЕЛЕНА ИКОНОМИКА, УСТОЙЧИВО
РАЗВИТИЕ И ИНОВАЦИИ

SECTION 2
BUSINESS MODELS, GREEN ECONOMY, SUSTAINABLE
DEVELOPMENT AND INNOVATION

НОВИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА БИЗНЕС В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ, ВЪЗ ОСНОВА НА МИГРАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ ПО ПРИМЕРА НА ПЛОВДИВСКАТА АГЛОМЕРАЦИЯ

Александър Давчев, Стефан Петков

Висше училище по агробизнес развитие на регионите

резюме

Живеем в условия на продължаваща и подхранваща се кризисна среда. Време на здравна, социална и икономическа заплаха, в което все повече се усложнява възможността за мобилност, както и на ясен поглед към бъдещето с възможност за планиране в икономически и друг аспект. Време на затруднено бизнес мислене и дейност, в което предприемачеството в много направления е по-скоро хазарт, от колкото икономически оправдано действие.

Традиционно Пловдив и регионът му попадат сред най-силно развитите в социално-икономическо отношение ареали в страната. Той е притегателен център както за инвеститори, така и за търсещи по-добра реализация на пазара на труда, съответно по-ефективно и достойно заплащане. Входящите миграционни потоци, обусловени от наличните възможности от социо-културен, битов, образователен или свързан със здравеопазването характер, увеличават броя на населението в агломерацията, като отношението спрямо други съседни райони е обратнопропорционално – тенденция в последните двадесет-тридесет години.

Дали, обаче, не сме свидетели на обрат в тази зависимост?

Пандемията свързана с COVID-19, се оказва сериозен катализатор на промени. Стремехът към уютен апартамент в градска среда се измести към мечтата за обширен двор и къща на село. Връщащата се мода на крайградската къща, екстремно повишаващата се цена на жилищната площ в рамките на града, презастрояването, вървящо ръка за ръка с влошаваща се инфраструктура, лошото качество на въздуха, както и редица други проблеми, свързани с транспорт, отдих и проактивни дейности, оказват все по-решаващо въздействие и „събужда“ селските селища в близост до основния град и градовете-сателити. Това, не и без влиянието на повишаващите се доходи и изисквания на „новите“ мигранти, което създава възможност за нов поглед за инициране на бизнес начинания, които биха имали своята рентабилност.

Ключови думи: Пловдивска агломерация, селски райони, пандемия, нови бизнес възможности

NEW OPPORTUNITIES FOR ENTREPRENEURSHIP IN RURAL AREAS, BASED ON MIGRATION PROCESSES ON THE EXAMPLE OF THE CITY AGGLOMERATION

Alexander Davchev, Stefan Petkov

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract

We live in a crisis. A time of health, social and economic threats, in which the possibility of mobility, a clear view of the future and planning in economic and other aspects is becoming increasingly difficult. A time of difficult business thinking and activity, in which entrepreneurship in many areas is gambling rather than economically justified action.

Traditionally, Plovdiv and its region are among the most socio-economically developed areas in the country. It is a center of attraction for both investors and those seeking better realization in the labor market, respectively more efficient and decent pay. Incoming migration flows, due to the available opportunities of socio-cultural, household, educational or health-related nature, increase the population in the agglomeration, and the attitude towards other neighboring areas is inversely proportional - a trend of the last twenty or thirty years.

However, are we not witnessing a reversal in this dependence?

The COVID-19 pandemic has proved to be a major catalyst for change. The desire for a cozy apartment in an urban environment has shifted to the dream of a large yard and a country house. The returning fashion of the suburban house, the extremely rising price of living space within the city, redevelopment, going hand in hand with deteriorating infrastructure, poor air quality, and a number of other problems related to transport, recreation and proactive activities, have an increasingly decisive impact and „awakens” rural settlements near the main city and satellite cities. This, not without the influence of rising incomes and demands of „new” migrants, creates an opportunity for a new perspective on initiating business ventures that would be profitable.

Key words: Plovdiv agglomeration, rural areas, pandemic, new business opportunities

1. Мигративните процеси в исторически разрез.

Този тип движение на населението се изследва още от първото преброяване след освобождението през 1880-та година. До 1946-та година, спрямо данни използвани от националния статистически институт се стига до извода, че миграцията има предимно външен характер. Този процес коренно се преобръща след 50-те години на миналия век, когато в следствие на колективизацията - система от действия за въвеждане на колективна форма на собственост и стопанисване върху средствата за производство в селското стопанство (земята, оборудването, животните и растенията),²² мигративните потоци тръгват в ново направление – „село – град“.

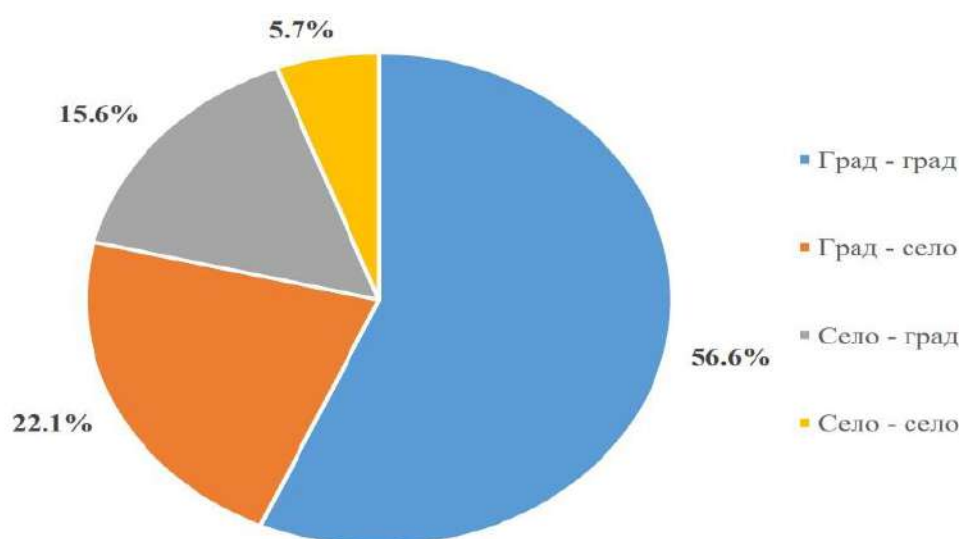
²² Знеполски, Ивайло, Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория, стр. 201, Институт за изследване на близкото минало, Издателство Ciela, София, 2008

По данни на НСИ, ситуацията изглежда по следния начин:

Таблица 1. Структура на мигриралите лица по направление на миграцията и периоди между преброяванията ²³

Направления на миграцията	Периоди между преброяванията				
	1956 - 1965	1966 - 1975	1976 - 1985	1986 - 1992	1993 - 2001
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Град - град	16.6	30.2	38.3	42.5	46.2
Град - село	8.1	9.9	13.3	23.4	27.9
Село - град	44.7	42.7	34.3	22.0	15.6
Село - село	30.6	17.2	14.1	12.1	10.3

При анализиране на представената таблица се вижда, че особено първите два, от изследваните пет периода миграциите „село-град“ са с най-голям интензитет. Като основни причини се посочват индустриализацията на градовете, която дава възможност за по-добра трудова заетост, по-добрите условия на живот, с по-лесният достъп до култура, образование здравеопазване и пр, както и идеята за по-добро развитие на децата и младежите в условие на висока конкуренция по между им. Трендът се запазва до около 1985 година, когато, и не без участие на засилващата се криза след промените от 89-та година, демографската картина се променя. За пръв път отливът на население от градовете към селата, става по-голям от притока. Можем да търсим обяснение в по-достъпния и рентабилен начина на живот на село, даващ възможност за самозадоволяване на основни нужди от храни, напитки и др. Картината не се променя и през следващите десетилетия, където притокът към селските региони отново надхвърля заселващите се в градовете.

Фигура 1. Вътрешна миграция на населението през периода 2011-2021 год.²⁴

²³ <https://www.nsi.bg/Census/Vivmigr.htm>

²⁴ <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2021-Migration.pdf>

Трендът се запазва и до сега, като особено ярък е през 2022-ра, когато започна пандемичния период.

Какви са предпоставките за това?

Как може да се отрази на бизнеса в селските селища?

Дали ще продължи процесът?

Спрямо посочените данни в таблица 2 става ясно, че от 2019г – началото на пандемията от Covid-19 до 2022г. – края на пандемията, населението в Пловдив

Тези данни ни показват две тенденции –

Едната намаляване

Промените в миграцията от градовете към селата по време на пандемията от COVID-19 (2019-2022) могат да се обяснят с няколко фактора и динамики:

1. Издръжка и работа от разстояние (Remote Work): С разширяването на работата от разстояние (home office), мнозина граждани имаха възможност да работят от всяко място с интернет връзка. Това подпомогна миграцията на хора към по-отдалечени места, включително селските райони, където може да бъде по-евтино или по-спокойно живеенето.

2. Търсене на по-големи жилища и пространство: Пандемията подтикна много хора да търсят по-големи жилища или имоти с повече открито пространство. Селските райони предоставят по-голяма площ и възможности за открито пространство, което ги направи атрактивни за някои.

3. Намаляване на гъстотата на населението: Някои хора се страхуваха от високата гъстота на населението в големите градове, тъй като тя увеличава риска от зараза с COVID-19. Това може да бъде фактор за преместване към по-разредени области като селата.

4. Икономически фактори: С увеличаването на работата от разстояние, някои хора можеха да запазят работата си и в селските

5. Ниската цена на недвижимите имоти: В селските райони цените на недвижимите имоти често са по-ниски в сравнение с големите градове. Това привлече хора, които можеха да си позволят по-голям жилищен капитал.

6. По-здравословен начин на живот: Мнозина хора видяха селските райони като място, където могат да водят по-здравословен начин на живот, далеч от градския стрес и замърсяването. Пандемията подчерта важността на физическата активност и на свежия въздух.

7. Семейни обстоятелства: Някои хора се върнаха към селата, за да бъдат близо до семейството си, което може да е било по-лесно по време на пандемията.

8. Желание за само-снабдяване и устойчив живот: Пандемията породила интерес към само-снабдяването с храна и устойчиви начини на живот. Селските райони предоставят по-добри възможности за градинарство и живот на далеч от градските удобства.

Тези фактори обобщават сложния и разнообразен процес на миграция от градовете към селата по време на пандемията. Разбира се, е важно да се обърне внимание и на индивидуалните обстоятелства и мотивации на хората, които са решили да се преместят.

2. Нови възможности за увеличаване на бизнеса на ниво регион.

Промените в селските райони по време на пандемията и увеличаващата се миграция от градовете могат да бъдат разнообразни и варират в зависимост от конкретния район и обстоятелствата. Ето някои от възможните начини, по които селата са се променили и са увеличили възможностите за бизнес:

Туризм и селски туризъм²⁵: Мнозина граждани се насочиха към селските райони в търсене на по-спокойни места за отдих. Това създаде възможности за развитие на туризъм и гостоприемство в селските райони. Някои хора се възползваха от тази възможност и станаха собственици на къщи за гости или ресторанти, предлагащи местна храна и забавления²⁶.

Селско земеделие и градинарство: Някои нови жители на селата решават да се заемат с земеделие и градинарство. Този интерес може да доведе до развитие на местната селскостопанска индустрия и да се създадат места за продажба на свежи и местни продукти.

Услуги и онлайн бизнес: С увеличаването на населението в селските райони, се появяват възможности за предлагане на различни услуги. Това може да включва всякакви бизнес и услуги, от онлайн консултации и доставка на стоки до ремонтни услуги и търговия с оборудване за домакинство.

Съвместни проекти и иновации: Новите селяни могат да сътрудничат и да разработят съвместни проекти, които да подкрепят икономическото развитие на общностите. Пример за това може да бъде създаването на местен кооператив за производство на местни продукти или общностен център за обучение и културни събития.

Устойчиви и екологични инициативи: Пандемията подтикна интерес към устойчиви начини на живот. В селските райони се развиват проекти, свързани с възобновяеми източници на енергия, рециклиране и други екологични инициативи.

Селските райони около Пловдив предлагат много възможности за развитие на различни видове бизнеси. Ето няколко от наистина перспективните сектори:

Селски и екологичен туризъм: Туризмът в селските райони продължава да расте. Местните общности могат да развиват малки хотели, къщи за гости, и събития за туристи, предлагайки тяхната местна кухня и култура.

Селско земеделие и градинарство: Инвестиции в селско земеделие и градинарство могат да бъдат изключително успешни в тези региони. Развитието на местни ферми, които произвеждат свежи и органични храни, е един от ключовите сектори.

Местни продукти и ръчни занаяти: Производството и продажбата на местни продукти, включително сирена, мед, медена продукция, ръчно изработени икони, керамика и текстил, също предлага възможности за успешни бизнеси.

Услуги за наемане на работа: Развитието на работата от разстояние дава възможности за предоставяне на услуги, които подпомагат този модел на работа. Това може включват центрове за съвместна работа и предоставяне на интернет услуги.

Устойчиви проекти и възобновяема енергия: Инвестиции в устойчиви и екологични проекти, като соларни и вятърни електроцентрали, могат да създадат нови работни места и да подкрепят местните икономики.

Образование и култура: Развитието на образователни и културни центрове може да бъде важно за развитието на селските общности. Този сектор включва училища, курсове и изкуствени центрове.

²⁵ Николова, М., Павлин Б., Селски и аграрен туризъм: учебник, 2022 г., ISBN - 978-954-23-2328-0, COBISS.BG-ID - 57948936

²⁶ Божинова, М., Хотелиерство и ресторантьорство при аграрния туризъм, 2021, ISBN - 978-954-23-2110-1, COBISS.BG-ID - 53359624

Здравни услуги и благополучие: Селските райони също могат да бъдат добро място за предоставяне на здравни услуги и услуги за благополучие. Отварянето на малки клиники, фитнес центрове или салони за красота може да бъде успешно.

Информационни технологии и дигитални услуги: Развитието на цифрови технологии и информационни услуги, които поддържат работата от разстояние, може да предостави нови възможности за предприемачи в селските райони.

Важно е да отбележим, че за успешно развитие на бизнеса в селските райони са необходими добра подготовка, изследване на пазара, свързване с местните общности и разбиране на специфичните нужди и възможности на дадената област. Всяка идея за бизнес трябва да бъде подкрепена от грижлив бизнес план и стратегия.

В село в, Бачково, беше създадена къща за гости. Семейството, което управлява този бизнес, реши да възстанови и реставрира стара сграда с традиционна архитектура и да я превърне в съвременен, но екологичен хотел. Къщата за гости предлага на посетителите възможността да се потопят в рустикалния български начин на живот, като предлага традиционна кухня, уроци по готварство и възможности за участие в селски дейности като жетва на грозде или бране на плодове. Този проект стана атрактивен за туристи, които искаха да изживеят аутентичен български опит и да се насладят на природата в близост до града.

В близост до Пловдив се стартира обучителен център, който се фокусира на обучение и развитие на умения за работа в аграрната индустрия и свързани с нея области. Пандемията подтикна интереса към земеделие, градинарство и живот с природата, и такъв обучителен център предоставя конкретни образователни възможности. Центърът организира курсове по селско земеделие, животновъдство и устойчиви практики, като включва практически упражнения на местни ферми и градини. Освен това, предлага обучение по управление на аграрни стопанства и технологии за производство на земеделски стоки. Този бизнес стартира по време на пандемията, като реагира на увеличения интерес към селските райони и земеделския сектор. Обучителният център съчетава образование, развитие на умения и подкрепа за работната практика в селските области на Пловдивска област.

Развитието на бизнеси в селските райони на Пловдивска област през периода 2019 - 2022 година представлява важен и разнообразен процес, който отразява актуални икономически и социални тенденции. Този период е бележен от ефектите на пандемията от COVID-19, която повлия на много аспекти на живота и бизнеса, включително предоставянето на нови възможности в селските райони. В следващото есе ще разгледам различни видове бизнеси, които са се развили в селските райони на Пловдивска област през този период²⁷.

Селско земеделие и градинарство: Пловдивска област е богата на земеделски земи, и селските райони се превърнаха в центрове за производство на селскостопански стоки. Производителите се адаптираха към новите тенденции, включително органичното земеделие и съвременни технологии за производство. Развитието на селското земеделие предостави нови възможности за земеделци, които се фокусират на производството на местни и екологични продукти.

²⁷ Цвяткова, Д., & Саров, А. (2018). „Процесът на унаследяване във фамилното стопанство за устойчивостта на земеделската кооперация “в „Ролята на фамилния бизнес за устойчивото развитие на селските райони “. Научни трудове АУ, 61, 125-134.

Селски и екологичен туризъм: Селските райони на Пловдивска област предлагат прекрасни възможности за туризъм и почивка на природа. През този период се развива множество малки хотели, къщи за гости и еколожки обекти, които привличат туристи, търсещи спокойствие и приключение на открито. Туристическите предприятия се адаптираха към новите изисквания за сигурност и се фокусират върху устойчив туризъм и възобновяеми източници на енергия.

Местни продукти и ръчни занаяти: Производството на местни продукти, като сирена, мед, текстилни изделия и изработка на ръчни занаяти, се превърна в признат бизнес в селските райони. Производителите създават уникални и качествени продукти, които привличат клиенти както от близките градове, така и туристи.

Образование и култура: Образователни и културни инициативи също намериха свое място в селските райони. Нови учебни центрове и културни платформи предоставят възможности за обучение, изкуство и развитие на умения. Този сектор не само обогатява културния живот в селата, но и предоставя работни места и обучение на местното население.

Устойчиви проекти и възобновяема енергия: В селските райони се инвестират в проекти, свързани с възобновяема енергия и устойчиви практики. Проекти за слънчеви панели, вятърни централи и програми за рециклиране са стартирани с цел намаляване на въглеродните емисии и подкрепа на чистата енергия.

През периода 2019 - 2022 година, селските райони в Пловдивска област изживяха вълна от иновации и нови бизнес възможности. Тези примери демонстрират, че съчетаването на традиционните стойности с модерни технологии и устойчиви практики може да доведе до успешни икономически и културни инициативи в селските райони. Това също подчертава важността на подкрепата за устойчивото развитие на селските общности, които играят важна роля в съхраняването на българската култура и природата.

Тези конкретни примери илюстрират разнообразните възможности за развитие на бизнеси в селските райони на Пловдивска област през периода 2019 - 2022 година. Този период беше време на иновации и адаптация към новите условия, а селските общности в региона играха важна роля в развитието на икономиката и устойчивостта на региона.

Докладът представя анализ на данните за населението в град Пловдив и селските райони около града за периода 2019 - 2022 година. Анализът се фокусира върху въздействието на COVID-19 пандемията върху тези популации и сравнява тенденциите в двата контекста.

През периода 2019 - 2022 г., населението в град Пловдив намалява със средно 5%, като през 2019 г. е било 505,158 души, а през 2022 г. стига 469,806 души. Същевременно, селските райони около града забелязват увеличение на населението със средно 5%. През 2019 г. населението в селата е 161,643 души, а през 2022 г. нараства до 161,710 души.

Намаляване на населението в град Пловдив:

Влияние на COVID-19 пандемията: Пандемията вероятно е оказала влияние на населението в града чрез отселване на хора, загуба на работни места и икономически затруднения.

Икономически фактори: Възможно е икономическите условия в града да се влошили, което е довело до миграция към други региони.

Образование и миграция: Част от населението може да напуска града в търсене на образователни или професионални възможности извън него. Увеличение на населението в селските райони:

Влияние на COVID-19 пандемията: Търсенето на по-спокоен начин на живот и избягването на рисковете, свързани с гъсто населени градове, може да са фактори за увеличението на населението в селските райони.

Работа от разстояние: Разрастването на работата от разстояние може да е привлекателно за много хора.

Влияние на COVID-19 пандемията: Виждаме, че град Пловдив е изложен на значително намаляване на населението във времето на пандемията. Това може да се обясни с отселване на хора, загуба на работни места и икономически затруднения.

Икономически фактори: Икономическите условия в града вероятно са се влошили, довеждайки до преместване на хора към други региони, където се предлагат по-добри възможности за заетост.

Образование и миграция: Част от населението може да напуска града в търсене на образователни или професионални възможности извън него.

Необходимост от допълнителни изследвания: За да се разберат по-подробно причините за намаляването на населението в град Пловдив, могат да се проведат допълнителни изследвания, включващи социални и икономически аспекти.

През 2020 година, по време на пандемията, група предприемачи решават да използват възможността да развият бизнес, който предоставя уникален опит за туристи, търсещи близък контакт с природата и далеч от градския стрес. Те закупуват стара ферма в село „Здравец“ и я преустрояват в модерен еко-туристически комплекс.

Бизнесът бързо набира популярност сред туристите, търсещи опит за близък контакт с природата и спокойствие по време на пандемията. „Здравец и Природа“ се превръща във върховен дестинация за хора, търсещи бягство от градския живот и стреса. Съчетавайки уникалния опит с отговорност към околната среда и устойчивост, фермата успешно се развива и привлича гости от цял свят.

Анализ на възможните фактори, свързани с намаляването на населението на град Пловдив и увеличаването на селските райони в периода 2019 - 2022:

1. Икономически фактори: Намаляването на населението в град Пловдив може да се обясни с икономически фактори, като загуба на работни места и стагнация в икономиката на града по време на пандемията. Голяма част от населението може да се премести към селските райони, търсейки по-достъпни места за живот и работа.

2. Търсенето на по-спокоен начин на живот: Селските райони предлагат по-спокоен и природен начин на живот, който привлича мнозина. Времето на пандемията може да бъде насърчило хората да търсят места, където да се изолират и избегнат рисковете, свързани с гъстите градове.

3. Работа от разстояние: Разрастването на работата от разстояние (remote work) може да бъде фактор, който привлича нови резиденти в селските райони. Хората сега могат да работят от всякакви места и често избират селските райони като място за живот.

Увеличение²⁸ на цените на селските къщи: С увеличаването на интереса към селските райони, настъпи и увеличение на цените на селските къщи. През периода 2019 - 2022 г., цените на селските къщи се увеличават със средно 30%. Това увеличение се дължи на увеличеното търсене и на нарастващата конкуренция за недвижимите имоти в селските райони около Пловдив.

Анализирайки тези данни, можем да заключим, че пандемията на ковид-19 е оказала влияние върху преместването на населението от градските райони към селските райони. Хората са търсили по-спокоен и по-безопасен начин на живот, което е насърчило тяхната миграция към селските райони. Този процес е съпроводен с намаляване на населението в града и увеличение на населението в селските райони. Тази тенденция може да има важни социални и икономически последици както за града, така и за селските райони. Тя може да наложи нуждата от разработване на нови стратегии за устойчиво развитие и приспособяване към новите демографски предизвикателства.

Благодарности: Тази публикация е финансирана от Еразъм+ Проект №: 101004073 Иновации за регионална устойчивост: Европейски университетски алианс (INVEST). Съдържанието на тази публикация представлява възгледите само на алианса и е негова изключителна отговорност. Европейската комисия и Агенцията не поемат никаква отговорност за използването, което може да бъде направено на информацията, която съдържа.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Божинова, К. (2016). Състояние и тенденции на ваканционните имоти в България (Status and Trends of Holiday Properties in Bulgaria). Available at SSRN 2748460.
2. Божинова, М., Хотелиерство и ресторантьорство при аграрния туризъм, (2021), ISBN - 978-954-23-2110-1, COBISS.BG-ID – 53359624
3. Знеполски, Ивайло, Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория, стр. 201, Институт за изследване на близкото минало, Издателство Ciela, София, (2008).
4. Николова, М., Павлин Б., Селски и аграрен туризъм: учебник, (2022), ISBN - 978-954-23-2328-0, COBISS.BG-ID – 57948936
5. Цвяткова, Д., & Саров, А. (2018). „Процесът на унаследяване във фамиленото стопанство за устойчивостта на земеделската кооперация “в „Ролята на фамилен бизнес за устойчивото развитие на селските райони “. Научни трудове АУ, 61, 125-134.
6. <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2021-Migration.pdf>
7. <https://www.nsi.bg/Census/Vivmigr.htm>

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

²⁸ Божинова, К. (2016). Състояние и тенденции на ваканционните имоти в България (Status and Trends of Holiday Properties in Bulgaria). Available at SSRN 2748460.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ФИНАНСОВАТА ГРАМОТНОСТ В УСЛОВИЯ НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА ПАЗАРИТЕ НА ФИНАНСОВИ ПРОДУКТИ И УСЛУГИ

Иванка Данева

Нов български университет-София

Резюме: В доклада се очертават съдържателните параметри на понятията финансово образование и финансова грамотност. Посочват се по-важните фактори, които въздействат върху нарастване значимостта на финансовата грамотност в сферата на финансовите продукти и услуги в т.ч. иновациите поради приложението на цифровите технологии и новите бизнес модели. Очертава се взаимовръзката финансова грамотност – цифровизация на финансовите пазари. След посочване на основните цифрови технологии и сферите на тяхното прилагане се очертават стъпките за повишаване на финансовата грамотност във връзка с цифровизацията, променящите се в най-голяма степен сфери на пазарите на финансови продукти и услуги, а също така и някои проблемни аспекти.

Ключови думи: финансови продукти и услуги, цифрови технологии, финансово образование, финансова грамотност

THE CHALLENGES TO FINANCIAL LITERACY IN THE DIGITALIZED MARKETS OF FINANCIAL PRODUCTS AND SERVICES

Ivanka Daneva

New Bulgarian University – Sofia, Bulgaria

Abstract: The report outlines the substantive parameters of the concepts of financial education and financial literacy. The most important factors affecting the growing importance of financial literacy in the field of financial products and services are indicated, including innovation due to the application of digital technologies and new business models. The interrelationship between financial literacy and financial markets digitalization is outlined. After indicating the main digital technologies and the areas of their application, the steps to increase financial literacy in connection with digitalization, the most changing areas of the markets of financial products and services, and also some problematic aspects are marked out.

Keywords: financial products and services, digital technologies, financial education, financial literacy

JEL classification: E44, G23, K20

Въведение

Финансовото поведение на индивида се обуславя както от обективни фактори – стабилност на икономиката, равнище и темп на нарастване на доходите на човек от

населението, обема на паричната маса, равнището на инфлацията, валутния курс, лихвения процент, достъп до кредит, обхват на мрежата за социална сигурност, така и от субективни – очаквания за икономическите перспективи пред страната, доверието във финансовите институции, желанието да се спестява и други. То е диференцирано за всеки човек и всяко домакинство, а това предполага и персонализиран мониторинг върху постигането на целите. С повишаване благосъстоянието на населението и развитието на финансовите пазари обективно се предпоставят възможностите на индивидите за избор измежду разнообразие от финансови инструменти. Периодът на финансовите и икономически кризи през последните десетилетия, а също така и бурно развиващата се дигитализация във финансовия сектор недвусмислено доказаха, че финансовите познания все още не са на необходимото ниво и то в по-голяма степен при индивидите и това заедно с редица обективни икономически предпоставки оказва въздействие върху участието им на пазарите на финансови продукти и услуги.

Финансово образование и финансова грамотност – съдържателни характеристики

Финансовото образование е процес, посредством който потребителите на финансови продукти и услуги подобряват своето разбиране за финансовите продукти, концепции и риск и чрез информация, указания и обективен съвет развиват своите умения. На тази основа те придобиват увереност, че са запознати с финансовите рискове и възможности за информирани избори, знаят къде могат да получат съдействие и да предприемат други ефективни мерки с оглед подобряване на финансовото си благосъстояние. Следователно поведенските финанси са отправна точка при финансовото образование, а начините по които се вземат решения, отразяват индивидуалните характеристики на индивида. Финансовото образование обаче може да допринесе за промяна в нагласите и моделите на поведение. Заедно с това то е нещо повече от осигуряването на финансова информация и съвет, които могат да бъдат регулирани, какъвто е случаят със защитата на клиентите на финансовите институции, т.е. на потребителите в договорни отношения (OECD, 2005). Едно от средствата за това е законовата регулация, която освен да стимулира икономическия растеж, следва да осигурява защитата на потребителите, в чиято рамка се включват и механизмите по подразбиране, които отчитат неадекватното им финансово образование или пасивното им поведение.

Тъй като за ефективното управление на финансовите средства начинът на прилагане на финансовите познания е също толкова важен колкото и образованието, финансовата грамотност не се свежда само до финансовото образование на човека. Последното е част от финансовата грамотност и основа за практическото приложение на пазарната информация за финансовите продукти и съпътстващите ги услуги. В широк аспект финансовата грамотност включва дизайна на финансовата система, характеристиките на търгуваните финансови инструменти, изискванията за разкриване на информация, практиките за продажба в условия на дигитализация на процесите, познаването на правата и задълженията при (преки или непреки) вложения във финансови продукти, съществуващите практики на обвързване на инвестиционното поведение с жизнения цикъл на човека, сферите на държавно регулиране и надзор в т.ч. регулирането на инвестиционните процеси и на емитираните финансови инструменти. Тя дава увереност на участника на финансовите пазари, че направеният

информационен избор е правилен. Това обаче не е достатъчно за формиране на отговорно финансово поведение, защото последното включва освен познания и опречелени навици.

Повишаването на финансовата грамотност е необходимо да е постоянен процес поради динамичните промени на финансовата среда, които на свой ред са обусловени предимно от нарастващата комплексност на пазарите, изменящите се потребности на населението от различни възрастови групи и увеличаващата се сложност на информацията.

Фактори, обективизиращи съвременното развитие на финансовата грамотност

Факторите, които са водещи по отношение нарастващата значимост на финансовата грамотност включват:

- *засилващото се пряко или опосредствано участие на индивидите на финансовите пазари;*

Въпреки икономическите кризи, предлаганите от банкови и небанкови финансови институции продукти и услуги, обхващат все по-голяма част от населението и от неговите активи. Наред с общата тенденция на усложняване на механизмите за търговия и на създаването от професионалисти продукти, съпътствани от съответните услуги, все по-сложни са и каналите за дистрибуция. Участието на индивидуалните инвеститори на финансовите пазари въздейства върху тези пазари в няколко основни направления: стимулира се търсенето на традиционни финансови продукти и услуги както и създаването на нови такива; изискванията за разкриване на ключова информация се изменят според потребността на потенциалните участници; стимулира се конкуренцията на финансовите пазари, което се отразява благоприятно върху ефективността на разходите на предлагащите финансови продукти и услуги и върху цената им за участниците; нараства комплексността при предоставяне на финансови продукти и услуги; регулацията се насочва според потребността от защита на инвеститорите в общия контекст на концепцията за защита на потребителите в дадена страна.

Индивидите могат да окажат значително въздействие върху икономиката на дадена страна, тъй като в качеството си на нетен доставчик на средства в макроикономически аспект те са непосредствено свързани с икономическия растеж в дългосрочна перспектива и допринасят за растежа на brutния вътрешен продукт в краткосрочен хоризонт. Това изисква в основата на конкретни политически решения да са икономическите постулати за съчетаване стимулите за текущото потребление с насърчаване на дългосрочните спестявания и инвестиции на индивидите и домакинствата. От гледна точка на спестяващите и инвестиращите обаче целите могат да бъдат различни: подобряване на личното и на семействата им благосъстояние в бъдещ период; създаване на предпоставки за поддържане на определен жизнен стандарт при реализиране на социалноосигурителни рискове, водещи до загуба на трудови или нетрудови доходи; стартиране на собствен бизнес или покриване на разходи за образование. Следователно дългосрочните последици от неефективността от управлението на средствата на индивидите и техните домакинства поради недостатъчна финансова грамотност могат да имат неблагоприятно отражение върху макроикономическото развитие, върху индивидите и техните семейства, а ако е върху значителна част от населението, това може да изисква адекватни мерки на социалната политика.

- *тенденцията на нарастване отговорността на индивидите за собственото им благополучие;*

Поради ограничаването на публичните разходи и повишената сложност на финансовите пазари в съвременните пазарни икономики нараства отговорността на индивидите за собственото им благополучие. Рискът от осъществяването на финансови дейности, а следователно и в определена степен риска за благоденствието на отделните индивиди и домакинства се носи от самите тях, което повишава отговорността им и необходимостта те да имат задълбочени финансови знания, подплатени с познания за прилаганите цифрови технологии, с оглед личната им защита срещу тези рискове. Отсъствието на финансова грамотност се свързва обикновено с недобри индивидуални финансови решения, свързани с вложения на капиталовите пазари и спестявания, с участие в капиталови пенсионни схеми, прекомерна задлъжнялост към банки (поради необслужване на големи кредити) и т.н. (Данева, И., 2016)

- *прилагане на риск базиран надзор върху финансовите институции и пазари;*

Ако се разгледат показатели, характеризиращи развитието на пазарите на банкови и небанкови продукти и услуги, ще се установи, че прилагането на благоразумността като регулативен принцип при институционалните инвеститори не само не се ограничава, но и при доброволните форми на спестяване е водещ. Тенденциите на постепенно преминаване към надзор, базиран на риска, означава промяна в концепцията на надзорната дейност, при която за участниците на тези пазари е особено важно да обосноват аргументирано инвестиционните си решения и да „разчитат“ сигналите на пазара. Прилагането на риск базиран надзор води до нарастване значимостта на разкриването на достатъчна за вземане на инвестиционно решение информация за инвестициите и за свързаните с тях рискове, а също така и на съответното равнище на финансова грамотност за анализ на тази информация.

- *разкриването на публично достъпна достоверна информация с оглед инвестиционни решения и засилване на информационната асиметрия;*

Една от основните цели на регулаторната рамка в сферата на финансовото посредничество е осигуряването на възможно най-пълна и изчерпателна информация с правен и финансово-икономически характер за осигурените лица с цел вземане на информирано инвестиционно решение. Регулаторните изисквания за разкриване на информация трябва да включват минимално необходимата информация, която дава възможност за равен старт при вземане на решение за инвестиране. Затова и представяната информация трябва да бъде в най-голяма степен обективна, разбираема, понятна за лицата, да се изчислява по общоприет начин (вкл. показателите за доходност и риск) и да не въвежда в заблуждение нейните потребители. Вземането на информирано инвестиционно решение се предопределя от финансовата грамотност, от склонността към риск на индивида, етапа от неговия жизнен цикъл, придобитите практически умения в т.ч. и тези за прилагане на отделни цифрови приложения.

Обективно съществуващата информационна асиметрия между участниците на финансовите пазари е възможно да се засили поради фактори, някои от които са споменати по-горе. Нейното ограничаване е важно за благосъстоянието на домакинствата и за икономиката на страната като цяло и е „вписано“ в регулативната рамка, но съвсем не се изчерпва с нея. В условия на разнообразяване както на финансовите институции, така и на предлаганите от тях инвестиционни възможности, финансовата грамотност допринася за ограничаване на информационната асиметрия и следва да е „постоянно развиваща се“ като включва не само познаване на продуктите и услугите, но и на разходите и рисковете,

свързани с тях, при вземането на информирано решение, както и на начините за участие на финансовите пазари.

- *иновации на финансовите пазари, свързани с цифровите технологии и новите бизнес модели;*

От една страна, развитието на информационните технологии (дигитализацията) в съвременния свят дава възможност за пряк и бърз достъп до финансови продукти и услуги, а също така и до информация на нарастващ брой хора без значение в кой регион се намират в страната или в чужбина. От друга страна дигитално активните потребители на финансови продукти и услуги могат да повишават финансовата си грамотност чрез новите и разнообразни възможности на цифровите технологии. Поради трудностите за адекватна регулация на нетрадиционните канали на дистрибуция обаче технологичните иновации увеличават рисковете от измама, на които могат да са изложени индивидите. Затова идентификацията на допълнителните рискове, с които са свързани дигиталните финансови продукти и услуги, следва да е неразделна част от повишаването на финансовата и дигитална грамотност. Съчетаването на финансовите познания с познаването на цифровите технологии е съществен фактор, обуславящ инвестиционното поведение на индивидите в съвременния свят.

- *трайните тенденции на застаряване на населението и потребността от развитие на регионите;*

Застаряването на населението е обективно протичаща тенденция в световен мащаб и се превръща все повече в предмет на широк политически дебат поради многостранното му отражение върху всички аспекти на живота в периода на двойния екологичен и цифров преход. Инвестирането във финансови знания, умения и компетенции на хората представлява част от ответните действия на предизвикателствата, свързани със застаряването на населението (ЕС, 2021, р.5). Финансовата грамотност за възрастни разкрива възможности за обоснован избор на информация, инструменти и пазари при широка достъпност на финансовите пазари, продукти и услуги посредством цифровите технологии, за преодоляване на информационната асиметрия и оценка на риска от тяхна страна. Цифровата свързаност подпомага отдалечените райони да получат достъп до качествено финансово образование и до финансовите пазари.

- *провежданата държавна политика за повишаване на финансовата грамотност.*

Нарастването на финансовата грамотност е последователна политика в съвременните пазарни икономика, максималната ефективност от която изисква пълна съгласуваност и правилно балансиране на отговорностите на отделните държавни институции, на мениджмънта на банковите и небанкови институции и на индивидите. Държавните институции имат решаващо място при формулиране и осъществяване на политиката за повишаване на финансовата грамотност. Съчетаването на провежданата политика с адекватна регулация и надзор ще доведе в крайна сметка до положително въздействие върху публичните и личните финанси. За да се увеличи финансовата грамотност на населението е важно да се определят основните насоки.

Всички тези фактори обуславят инвестиционното поведение на индивида и разумните от негова гледна точка финансови решения. Затова информираността, знанията, уменията и нагласите на инвеститорите дефинират финансовата им грамотност и поведението им на финансовите пазари с крайна цел постигане на финансово благополучие чрез вземане на

правилните за тях инвестиционни решения. При това за различните видове инструменти, използвани за спестяване, е необходимо различно равнище на финансови познания и умения. Може да се посочи, че индивидуалните участници на финансовите пазари все още имат да наваксват, докато институционалните инвеститори, които „по занятие” управляват „чужди” пари, не само следят и прилагат иновациите на пазарите и дигиталните трансформации, но и се стремят да ги прогнозират. Липсата обаче на основни финансови познания не дава възможност на индивидите да участват на финансовите пазари, разгледани в най-широк смисъл, независимо дали пряко или чрез институционални инвеститори, с ясното разбиране на действията си и на последствията от тях, а непознаването на цифровите приложения на дигиталните технологии ограничава техния достъп до информация, продукти и услуги.

Проблемни аспекти на финансовата грамотност при иновации посредством цифровизация и нови бизнес модели

Най-често иновациите посредством цифровизацията във финансовия сектор се свързват с т.нар. Финтех (Fintech) технологии. За инвеститорите обаче тези разработки представляват най-новата еволюция на процес на структурно развитие, свързан с либерализацията на ограниченията за навлизане на частния капитал в сектора на финансовите услуги през 80-те и 90-те години на миналия век.

„Финтех“ се свързва с бързото развитие на финансовите услуги, които до голяма степен се движат от цифровите технологии, но за този термин не е налице точно практико-приложно дефиниране. В някои случаи Fintech е синоним на фирми, предоставящи някоя от основните технологии или услуги, и често се свързва само със стартиращи компании. Имплицитното предположение обаче, че финтех фирмите са стартиращи компании, пренебрегва голям брой утвърдени доставчици на финансови услуги, които прилагат тези нови цифрови технологии или предлагат подобни услуги. В други приложения на понятието не се откроява цифровата технология от финансовите услуги, към които тя се прилага. Освен това повечето дефиниции насочват към нови технологии, иновации, а уточнението на „нови технологии“ често пропуска иновациите, които разчитат на съществуващи технологии, като цифрови и мобилни плащания. По същия начин, фокусът върху технологиите потенциално пренебрегва разработките, свързани повече с иновациите в бизнес моделите, като например появяващите се платформи (P2P) peer-to-peer (децентрализирани платформи, при които две лица си взаимодействат-споделят достъп до файлове и периферни устройства - директно без необходимост от централен сървър или посредничеството на трета страна).

Понятието Fintech се разглежда като: включващо „финансиране, осигурено от нови технологии“ (EU Parliament, 2016); иновации във финансовите технологии (US National Economic Council, 2014); цифрово активирани финансови иновации (FSB, 2017); „нововъзникващи цифрови технологии, възприети във финансовата индустрия“; нововъзникващи иновации, включващи използването на цифрови технологии за предоставянето на финансови услуги (OECD, 2017). Определението на Financial Stability Board (FSB) за „цифрово активирана финансова иновация“ взаимнообвързва обективно различните иновации със съответната им икономическа функция, но не разграничава иновативните технологии като например преносимите устройства и иновации във финансовите услуги (например електронната търговия). Ако целта е да се обхванат всички финансови иновации, резултативни от използването на цифрови технологии, тогава повечето дефиниции ще бъдат недостатъчни.

Определението, използвано от Международната организация на комисиите по ценни книжа (IOSCO) за „разнообразие от иновативни бизнес модели и нововъзникващи технологии, които имат потенциала да трансформират индустрията на финансовите услуги“ (IOSCO, 2017), изрично признава както нововъзникващите технологии, така и новите бизнес модели, но не признава връзките между двете. Предложената от тази международна организация дефиниция поставя на една основа финансовите приложения и новите технологии, без да признава както приложенията на данни и анализи към застраховането или значението на цифровите валути, захранвани от блокчейн технологията, приложенията за плащанията, така и определени нови технологии, които могат да се използват от доставчиците на финансови услуги като например използването на биометрична технология в приложения за киберсигурност.

Очевидно е, че нито една от тези дефиниции и класификации не признава всички прилагани приложения на цифровите технологии към финансовите услуги. Освен това липсва използването на технология за подобряване на ефективността на вътрешните процеси, съответствието с нормативните изисквания и комуникациите, а включването на такива приложения в дискусията за променящата се финансова среда е необходимо. Финтех разграничава появяващите се нови технологии, техните приложения и цифровата обработка в сферата на финансовите услуги и най-подходящите аспекти, които са повлияни от тези тенденции. Заедно с това въздейства върху широк спектър от проблеми: цели на финансовата политика, включително структура и стабилност на пазара; защита на потребителите; финансово образование и финансова грамотност. Може да се твърди, че като цяло Fintech включва не само прилагането на нови дигитални технологии към финансовите услуги, но и разработването на бизнес модели и продукти, които разчитат на тези технологии и по-общо на цифрови платформи и процеси.

Недостатъците на дефинициите Fintech подчертават необходимостта от разработване на по-всеобхватна рамка, която да помогне за ориентиране като цяло относно проблемите на цифровизацията на финансовите услуги. Освен задължителното разбиране на отделните цифрови технологии следва да познава и отражението им върху бизнес моделите, организационните процеси и т.н.

Прилагането на нови цифрови технологии се отразява чувствително върху ключови аспекти на финансовите дейности и услуги. Дигиталните технологии в сферата на финансите са свързани с приложения в редица финансови дейности: плащания, планиране, кредитиране и финансиране, търговия и инвестиции, осигуряване и застраховане, сигурност, операции и комуникации. Те могат да бъдат представени по следния начин:

Финансови дейности и услуги/дигитална технология	Плащания и услуги	Консултации и планиране	Инвестиране и търговия	Заемане и финансиране	Застраховане и осигуряване	Сигурност	Оперативност	Комуникации
Distributed ledger Technologie(DLT) или блокчейн	x	x	x	x	x	x	x	x
Big data (Бази)	-	x	x	x	x	x	x	x

данни)								
Internet of things (IoT)	-	-	-	-	x	-	-	x
Cloud computing (облачни системи)	-	-	-	x	-	-	x	-
Artificial intelligence (AI) Изкуствен интелект	-	x	x	-	x	-	-	x
Biometric technologie (Биометрични технологии за разпознаване)	-	-	-	-	x	x	-	-
Augmented/Virtual reality (Разширена/виртуална реалност)	-	x	x	-	-	-	0	x

Видно е, че в сферата на финансовите услуги в посочените по-горе дейности се прилагат няколко нови и нововъзникващи дигитални технологии като: блокчейн или (Distributed ledger Technologie-DLT), обработка на големи бази данни (Big Data), интернет(Internet of things-IoT), облачни системи (Cloud computing), изкуствен интелект (Artificial intelligence-AI), биометрични технологии за разпознаване (Biometric technologie) и разширена/виртуална реалност (Augmented/Virtual reality).

Знанията на потребителите на финансови услуги за въздействието и последиците от прилагането на цифрови технологии в съответната сфера може да се осъществи в следната последователност:

- запознаване с дадена технология;
- разглеждане на приложенията на съответната технология и на засегнатите от тях аспекти в сферата на финансовите продукти и услуги;
- разглеждане на конкретно/конкретни приложение/приложения на дадена технология;
- характеристика на въздействията на конкретното/конкретните приложение/приложения и на последиците от прилагането им;
- анализ на въздействията на конкретните дигитални приложения – например отражението върху киберсигурността, и как тези промени се съчетават с поставените конкретни финансови цели.

Текущият напредък в телекомуникациите и компютърните технологии има особено силно въздействие върху трансформацията на финансите в следните основни направления: значително подобряване на качеството и скоростта на обработка; намаляване на разходите за информация и за транзакции. Тези промени резултират както при доставчиците, така и при потребителите на финансови продукти и услуги. Прилагането на тези нови и нововъзникващи технологии в сферата на финансовите услуги е с потенциал за въздействие и върху

финансовата среда – бизнес модели, продуктов дизайн, конкуренция, оперативна ефективност, посредничество, достъпност, ангажираност на потребителите, скорост, автоматизация, анализи, поверителност и прозрачност, риск по отношение на цифровата сигурност. Тъй като технологичните иновации повишат ефективността, те ще продължат да водят до значителни промени в начина, по който работят доставчиците на финансови услуги и ще имат значителни последици (свързани с цената и сигурността на услугите) за финансовите потребители, включително микро- и малките предприятия.

Запознаването с технологичните иновации може да се започне с договарянето на покупко-продажба на финансови продукти. Известно е, че финансовите транзакции могат да се осъществяват на двустранна или многостранна основа, пряко между контрагенти или чрез пазари, или непряко посредством финансово посредничество. Последното е процес, включващ дейности по създаването на продукти и услуги и дейности по разпространението им до крайни потребители и в широк смисъл технологичният прогрес (включващ техническите аспекти на цифровизацията и иновациите на Fintech) влияе върху редица негови страни. „Икономиката” на процеса на финансово посредничество се променя под въздействието на развиващите се цифрови „производствени” функции, въплътени в цифрови продукти и продавани по цифрови канали.

Комбинираният ефект от дерегулация и прилагане на цифрови технологии изменя конкуренцията при създаването и дистрибуцията на финансови продукти, води както до резултатно използване на информацията с оглед разработване на персонализирани продукти към определена целева клиентска група така и/или до навлизане на нови конкуренти вкл. нетрадиционни с по-гъвкави условия и подобро качество.

Бързото нарастване на електронни канали за доставка позволява на финансовите институции достъп до нови клиенти без необходимост от физическо присъствие. Заедно с това потребителите са все по-осведомени не само относно финансовите продукти и услуги, но и относно технологиите, така че чувствително се ограничават вида и броя на дейностите, които е потребно да се осъществят в непосредствена физическа близост до доставчика. Тази тенденция се прилага отдавна при оборотите на едро, но за оборотите на дребно тя е в процес на утвърждаване поради широкия достъп до интернет и до други електронни канали за доставка. Паралелно с растежа на ролята на технологиите финансовата грамотност помага на потребителите за: по-адекватното разбиране на финансовите пазари, продукти и услуги; намаляване на разходите за търсене; за по-лесното и по-бързо получаване на информация за алтернативни продукти и услуги и за техните доставчици.

Предоставяната на участниците на финансовите пазари информация трябва да е коректна, ясна, неподвеждаща и да е достатъчна за вземане на информирани решения. Затова дигитално активната част от населението трябва да е и финансово грамотна, за което е нужно да се разработят и изпълняват специално създадени за дигитална среда образователни програми. Това следва да се съпътства с установена и променяща се регулаторна рамка така, че интересите на потребителите на финансови услуги при използването на новите технологии и технологични решения да бъдат по-ефективно защитени.

Заклучение

Усвояването на базисни финансови познания започва от образователната система, развива се чрез информация, предоставяна посредством различни комуникационни канали –

интернет страници, медии, организиране на курсове и семинари, срещи с потенциалните инвеститори, в процеса на покупко-продажбата на продуктите и услугите, и т.н., посредством които се разширяват знанията относно методически и практически аспекти на предлаганите финансови продукти и услуги.

Факторите, обективизиращи засилващата се взаимовръзка между финансовата грамотност и финансовите пазари, са засилващото се участие на индивидите на тези пазари, нарастването на отговорността на индивидуалите инвеститори за собственото им благополучие и прилагането на риск базиран надзор, разкриването на информацията и информационната асиметрия, иновациите на финансовите пазари и застаряването на населението и потребността от развитие на регионите, следваните държавни политики за повишаване на финансовото образование и грамотност.

Измежду тези фактори следва да се открие дигитализацията на финансовите продукти и услуги, която е един от основните канали за повишаване на финансовата грамотност сред различните групи на обществото, но и изисква определено равнище на финансови знания. Съвременните иновации във финтех имат пряко и косвено въздействие и продължават да водят до структурни промени във финансовите пазари. Тези процеси са от решаващо значение за осъществяването на икономически реформи, за реализирането на иновации в т.ч. чрез дигитализацията и реализирането на концепцията за устойчиви и отговорни инвестиции.

Използвана литература

1. Данева, И.(2016). Капиталовото осигуряване за адекватни и устойчиви пенсии. С., 135-137
2. EU Parliament (2017). Report on FinTech:the influence of technology on the future of the financial sector. (2016/2243(INI),8-9.
www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=COMPARL&reference=PE-597.523&format=PDF&language=EN&secondRef=01
3. ЕС.(2021). Зелена книга относно застаряването на населението.
<https://op.europa.eu/bg/publication-detail/-/publication/d918b520-63a9-11eb-aeb5-01aa75ed71a1>
4. FinTech Issues Group Interim (2017). Understanding the Digitalization of Financial services:a Framework for regulators. p.3,
[www.oecd.org/document/DAF/CMF\(2017\)6/en/pdf](http://www.oecd.org/document/DAF/CMF(2017)6/en/pdf)
5. IOSKO (2017). Research Report on Financial Technologies (Fintech),p.2
www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOFD554.pdf
6. OECD (2005). Recommendation on Principles and Good Practices for Financial Education and Awareness. Recommendation of the Council,p.3.
<https://www.oecd.org/finance/financial-education/35108560.pdf>
7. OECD (2017). Digital Economy Outlook
<https://www.oecd.org/digital/oecd-digital-economy-outlook-2017-9789264276284-en.htm>
8. US National Economic Council (2014).Reports.
<https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/obamawhitehouse.archives.gov/files/documents/A%20Framework%20for%20FinTech%20FINAL.pdf>

E-COMMERCE MARKETING OF AGRICULTURAL PRODUCTS IN BULGARIA

Natalia Stoyanova

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract: The Internet economy has become a major theme of economic growth in the 21st century. The Internet and related technologies are leading the rapid development of economy and trade, surpassing traditional business activities and giving full play to their greatest advantages in daily life. The emergence of e-commerce has opened a new era, which “destroys” the traditional mode of operation and has a great impact on the production, operation, and marketing of enterprises. No enterprise or industry can ignore the changes brought by e-commerce.

Keywords: Bulgaria E-Commerce Marketing, Agricultural Products

I. INTRODUCTION

Bulgaria acceded to the European Union (EU) in 2007 and follows EU directives and regulations pertaining to food safety, quality, and standards. This report outlines applicable legislation regarding U.S. food-product exports to Bulgaria, particularly those rules which differ from EU legislation. This report should be read in conjunction with the U.S. Mission to the EU’s (USEU) Office of Agricultural Affairs’ (OAA) EU FAIRS 2019 report. Additional updates and other relevant information can be found on the FAS Europe’s website. New amendments to the Food Law have been considered by the Cabinet since December 2017. For political and other reasons, this legislation was delayed until the middle of 2019. Post expects that the Parliament will renew its work on the Food Law amendments after January 2020. It is likely that the revised Food Law will be discussed in the Parliament along with another new legislation, the Agricultural and Food Supply Chain Act. The Food Law amendments and the Agriculture and Food Supply Chain Act would effectively deepen Bulgaria’s harmonization with the EU. Post expects that both laws will be voted by the Parliament by March 2020.

This study proposes²⁹ an online marketing model of agricultural products based on deep learning crown model (ICM), which uses two-layer automatic coding network to capture samples. The labeled sample set is used to extract the classification features of unlabeled training samples; BP is used to adjust the parameters of the whole network, get the best parameters of the loss function, and realize the dynamic classification and prediction of online sales of agricultural products. A depth weighted K-means clustering algorithm based on an enhanced depth clustering neural network is proposed to realize telecom customer segmentation. This algorithm solves the problem that the traditional K-means algorithm is sensitive to starting the clustering center, further improves the grouping performance, and can be easily extended to large scale data. Comparative experiments show that the clustering algorithm is superior to other mainstream clustering algorithms in customer segmentation and can provide strong information support for resource planning operators, which fully shows the practical significance of the system. An improved depth

²⁹ Hui Yang, Zhuohang Zheng and Chu Sun, 2022/ E-Commerce Marketing Optimization of Agricultural Products Based on Deep Learning and Data Mining Computational Intelligence and Neuroscience Volume 2022, Article ID 6564014, 11 pages <https://doi.org/10.1155/2022/6564014>

neural network (DNN) model SDNN is proposed in the literature. The parallel calculation based on GPU shows that by establishing the model and implementing the algorithm without affecting the prediction effect, the training time of SDNN prediction model is reduced by about 73.28%, and the efficiency of DNN calculation is further improved

1. Theoretical Basis

Deep Learning. The research on online sales prediction of agricultural products involves the application of information science pattern recognition in the field of e-commerce. As for the research on commodity sales prediction methods, the research at home and abroad is mainly based on the analysis and comprehensive prediction of commodity sales prediction related methods, such as gray theory, artificial neural network, and time series. Such methods have low prediction accuracy when dealing with a large amount of data, and such models usually lack long-term effectiveness and scalability.

E-Commerce Marketing of Agricultural Products

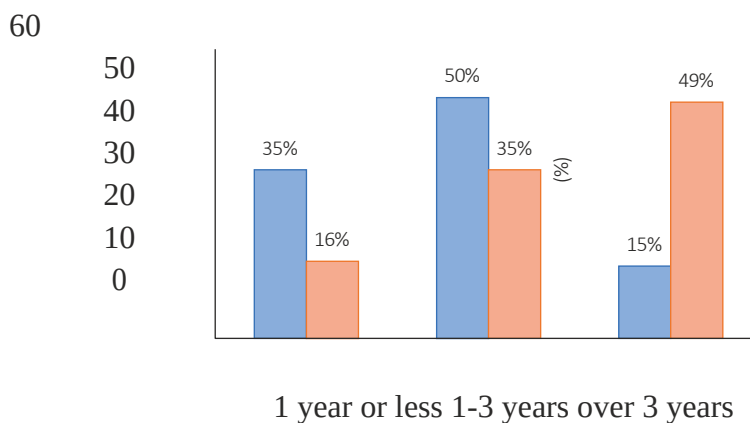

Figure 1: Basic information of Current Situation of E-Commerce Marketing of Agricultural Products

Good customer service attitude, short web response time, and website interface have attracted consumers' attention to ensure that customers will not have "running orders." If consumers are familiar with a brand, they will continue to pay attention to the brand. If there is a demand, the brand will be the first choice, and consumers will conditionally look for the brand and buy it. As shown in Figure 1, the number of search clicks is directly proportional to the number of followers, and the total click-through rate of each promotion and the conversion rate of concerned brands will also increase. Therefore, companies with a large number of collections may not conduct multiple transactions for customers. The survey shows that some consumers will continue to browse stores after collecting goods. If they find products with lower prices, more discounts, and better evaluation, they will give up collecting and focus on another product.

Second, after investigation, the problems of agricultural products existing in rural e-commerce mainly include the high price of agricultural products, poor quality of agricultural products, low brand awareness of agricultural products, few types of agricultural products, and insufficient after-sales service level. Among them, the survey proportion of low quality of agricultural products and low brand awareness of agricultural products ranks first and second, as

listed in Table 3. It can be seen that in the process of e-commerce of agricultural products, the quality and brand of e-agricultural products are now the most prominent problems.

Through the survey, it is found that the 330 rural e-commerce stores surveyed rely on the e-commerce marketing income of agricultural products every year.

2. Problems in E-Commerce Marketing of Agricultural Products.

The survey found that rural online stores often have some problems that are unfavorable to the e-commerce

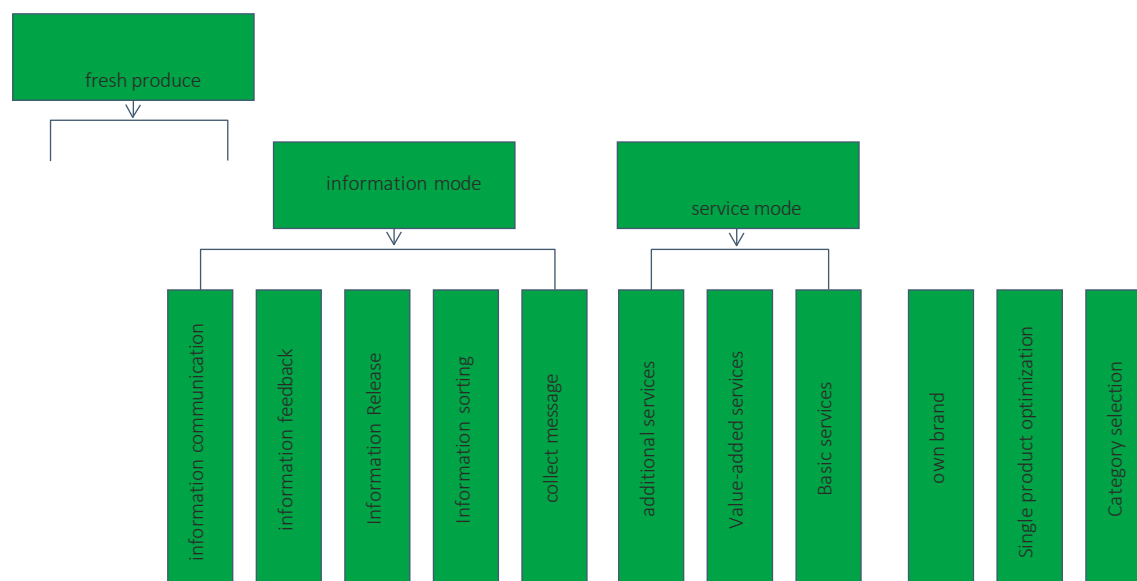

Figure 2: Basic layer operation strategy.

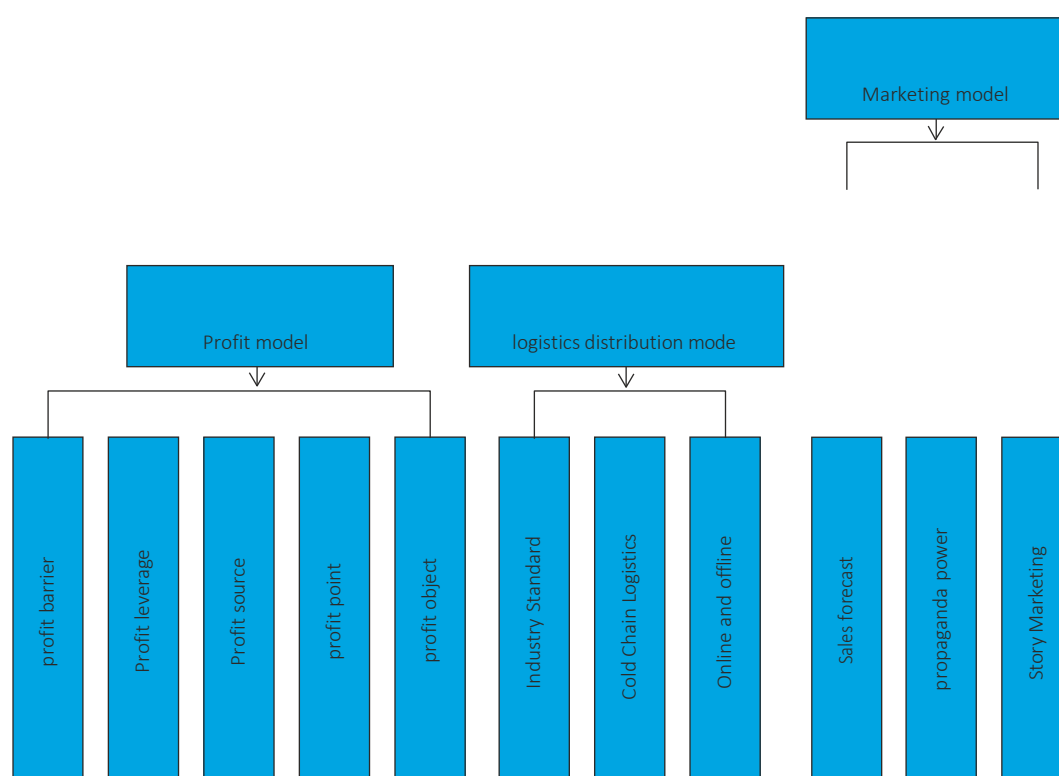

Figure 3: Core layer operation strategy.

3. Relevant Competent Authorities

The Ministry of Agriculture and Foods (MinAg) controls imports of food products for human consumption, animal feed/ingredients and live animals not intended for direct human consumption through the BFSA. Food safety is the responsibility of BFSA, which coordinates the food and feed chain control. BFSA remains the competent authority on official control on all food imports, exports, and manufacturing with the exception of bottled water (mineral, spring, and table water). The BFSA website lists all relevant regulations, documents, certificates, tariffs, registers, and any other information, including links to the EU regulations.

Since 2016, the Risk Assessment Center has operated as an independent agency under direct supervision of the MinAg. It is responsible for risk assessment and management and works directly with the European Food Safety Agency.

Country of Origin Labeling (COOL)

In the EU, COOL is mandatory for beef, pork, poultry, veal meat, sheep and goat meat, fruit and vegetables, eggs, wine, honey, olive oil, fishery and aquaculture products, and EU-certified organic products. In Bulgaria, COOL, per the current Food Law, is mandatory for almost all food products.

On May 29, 2018, the EC published Implementing Regulation 2018/775, which introduces mandatory dual-origin labeling when a country of origin is given or visually implied on the label of a food product but the origin is not the same as that of its primary ingredient. See USEU GAIN report “Commission Briefing on New Origin Labeling Rules”. Detailed information on COOL is provided in the USEU GAIN report “The EU’s Country of Origin Labeling Policy” and on the FAS/USEU website as well as on FoodDrink Europe (EU Food and d Drink Industry Confederation) Guidance on the Origin Indication of the Primary Ingredient (2019).

Language Requirements

Article 15 of FIC regulation 1169/2011 stipulates that the mandatory information should be provided in “a language easily understood by the consumers of the Member States where the food is marketed.” Bulgarian is the official language in Bulgaria.

The currently debated Food Law in Bulgaria is likely to have more detailed requirements regarding translations of mandatory labeling information and how the labels in Bulgarian (usually as stickers) should be placed on the product in order to make the mandatory original label visible. Specific rules on the use of stickers to provide mandatory labeling information are not included in FIC regulation 1169/2011. According to the EC’s FAQs on the Application of Regulation 1169/2011 document, “labels should not be easily removable so as to jeopardize the availability or the accessibility of the mandatory food information to the consumer.”

Trademarks

In the EU, trademarks can be registered at the national, regional or EU level. Commission Implementing Regulation 2018/626 sets out detailed rules on application procedures. Commission Delegated Regulation 2018/625 sets out procedural rules on opposition and revocation of EU trademarks. Trademarks registered at the national level are protected in the respective state. Applications for registering under the Community Trademark Register must be submitted to the Patent Office of Bulgaria (see contact information below under Annex I).

A trade mark can be registered also at the EU-level as a “Community Trade Mark” at the Office for Harmonization in the Internal Market. A Community Trade Mark gives the owner protection in all EU Member States with one single registration. Additional information on EU

trade mark criteria can be found on the EC's website and the previous OAA Sofia's FAIRS Narrative 2018 report for more information

Designation of Origin and Protected GIs

Some food product names considered as generic terms in the United States (*e.g.* feta, parmesan) are protected under EU law. In July 2018, the EC presented a proposal on EU accession to the "Geneva Act of the Lisbon Agreement on Appellations of Origin and Geographical Indications." Membership would allow the EU to force protection of all its GIs among all contracting parties to the Lisbon Agreement.

For more information see USEU GAIN report "EU Prepares to Join Lisbon Agreement on Geographical Indications".

CONCLUSIONS

The main conclusions of the report are several:

- The rapid development of e-commerce has affected various social industries, from traditional electronic products and clothing to daily necessities and food. At present, more and more industries are affected by the Internet, and the depth of the impact is becoming greater and greater.
- At the same time, the state is also gradually increasing its support for e-commerce of agricultural products. Fresh green products and delicious food from all over the country can be delivered to the door through the e-commerce platform. The convenience of e-commerce of agricultural products can stimulate consumers to consume and further increase the sales of rural online stores.
- This study takes the data of rural online stores in a county as the research object, adopts the methods of literature retrieval, case analysis, problem investigation, and data analysis, and puts forward an optimization scheme of e-commerce agricultural products marketing based on relevant theories, in combination with in-depth learning and data mining technology, thus it will be helpful to e-commerce agricultural product marketers.

REFERENCES

- [1] S. H. Alsamhi, O. Ma, M. S. Ansari, and Q. Meng, "Greening internet of things for greener and smarter cities: a survey and future prospects," *Telecommunication Systems*, vol. 72, no. 4, pp. 609–632, 2019.
- [2] Z. Huang and M. Benyoucef, "From e-commerce to social commerce: a close look at design features," *Electronic Commerce Research and Applications*, vol. 12, no. 4, pp. 246–259, 2013.
- [3] Bulgarian Association of Food and Beverage Industries
- [4] A. V. Barenji, W. M. Wang, Z. Li, and D. A. Guerra Zubiaga, "Intelligent E-commerce logistics platform using hybrid agent based approach," *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, vol. 126, no. 1, pp. 15–31, 2019.
- [5] Bulgarian Association for Modern Trade
- [6] X. Xu, C. L. Munson, and S. Zeng, "The impact of e-service offerings on the demand of online customers," *International Journal of Production Economics*, vol. 184, pp. 231–244, 2017.
- [7] J. Wang, S. Yang, and Y. Wang, "The crawling and analysis of agricultural products big data based on jsoup," in *Proceedings of the 12th International Conference on Fuzzy Systems and Knowledge Discovery (FSKD)*, pp. 1197–1202, IEEE, Zhang-jiajie, China, August 2015.

[8] H. Xu, K. Li, and G. Fan, “Novel model of e-commerce marketing based on big data analysis and processing,” in Proceedings of the 2017 International Conference on Computer Network, Electronic and Automation (ICCNEA), pp. 80–84, IEEE, Xi’an, China, September 2017.

[9] X. Meng, “Studying on construction programs of the platform of agricultural E-commerce,” in Proceedings of the Workshop on Intelligent Information Technology Application (IITA 2007), pp. 354–357, Zhang Jiajia, China, December 2009.

[10] N. Coombs, “What is an algorithm? Financial regulation in the era of high-frequency trading,” *Economy and Society*, vol. 45, no. 2, pp. 278–302, 2016.

[11] G. Ilieva, T. Yankova, and S. Klisarova, “Big data based system model of electronic commerce,” *Trakia Journal of Science*, vol. 13, pp. 407–413, 2015.

[12] Sarov, A. (2019). KNOWLEDGE OF THE ECONOMIC EFFECT OF BIOLOGICAL METHODS APPLICATION IN AGRICULTURE. INTERNATIONAL Scientific Agricultural Symposium „Agrosym 2019” (10) (Jahorina) Book of Proceedings [Elektronski izvor] / X International Scientific Agriculture Symposium „Agrosym 2019”, Jahorina, October 03 - 06, 2019; [editor in chief Dušan Kovačević]. - East Sarajevo: Faculty of Agriculture, 2019 Način pristupa (URL): Регистар. ISBN 978-99976-787-2-0, pp.- 1123 - 1128.

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

DIGITALIZATION AND DEVELOPMENT OF DIGITAL QUALITY OF LIFE IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA

TOACA Zinovia, COLESNICOVA Vlada

Academy of Economic Studies of Moldova

Abstract. One of the strategic goals of the development of different countries is to improve the quality of life of the population. This scientific paper analyses the main trends in the development of digital quality of life in the Republic of Moldova. In the Republic of Moldova, as well as in all developed and developing countries, the sale of wearable electronic devices is increasing. More and more so-called wearable devices with built-in sensors, displays and other digital technologies are appearing. The emergence of miniature and inexpensive sensors and LED modules has triggered a real race among technology giants and startups offering wearable devices in the form of clothes, shoes, jewelry, accessories, even contact lenses and stickers. The analysis of this research based on information from national and international scientific research, data from the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova, data from national and international Reports. Also, this article presents data from various world analytical companies about global volume of wearable electronics market. According Statista Platform, aprox. 139 million wearables were shipped worldwide in fourth quarter of 2022 alone, representing an increase compared to the previous years and aprox. 492 million wearable units, such as: smartwatches, fitness monitors, smart wearables, head-mounted displays and many other devices were sold in 2022 alone. The following research methods were used in the presented work: economic analysis, logical, monographic, synthesis, comparative analysis, etc.

Key words: information technology, internet accessibility, digital state, e-government, wearable electronic devices, national programs, Republic of Moldova

Introduction. In the end of the 1990s, the world started talking about the digital economy. More than 30 years have passed since then and digitalization has become a usual phenomenon for everyone. Today, digitalization is applied in everyday life, in production, at work, in government structures, and in business. For example, in the home, many people often use such a digital system as an alarm system. A special sensor monitors whether there are strangers in the apartment, and if they are detected, it signals to the console to the duty officer. Almost everyone has smart devices at home, of which there are already more than 26 billion units worldwide.

At the state level, digitalization is also being implemented particularly actively. This is expressed through the reduction in the number of paper carriers and bureaucracy in the processing of documents. Statements and passports can now be ordered through an application, and all data can be stored and updated there.

The choice of technology for a particular enterprise or business depends on why digitalization is being performed, what goals need to be achieved.

Several key areas of digital transformation can be identified:

- Developing a new digital business model.
- Creation of digital goods and services.
- Product lifecycle management.

- Automated collection, storage and processing of information.
- Implementation of digital design.
- Managing production processes and supply networks.
- Performing administrative functions.

The main purpose of this research is to analyze the level of digitalization and main trends in the development of digital quality of life in the Republic of Moldova and the market of modern electronic devices that make our lives better and quality. The following research methods were used in the presented paper: induction and deduction, synthesis, logical, monographic, comparative, economic analysis of the statistical data and grouping method.

International analysis. According to analytical company Statista Platform, about 139 million wearable devices were shipped globally in the fourth quarter of 2022, up from previous years, and a total of about 492 million wearable devices such as: smart watches, fitness monitors, smart wearable devices, overhead displays and many other devices were sold in 2022 [1]. In the period 2014 - 2022, the number of total wearables device unit shipments worldwide increased in 17 times (Figure 1).

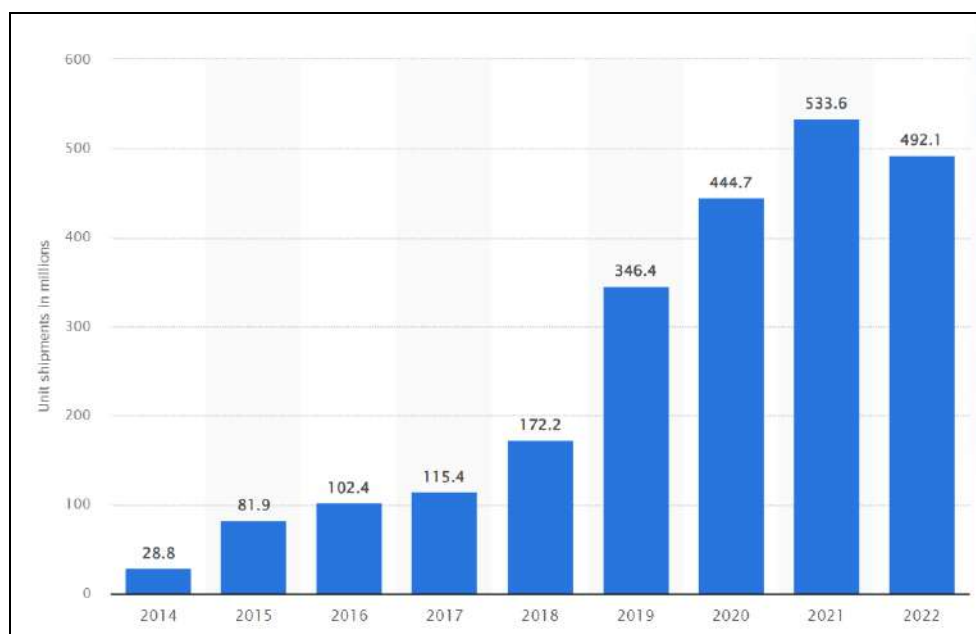

Figure 1. Total wearable device unit shipments worldwide 2014-2022

Source: Statista Platform [1]

According to data from platform Statista, Apple is the leading manufacturer in terms of global wearable device shipments, with total shipments totaling more than 46 million units in the fourth quarter of 2022. Fitbit was overtaken by Apple and Xiaomi in 2017, and was acquired by Google in 2021. Apple is currently the largest manufacturer of wearable devices, accounting for 29.7% of the market in 2022. With the launch of the Apple Watch into the consumer market in April 2015, the tech company has rapidly increased its share of the smartwatch market, which was previously led by Samsung. Apple shipped about 146.3 million devices in 2022 [1] – (Figure 2).

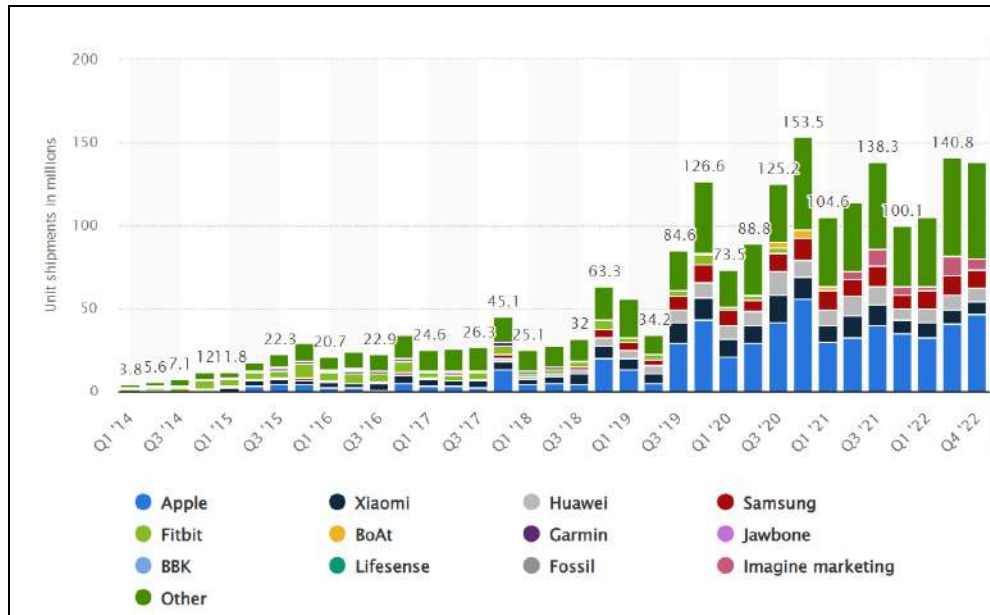

Figure 2. Wearables unit shipments worldwide by vendor from 1st quarter 2014 to 4th quarter 2022(in millions)

Source: Statista Platform [1]

The Apple iPhone has become the sales leader among smart phones, covering 20% of the global market, and in some countries all 50%. By 2023, 14 lines of i-phones have been released, with a division into consumer and professional models. Many people become appreciated Apple gadgets because of constantly improving technologies and designs, others - because of the extraordinary ideas of the brand, but most appreciate iPhone because of its ability to provide everything a user needs and even more.

Digital quality of life devices. The priority areas for information technologies are: self-directed wearables electronic (healthcare), smart-house, environment. But the biggest penetration of information technology is in the medical field and it affects everyone. They promise new methods for preventing, diagnosing, and controlling diseases, as well as new drugs and technology for tracking and treating ailments. For instance: the global *smart watch* market is segmented on the basis of operating system (Watch OS, Wear OS, other operating systems), display type (AMOLED, PMOLED, TFT LCD), application (personal care, medical, sports), and geography. *Fitness-bracelet* is a gadget that, in most cases, is worn on the arm and has built-in sensors that track activity throughout the day, including: number of steps, heart rate, sleep, calories burned, etc. It is not a piece of jewelry, but a tool to monitor your health. The basis of any fitness bracelet is an accelerometer - a sensor that detects when you move. A *glucometer* is a device for measuring blood glucose levels and today this device is electronic in 90% of cases. A *contact lens-based diagnostic device* allows a biosensor to be placed in close proximity to eye tissue and to use tear fluid, which is known to reflect pathophysiological changes in certain systemic and eye diseases, to monitor diabetes. Biochemical reading technology for biomarkers in tears is rapidly evolving, allowing future diagnostic contact lenses to incorporate either electrochemical or optical reading technologies.

Apple Inc. pioneered the digital health platforms ResearchKit, HealthKit, and CareKit, which support physicians, medical research, and the development of health-related apps in a variety

of ways: Autism & Beyond tracks signs of autism in a child, EpiWatch forecasts epileptic attacks, and more. Developed by experts from Oxford, Yale and other scientific and medical centers.

National analysis. Today, in the Republic of Moldova, as well as in all developed and developing countries, the sale of wearable electronic devices is increasing. With the entrance in the country the Global companies as Apple, Xiaomi, Huawei, Samsung, the sales of wearable electronic devices began to grow rapidly.

At the same time, the country itself is a producer of electronic equipment and electronic devices. The tradition of electronic equipment manufacturing has long prevailed in the Republic of Moldova. Moldova has historically had a strong school of electronics, which was actively invested in by the Soviet government in the late 1980s. Known as the third largest supplier of electronic equipment in the former Soviet Union, with more than 170 companies and 16000 employees, the electronics industry is one of the most promising industrial sectors in the country in terms of contribution to GDP and job creation. The wide range of Moldovan companies' products covers hardware and software, electronic components and devices, smart meters, printed circuit boards, micro- and nanoconductors, design and manufacturing of electronic devices, nano- and micro-wire sensors and much more [5].

The electronics produced in Moldova are exported to numerous countries on almost all continents. For example, Moldovan Company ADD Grup has exported more than 7 million smart meters to 27 countries. The company is one of the pioneers of electronics in Moldova, successfully develops and manufactures „smart” meters to measure the consumption of electricity, water and a number of other utilities. At the same time, Moldovan smart meters are among the most reliable and efficient in the demanding European market [5].

The success of this sector is ensured by a solid engineering foundation, which includes: education and professional formation, specialized colleges and excellence centers, as well as higher education institutions, including the Technical and State Universities of Moldova and the Academy of Economic Knowledge of Moldova. The curricula of schools, colleges and professional universities are under constant supervision of the government and the needs of the whole industry, ensuring that they meet the needs and standards of the sector. Moreover, the availability of a dual system of education allows companies to use skilled labor at an affordable price.

The information and communication technologies industry in the Republic of Moldova has a dynamic growth due to high market demand, competition and consolidation of efforts of all participants. It annually generates about 7% of the country's gross domestic product, with the total revenue amounting to about 15 billion MDL. Over the last 5 years, the communications market has grown to competition and dynamic growth, positioning the electronic communications country among the leaders in the measurement of high-speed Internet, availability, and more recently in the availability of gigabit Internet. In 2015-2020, the information technology sector is becoming the engine of information and communication technologies industry growth in Moldova, with a fourfold increase in growth, outpacing the telecommunications sector. A dedicated policy and legislative framework for the information technology and digital industry has played a central role in its remarkable and dynamic development [4].

The implementation in the country of such Strategies as: „ Electronic Moldova „, in 2005, „Digital Moldova 2020”, „e-Transformation” programs, Information Security Strategy of the Republic of Moldova 2019-2024, other policy documents, have led to the creation of a solid infrastructure with a coverage of 99% of the population with Internet access, half of the users of

public services access services electronically, 127 out of 662 public services are accessible electronically. The ICT sector has become a driver of development, overtaking traditional industries such as the wine industry in terms of export volume - the share of ICT services exports reached 5% of total trade or 23.8% of total services exports [4].

Moldova's rank in DQL index. The Global Digital Quality of Life (DQL) index 2023 calculated for 117 countries in the world and covering 92% of the world's population. Index is analyzing the impact of five basic pillars: internet accessibility, connection quality, e-infrastructure, digital security, and e-government. In 2023 the top of the DQL index is Israel followed by France, Finland, Denmark, Luxemburg, Spain, Estonia, Austria, Switzerland, Singapore, Sweden, Netherlands, Lithuania.

Digital Quality of Life index 2023, indicates the growth of digital quality of life in the Republic of Moldova in 2023 compared to previous years (in 2022 the indicators were the same). Moldova ranks 54th out of 117 countries in the world and 33rd in Europe out of 38 countries, with the index unchanged compared to 2022. In 2023, Moldova ranks 30th for Internet affordability, 29th for Internet quality, 76th for e-infrastructure, 52nd for e-security and 69th for e-government.

Digitization policies in the Republic of Moldova. In 2023, the Government of the Republic of Moldova approved the Digital Transformation Strategy of the country for 2023-2030. This important event, held in September 2023, is an important milestone as this Strategy reflects a comprehensive vision of the country's digital development. The document consolidates the vision of the country's digital development until 2030 and confirms the authorities' determination to build a modern society oriented towards citizens and in line with the European integration agenda.

The main objectives of the strategy focus on contributing to the sustainable development of the country by:

- Developing a digital society;
- Developing a sustainable and competitive information and communication technology sector;
- Creation of an innovative and sustainable digital economy;
- Creation of an efficient, intelligent and transparent digital state;
- Creating an accessible, secure and inclusive digital environment;
- Strengthening the image of the Republic of Moldova as a digital nation.

The implementation of the Strategy requires joint efforts of all parties involved: public institutions, private sector and civil society. Public services in the Republic of Moldova will be rethought and transformed to ensure fast and inclusive access for citizens. In the coming years, the government will have to strengthen measures to ensure a secure cyberspace, develop the digital economy, and strengthen society-wide knowledge and skills to utilize digital interactions between institutions, citizens, and the business environment.

The approval of the Digital Transformation Strategy for 2023-2030 is an important step towards a better future for the Republic of Moldova. It reflects the country's commitment to moving closer to international standards and adopting best practices in the digital sphere.

The Strategy was the result of a common effort of the Government of the Republic of Moldova, national and foreign experts of the United Nations Development Program (UNDP) in Moldova. The institutions that form the core of the country's digital transformation, namely the e-Government Agency, the Public Services Agency, the Information Technology and Cyber Security Service, were also involved.

References:

1. STATISTA: Total wearable device unit shipments worldwide 2014-2022. <https://www.statista.com/statistics/437871/wearables-worldwide-shipments/>
2. COLESNICOVA V., DOGA V. *The influence of information technologies on improving people's quality of life: global experience*. În: Conferința Internațională Științifico-Practică „Creșterea economică în condițiile globalizării”; ed. a XV-a, 15-16 octombrie 2021. Chișinău: INCE, 2022, vol. 2, - 426 p., pp. 353-360. ISBN 978-9975-3529-6-3
3. COLESNICOVA V., DOGA V. *The digital quality of life in the world: the assessment and comparative analysis*. În: Conferința Internațională Științifico-Practică „Creșterea economică în condițiile globalizării”, Ediția a XVI-a, 12-13 octombrie 2022, pp.386-390 <https://doi.org/10.36004/nier.cecg.IV.2022.16.23>
4. Digital Transformation Strategy of the Republic of Moldova for 2023-2030 / Strategia de transformare digitală a Republicii Moldova pentru anii 2023–2030 (STDM 2030). <https://particip.gov.md/ro/document/stages/anunt-privind-initierea-elaborarii-strategiei-de-transformare-digitala-a-republicii-moldova-pentru-anii-20232030-stdm-2030/9355>
5. ЕШАНУ В. Электронная промышленность Молдовы открывает перспективу для молодых людей. Логосс-пресс №14 (1420) 15 Апреля 2022. http://logos.press.md/1420_04_1/

ИНТЕГРИРАНО УПРАВЛЕНИЕ НА ВРЕДИТЕЛИТЕ

Теодора Илиева

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Анна Карова

Аграрен университет

Резюме: Стратегиите за интегрирано управление на вредителите комбинират информация от всички приложими инструменти за наблюдение, за да се вземат добре мотивирани решения относно методите за контрол на вредителите. Като използват комбинация от методи, фермерите могат точно да оценят натиска от вредителите, да предприемат навременни интервенции и да сведат до минимум употребата на химически пестициди, като същевременно поддържат производителността на културите и устойчивостта на околната среда.

Ключови думи: екологични подходи, безопасни храни, мониторинг, биологичен контрол, биоагенти, ИРЗ

INTEGRATED PEST MANAGEMENT

Teodora Ilieva

University of Agribusiness and Rural Development

Anna Karova

Agricultural University

Abstract: Integrated pest management strategies combine information from all applicable monitoring tools to make well-informed decisions about pest control methods. By using a combination of methods, farmers can accurately assess pest pressure, take timely interventions and minimize the use of chemical pesticides while maintaining crop productivity and environmental sustainability.

Key words: ecological approaches, safe foods, monitoring, biological control, bioagents, IPM

ВЪВЕДЕНИЕ

Контролът на неприятелите по растенията е необходим както за запазване на продоволствената сигурност, така и за осигуряване на жизнеспособни доходи на фермерите за тяхното производство. В същото време е необходимо обаче да се сведат до минимум рисковете за хората, нецелевите организми и околната среда. Такъв подход, използващ естествени методи, когато е възможно, и химически пестициди като крайна мярка, е известен като „интегрирано управление на вредителите”.

Интегрирано управление на вредителите включва рационалното прилагане на комбинация от биологични, биотехнологични, химични, физични, агротехнически и селекционни мерки, като използването на химични продукти за растителна защита е ограничено до определен минимум, необходим за поддържане на популацията от вредители и загубите от тях, в граници под прага на икономическа вредност.

Според Организацията по прехрана и земеделие (FAO), Интегрираното управление на вредителите (Integrated Pest Management, IPM) означава използване на всички видове техники и мерки за растителна защита, които възпрепятстват развитието на популациите от вредители, като същевременно свеждат до минимум риска за човешкото здраве и околната среда.

Интегрираната растителна защита включва регулиране и поддържане популациите на вредните видове на такова ниво, при което те не нанасят икономическа вреда, при максимално запазване на естествените и полезни организми. Наличието на известна численост от вредни организми е предпоставка за устойчивост на агробιοценозата и за повишаване нивото на нейната саморегулация. Продуктите за растителна защита са все още неизменна част от съвременните технологии при отглеждане на земеделските култури. За да се ограничи дялът на химичния метод в растителната защита, е необходимо употребата на продуктите за растителна защита да става само при доказана необходимост. Важно условие за вземане на правилното решение са определените прагове на икономическа вредност (ПИВ) при основните неприятели по земеделските култури.

Поради силно намаления брой на регистрираните продукти за растителна защита и изискването за минимална употреба на пестициди, а оттам намаляване на пестицидните остатъци в растителната продукция, почвата и околната среда, се търсят и разработват методи и средства - алтернативи на химическия метод за борба с вредителите, които да се включат в системите за интегрираното управление на вредителите - селектиране на устойчиви на болести и неприятели линии и сортове земеделски култури, търсене и развитие на нови генетични източници на устойчивост, приложение на агротехнически мероприятия, биоагенти, ентомопатогени, синтетични феромони, биоинсектициди, инертни материали и други нехимични методи за борба (Barzman et al, 2015; Lefebvre et al, 2015; Gross & Gündermann, 2016).

Нежелателните ефекти от химичната борба налагат решенията на проблемите, свързани с контрол на вредителите, да се развият в друга посока, а именно към интегрирано управление на вредителите. То съчетава много методи като проучвания на екосистемите и условията на средата, увеличаване на генетична устойчивост на растенията и подходящи селскостопански практики, като същевременно минимизира употребата на пестициди. Устойчивото селско стопанство определя тази борба като най-добрият възможен вариант за в бъдеще, тъй като тя гарантира прибиране на максимум реколта, при намаляване на разходите, без увреждане на околната среда и без риск за здравето на хората, като допринася за по-успешна търговия и устойчива икономика в земеделието. Интегрирано управление на вредителите трябва да се извършва паралелно с организацията на правилното използване на пестициди. Употребата им трябва да е регулирана, включително търговията, като се гарантира безопасно прилагане и обезвреждане на остатъчни пестициди, особено тези, които са силно токсични и устойчиви.

Съществен проблем на системите за интегрирано управление на вредителите, които са практикувани повече от 30 години, е тяхната зависимост от и преодоляването на влиянието на синтетичните пестициди (Vereijiken, 1989), тъй като тези пестициди биха неутрализирали потенциалните допълващи подходи.

Неприятелите по земеделските култури намаляват добивите, увеличават разходите (свързани с методите за контрол и управление) и това води до използване на пестициди,

което от своя страна има като резултат нарушаване на съществуващите системи за интегрирана растителна защита (Vreysen et al, 2007; Abrol et al., 2014). От друга страна нарастващото търсене от страна на потребителите на продукти, произведени в условията на хранителна сигурност и безопасност на околната среда има за резултат използване на по-малки количества синтетични пестициди, намаляване на границите на допустими остатъчни вещества в продукцията и промяна в регулаторната рамка, която благоприятства екологично безопасните подходи за контрол.

Общи принципи на интегрираното управление на вредителите

Общите принципи и практики на интегрираната растителна защита могат да бъдат обобщени както следва:

- Предпазването от вредители и/или тяхното ограничаване се постига или подпомага основно чрез:

- ✓ сеитбообращение на културите;
- ✓ провеждане на подходящи агротехнически мероприятия (например предварително подготвяне на разсадните лехи, време и гъстота на сеитба, подсяване, оптимално разстояние между културите, противоерозионни обработки, санитарни мерки и резитби);
- ✓ използване на подходящи устойчиви/толерантни сортове растения и на стандартни/сертифицирани семена и посадъчен материал;
- ✓ прилагане на балансирано торене, варуване, практики за напояване и дренаж;
- ✓ предотвратяване разпространението на вредни организми чрез прилагане на санитарни мерки (например чрез редовно почистване на машините и на оборудването);
- ✓ опазване и поддържане на полезните организми (например чрез прилагане на подходящи растителнозащитни мерки или чрез използване на екологични инфраструктури във или извън обработваемите площи).

- Вредителите се наблюдават с подходящи методи и средства. Такива методи следва да включват научнообосновани системи за предупреждаване, прогнозиране и ранно диагностициране.

- На базата на резултатите от наблюдението се взема обосновано решение дали и кога да се прилагат мерки за растителна защита. Определящ фактор при вземането на решения са утвърдените прагове на икономическа вредност. Преди третиране по възможност се вземат предвид праговете на икономическа вредност, конкретните площи, култури и климатични условия.

- Устойчивите биологични, физически и други нехимични методи се предпочитат пред химичните методи, когато осигуряват задоволително равнище на контрол на вредителите.

- Прилаганите продукти за растителна защита трябва да бъдат селективни по отношение на целта и да имат минимални странични ефекти върху здравето на хората, полезните организми и околната среда.

- Трябва да се ограничава употребата на продукти за растителна защита и други форми на намеса до необходимата степен, например да ползва по-ниски дози, намален брой третираня или частично третиране (например ленточно или огнищно), когато прецени, че степента на риск за културата е приемлива и не се увеличава опасността за изграждане на устойчивост към вредителите.

- Когато има опасност от създаване на устойчивост, но опазването на културата изисква нееднократно прилагане на продукти за растителна защита, за да се запази ефективността на продуктите, трябва да се прилагат наличните стратегии срещу развитието на устойчивост. Това може да включва употребата на няколко продукта за растителна защита с различни механизми на действие.

- На базата на данните за употребените продукти за растителна защита и данните за наблюдението на вредителите се установява доколко са успешни прилаганите мерки за растителна защита.

Прилагането на интегрираното управление на вредителите е свързано като цяло с намаляване на рисковете и на въздействието от употребата на пестициди върху здравето на хората и околната среда, чрез постигане на баланс между екологичните и икономическите нужди при употреба на продукти за растителна защита.

Ползите от интегрираното управление на вредителите са свързани главно с производство и предлагане на пазара на безопасна и качествена растителна продукция, намаляване на разходите на земеделските производители за продукти за растителна защита, поддържане на стабилни агро-екосистеми, запазване и обогатяване на биологичното разнообразие на територията на стопанството. Интегрираното управление на вредителите позволява на земеделските производители да управляват нападението от неприятели по икономически целесъобразен и екологичен начин. Повишаването на интереса на земеделските производители към интегрирания начин на производство на растения и растителни продукти допринася и за улеснен преход към биологично производство. Важна полза е и предотвратяване появата на резистентност на вредителите към продуктите за растителна защита.

Интегрирано производство на растения и растителни продукти

Интегрираното производство е сертифицирана система за качество за производство на земеделски култури, която поддържа опазването на околната среда, чрез интегрирано управление на вредителите и намаляване на използването на препарати за растителна защита. За разлика от биологичното земеделие, което силно ограничава употребата на препарати за растителна защита или минерални торове, при интегрираното производство те могат да се прилагат, но при определени условия. Интегрираното производство използва напредъка в технологиите при отглеждането и защитата на земеделските култури и съчетава различни методи и средства за управление на вредителите.

Интегрираното производство на растения и растителни продукти в България се извършва в съответствие с Наредба № 9 от 26 февруари 2021 г. за интегрирано производство на растения и растителни продукти и контрола върху интегрираното производство. В частност наредбата урежда реда и начина за интегрирано производство на растения и растителни продукти чрез прилагане на специфичните принципи за интегрирано управление на вредителите, осъществяване на контрол върху интегрираното производство на растения и растителни продукти, предоставяне на консултантски услуги за интегрирано управление на вредителите и контрола върху тях и регистрация на земеделски стопани, които извършват интегрирано производство на растения и растителни продукти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите, които се очакват от прилагането на интегрирано управление на вредителите, са намаляване на рисковете при растителната защита от въздействие върху здравето на хората и околната среда чрез постигане на баланс между екологичните и икономическите нужди при употреба на комплексни решения. Последица от това ще е производството и предлагането на пазара на безопасна и качествена растителна продукция.

Спазването на принципите на интегрирано управление на вредителите подпомага ограничаването на употребените продукти за растителна защита до необходимия минимум и прилагането на алтернативни подходи или методи за растителна защита. Това ще спомогне и за преминаване към биологично производство в селското стопанство. Други положителни резултати са предотвратяване появата на резистентност на вредителите към продуктите за растителна защита, намаляване на разходите и постигане на устойчиво производство.

Придържането към препоръките за интегрирано управление на вредителите може да доведе до сериозни предимства за съвременните земеделски производители. То стимулира производството на безопасна и качествена растителна продукция и води до понижаване на

разходите на фермерите за растителна защита. Освен това поддържа биологичното разнообразие и здравето на околната среда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abrol, D. P. [ed.]. (2014). Integrated Pest Management: Current Concepts and Ecological Perspective. Academic Press, San Diego, California, 561 pp. ISBN 978-0-12-398529-3.
2. Barzman, M., P. Bàrberi, A. N. E. Birch, et al. (2015). Eight principles of integrated pest management. *Agron. Sustain. Dev.* 35, 1199–1215. <https://doi.org/10.1007/s13593-015-0327-9>.
3. Gross, J., G. Gündermann. (2016). Principles of IPM in Cultivated Crops and Implementation of Innovative Strategies for Sustainable Plant Protection. In: Horowitz, A., Ishaaya, I. (eds) *Advances in Insect Control and Resistance Management*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-31800-4_2
4. Lefebvre, M., S. R. H. Langrell, & S. Gomez-y-Paloma. (2015). Incentives and policies for integrated pest management in Europe: a review. *Agron. Sustain. Dev.* 35, 27–45 <https://doi.org/10.1007/s13593-014-0237-2>
5. Vereijken, P. (1989). From integrated control to integrated farming, an experimental approach. *Agriculture, ecosystems and Environment*, vol. 26, Issue 1, pages 37-43.
6. Vreysen, M. J. B., A. S. Robinson, J. Hendrichs, P. Kenmore. (2007). Area-Wide Integrated Pest Management (AW-IPM): Principles, Practice and Prospects. In: Vreysen, M.J.B., Robinson, A.S., Hendrichs, J. (eds) *Area-Wide Control of Insect Pests*. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6059-5_1
7. https://food.ec.europa.eu/plants/pesticides/sustainable-use-pesticides/integrated-pest-management-ipm_en
8. Наредба № 9 от 26 февруари 2021 г. за интегрирано производство на растения и растителни продукти и контрола върху интегрираното производство <https://dv.parliament.bg/dvweb/showmaterialdv.jsp?idmat=156381>
9. <https://www.fao.org/pest-and-pesticide-management/ipm/integrated-pest-management/en/>

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

ВЛИЯНИЕТО НА ESG ФАКТОРИ ПРИ ОПРЕДЕЛЯНЕТО СПРАВЕДЛИВАТА СТОЙНОСТ НА КОМПАНИИТЕ

Стефани Андреева

Нов български университет

Резюме: В доклада се разглеждат предизвикателствата, свързани с интегрирането на ESG (екологичните, социалните и управленските) фактори при определянето на справедливата стойност на компаниите. Въпреки нарастващото признаване на влиянието им, стандартизирането на тези показатели остава съществена пречка. Докладът изследва проблемите свързани с надеждността на данните, липсата на единни стандарти за отчитане и различните методологии, които възпрепятстват обосноваността на оценките. Разгледани са евентуалните възможности за преодоляването на тези предизвикателства, което е от решаващо значение не само за инвеститорите, които се стремят към етични инвестиции, но и за гарантиране на надеждността и ефективността на интегрирането на ESG факторите при определянето на справедливата стойност на компаниите.

Ключови думи: ESG, етични инвестиции, справедлива стойност, оценяване

THE IMPACT OF ESG FACTORS IN DETERMINING THE FAIR VALUE OF COMPANIES

Stefani Andreeva

New Bulgarian University

Abstract: The report examines the challenges of integrating ESG (environmental, social and governance) factors in determining the fair value of companies. Despite growing recognition of their influence, standardization of these indicators remains a significant obstacle. The report explores issues related to the reliability of data, the lack of unified reporting standards and the different methodologies that hinder the validity of the valuation. It also discusses potential opportunities to overcome these challenges, which is critical not only for investors seeking to invest ethically, but also to ensure the reliability and effectiveness of integrating ESG factors in determining companies' fair value.

Keywords: ESG, ethical investments, fair value, valuation

Въведение

В съвременната бизнес среда на компаниите се налага да насочват своето внимание към съпътстващите ги фактори, които излизат извън рамките на стандартните финансови показатели. Факторите, класифициращи се като ESG (environmental, social and governance – екологични, социални и управленски) са пример за такива, които макар и да имат нефинансов характер се превръщат в ключови при взимане на инвестиционни решения в последните години. Тези екологични, социални и управленски аспекти от една страна

отразяват рисковете, пред които са изложени компаниите, но от друга играят роля като индикатор за устойчивото им развитие в дългосрочен план. Акцентът, който те поставят, не е ограничен само до инвеститорите, но също така и до служителите, потребителите, а и обществото като цяло. Признак за тяхната привлекателност от страна на инвеститорите е нарастването на активите, управлявани от фондове, прилагащи критерии за устойчиво инвестиране, като глобалните активи на устойчивите фондове възлизат на 2,5 трлн. долара към декември 2022 г., в сравнение с 1,7 трлн. долара към декември 2020 г. (Morningstar, 2023). Очакванията са тези тенденции да се задържат и институционалните ESG инвестии в световен мащаб да се увеличат до 33,9 трлн. щатски долара през 2026 г., от 18,4 трлн. щатски долара през 2021 г., което ще съставлява 21,5% от управляваните активи (PWC, 2022). Това налага да се обърне внимание на влиянието на ESG факторите върху стойността на компаниите, която касае както „етичните“ инвеститори, така и мениджмънта на компаниите, тъй като от негова гледна точка предприемането на действия в посока отразяването на такива фактори означава допълнителни инвестиции. Тези инвестиции поставят и следващия въпрос – оправдани ли са те и какъв ще бъде финансовият им ефект. Целта на този доклад е да разгледа влиянието на ESG факторите в процеса на определянето справедливата стойност на компаниите и възможностите за тяхното интегриране в оценяването. За постигането на тази цел са анализирани предизвикателствата и трудностите, които могат да възникват в този процес, и са въведени предложения и препоръки за подобряването му.

Влияят ли ESG факторите на стойността на компаниите?

За да се отговори правилно на този въпрос, трябва първо да бъде изяснено какво е съдържанието на ESG факторите. Зад съкращението ESG стоят думите екологично (environmental), социално (social) и управленско (governance). Тези три думи през последните години налагат на мениджърите отговорност по отношение на ангажираността им към обществото. Екологичните фактори касаят начина, по който една компания управлява ресурсите си и емисиите. Социалните фактори са свързани с отношенията между компанията и заинтересованите страни —клиенти, служители, и дори обществото като цяло. Тук попадат трудовите стандарти, разнообразието на служителите по отношение на пол, раса и др., отношенията с клиентите и общността. Управленските фактори са свързани с корпоративното поведение и включват управлението и интегрирането на останалите два фактора. Нарастването на значението на ESG при компаниите е толкова значително, че се наблюдават и тенденции за налагане на политики за възнаграждения на изпълнителните директори, които са обвързани с резултати, свързани с ESG (Cohen, 2022). Въпреки това, по отношение на бизнеса, основните въпроси винаги са свързани с финансовите резултати. Чисто имиджовото отражение може да има краткосрочен положителен ефект върху цените на акциите, но стойността в дългосрочен план се влияе основно от финансови показатели. Анализ от 2021 г. (Whelan et al., 2021) изследва над 1000 публикации, направени между 2015 и 2020 г., които се фокусират върху връзката между ESG инвестициите и финансовите резултати. Анализът показва, че 58% от статиите са установили положителна връзка, 8% - отрицателна, 13% - липса на връзка, а 21% - смесени резултати. Макар и над половината от публикациите да отчитат положителен ефект, то все пак мненията остават сравнително разнопосочни и това се дължи най-вече на трудностите и предизвикателствата, които създава пред инвеститорите и оценителите имплементирането на ESG факторите. Въпреки че част от

тях могат да бъдат измерени количествено е трудно да бъде изчислено монетарното им изражение. Например, може да бъде определено текуществото на служителите за една компания, но трудно може да бъде пресметнато отражението му в паричния поток. Аналогично въпросът може да се съотнесе и върху фактори, касаещи удовлетвореността на клиентите, разнообразието при подбора на служителите, влиянието на дейностите на компаниите върху околната среда или например, качеството на управлението. Съществуват и автори (Cornell and Damodaran 2020), които считат, че свързаните с ESG политики, които компаниите налагат за някои може да се окажат печеливши, докато при други това може да води до намаляване на стойността им. Cornell and Damodaran (2020) смятат, че инвестирането в „добри“ компании може да се изплати през преходните периоди, но това обикновено води до по-ниска възвръщаемост в дългосрочен план. Разнопосочните мнения, свързани с влиянието на ESG върху стойността на компаниите, налага по-задълбочен анализ на предизвикателствата, които възникват в процеса на оценяването, както и на възможностите за прилагането на факторите в някои от познатите модели за оценка.

Предизвикателства при интегрирането на ESG факторите в процеса на оценяване

Трудностите, които възникват в процеса на интегрирането на ESG факторите са разнообразни и са специфични при различните компании. На първо място голямо влияние оказва липсата на стандартизация. Не съществува универсален набор от показатели или стандарти за ESG. По тази причина различните организации могат да използват различни критерии и методологии за оценката им. Липсата на стандартизиране в отчитането на ESG данните води до нееднородност в начина, по който компаниите предоставят информация. Това затруднява процеса на събиране и обработка на данни, необходими за определянето на справедливата стойност. Всичко това води до несъответствия и предизвикателства при сравняването на компании, дори и от един и същ отрасъл. В последните години се наблюдава напредък в тази насока, като Международният съвет по стандарти за устойчивост (ISSB) изготви два стандарта, Международни стандарти за финансово отчитане (МСФО) S1 и S2, обхващащи общи ESG оповестявания, както и такива свързани конкретно с климата. Заедно тези стандарти имат за цел да усъвършенстват и унифицират процеса на отчитане на устойчивостта. В Европейския съюз съществуват и допълнителни нормативни актове за това. Европейската комисия прие Европейски стандарти за отчитане на устойчивостта (ESRS) на 31 юли 2023 г. с дата за влизане в сила 1 януари 2024 г. ESRS се състои от 12 стандарта, разделени в четири отчетни категории: общи, екологични, социални и управленски. Въпреки високата степен на сближаване между ECC и МСФО S1 и S2, съществуват някои ключови разлики, които налагат изискването дружествата да наблюдават двете рамки и съответно да оптимизират своите подходи. Докато МСФО S1 и S2 са рамки за отчитане, Директивата на ЕС по отношение на отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта (CSRD) е закон, чието влизане в сила е планирано за 2024 г. Различните регулации в различните юрисдикции, свързани с оповестяването и отчитането на ESG е допълнително предизвикателство при опитите за интегриране на ESG факторите в процеса на оценяване. Дружествата, опериращи в различни региони също се сблъскват с тези затруднения, защото трябва да спазват различни набори от правила и стандарти, което създава предизвикателства при осигуряването на последователност и съпоставимост, както на предоставената информация, така и при анализирането ѝ.

Предизвикателствата, свързани с качеството и наличността на данните води и до явления като така наречените „greenwashing“ и „impact washing“. Тези термини се използват, когато компаниите представят своите усилия в посока ESG в по-положителна светлина от реалната. Това може да бъде постигнато на база твърдения, които не са подкрепени от числа или са подкрепени от манипулирани такива. „Greenwashing“-а допълнително затруднява инвеститорите при анализирането на данните на компаниите и при разграничаването на истинските устойчиви практики от тези, които имат за цел единствено имиджов ефект върху компаниите и не са подкрепени от доказателства.

Факторите на ESG често са сложни и взаимосвързани. Например, екологичен проблем като изменението на климата може да има социални и управленски последици. Моделите за оценяване трябва да отчитат тези сложни взаимоотношения, чието точно количествено определяне може да бъде предизвикателство. Освен това стои и възможността подобряването на един социален фактор, да оказва лошо влияние върху екологичните фактори или обратното. Това допълнително създава трудности при моделирането на бъдещите парични потоци на компаниите и отчитане на влиянието на екологичните, социалните и управленските фактори върху тях. Много от аспектите на ESG са качествени по природа, което ги прави субективни и отворени за тълкуване. Понятия като „устойчивост“ и „отговорност“ могат да бъдат трудно дефинирани и измерени чрез конкретни показатели. Изборът на адекватни мерки за сложни и взаимозависими явления създава затруднения при прилагането на моделите за определяне на стойността на компаниите. Тежестта на отделните фактори също би била различна в различните индустрии, така например компания от индустрията, свързана с промишлеността може да показва по-ниски показатели по отношение на екологията в сравнение с технологична компания, но пък по-високи показатели във връзка със социалните и управленските фактори.

Факторите, свързани с ESG, често имат дългосрочни последици, докато финансовите пазари са по-скоро краткосрочно ориентирани. Моделите за оценяване трябва да балансират краткосрочната пазарна динамика с дългосрочното въздействие на ESG факторите. Така например, краткосрочните вълнения на пазара могат да дадат отражение върху бета коефициента на компаниите и от там съответна на нормата на дисконтиране, ако се приеме, че се използва модела за оценка на капиталовите активи при определяне цената на капитала. Това от своя страна може да доведе до неправилно подценяване или надценяване на дадена компания.

Един от основните проблеми все пак остава специфичността на индустриите и определянето на това, доколко те биха били засегнати от ESG факторите, както и кои конкретно следва да бъдат интегрирани в моделите за оценка. Някои отрасли могат да имат по-голям интерес към практиките, свързани с ESG. Едни отрасли могат да имат структурни предимства от включването на критерии за ESG в оценката спрямо други. Например, секторите свързани с технологиите, банковото дело и потребителските стоки биха били склонни да показват показатели над средното ниво, докато индустрии, свързани с промишлеността – по-ниски. По този начин може да се наблюдава подценяване на компании от тези индустрии от страна на инвеститорите, които използват инвестиционни критерии, свързани с ESG, или които представят високо ниво на ангажираност към тези критерии и съответно някои сектори могат да останат пренебрегнати, тъй като не са обект на „етични инвестиции“. Специфичността на индустриите и различията в ESG факторите, които оказват

влияние на стойността им, води до нуждата от индивидуализиране на използваните модели спрямо различните индустрии. В подкрепа на това твърдение е и разработеният от Bossec and Fouquaui (2020) индекс на зелените настроения, имащ за цел да оцени медийното отразяване на екологичните проблеми. Авторите достигат до заключението, че повишаването на медийното внимание към екологичните въпроси оказва отрицателно въздействие върху възвръщаемостта на акциите в секторите на енергетиката и производството, докато влияе положително върху недвижимите имоти и комуналните услуги. Според тях тези резултати са свързани с възприемането от страна на инвеститорите на определени отрасли като замърсители (особено промишления сектор) и продължаващия преход на други към нисковъглероден модел (електроснабдяване и недвижими имоти). Следователно, инвеститорите оценяват връзката между екологичните рискове и стойността по специфичен начин за отделните индустрии.

Въпросите, свързани с ESG, непрекъснато се развиват и имат динамичен характер. С течение на времето се появяват нови фактори и опасения, което изисква постоянни актуализации на моделите и методологиите за оценяване, за да се отрази точно променящата се среда. От друга страна регулациите, които влизат в сила предполагат по-голяма прозрачност при отчитането и оповестяването от страна на компаниите на въпроси, касаещи устойчивостта и ESG факторите, което би улеснило процеса на определянето справедливата им стойност.

Възможни решения за интегриране на ESG факторите при прилагане на метода на дисконтираните парични потоци (DCF)

Методът на дисконтираните парични потоци е един от основните при определянето справедливата стойност на компаниите. При него е възможно интегрирането на ESG факторите в нормата на дисконтиране или в паричния поток. Интегрирането на ESG в нормата на дисконтиране предполага компаниите, които имат слаби резултати по показателите на ESG, да имат средно по-висок рисков профил, съответно това да води до висока норма на дисконтиране и по-ниска стойност. Обратното важи за дружествата, които имат добри резултати по отношение на показателите за ESG. По този начин компаниите, които се представят по-добре в екологичен, социален и управленски аспект ще бъдат възнаградени от инвеститорите за това. Във връзка с интегрирането на ESG факторите чрез нормата на дисконтиране в последните проучвания се предлага нова рамка за модел за ценообразуване на капиталовите активи (CAPM), адаптиран към ESG (Pástor et al., 2021; Pedersen et al., 2021). Основният проблем при такъв подход и особено при използването на модела за ценообразуване на капиталовите активи е рискът от двойно отчитане. Ако дадена компания има по-висок рисков профил вследствие на по-лоши ESG фактори и този риск вече е широко известен на пазара, може да се твърди, че той вече е отразен в нейната дисконтова норма чрез по-висок бета коефициент на компанията (Bos, 2014). В такъв случай коригирането на нормата на дисконтиране би довело допълнително до несправедливо подценяване от страна на оценяващия. Предимството на интеграцията на ESG факторите в нормата на дисконтиране спрямо отразяването им в бъдещите парични потоци е най-голямо при фактори, които са трудни за трансформиране във финансови показатели и имат по-скоро качествен характер.

Друг начин за интегриране на ESG фактори в метода DCF е чрез коригиране на бъдещите парични потоци на компанията. Примери за това как те могат да окажат влияние

на паричните потоци са многобройни – чрез глоби или загуби от съдебни процеси при неспазване на определени екологични или трудови регулации, загуба на работна сила и затрудняване на работния процес, загуби от нарушена репутация. При един петролен разлив, например освен глоби, може да се стигне и до прекъсване на производството за известен период от време, както и до разходи за възстановяването му и осигуряването на мерки за безопасност. Всички тези примери оказват влияние върху бъдещите парични потоци, но въпросът е как те могат да бъдат коректно изчислени? Основното предимство на този метод е, че той принуждава инвеститора да превърне ESG факторите на компанията в бъдещи парични потоци и по този начин да се съсредоточи върху съответните съществени въпроси (Bos, 2014). Въпреки това трудности са налице и при тази концепция. Част от изброените примери се характеризират с ниска степен на вероятност от настъпване, а в същото време биха имали голямо отражение върху паричния поток, поради което е трудно да бъдат предвидени и да бъдат направени допускания във връзка с тях. Освен това остава въпросът и за факторите, които имат единствено качествен характер или количественият е трудно измерим.

Съществува и възможност за корекция на терминалната стойност на компанията чрез коригиране на дългосрочния темп на растеж, тоест корекция в следпрогнозния период. За да бъде използван този подход трябва да се приемат допускания, които са свързани с това, че ESG факторите не са временно явление. Така се надхвърлят краткосрочните финансови показатели и се признава, че устойчивите бизнес практики могат да повлияят на способността на компанията да генерира дългосрочни парични потоци (Bancel, 2023). Това би довело и до предимство за компании, които предоставят прозрачно и изчерпателно оповестяване на своите практики в областта на ESG, тъй като анализаторите биха били по-склонни да коригират техните терминални темпове на растеж в положителен план поради подробната отчетност.

Друга възможност за справяне с предизвикателствата, които ESG факторите създават пред инвеститорите са симулационно-базираните модели. Моделът на Gleißner and Ernst (2019) предполага анализ на всички рискове, които по някакъв начин могат да повлияят върху паричния поток на компаниите, като впоследствие тези рискове се агрегират с помощта на Монте Карло симулации и съответното получено стандартно отклонение се използва при определяне на нормата на дисконтиране. По този начин в анализа на риска могат да бъдат включени и рисковете, касаещи ESG факторите. Предимството на такъв подход при определянето на стойността на компаниите и интегрирането на ESG е, че този модел предполага задълбочено познаване на дейностите на компанията и на всички фактори, които биха оказали влияние върху тях, което е предпоставка за по-голяма достоверност и всеобхватност на оценката. Чрез симулационно-базираните модели могат да бъдат обхванати и фактори, които имат качествен характер, а освен това инвеститори и анализатори биха могли да адаптират оценките си към уникалните характеристики на отделните компании. Предизвикателствата при този тип модели основно са свързани с тяхната сложност и многокомпонентност, което затруднява процеса на оценяване.

Заклучение

В последните години интересът към устойчивостта и отговорното управление се превръща в ключов при взимане на инвестиционни решения. Докладът подчертава актуалността на интегрирането на ESG факторите при определянето стойността на

компаниите, която се обуславя от нарастващия интерес към етичните инвестиции. Въпреки това връзката между ESG и финансовото представяне на компаниите все още не е доказана категорично и не е постигнат консенсус в литературата по този въпрос. Това до голяма степен се дължи на разгледаните предизвикателства при интеграцията на тези фактори в оценката на компаниите, които са свързани с липсата на стандартизация, качеството и наличността на данните, сложността и взаимосвързаността между отделните фактори, субективния и качествения им характер, краткосрочните пазарни реакции към тях, регулаторните рискове, спецификите по отношение на отделните индустрии и динамичния характер, който имат тези проблеми. Възможните решения при интегрирането на ESG факторите при прилагане на метода на дисконтираните парични потоци са свързани с корекция в нормата на дисконтиране, в паричния поток и в терминалната стойност. Докато интеграция в нормата на дисконтиране се очертава да бъде по-подходяща при отразяване на качествени фактори, то при количествените са по-подходящи корекции на паричните потоци и терминалните стойности на темпа на растеж. В доклада е разгледана и възможността за използването на симулационно-базиран модел при отчитането на ESG факторите в оценката на стойността на компаниите, който макар и да е сложен за прилагане, дава възможност на инвеститорите да адаптират оценките си към уникалните характеристики на отделните компании. Бързо променящата се среда и нарастващото внимание от страна на инвеститорите към компании, които демонстрират ангажираност към ESG факторите, налага търсене нови и по-успешни модели или адаптиране на използваните досега за интеграцията на тези фактори при определянето на справедливата стойност на компаниите.

Използвана литература

1. Bancel, F., D. Glavas and G. Karolyi (2023). Do ESG Factors Influence Firm Valuation? Evidence from the Field, SSRN Electronic Journal
2. Bros, J. (2014), Using ESG Factors for Equity Valuation, CFA Institute Magazine
3. Cohen S, I. Kadach, G. Ormazabal, S. Reichelstei (2022). Executive compensation tied to ESG performance: International evidence, European Corporate Governance Institute – Finance Working Paper No. 825/2022, Journal of Accounting Research
4. Cornell B. and A. Damodaran (2020). Valuing ESG: Doing Good or Sounding Good?, The Journal of Impact and ESG Investing 1(1), p. 76-93
5. Gleißner, W. and D. Ernst (2019). Company valuation as result of risk analysis: Replication approach as an alternative to the CAPM - Business Valuation OIV Journal, 1, pp. 3-15.
6. Morningstar (2023). Global sustainable fund flows: Q4 2022 in review.
7. Pástor L., R.F. Stambaugh, L. A. Taylor (2021). Sustainable investing in equilibrium. Journal of Financial Economics. 142(2), p. 550-571
8. Pedersen L., S. Fitzgibbons, L. Pomorski (2021). Responsible investing: The ESG-efficient frontier. Journal of Financial Economics. 142 (2), p. 572-597
9. PwC (2022). Asset and wealth management revolution 2022: Exponential expectations for ESG, достъпен на <https://pwc.to/3xXde7o>
10. Whelan, T., T.V. Holt and C. Clark (2021). ESG and financial performance: Uncovering the relationship by aggregating evidence from 1,000 plus studies published between 2015-2020, NYU Stern Center for Sustainable Business, Rockefeller Asset Management

СЕКЦИЯ 3
ЗАПЛАХИ И ВЪЗМОЖНОСТИ НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА

SECTION 3
THREATS AND OPPORTUNITIES OF GLOBALIZATION

НЕКОНВЕНЦИОНАЛНИЯТ ТЕРОРИЗЪМ КАТО СРЕДСТВО ЗА ЗАПЛАХА И ПОСТИГАНЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИ ЦЕЛИ

Мирослав Мирчев

Военна академия „Г. Раковски“

Анотация: Докладът разглежда въпроси, свързани с използването на химически, биологични, радиационни и ядрени вещества от терористични организации или т.нар. неконвенционален тероризъм. Направен е анализ на факторите, които могат да повлияят на една терористична организация да използва методите и средствата на неконвенционалния тероризъм. Посочени са основните теории като: „Няма друга алтернатива“, „Религиозна вяра в божествения декрет“ и „Вяра в „края на дните“, които са идеологическа платформа на част от терористите. Анализирани са основните цели, които си поставят организациите, упражняващи неконвенционален тероризъм, като са посочени примери за използването на химическо оръжие от Ал Кайда и Ислямска държава в районите на Близкия изток и Централна Азия. Не на последно място е разгледано съдържанието на ядрения и биологичния тероризъм.

Ключови думи: неконвенционален тероризъм, ядрен тероризъм, биологичен тероризъм, Ал Кайда, Ислямска държава, оръжия за масово унищожаване, теория „Няма друга алтернатива“, теория „Религиозна вяра в божествения декрет“ и теория „Вяра в „края на дните“

THE UNCONVENTIONAL TERRORISM AS A MEANS OF THREAT AND ACHIEVEMENT OF POLITICAL GOALS

Miroslav Mirchev

Rakovski National Defense College

Abstract: The report has examined issues related to the using of chemical, biological, radiation and nuclear substances by terrorist organizations or the so-called unconventional terrorism. An analysis of the factors that can influence a terrorist organization to use the methods and means of unconventional terrorism has been made. The main theories as: “There is No Other Alternative”, “Religious Faith in Divine Decree” and “Faith in the “End of Days”, which are the ideological platform of some terrorists have been mentioned. The main goals set by the organizations engaged in unconventional terrorism have been analyzed, as well as examples of the use of chemical weapons by Al Qaeda and Islamic State in the Middle East and Central Asia. Last but not least, the content of nuclear and biological terrorism has been discussed.

Keywords: unconventional terrorism; nuclear terrorism; biological terrorism; Al Qaeda; Islamic State; Weapons of mass destruction; the “There is No Other Alternative” theory; the “Religious Faith in Divine Decree” theory; the “Faith in the “End of Days” theory.

Феноменът на съвременния тероризъм, в рамките на който се използват недържавни участници, може да бъде определен като насилие, насочено срещу граждански и военни обекти, с цел постигане на политически цели, чрез разпространение на страх и паниката сред населението. Началото на съвременния тероризъм датира от втората половина на XX век и е кулминация на процес, по време на който тероризмът непрекъснато се променя, оформя, възприема нови методи и използва нови технологии за осъществяване на терористични атаки с постоянно нарастващи щети. По време на този „еволюционен процес“, новите методи се утвърждават като норма и приемлив метод за извършването на атаки по целия свят, а впоследствие стават и генератор на нови вълни на тероризъм. Началото е поставено в края на 70-те години на миналия век с вълната от атаки за отвличане на самолети, последвана от вълната от самоубийствени атаки през 90-те и вълната от атаки, извършвани от „вълци единаци“ през първите години на новото столетие – феномена на „домашния тероризъм“, характерен за Европа и миграционните вълни, породени от гражданските войни в Сирия, Ирак, Северна Африка и Афганистан.

Освен традиционните средства за извършване на атентати, съвременните терористи, основно в лицето на „Ал Кайда“ и Ислямска държава (ИД), могат успешно да използват и нетрадиционни – химически, биологични, радиационни или ядрени (ХБРЯ) вещества за своите атаки. При този неконвенционален тероризъм, свързан е с използването на оръжията за масово унищожаване (ОМУ) и високи технологии (Mirchev 2005), атаките и ефектът от тях може да бъде определен като „ограничен“ или „неограничен“.

Ограничената неконвенционална атака се различава от обичайния терористичен акт само по използваните средства. Нейната цел е да причини множество жертви на мястото на нападението или в непосредствена близост до него, да се опита да привлече медии и общественото внимание към посланията и исканията на терористичната организация чрез предизвикване на достатъчен брой жертви и, в крайна сметка, да постигне определени, краткосрочни политически цели. Ограничена неконвенционална терористична атака може да бъде извършена чрез разпръскване на химическо вещество в затворено пространство, чрез замърсяване на хранителни и водни източници или чрез използване на експлозиви за разпръскване на радиологичен агент на предварително избрано място. Тази атака може да е свързана още и с атентати срещу обект, съхраняващ опасни вещества – военно или промишлено съоръжение.

За разлика от „ограничените“, *неограничените* атаки са предназначени да причиняват огромен брой жертви в големи жилищни, промишлени или цели географски райони за постигане на дългосрочни и трайни политически цели или промени в политическата система на държавата.

Независимо, че концептуалната основа на тези две категории атаки е различна, предизвиканият от тях ефект може да служи като лост за промяна на политическата реалност чрез сплашване, унищожаване на големи популации от населението или биосферата, замърсяване на обширни географски региони за продължителен период от време и т.н. Този тип атаки са в състояние да упражнят тежко психологическо въздействие върху обществото и напълно да подкопаят доверието на населението в правителството, институциите и утвърдените ценности.

Кои са факторите, които могат да повлияят на една терористична организация да използва формите и средствата на неконвенционалния тероризъм.

1. Промяна или преосмисляне на стратегията и тактиката на терористичната организация с цел издигане на своя авторитет, влияние и „тежест“ в района или държавата, в която действа, при което се използват предимствата на неконвенционалните атаки.

2. Страх от наказателни мерки, които могат да бъдат взети от държавата или международна коалиция след извършването на неконвенционална терористична атака, довела до смъртта на хиляди хора и замърсяването на обширни географски зони и области.

3. Опасения за намаляване на популярността или загуба на подкрепа сред населението, което симпатизира и поддържа съответната терористична организация. Това може да накара нейното ръководство да вземе решение за използване на ХБРЯ вещества за извършване на атаки.

4. Морални и етични съображения, с които някои от терористичните организации се опитват да рационализират своите атентати с употреба на ХБРЯ вещества, използвайки т.нар. „етична дилема“, убеждавайки субектите на атаката в нейната правота и справедлива крайна цел.

Другият основен въпрос, свързан с извършването на неконвенционални атаки, е кои терористични организации имат възможности, капацитет и мотивация да ги организират и проведат, както и какви са индикаторите за това. По отношение на неконвенционалния тероризъм мотивационният фактор има първостепенно значение поради относителната трудност за набавяне на необходимите вещества, непредвидимите последствия, които могат да възникнат вследствие на атаката и ответните действия на силовите ведомства срещу организацията.

Мотивацията за извършване на неконвенционални терористични атаки може да бъде разделена на стимули, основаващи се на рационални мотиви и стимули, породени от иррационални мотиви. Мотивация, произтичаща от „рационален мотив“ (рационален от гледна точка на оценката и анализа на съображенията цена/полза преди извършване на атаката) може да включва мълчаливо съгласие от страна на държава спонсор или държава, в която действа терористичната организация, желание за ескалация на съществуващ конфликт, искане за промяна на политическата, икономическата, етническата или религиозната реалност, или убеждението, че „няма друга алтернатива“. (TV BiT 2016.)

Стремжът за ескалация на борбата или съпротивата е един от основните мотиви за терористичната организация, който може да иницира решение за извършване на неконвенционални терористични атаки срещу държавата. Този стимул може да бъде породен от два основни източника. Първият е следствие от успешно проведена антитерористична дейност от държавните структури срещу организацията, която ѝ е нанесла сериозни щети и значително е увеличила желанието за отмъщение сред нейните членове, активисти и последователи. Вторият може да бъде усещането, вътре в ръководните среди на организацията, че вече нямат силата да предизвикват отразяване на своята дейност и идеология от СМИ и да привличат вниманието на общественото мнение, както са правили в миналото. По този начин организацията не може да влияе пряко на политическата арена и не е в състояние да доведе до желаната или пропагандирана промяна. При тези обстоятелства терористичната организация може да реши, че е дошло време за извършване на „зрелищни“ атаки с голям брой смъртни случаи и така да „наложи“ на медиите и обществеността да обърнат внимание на нейните искания.

Много често терористичните организации се стремят да променят съществуващите реалности в обществото и държавата и да влияят върху политическите процеси с цел промяна на социалната, икономическата или политическата среда. Неконвенционалните атаки служат на организацията като инструмент за предаване на съобщения по насилствен начин, плашат обществеността, поставят въпроси, свързани с вътрешния или глобалния обществен ред, оказват натиск върху лицата, вземащи важни решения и нежелаещи да се съобразяват с исканията на терористите.

Неконвенционална терористична атака може да бъде извършена от терористична организация не само с цел ескалиране на борбата и повишаване на цената, която държавата е принудена да плати поради отказа си да приеме искания за промяна на съществуващия законов ред, но и като резултат от желанието на организацията да промени политическата реалност чрез унищожаване на значителен брой хора, цели общности и/или да постигне замърсяване на големи площи, като по този начин ги направи негодни за използване за голям период от време, предизвиквайки глад или епидемии. Тези атаки могат да се използват за решаването на религиозни, национални или етнически конфликти.

Много често при организациите, използващи неконвенционален тероризъм се забелязва т.нар. *ефект на емуляция*³⁰ т.е. имитиране на действията на другите по силата на определено съперничество, особено от структури, имащи ограничени възможности и членска маса. Медийното отразяване на нетрадиционно извършени атентати често мотивира по-малката терористична организация да „копира“ терористични действия, за да си подражават или, за да се конкурират взаимно с по-мощни структури. В този контекст приемането на неконвенционална тактика от една организация може да се възприема като първоначално разбиване на „табуто“ за използване на ХБРЯ вещества, което ще позволи на малки организации да подражават със същите действия. Тук обаче следва да се отчита и обратната зависимост – че по същия начин неуспехът на големи терористични организации да извършват неконвенционални терористични атаки вследствие на предприети от държавата и международната общност антитерористични и контратерористични мерки или операции, може да послужат като ограничаващ фактор, когато става въпрос за мотивацията на малките организации да инициират подобен, неконвенционален тип атаки.

Много често при обясняване на действията на неконвенционалния тероризъм се използват няколко теории. Теорията **Няма друга алтернатива** обикновено се отнася за организации, които са в състояние на упадък и са изложени на риск от изчезване поради загуба на вътрешна подкрепа към ръководство, намалена популярност на идеологическите им платформи сред населението или ефективно противодействие от страна на държавата (арест/ликвидиране на ръководни членове на организацията, премахване на по-голямата част от нейната икономическа и оперативна инфраструктура и др.). В този случай възприятието на лидера за състоянието на терористичната организация, както и субективното усещане за влошаване на позициите му, и страхът от изчезване са по-значими от действителното състояние на организацията. При подобна обстановка ръководството на организацията може да прибегне до отчаяни мерки, използвайки нетрадиционни средства като ХБРЯ вещества за

³⁰ Емуляция – значение. WARBLETONCOUNCIL [онлайн] достъпно на: <https://bg.warbletoncouncil.org/emulacion-990> [Emulatsiya – znachenie. WARBLETONCOUNCIL [onlain] dostapno na: <https://bg.warbletoncouncil.org/emulacion-990>]

постигане на своите цели, т.е. мотивация, произтичаща от ирационален мотив, свързан и обясняван с някакъв феномен извън обичайната социално-политическа сфера – божествена сила, вяра в пророк или апокалиптична идеология.

Теорията за **Религиозната вяра в божествения декрет**, т.е. вярата, че *използването на неконвенционални оръжията изпълнява божия заповед, налагаща премахването на „злото“ от света чрез ликвидиране на цели общности и дори унищожаване на целия човешки род*. В основата на подобни твърдения стои предположението, че светът се е отклонил от праведния път и няма друга алтернатива. Той може да бъде възстановен, след като бъде унищожено човечеството, с изключение на малки групи „силно вярващи“ и малцина „просветени“, които са членове на организация.

Другата теория е обвързана с **Вярата в идеологията на „края на дните“** т.е. вяра в *необходимостта от структурна, демографска, религиозна или идеологическа промяна на определена дата, която има символично-религиозно значение за терористичната организация*. Това убеждение обикновено е резултат от постоянно „промиване на мозъци“ сред групи и общества, които гравитират около харизматичен лидер – религиозен пророк, проповедник или духовен наставник. Този тип организации обикновено приемат формата на култ. Характерно за него е „изкореняването“ на независимата воля и личната идентичност чрез безпрекословно подчинение на желанията и пътя, определени от лидера, до такава степен, че неговите последователи да са готови да се самоубият или да убият от негово име. (Gradev 2016, pp. 189 – 207)

При разглеждане на неконвенционалния тероризъм и последствията от неговата деструктивна дейност задължително следва да се познават неговите *характерни черти*, които да позволят да се направи прогноза, кога една терористична организация е склонна да използва ХБРЯ вещества за постигане на своите цели. Характеристиките на конкретна терористична организация оказват пряко или косвено влияние върху нейната мотивация и нейната оперативна способност да извършва неконвенционални терористични атаки.

Една от основните характеристики е свързана с анализа на предишните атаки. Това налага изучаване на основните видове атаки, извършени от организацията, като се поставя специален акцент върху тяхната степен на смъртоносен ефект и всяване на хаос.

Друга характерна черта може да бъде текущото състояние на терористичната дейност на организацията. Тя се отнася до разбирането и вижданията на ръководството ѝ за успехите и неуспехите – както от гледна точка на възприетия замисъл за водене на терористична дейност, така и от постигането и реализирането на залегналите в нейната идеологическа платформа стратегически цели – способността да постига успехи на международно, регионално или местно ниво. Може да се предполага, че организация, която има постоянни успехи (при извършване на атаки, които причиняват множество смъртни случаи и генерират медийно въздействие, но и при реализиране на политически цели и задачи) няма да променя тактика си и няма да има нужда от неконвенционални атаки. От друга страна, организация, имаща поредица от тактически неуспехи, водещи до невъзможност за привличане вниманието на медиите и обществеността, и неспособна да популяризира целите си, може да вземе решение за използване на неконвенционални средства, за да сложи край на поредицата от неуспехи. (Hristov 2015)

При неконвенционалния тероризъм задължително следва да се анализират *целите*, които си е поставила терористичната организация. Те са един от основните разузнавателни

признаци за готовността и мотивацията на организацията да извършва атаки с ХБРЯ вещества. Свързани са също така и с идеологията и политиката, които са залегнали при нейното създаване. Досегашната практика при изследване на неконвенционалния тероризъм показва, че има четири категории цели:

– *религиозни цели*, предназначени да разпространяват религиозни вярвания, които да надделеят над друга религия, променяйки насилствено или налагайки религиозните схващания, чужди за част от месното население. Налагането на религиозен авторитет чрез предпочитанието на една религия пред друга, може да представлява мотив за глобална или регионална война (войни, които завършват само когато една религиозна група налага волята си на друга или когато една етническа или религиозна група е заличена). Използването на нетрадиционни средства, като ХБРЯ вещества, в този случай може да подпомогне терористичната организация за постигане на своите крайни цели;

– *националистически или расистки цели*, които са свързани с елиминирането на определена етническа група чрез физическо прочистване или лишаването ѝ от политическа, икономическа власт или влияние. В тези случаи терористичната организация действа срещу конкретна етническа група, пропагандирайки идеологическо-расистка платформа, в която дискриминира популацията въз основа на раса, религия или националност. Когато демографското разпределение на етническата група има пряка връзка и с географското ѝ разпространение и миграционните процеси в дадена област, има опасност терористичната организация да използва нетрадиционни средства за нейното физическо заличаване;

– *социални цели* си поставят терористичните организации, искащи да променят съществуващ социален ред чрез политическа революция или да свалят правителство на дадена държава въз основа на своите възгледи и идеология. В този случай опасността от използване на нетрадиционни средствата като ХБРЯ вещества идва главно от организации, които имат анархистки платформи и които не са заинтересовани непременно да сменят правителството или да създадат нов и по-справедлив социален ред. Те търсят унищожаването на съществуващия ред заради самия ред;

– *националистически цели*, които са предназначени да променят съществуващите държавни граници, анексиране на цели географски райони и зони на други държави или отстъпване на територии в полза на съседни държави. Тези цели също могат да бъдат обвързани със самоопределяне и национално освобождение, в рамките на което една етническа група се стреми да се откъсне от държавата и да установи независим политически субект. Постигането на подобни цели може да предизвикат сериозно съперничество между доминиращото етническо мнозинство и малцинствените групи в държавата и за тяхното постигане да бъдат използвани ХБРЯ вещества.

При анализиране на опасностите от неконвенционалния тероризъм не трябва да бъдат подценявани и *заплахите* и *изявленията*, направени от лидерите на терористичните организации. Това е един от възможните разузнавателни признаци за оценка на мотивацията им и, съответно – възможността да бъде извършена атака с ХБРЯ вещества, дали те са налични или се предполага, че ще бъдат добити (откраднати, закупени, произведени и т.н.), дали носят преки или косвени заплахи за тяхното бъдещо използване. Всичко това е свързано с естеството и характера на заплахите/декларациите за употребата на подобни вещества и могат да предскажат намеренията на организацията – ръководство, активисти, поддръжници и др. да се приложи неконвенционален тероризъм.

Не трябва да се пропуска и синдрома на *лидерството в организацията*. Той показва как ръководните структури могат да повлияят върху нейната склонност за използване на нетрадиционни средства. Характерно е за терористичните организации, имащи вертикална (йерархична) организационна структура, при които идеологията и политика се определят от един човек – харизматичен лидер, стоящ начело на организацията. Това засяга пряко и процеса на вземане на решенията. Организация, вземаща ирационални решения, които не се основават на съотношението цена/полза, не отдават голямо значение на възможните последици от провеждането на неконвенционални атаки и на това, каква ще бъде цената, която може да се наложи да платят за извършването на тези атаки. Това прави ирационалния процес на вземане на решения важен фактор за оценка кога една терористична организация ще използва ХБРЯ вещества.

Внимание заслужава и *страхът от евентуално изчезване*, появяващ се, когато терористична организация започне да променя пътищата и методите за прилагане на нетрадиционни средства в своите атаки (оправдано или неоправдано), което означава, че тя се чувства застрашена от изчезване. В този случай организацията може да използва неконвенционалния тероризъм като последен акт на отчаяние, в опит да остави своя отпечатък и въздействие върху света (региона) малко преди да бъде ликвидирана или да се саморазпадне.

Могат да се изброят и други критерии и цели, за да бъде направен опит да се предвидят действията на организации, използващи неконвенционалния тероризъм, но основният фокус трябва да бъде поставен върху анализирането на онези реално съществуващи предпоставки, които биха дали отговор на въпроса ще бъдат ли използвани ХБРЯ средства или не. Подобно решение може да зависи както от обстоятелства вътре в организацията, така и от международната обстановка, регионалната среда на сигурност, взаимоотношенията и координацията на отношенията със спонсориращите държави и др. Отговорите на тези въпроси позволяват да се проучат възможностите кога една терористичната организация ще се опита да извърши „ограничена атака“, използвайки неконвенционален тероризъм, както и да се преценят реалните възможности тя да реши да организира и проведе „неограничена атака“ с ХБРЯ средства.

От всички ХБРЯ вещества терористичните организации най-често използват химически. От 2011 г. броят на химическите атаки се е увеличил значително, като са засегнати над 30 страни по света. През 2013 г. има потвърдени 46 атаки с химически оръжия. През 2014 г. техният брой вече е 65, а през 2015 г. е 75. Държавите, в които са проведени такива атаки през последните 20 години са Сирия, Афганистан и Ирак. Този неконвенционален тероризъм се упражнява преди всичко от Движението Талибан (ДТ), като от 2006 до 2021 г. талибаните са организирали 34 химически атаки. ИД е провела за същия период 21 атаки, Фронтът „Ал-Нусра“ и други бунтовнически организации са извършили 4 нападения.

Най-често срещаният агент, използван при атаките с химическо оръжие през последните двадесет и една години, е хлорен газ. От 1995 г. той е използван 133 пъти. Близко 12 атаки са извършени с газ зарин, 8 – с дифениламин хлороарзин и 6 – с цианид. Химическите агенти, използвани при около 69 химически атаки са извършени с отровен газ, който не е идентифициран. Над 75% от атаките с химическо оръжие, извършени от 1995 г. до

2021 г., са насочени срещу цивилни обекти и хора. Останалите са срещу военни обекти, полицията, представители на правителството или длъжностни лица. (Graham-Harrison 2014)

Особено опасна по отношение на неконвенционалния тероризъм понастоящем е позицията на ИД. Нейните лидери, бойци и привърженици определят като „божествен религиозен ред“ крайната политическа цел на организацията – установяване на един Ислямски халифат в целия свят. За налагането на този модел на управление ИД не се колебае да унищожава отделни лица и цели общности, които се определят като „еретици“, независимо дали са мюсюлмани или хора, изповядващи други религии.

Пораженията, които организацията търпи в Сирия, Ирак и Афганистан, засилват мотивацията ѝ да докаже своите „успехи“ на терен. В бъдеще е възможна и ситуация, при която ИД, осъзнавайки, че е на ръба на военното си изчезване, да вземе решение за използване на неконвенционални оръжия. Това се подсилва и от факта, че ИД оперира основно на територията на Сирия, където все още има огромни запаси от химически оръжия, за които няма достоверна информация къде се намират и под чий контрол са понастоящем.

Най-разпространените проявления на неконвенционалния тероризъм са *ядреният и биологичният тероризъм*. Първият представлява съвкупност от *престъпни действия, свързани с незаконни придобиване и използване на ядрени и други радиоактивни материали с намерение нанасяне на мащабна вреда на населението или сплашване и оказване на натиск върху обществото и органите на властта*. Такива действия може да бъдат осъществяване на терористични атаки или отправяне на заплахи за провеждането им с използване на ядрени и радиоактивни материали, включително завземане на ядрени обекти с такива материали, а също отвлечане или извършване на убийство на ядрени специалисти.

Атаките на ядрен тероризъм може да бъдат функция на възможността за създаване или придобиване на ядрено взривно устройство или радиологично оръжие (т.нар. „мръсна бомба“), което в техническо отношение разделя този вид тероризъм на *ядрен и радиологичен*.³¹

Международната агенция за атомна енергия (МААЕ) откроява четири възможни сценария за ядрен тероризъм: кражба на ядрени бомби, ядрени ракетни глави и друго ядрено оръжие; кражба на високообогастен уран и плутоний, други ядрени материали и изработване на ядрени взривни устройства; създаване на т.нар. „мръсни бомби“, както и диверсионни актове срещу ядрени обекти и транспортни средства, превозващи радиоактивни вещества. (Tracheva 2016.)

През периода на Студената война на териториите на Европа и САЩ са регистрирани около 150 инцидента, свързани с взривове в райони с ядрени обекти, опити за проникване в тях, отвлечане и убийства на учени, работещи в сферата на ядрените технологии, кражба и контрабанда на различни материали. МААЕ ежегодно получава 150 – 200 уведомления за изчезване, кражба или загубване на контрол върху разпадащи се материали.

Биологичният тероризъм е свързан с използването на биологично оръжие, чиито компоненти са произведени от патогенни микроорганизми или токсични вещества с

³¹ Съвет на Европа. Война и тероризъм. – В: Council of Europe Portal. [онлайн] Достъпно на: <https://www.coe.int/web/compass/war-and-terrorism>
[Savet na Evropa. Voyna i terorizam. In: Council of Europe Portal. [onlain] Dostapno na: <https://www.coe.int/web/compass/war-and-terrorism>]

биологичен произход. Това са бактерии, вируси, гъбички, рикетсии и техните токсини, предназначени за поразяване на хора, домашни животни и селскостопански култури. Определя се като *умишленото освобождаване на токсични биологични агенти за увреждане и тероризиране на цивилни лица в името на политическа, идеологическа, религиозна или друга цел*. Това е специфична форма на тероризъм, която включва извършването на терористичен акт чрез въвеждане в околната среда на биологични агенти за разпространяване на болести и хаос. Биологичните болести са от категория „тип А“. Тези, които причиняват най-голяма вреда, са: антракс (*Bacillus anthracis*), ботулизъм (*Clostridium botulinum*), чума (*Yersinia pestis*), едра шарка (*Variola major*), туларемия (*Francisella tularensis*), хеморагична треска, дължаща се на вируса на ебола или вируса на Марбург.

Биологичните оръжия се считат за следващата най-голяма заплаха след ядрените и химическите. Те са привлекателни за терористите, тъй като са изключително токсични, а биологичните им агенти могат да бъдат стотици пъти по-мощни и ефективни от химическите. Тъй като международният контрол върху ядрените и химически оръжейни арсенали е изключително стриктен, биологичните оръжия стават все по-желани за извършването на атентати. Разпространяват се лесно в природата, водата за пиене, храната и др. Освен това опитът в областта на биотехнологиите се разпространява бързо чрез свободен обмен на информация в социалните мрежи.

На теория биологичното оръжие може да доведе до по-голям брой жертви, които да не се разболеят веднага, поради съществуващия инкубационен период, като по този начин „парализират“ общественно-политическия живот в съответните държави за дълъг период от време. Подобни страхове са напълно реални и в контекста на пандемията от COVID-19, която показва уязвимостта на модерните общества от вирусни инфекции в глобален мащаб.

Повечето експерти са на мнение, че терористите са склонни да изберат бактериологичен, а не вирусен или рикетсиален агент, тъй като рикетсиозните инфекции могат лесно да се лекуват с антибиотици. Вирусите са по-трудни за култивиране от бактериите и често не живеят дълго извън своя гостоприемник, което затруднява тяхното ефективно разпространяване. Спорите на антракс например са „привлекателни“ за терористите поради относителната им издръжливост срещу неблагоприятни условия на околната среда. (Purver 1995 a; Purver 1995 b)

Американските крайно десни групи са единствените екстремистки организации, които открито проповядват през 70-те години на миналия век необходимостта от водене на биологична война и провеждат подготовка на своите последователи за защита срещу биологични атаки.

Теоретичните основи на биотероризма могат да бъдат търсени в книгата „Дневниците на Търнър“ на д-р Уилям Лутър Пиърс, лидер на американската неонацистката организация „Национален Алианс“ (National Alliance). В нея той развива тезата, че американската нация е във война за оцеляване на бялата раса и, за да бъде постигната победа, е необходимо враговете – главно комунисти и евреи – да бъдат унищожени. За инициране на световна расова война и за създаване на арийска държава Лутър Пиърс препоръчва активирането на социален хаос, при който крайно десните екстремисти трябва да използват ядрени, химически, биологични и радиологични оръжия, за да превземат света.

„Дневниците на Търнър“ е публикувана през 1978 г. и бързо се превръща в една от най-четените и цитирани книги в средите на крайната десница в САЩ. Тя оказва пагубно

влияние върху Тимъти Маквей, който е един от терористите, извършили атентата на 19 април 1995 г. срещу федералната сграда „Алфред П. Мъра“ в Оклахома сити. Това е най-смъртоносният атентат в историята на САЩ, при който са убити 168 души и 680 са ранени.³²

Преди 11 септември 2001 г. малко терористични организации се опитват да придобият биологични агенти, а още по-малко правят опити да ги използват. Известни са биотерористични инциденти, извършени по време на култовите церемонии от последователите на Ошо Раджниш, със салмонела през 1984 г. в щата Орегон, САЩ, при който са заразени 751 души, без смъртен случай и атентатът от религиозната секта „Аум Шинрикьо“ (Учение на истината АУМ) в токийското метро с газ зарин.³³

Основният проблем в борбата срещу биотероризма е, че първоначално той трудно може да бъде определен и локализиран. Медицинският персонал може да го установи едва когато подложените на атака хора започнат да търсят медицинска помощ.

През 1972 г. ООН предлага подписването на Конвенция за забрана на разработването, производството и складирането на бактериологични (биологични) и токсични оръжия и за тяхното унищожаване (известна като Конвенция за биологични и токсични оръжия, BTWC). Към ноември 2001 г. 162 държави са подписали, а 144 от тях са ратифицирали Конвенцията.³⁴

Тероризмът няма свое лице или нация. Бидейки асиметрично насилие, насочено срещу реда на световното статукво и следствията от него, той все повече придобива глобален характер и внася непрекъснати промени в съвременната геополитическа обстановка, оказващи влияние върху бъдещите военни операции, свързани с намаляване на заплахата от него.

Разнообразието от форми на съвременния тероризъм, особено неконвенционални, показва че безразсъдните действия на самозвани фанатици могат да доведат света до Апокалипсис и да поставят под сериозно изпитание населението на планетата. Това логично определя водещата роля на разузнаването като възлов елемент в борбата срещу тероризма, особено при добиването на изпреварваща информация, свързана с вземането на решения за ограничаване и неутрализиране на терористичната активност.

³² Purver, Ron., 1995 a. *Chemical and Biological Terrorism: The Threat According to The Open Literature*. Ottawa, Ontario, Canadian Security Intelligence Service Publication.

³³ Carus, W. Seth., 1997. The Threat of Bioterrorism. In: *The Strategic Forum*, N. 127, September 1997, Washington, D.C.: National Defense University, Institute for National Strategic Studies;

Carus, W. Seth., 2017. A Short History of Biological Warfare. In: *Occasional Paper* 12, 2017, Washington, D.C.: National Defense University, Center for the Study of Weapons of Mass Destruction. [online] Available from: https://permanent.fdlp.gov/gpo84132/CSWMD_OccasionalPaper-12.pdf?ver=2017-08-07-142315-127

³⁴ СЪВЕТ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ., 2011. Решение 2011/429/ОВППС на Съвета от 18 юли 2011 година относно позицията на Европейския съюз във връзка със Седмата конференция за преглед на държавите – страни по Конвенцията за забрана на разработването, производството и натрупването на запаси от бактериологични (биологични) и токсични оръжия и за тяхното унищожаване (КБТО). *Официален вестник на Европейския съюз* L 188/42. EUR-Lex. Document 32011D0429. [онлайн] Достъпно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32011D0429#> [На български]

COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION., 2011. Council Decision 2011/429/CFSP of 18 July 2011 relating to the position of the European Union for the Seventh Review Conference of the States Parties to the Convention on the prohibition of the development, production and stockpiling of bacteriological (biological) and toxin weapons and on their destruction (BTWC). *Official Journal of the European Union* L 188/42. EUR-Lex. Document 32011D0429. [online] Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32011D0429&from=BG> [In English]

ЛИТЕРАТУРА

1. Градев, Владимир., 2016. с. 189 – 207. Ислямският радикализъм: елементи от едно контра-разследване. В: *Религиозни светогледи и ценностите на XXI век*. Тематичен сборник на НИ група „Религиозно-философски парадигми и интеркултурен диалог“. София: Пропелер. ISBN 978-954-392-412-7.
2. Мирчев, М., 2005. *Операции срещу разпространението на оръжия и терористични действия* [дисертационен труд]. София: ВА „Г. С. Раковски“, факултет „Национална сигурност и отбрана“, катедра „Национална и международна сигурност“.
3. Съвет на Европа. Война и тероризъм. – В: Council of Europe Portal. [онлайн] Достъпно на: <https://www.coe.int/web/compass/war-and-terrorism>
4. СЪВЕТ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ., 2011. Решение 2011/429/ОВППС на Съвета от 18 юли 2011 година относно позицията на Европейския съюз във връзка със Седмата конференция за преглед на държавите – страни по Конвенцията за забрана на разработването, производството и натрупването на запаси от бактериологични (биологични) и токсични оръжия и за тяхното унищожаване (КБТО). *Официален вестник на Европейския съюз* L 188/42. EUR-Lex. Document 32011D0429. [онлайн] Достъпно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32011D0429#> [На български]
5. ТВ БиТ., 2016. *Бивш директор на МОСАД: Очакват ни още много години борба с тероризма*, интервю на Дани Ятом. В: Money.bg 31.03.2016. [онлайн] Достъпно на: <https://money.bg/politics/bivsh-direktor-na-mosad-ochakvat-ni-oshte-mnogo-godini-terorizam.html>
6. Трачева, Милена., 2016. МААЕ: Някоя страна не е защитена срещу ядрен тероризъм. // *Факти* 05.12.2016. [онлайн] Достъпно на: <https://fakti.bg/world/213695-maae-nikoa-strana-ne-e-zashtitena-sreshtu-adren-terorizam>
7. Христов, Нено., 2015. *Същност на съвременния тероризъм и противодействие на тероризма*. Blogger, 14.11.2015. [онлайн] Достъпно на: <https://securityandstrategy.blogspot.com/2015/11/blog-post.html>
8. Carus, W. Seth., 1997. The Threat of Bioterrorism. In: *The Strategic Forum*, N. 127, September 1997, Washington, D.C.: National Defense University, Institute for National Strategic Studies.
9. Carus, W. Seth., 2017. A Short History of Biological Warfare. In: *Occasional Paper 12*, 2017, Washington, D.C.: National Defense University, Center for the Study of Weapons of Mass Destruction. [online] Available from: https://permanent.fdlp.gov/gpo84132/CSWMD_OccasionalPaper-12.pdf?ver=2017-08-07-142315-127
10. Graham-Harrison, Emma., 2014. Kurds fear Isis use of chemical weapon in Kobani. // *The Guardian*, 24 Oct. 2014. [online] Available from: <https://www.theguardian.com/world/2014/oct/24/kurds-fear-isis-chemical-weapon-kobani>
11. Purver, Ron., 1995 a. *Chemical and Biological Terrorism: The Threat According to The Open Literature*. Ottawa, Ontario, Canadian Security Intelligence Service Publication.
12. Purver, Ron., 1995 b. *The Threat of Chemical/Biological Terrorism, Commentary № 60*. Ottawa, Ontario, Canadian Security Intelligence Service publication, 1005, August 1995. [online] Available from: <https://irp.fas.org/threat/cbw/com60e.htm>

REFERENCES

1. Carus, W. Seth., 1997. The Threat of Bioterrorism. In: *The Strategic Forum*, N. 127, September 1997, Washington, D.C.: National Defense University, Institute for National Strategic Studies.
2. Carus, W. Seth., 2017. A Short History of Biological Warfare. In: *Occasional Paper 12*, 2017, Washington, D.C.: National Defense University, Center for the Study of Weapons of Mass Destruction. [online] Available from: https://permanent.fdlp.gov/gpo84132/CSWMD_OccasionalPaper-12.pdf?ver=2017-08-07-142315-127
3. COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION., 2011. Council Decision 2011/429/CFSP of 18 July 2011 relating to the position of the European Union for the Seventh Review Conference of the States Parties to the Convention on the prohibition of the development, production and stockpiling of bacteriological (biological) and toxin weapons and on their destruction (BTWC). *Official Journal of the European Union L 188/42*. EUR-Lex. Document 32011D0429. [online] Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32011D0429&from=BG> [In English]
4. Gradev, Vladimir., 2016. pp. 189 – 207. Islyamskiyat radikalizam: elementi ot edno kontra-razsledvane. In: *Religiozni svetogledi I tsennostite na XXI vek*. Tematichen sbornik na NI grupa “Religiozno-filosofski paradigmi i intelektualen dialog”. Sofia: Propeler. ISBN 978-954-392-412-7.
5. Graham-Harrison, Emma., 2014. Kurds fear Isis use of chemical weapon in Kobani. // *The Guardian*, 24 Oct. 2014. [online] Available from: <https://www.theguardian.com/world/2014/oct/24/kurds-fear-isis-chemical-weapon-kobani>
6. Hristov, Neno., 2015. *Sashtnost na savremennia terorizam i protivodeystvie na terorizma*. Blogger, 14.11.2015. [onlain] Dostapno na: <https://securityandstrategy.blogspot.com/2015/11/blog-post.html>
7. Mirchev, M., 2005. *Operatsii sreshtu razprostraneniето na orazhia i teroristichni deystvia*, [disertatsionen trud]. Sofia: VA “G. S. Rakovski”, fakultet “Natsionalna sigurnost i otbrana”, katedra “Natsionalna i mezhdunarodna sigurnost”.
8. Purver, Ron., 1995 a. *Chemical and Biological Terrorism: The Threat According to The Open Literature*. Ottawa, Ontario, Canadian Security Intelligence Service Publication.
9. Purver, Ron., 1995 b. *The Threat of Chemical/Biological Terrorism, Commentary № 60*. Ottawa, Ontario, Canadian Security Intelligence Service publication, 1005, August 1995. [online] Available from: <https://irp.fas.org/threat/cbw/com60e.htm>
10. Savet na Evropa. Voyna i terorizam. In: Council of Europe Portal. [onlain] Dostapno na: <https://www.coe.int/web/compass/war-and-terrorism>
11. Tracheva, Milena., 2016. MAAE: Nikoya strana ne e zashtitena sreshtu yadren terorizam // *Fakti*, 05.12.2016. [onlain] Dostapno na: <https://fakti.bg/world/213695-maae-nikoa-strana-ne-e-zashtitena-sreshtu-adren-terorizam>
12. TV BiT., 2016. *Bivsh director na MOSAD: Ochakvat ni oshte mnogo godind borba s terorizma*, intrvyu na Dani Yatom. // *Money.bg* 31.03.2016. [onlain] Dostapno na: <https://money.bg/politics/bivsh-direktor-na-mosad-ochakvat-ni-oshte-mnogo-godini-terorizam.html>

ШИРОКОМАЩАБНИ ИНФОРМАЦИОННИ СИСТЕМИ В ОБЛАСТТА НА СВОБОДАТА, СИГУРНОСТТА И ПРАВОСЪДИЕТО

Стефчо Банков, Ангел Калайджиев
Югозападен университет „Неофит Рилски“

Абстракт: В съвременното дигитално общество гражданите на Европейския съюз са изправени пред среда на сигурност, характеризираща се с постоянно променящи се заплахи. Глобализацията, свободното движение, както и цифровата трансформация, стимулира иновациите и растежа. Всичко това е неразривно свързано с повишаване на наличието на зловреден софтуер, кражбите на данни, трансфер на парични потоци, което от друга страна е свързано с пране на пари. Трансферирането на огромните по своя мащаб финансови потоци придобити от престъпна дейност и използването им за финансиране на тероризъм, екстремизъм или сексуално насилие над деца, респ. жени представляват заплаха за гражданите и Европа като цяло.

Ключови думи: Корупция, публична администрация, превенция, социум, заплахи и възможности на глобализацията, наказателно право, наказателен процес, касационна инстанция, нормативна уредба, отстраняване на допуснати нарушения, защита на правата и интересите на гражданите.

LARGE-SCALE INFORMATION SYSTEMS IN THE AREA OF FREEDOM, SECURITY AND JUSTICE

Stefcho Bankov, Angel Kalaydzhiev
South-West University “Neofit Rilski”

Abstract: In today's digital society, European Union citizens face a security environment characterised by constantly evolving threats. Globalisation, free movement as well as digital transformation are driving innovation and growth. All this is inextricably linked to an increase in the presence of malware, data theft, money transfer, which, in turn, is linked to money laundering. The transfer of financial flows generated by large-scale criminal activities and their use to finance terrorism, extremism or the sexual abuse of children and women pose a threat to citizens and to Europe as a whole.

Keywords: Corruption, public administration, prevention, society, threats and opportunities of globalisation, criminal law, criminal process, cassation instance, normative regulation, elimination of admitted violations, protection of the rights and interests of the citizens

С напредването на информационните технологии и развитието на технологичните процеси, се откриват нови възможности за ефективен контрол на външните и вътрешните граници на Европейския съюз. Поради тази причина, мениджмънтът в информационното

пространство, трябва постоянно да се оптимизира, да намира нови начини за осъществяване на функциите и принципите на управлението в отговор на кризи.

В миналото информационните технологии не се разглеждаха като стратегически за организациите, тъй като основното усилие при тяхното въвеждане и търсеният с това ефект се свеждаха до механизирани и автоматизирани на поддържащи за организациите функции, като изплащане на заплати, счетоводна отчетност, складова наличност и др. Целта на автоматизирането обикновено бе насочено към подобряване на ефикасността, тъй като компютърните системи се използваха за подобряване и ускоряване на канцеларските дейности, като по този начин се намаляваше броят на необходимите за изпълнението на задачите хора и цената на осъществяваните дейности. Ефективността на тези дейности бе локална и ограничена до една определена част на организацията, без основно въздействие върху развитието на организацията.

През този период организациите основно насочваха вниманието си към това, дали подобна автоматизация на процесите може да се постигне навреме и без преразход на средства. Основният мениджмънт на изпълнението на подобни проекти бе в ръцете на служителите в ИТ отделите, които решаваха – след консултации с функционалните мениджъри - кои функции да се автоматизират, как да се автоматизират и как да се имплементират. Т.е. участието на ръководството на компанията при изграждането на информационни системи бе незначително, което се предопределяше от незаинтересоваността им за постигане на подобна автоматизация на обичайно повтарящи се за организацията дейности.

Ситуацията сега е много различна и ние, давайки се сметка за това, следва да разкрием причините за настъпилата промяна. Идентифицирани са три причини, които дават основание да считаме или по-скоро да сме убедени, че висшите мениджъри трябва плътно да са въввлечени в планирането и изграждането на информационни системи – което на практика означава признаване на техния стратегическия характер:

Информационните системи въздействат върху стратегическите въпроси. Ако тези системи могат да подобрят или загубят конкурентната мощ на организацията и ако те могат радикално да променят пазарния дял, тогава висшият мениджмънт не може да гледа на тях само като на технически дейности;

Информационните системи са в сърцевината на бизнес процесите. Много организации не могат вече да функционират без информационни системи – например банкови и застрахователни институции, правителствени и неправителствени организации. Много бизнес процеси се промениха значително чрез използването на информационни системи – например покупката и продажбата на акции;

Управлението в информационните технологии представлява организационна и функционална система, която е гъвкава и отворена за обмен и споделя своите ефекти със среди, които са вътрешни или външни за организацията. Следователно е възможно да се зададат неелектронни функции за управление в рамките на съвременните ИТ средства и техники, тъй като те са повлияли изключително върху контекста на процеса на управление в неговата нормална форма.

Съвременните тенденции в разработването и предлагането на програмни продукти и информационни системи се характеризират с непрекъснато увеличаване на техния обхват и приближаване все повече към нуждите на потребителите. Всяко следващо поколение

информационни системи и технологии притежава все по-големи възможности и компетенции спрямо изискванията на нуждите на потребителите.

На база казаното дотук можем да дефинираме управлението в информационните системи като постоянно развиваща се система за преобразуване на данни от различни източници в информация и представянето ѝ в подходяща форма за ръководителите от всички равнища, и във всички функционални дейности на организацията с цел тяхното подпомагане за вземането на навременни и ефективни решения, при планирането, управлението и контрола на дейностите при кризи, за които те са отговорни.

Правото на Европейския съюз (в тесен смисъл) представлява синтез от правни норми, които формират самостоятелна и специфична система. Тази правна система се характеризира с две взаимно свързани основни характеристики – интернационална и наднационална. Това се обяснява с едновременното действие на договорите, на които се крепи ЕС, които, от една страна, създават една международна организация с елемент на международно договаряне, от друга страна обаче, създават нов правен ред в уреждането на отношенията помежду си, който е супранационален – подобен на държавния, но без да е такъв сам по себе си. Националните правни системи на държавите-членки имат подчинено спрямо него положение, а неговите норми поражда права и задължения както за самите държави, така и в определени случаи за лицата (при непосредствено действие), независимо дали съответната държава-членка е съгласна с това (при гласуване с мнозинство).

Правото на ЕС съставлява обособена нормативна уредба, различна от международното право и интегрирана в правните системи на държавите членки. Нормативната уредба на Съюза се основава на автономни правни източници. Различното естество на тези източници налага въвеждането на йерархия сред тях. На върха се намира първичното право, съставено от Договорите и от общите принципи на правото, последвано от международните договори, сключени от Съюза, и от производното или вторично право, основано на Договорите.

Източниците на правото на Европейския съюз представляват интерес за правната теория. Те са проекция на различните нива на проявление на правната система на Съюза – това са различни нива на правотворчество и на правоприлагане, в крайна сметка, това са различните нива на управление в Съюза.

Правотворчеството в ЕС се проявява на следните равнища:

- правотворчество от държавите-членки – чрез съчетаването на взаимната им воля се постигат договорености на международно междуправителствено ниво. Тази воля се възплъщава в международен договор. Така се поставят първичните норми в отношенията между тях по повод създаването и функционирането на ЕС. Те могат да имат различен предмет: създаването на международната организация ЕС, изменението на правния ѝ режим, присъединяване на нови държави към него, прекратяване на членствени правоотношения с оттегляща се държава, създаване, изменение или прекратяване на специфични отношения с други държави и международни организации.

- правотворчество от институциите на ЕС – изразява се в едностранно волеизявление на овластен по силата на учредителните договори орган на управление на ЕС, с което се създават правила за поведение на субектите на правото на ЕС. Институциите на Съюза разполагат с ограничена компетентност – тя е в границите на предоставената компетентност от държавите-членки на Съюза и се заключава в упражняването на посочени в основните

договори правомощия. Те включват възможността за приемане на мерки по прилагане на договорни разпоредби. Поради това тези мерки представляват съвкупност от вторични правила, които винаги имат правно основание в първичното правило в съответния договор. Мерките добиват формата на регламент, директива, решение, препоръка или становище (чл. 288 от Договор за функционирането на ЕС). За да породят правни последици формата им трябва да е на регламент, директива или решение.

- правотворчество в държавите-членки – то се изразява в приемане на правила от компетентни органи в държавите-членки (на държавно, регионално или местно равнище) по прилагане на правилата в договорите или в актовете на институциите на ЕС. Поради това, че тези органи представляват трето равнище, можем да определим правилата, които те приемат, като теоретични. Това е условно определяне, тъй като могат да бъдат приемани актове на държавно равнище, които да прилагат норми на основните договори на ЕС и в този случай реално вътрешната норма ще представлява вторична, производна от първичната³⁵.

В литературата липсва ясно определен подход към източниците на правото на ЕС. Независимо от усилията на множество автори, като че ли винаги се стига до представяне на актовете на ЕС – така системата, която предлагат представлява система на актовете на Съюза, а не система на източниците на неговото право.

От българските автори Жасмин Попова говори за това, че „системата от източници на правото на ЕС включва първичното и производното право на ЕС”³⁶ като по този начин смесва системата на източниците със системата на правото на ЕС. Авторката също споменава, че могат да се използват и други критерии, като напр. писани и неписани, основни или второстепенни.

Орлин Борисов също прилага подобна схема – той говори за писано и неписано право. Писаните източници той разделя на значими и „недотолкова важни”. Той споменава за „актовете, съставляващи т.нар. първично право” и „вторичното (или т.нар. производно) право е друг писан източник”³⁷, с което отново се смесват източниците и нормите.

Атанас Семов изброява възможни критерии за систематизация, но разгръща изследването си върху класическото деление на първични и производни източници³⁸. Цялостната система, която предлага, той включва писани и неписани източници, всяка от тези категории подразделена на вътрешни и външни източници. Писаните вътрешни източници подразделя на първични, производни и други производни източници.

От чуждестранните автори П. Матисен съчетава източниците на правото с приложимото от Съда на ЕС право. Поради оригиналния подход, ще го представим изцяло:

„1. Съдът следва да прилага:

- (а) разпоредбите на настоящия договор и правните актове, издавани от институциите;
- (б) конвенциите, по които Общността е страна;
- (в) обичайното право на Общността;
- (г) основните принципи на правото на Общността;

³⁵ Коларов, Е. Систематизация на източниците на Правото на Европейския съюз, В: Научни трудове на Русенския университет, 2011, Т.50, Серия 7, с. 69.

³⁶ Коларов, Е. Систематизация на източниците на Правото на Европейския съюз, В: Научни трудове на Русенския университет, 2011, Т.50, Серия 7, с. 69.

³⁷ Борисов, О. Право на Европейския съюз. С. 2000, стр. 39.

³⁸ Семов, А. Система на източниците на правото на Европейския съюз. С.2009, стр. 28.

(д) националното право на държавите-членки.

2. В случай на препращане към международното право, Съдът следва да прилага чл. 38, ал. 1 от Правилника на Международния съд на Обединените нации.

3. Като спомагателно средство при определяне на приложимото право, Съдът може да използва решенията на международни трибунали, на Общността и доктрината”³⁹.

М. Хердеген⁴⁰ сравнява степенуването на нормите на правото на ЕС с това на вътрешното право. Той обаче говори за първичното право като договорите на Съюза и за вторично право – актовете на институциите.

На първичното и вторичното право акцентират и А. Харач, Кр. Кьониг и М. Пехщайн⁴¹. Тяхното съдържание те търсят в договорите и в актовете на институциите.

Р. Щрайнци недвусмислено подчертава, че „първичното право на ЕС и ЕО се състои от различни правни източници”, които източници той по-нататък изрежда. Вторичното право авторът представя чрез „каталог на актовете”. Той използва и понятието третично право, производно от вторичното⁴².

Т. Оперман представя подобна система чрез разделянето на общностното право от „междуправителственото право”⁴³ на втория и третия стълб на ЕС. В рамките на общностното право системата е отново на първично и вторично право, представена чрез съответните актове. П. Крейг и Гр. Де Бурка не обръщат внимание на проблема с източниците на правото на ЕС. Въпреки това те правят пространно представяне на отделните актове. Актовете на институциите те определят като „инструменти”⁴⁴.

Договорите, както и общите принципи, се намират на върха на нормативната йерархия (първично право); след влизането в сила на Договора от Лисабон, същата стойност има и Хартата на основните права Международните споразумения, сключени от Европейския съюз, са подчинени на тях. На по-ниско равнище се намира производното право: то е валидно само при условие, че отговаря на правните норми от по-високо равнище.

Правото на ЕС представлява система от правни норми. Тези правни норми се извличат от различни източници. Източниците на правото на ЕС биват категоризирани по различен начин – напр. на “външни” (международните споразумения) и “вътрешни” (основните договори, общите правни принципи, актовете)⁴⁵. Те могат да бъдат разделени на “специални” и “общи”.

Специалните източници на правото на ЕС представляват всички онези правни извори, които принадлежат единствено към правната система на съюза. Такива са договорите и издаваните въз основа на тях актове на институциите, както и решенията на съда (в определени случаи). Източниците, от които се извличат правни норми, които се включват в правната система на съюза, но не принадлежат оригинално на него, могат да се обозначат като общи. Такива са международните договори, общите принципи на правото, обичайното право.

³⁹ Матисен, П.С.Р.Ф. Европейско право. Въведение. С. 2007, стр. 168.

⁴⁰ Herdegen, M. Europarecht. Munchen 2005, p. 142.

⁴¹ Haratsch, A., Ch. Koenig, M. Pechstein. Europarecht, Tübingen, 2006, p. 129-131.

⁴² Streinz, R. Europarecht. Heidelberg 2005, p. 137, 138, 145

⁴³ Oppermann, T. Europarecht. Munchen 2005, p. 138, 139.

⁴⁴ Craig, P., G. De Burca. EU Law. Text, Cases and Materials. OUP 2008, p. 82.

⁴⁵ Shaw, 2001, p. 240

Преамбюлт на Договора за създаване на Европейската общност от Рим (1957г.) определя като основна цел на европейската интеграция непрекъснато подобряване на условията на живот и работа на европейските граждани, икономическото и социалното развитие и премахване на бариерите, които разделят Европа.

Интеграцията в областта на вътрешните работи и правосъдието не е предвидена в Договора за Европейската общност. Въпреки това държавите-членки решават, че свободата на предвижване изисква да се осигури на всички еднаква защита и достъп до правосъдие, навсякъде в ЕС. Постепенно чрез последователни изменения в учредителните договори, въведени с Единния европейски акт, Договора за Европейски съюз (Маастрихт), Договора от Амстердам се създава зона на свобода, сигурност и правосъдие.

Договорът за ЕС, подписан в Маастрихт на 7 февруари 1992г., установява, че европейската интеграция придобива хуманни измерения. Институтът на европейското гражданство се разширява с три нови права: 1/ Свободно движение (преди това правото се отнася главно за работещите); 2/Право на установяване; 3/Активно и пасивно избирателно право за Европейски парламент.

Осъзнатата необходимост от съвместни действия в областта на правосъдието и вътрешните работи довежда до институционализиране на сътрудничеството в Договора от Маастрихт. По този начин сътрудничеството се разширява до следните области: бежанци, имиграция, контрол по външните граници на ЕС; наркотици; международна измама; защита на личните данни; гражданско и наказателно правосъдие; митническо сътрудничество; полицейско сътрудничество, най-вече по отношение на международната престъпност и тероризма. Сътрудничеството в единната институционална рамка на ЕС позволява по-хармонизирани и ефикасни действия.

Едновременно с развитието на общностното право някои от държавите-членки проявяват по-голяма активност по отношение на практическото реализиране на правото на свободно движение и установяване. Те се стремят към установяване на обща територия без вътрешни граници. Един от най-видимите елементи от политиките на Европейския съюз в област правосъдие и вътрешни работи е инкорпорирането на достижения на правото от Шенген в правната и институционална рамка на ЕС. Изграждането на Шенгенското пространство се превръща в европейски приоритет, целящ изграждане на единна зона на свобода, сигурност и правосъдие.

Определянето на границите и правилата за тяхното преминаване, спада към изключителната компетенция на националните държави. Възможността за регулиране на границите обезпечава защитата на суверенитета на държавите и тяхната вътрешна сигурност. Предоставянето на пълномощия на такова ниво и преходът към единни стандарти изисква наличието на акт от висок ранг за извършване на първите крачки в полза на отказа от такъв суверенитет. Затова в основата на шенгенските правни актове стоят договори, приети на международно равнище.

До голяма степен самото приемане на международните договори, които обхващат тази сфера следва да не противоречи на международното право, при това част от нормите на международното право стават вътрешни за шенгенското законодателство.

Сами по себе си шенгенските актове като вид международни договори не представляват единно цяло. Те може вътрешно да се разграничат според размера на своята значимост. Основното ядро образуват договорите, които представляват основата на

шенгенските актове. Това са, преди всичко, първото и второто шенгенско споразумение. Условно можем да ги назовем - учредителни. Тези актове, приети на високо равнище се отнасят до общия статус на всички страни-членки на ЕС.

Когато правим характеристика на шенгенските актове на съвременния етап трябва да отчетем обстоятелството, че в тяхната основа са заложени два вида правни системи. Първата система разглежда шенгенските разпоредби, като актове, с възможност непосредствено да реализират заложената правна материя в шенгенските споразумения. Според втората система ключовата роля в развитието на шенгенското право е възложена на Правото на Европейския съюз.

В началото на второто десетилетие на XXI в. се очертава необходимостта от създаването на управителен орган, който да осигури оперативното управление на ШИС II, ВИС, „Евродак“ и на някои аспекти на комуникационната инфраструктура след изтичането на преходния период, през 2011 г., както и управлението на други широкомащабни информационни системи в областта на свободата, сигурността и правосъдието, при условие че бъдат приети отделни законодателни инструменти.

С оглед постигането на синергия става необходимо оперативното управление на тези широкомащабни информационни системи да се осъществява от един единствен орган, като по този начин се постигнат икономии от мащаба, създаде се критична маса и се осигури възможно най-висока степен на оползотворяване на капитала и на човешките ресурси.

В съвместните декларации, придружаващи законодателните инструменти за ШИС II и ВИС, Европейският парламент и Съветът приканват Комисията, след като извърши оценка на въздействието, да представи необходимите законодателни предложения, чрез които дългосрочното оперативно управление на централната ШИС II и на някои аспекти на комуникационната инфраструктура, както и на ВИС, да се възложи на една нова агенция.

Що се отнася до ШИС II, Европейската полицейска служба (Европол) и Европейското звено за съдебно сътрудничество (Евроюст), които притежават право на пряк достъп и директно търсене на данни, въведени в ШИС II, следва да имат статут на наблюдатели на заседанията на управителния съвет, когато се обсъжда въпрос, свързан с прилагането на Решение 2007/533/ПВР. И Европол, и Евроюст следва да могат да назначават представител в консултативната група за ШИС II, създадена съгласно настоящия регламент.

Що се отнася до ВИС, на Европол се предоставя статут на наблюдател на заседанията на управителния съвет, когато се обсъжда въпрос, свързан с прилагането на Решение 2008/633/ПВР на Съвета от 23 юни 2008 г. относно достъпа до Визовата информационна система (ВИС) за справки от оправомощени органи на държавите-членки и от Европол с цел предотвратяване, разкриване и разследване на терористични действия и други тежки престъпления.

Eu-LISA е Европейската агенция, отговаряща за оперативното управление на Eurodac, Шенгенската информационна система (ШИС) и Визовата информационна система (ВИС). Според законодателството на ЕС на Агенцията също така е поверено разработването и функционирането на Европейската система за влизане/излизане (EES), Европейската система за разрешаване на информация за пътуванията (ETIAS) и Европейската информационна система за съдимост за граждани на трети страни (ECRIS-TCN).

Освен развитието на отделните системи, eu-LISA има задачата да гарантира оперативната съвместимост на широкомащабните IT системи. Оперативната съвместимост и

нейните компоненти ще предоставят по-бързи и по-надеждни данни както на органите за управление на границите, така и на органите на реда, независимо дали те са на бюрото или на място. eu-LISA има също така право да гарантира, че прилага най-високите нива на информационна сигурност и защита на данните спрямо поверената му информация, като гарантира, че личната информация се третира справедливо, законосъобразно и правилно, в пълно съответствие със съответните принципи и законодателство за защита на данните в сила.

В допълнение към тези централни системи, разработени от ЕС, редица други информационни системи, свързани за управление на границите и/или правоприлагане са на разположение в ЕС, всеки от тях с конкретна институция, правен и политически контекст. Примери са базата данни за откраднати и изгубени пътни документи на Интерпол, аванс Информация за пътниците (информация за пътниците преди входящите полети до ЕС) и европейската Информационна система за съдимост (ECRIS).

Докато съществуващите информационни системи за граничен контрол и/или сътрудничество в областта на правоприлагането обхващат широк спектър от данни и функционалности, този сложен пейзаж включва някои недостатъци: различни системи за управление; информационни пропуски; разпокъсаност; ограничена оперативна съвместимост и възможно несъответствие между базите данни.

Една информационна пропаст, установена от Европейската комисия, се отнася до систематичното регистриране на движение за преминаване на външни граници на всички граждани на трети страни, които посещават Шенгенското пространство за кратко престой (максимум 90-дневен период за всеки период от 180 дни) и свързаното проследяване на времето, прекарано вътре областта. Понастоящем единственото средство, според което съответните органи трябва да изчислят продължителността на престоя на гражданин на трета държава в Шенгенското пространство и за да се провери потенциалното им престой, е подпечатаното от тях документ за пътуване с датите на влизане и излизане. Този метод се счита за бавен и податлив на грешки, тъй като печати за влизане/излизане могат да бъдат нечетливи или фалшиви.

Според Комисията тази информационна пропаст може да има отрицателно въздействие върху редица области, включително: качеството и бързината на граничния контрол, включващ граждани на трети страни; систематичното и надежден мониторинг на разрешения престой на граждани на трети страни в Шенгенското пространство; и възможността да идентифицира граждани на трети страни, които са унищожили официалната си документация след влизането им в Шенгенска зона. С оглед отстраняване на тези недостатъци Европейската комисия изтъкна преработено предложение за създаване на система за влизане/излизане (EES), нова централизирана информационна система, основана на биометрични данни, които биха били взаимосвързани с ВИС и насочени към гражданите на трети страни.

Прилагането на системите за подпомагане на вземането на решение биха допринесли за подобряване на информацията, както в елементарно протичащи процеси, така и в сложни системи и ситуации, свързани с адекватна оценка на обстановката.

За да бъде разбрана правилно сложността на ситуацията, е достатъчно да бъде направено кратко сравнение между интелектуалните възможности на компютъра и на човека. По много от показателите, като например изчислителната мощ, скорост на реакцията и

работоспособност, компютрите значително превъзхождат човека. Съществуват обаче няколко сфери, в които, макар и не съвсем безсилни, техните възможности са доста ограничени. Такива са например вземането на решения в неопределени ситуации и способността за анализ на събития. Затова при компютърната поддръжка на вземането на решения съществува разпределение на функциите между компютъра и човека – компютърът изпълнява спомагателна, поддържаща роля, а основната роля при вземането на решението принадлежи на човека.

В този контекст основен става въпросът: как с помощта на изкуствения интелект да осигурим най-добра и ефективна помощ и подкрепа на вземащия решение. При решаването на този проблем трябва да изхождаме от особеностите на човешкото мислене: по какъв начин да бъде представена информацията, за да бъде тя по-лесно възприемана, как ще се обработва тази информация по време на мисловния процес. Трябва да се отчита фактът, че според психолозите човек мисли повече чрез образи, използвайки асоциации. Актуална става задачата за визуализация на данните, т.е. представянето им във вид, удобен за възприемане от човека.

Дали дадена насока за развитие, тема или в нашия случай информационна система е стратегически въпрос за организацията, изисква да определим потенциалната му възможност да въздейства на цялостната насока за развитие на организацията. Неговото влияние трябва да не е ограничено в една област или функция и нивото му на въздействие да е значително. Т.е. стратегическите въпроси са свързани с основните цели и задачи на организацията.

В организациите от стопанския сектор стратегическите въпроси могат да променят ситуацията и те съответно да дадат – или загубят, – конкурентно предимство.

В публичния сектор стратегическите въпроси могат значително да се отразят на постигането на целите и задачите на организацията – предоставяне на по-добри и достъпни услуги на обществото.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Бахчеванов, Г., М. Манев, Р. Русева Операции в отговор на кризи, С. 2005.
- Башкатова, Ю. Управленчески решения М. 2003.
- Белов, Е.Б., Лось Р.В., Мещеряков Р.В., Шелупапов А.А. Основы информационной безопасности. Москва: Горячая линия - Телеком, 2006.
- Беляева, Ю. Методы принятия управленческих решений /в схемах и таблицах/, М. 2016.
- Богданов, Б. Теоретични основи на управлението при кризи, С. 2015.
- Герев, Г. Съвместни екипи за разследване В: Бюлетин на АМВР, Факултет „Полиция”, бр. 33, С. 2015.
- Гоцев, Г. Защита на сигурността и обществения ред, ВГЦ-Троян, 2016.
- Иванов, В., Интелигентна система за национална сигурност. Възможности, подходи, решения, изд. „БОРЯНА Груп”, печат: ПК „Д. Благов” ООД, С., 2014.
- Марин, Н. Юрисдикция на Съда на Европейския съюз и пространството на свобода, сигурност и правосъдие, Благоевград, ЮЗУ “Неофит Рилски”, 2011.
- Савов, И. Един поглед върху същността на киберпрестъпленията. – В: Политика и сигурност, ВУСИ, 2017.

Allen, L. Advanced Penetration Testing for Highly-Secured Environments: The Ultimate Security Guide. Birmingham, UK: Packt Publishing, 2012.

Bassiouni, Ch. International Criminal Law: Sources, subjects and contents, Vol. 1, 2008.

Garside, A. "The political genesis and legal impact of proposals for the SIS II: what cost for data protection and security in the EU?", Sussex Migration Working Paper no. 30, March 2006.

Организационно-технически правила на автоматизирана дактилоскопна система „AFIS“, утвърдени със Заповед № 8121з - 583/08.06.2016 г. на министъра на вътрешните работи.

Организационно-технически правила на автоматизирана дактилоскопна система „ЕВРОДАК“.

Европейска конвенция за обмен на правна информация между държави, обн. ДВ бр. 43/1991 г.

Европейска програма за сигурност /2015 – 2020 г./

МОДЕЛИ ЗА ПРЕДОТВРЯВАНЕ НА ЗАПЛАХИ ЗА СИГУРНОСТТА В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА ПРИ ПРИЛАГАНЕ НА СИСТЕМАТА „ХАВАЛА“ С ЦЕЛ ПРАНЕ НА ПАРИ И ДРУГИ ПРЕСТЪПЛЕНИЯ

Стефчо Банков, Ангел Калайджиев
Югозападен университет „Неофит Рилски“

Абстракт: В световен мащаб системата „Хавала“ е средство за анонимен и непроследим превод на парични средства и това негово качество го прави едно явление с висока степен на обществена опасност за всяка правова държава, независимо дали същата е забранила тази дейност сама по себе си или не. На практика системата „Хавала“ позволява непроследимо и анонимно прехвърляне на парични суми, които заобикалят изцяло банковите институции и регулиращите ги държавни органи, а наред с това и нормите от данъчноправен характер.

В условията на световна глобализация в законодателството на ЕС и страните членки са предприети мерки, които са от естество да се борят и да противодействат на създаването на подобна „извънбанкова мрежа“ за превод на средства.

С оглед непрестанното развитие на обществените отношения и актуалността на проблема с прането на пари и финансирането на престъпни и терористични организации обаче, националните правораздавателни органи тепърва ще се сблъскват с все по-големи предизвикателства в тази насока, като трудностите в практиката биха могли да продиктуват и нуждата от нови действия на законодателя.

Ключови думи: Корупция, публична администрация, превенция, социум, заплахи и възможности на глобализацията, наказателно право, наказателен процес, касационна инстанция, нормативна уредба, отстраняване на допуснати нарушения, защита на правата и интересите на гражданите.

MODELS FOR THE PREVENTION OF SECURITY THREATS IN THE CONTEXT OF GLOBALISATION IN THE APPLICATION OF THE HAWALA SYSTEM FOR MONEY LAUNDERING AND OTHER CRIMES

Stefcho Bankov, Angel Kalaydzhiev
South-West University “Neofit Rilski”

Abstract: Globally, the “Hawala system” is a means of anonymous and untraceable money transfer, and it is this characteristic that makes it a highly socially dangerous phenomenon for any constitutional state, whether or not it has banned the activity per se. In practice, the “Hawala system” allows for the untraceable and anonymous transfer of sums of money, completely

bypassing banking institutions and the state bodies that regulate them, as well as tax regulations. In the context of globalisation, measures have been taken in EU and Member State legislation to combat and counteract the creation of such an 'off-bank network' for the transfer of funds. However, in view of the constant evolution of social relations and the urgency of the problem of money laundering and the financing of criminal and terrorist organisations, national law enforcement authorities still face increasing challenges in this area, and difficulties in practice may also dictate the need for new legislative measures.

Keywords: *Corruption, public administration, prevention, society, threats and opportunities of globalisation, criminal law, criminal process, cassation instance, normative regulation, elimination of admitted violations, protection of the rights and interests of the citizens.*

В съвременното дигитално общество гражданите на Европейския съюз са изправени пред среда на сигурност, характеризираща се с постоянно променящи се заплахи. Глобализацията, свободното движение, както и цифровата трансформация паралелно с улесняване на живота ни, както и стимулирането на иновациите и растежа, неразривно са свързани и с повишаване на наличието на зловреден софтуер, кражбите на данни, трансфер на парични потоци свързани с пране на пари. Трансферирането на огромни по своя мащаб финансови потоци от престъпна дейност за финансиране на тероризъм, екстремизъм или сексуално насилие над деца, респ. жени представляват заплаха за гражданите и Европа като цяло.

Общозвестно е, че корупцията съществува във всяко съвременно общество, поради което тя не е изолирана само в определен брой държави или в конкретен регион. С оглед на това в международното публично право се развиват активно редица международни инструменти както за овладяване на корупцията, така и за насърчаване на международното сътрудничество, което е специфично в тази област и изисква взаимодействие между органите на съдебната власт и специализираните правоохранителни органи.

Понятията „корупция” и „корупционни престъпления” са обект на изследване на редица български и чужди автори. При голяма част от тях има сходни аспекти при проучванията и изводите относно корените и противодействието срещу корупцията и респективно корупционните престъпления, а при друга се наблюдават и различни подходи, съчетаващи познанията на различни науки с оглед на предмета и задачите на съответното изследване. Тази констатация има за цел да се уточни, че няма универсално приложим апарат в пълна степен, макар че е постигнато не малко в тази насока. Някои автори много сполучливо определят анализирането на корупцията с понятието дефиниционна дилема⁴⁶.

Заслужава да се отбележи, че сред най-често използваните дефиниции се посочва определението, което е дадено от Вито Танци (Vito Tanzi)⁴⁷, според когото корупцията представлява злоупотреба с публична власт с цел лична облага⁴⁸. Според друга близка дефиниция „корупцията“ е „злоупотреба с поверена власт за извличане на лична изгода”⁴⁹.

⁴⁶ Хейууд, П., Корупция и политика, Защо всички се интересуват от корупцията?, Корупция и Антикорупция, Център за изследване на демокрацията, С., 2003 г., с. 9-12.

⁴⁷ Tanzi, V., Corruption Around the World: Causes, Consequences, Scope, and Cures, International Monetary Fund, 1998.

⁴⁸ В доклада Завладяване на държавата. Противодействие на административната и политическата корупция в Приложение. Методология на оценката се цитира същия автор, което отразява неговата популярност и

В националното ни законодателство прането на пари, респективно други ценности, е квалифицирано като противоправно деяние, в резултат на което и законодателят е предвидил санкции, форми и ред за борба с този вид престъпност. Този законодателен стремеж е намерил израз си в Закона за мерките срещу изпирането на пари. Това ясно личи от самите цели, поставени от чл. 1 от (ЗМСИП) – създаването на мерки за превенция на изпирането на пари и организация и контрол по тяхното изпълнение. От своя страна, изпирането на пари е намерило своята легална дефиниция в чл. 2 от ЗМСИП, ал.1, от т.1 до т. 4. Цитираната разпоредба квалифицира като изпиране на пари (поставяйки изискването за наличие на умисъл).

Именно правните фактори са от особено съществено значение за противодействие на корупционните престъпления. В тази връзка благодарение на международноправните механизми и приетите актове в рамките на Съвета на Европа, а след това и на ООН започна по-ясното дефиниране на корупционните престъпления, за които за дълъг период от време няма изрична уредба в българското законодателство. Присъединяването на България към ЕС през 2007 г. постави нашата страна в нови условия, изискващи познаване, сътрудничество и принос към защитата на ценностите на европейската интеграция. Вследствие на ревизията на първичното право с Договора от Лисабон от 2009 г. постепенно се разшириха компетенциите на ЕС, като предходното междуправителствено сътрудничество в Правосъдието и вътрешните работи/ пространството на свобода, сигурност и правосъдие бе заменено от европейския интеграционен подход и изрично бе уредено, като област на споделена компетентност между ЕС и държавите членки.

Международното сътрудничество и изграждането на широко приета международна уредба по отношение на корупцията доведе до обръщане на по-голямо внимание и въздействие върху националното право на държавите. В тази връзка след 2006 г. се засилва създаването на антикорупционни органи и приемане на юридически мерки, за да се подобри и координира между държавите борбата с корупцията. Разбира се, в България също бяха предприети множество действия във връзка с приемане на ново законодателство и създаване на нови държавни органи за противодействие на корупцията.

В крайна сметка не би било пресилено да се отбележи, че корупционните престъпления оказват негативно влияние върху всички аспекти от обществения живот, поради което и за тяхното противодействие е необходимо комплексно и многостранно изследване на проблема.

Така на първо място този тип престъпления имат своето икономическо отражение, тъй като от една страна накърняват законоустановените рамки, а от друга подпомагат т.нар. „сива икономика“, като създават среда, в която определени лица получават неследващ им се доход (под една или друга форма). Този доход по дефиниция не може да бъде деклариран и обложен със съответните данъци поради незаконния си произход. Основен интерес на организирани престъпни групи е да укриват получените от корупционни престъпления облаги или да ги легализират най-често чрез прането на пари. От друга страна

корупционните престъпления твърде често засягат в негативен аспект законните икономически интереси на редица субекти, сред които е и държавата. Като типичен пример в тази насока можем да посочим вливането на парични потоци чрез системата „Хавала“, развила се в Република България от началото на миграционната криза и продължаваща и към настоящия момент. В практиката често се среща, че при различни икономически дейности или с икономически предмет е налице висока степен на корупция и извършване на корупционни престъпления.

В юридически аспект противодействието на корупционните престъпления у нас е уредено основно в два нормативни акта – Наказателния кодекс и Закона за противодействие на корупцията и за отнемане на незаконно придобитото имущество. Разбира се относими разпоредби към борбата с корупционни престъпления бихме могли да открием и в други нормативни актове – например Закона за мерките срещу изпирането на пари (ЗМСИП) и правилника по прилагането му, но основната и пряка правна уредба откриваме в посочените по-горе два нормативни акта.

Изхождайки от характеристиката на корупционните престъпления и широкия спектър от обществени отношения, които те засягат, очевидна е нуждата от поставянето на по-високи стандарти към законодателната уредба, относима към проблема. Това ясно личи и от изискванията, които поставя Конвенцията на ООН срещу корупцията. Последната представлява един изключително систематизиран международноправен акт, който дава детайлна рамка и определя способите за борба с корупцията и задълженията на държавите членки по конвенцията в тази насока. Прави впечатление, че Конвенцията на ООН срещу корупцията разглежда проблема детайлно, като дава една всеобхватна правна регламентация на борбата с корупцията.

В действащото законодателство в Република България са предприети множество вътрешноправни средства в насока изпълнение на задълженията на страната, произтичащи от Конвенцията. Все пак с основание може да се заключи, че в това отношение законодателната ни уредба изостава от развитието на противодействието на корупцията в някои аспекти. Характеристиката на уредените в НК случаи на престъпления, които могат да се квалифицират като корупционни, показва липсата на систематизираност на правната уредба, уреждаща въпроса, като такива престъпни състави откриваме в редица раздели от НК, без същите да бъдат по-добре обединени и съчетани с оглед на тяхната класификация като корупционни престъпления.

Интересен аспект от дискусията за взаимодействие и синхрон на международното с националното право в България се наблюдава и спрямо изясняване на престъпните сдружения и техните форми. Този въпрос е от съществено значение за противодействието на организираната престъпност, която е мотивирана от извършване на корупционни престъпления. Положителното въздействие, макар и не еднозначно възприето, на международното публично право върху наказателното право на Република България се наблюдава именно при запълването на тази празнота. С оглед на което в специализираната литература се сочи „Законът познава три вида престъпни сдружения – обикновена престъпна група, престъпна организация и ОПГ (организирана престъпна група). Първите две са класически за българското наказателно право, а третият е въведен през 2002 г. в опит за хармонизиране на НК с Конвенцията на ООН срещу транснационалната организирана престъпност от 2000 г. Макар въвеждането на трети вид сдружение да е остро критикувано

заради непрецизността на неговото определение (чл. 93, т. 20), по-същественият му дефект е в разрушаването на законовата класификация на видовете престъпни сдружения. След законовото изменение вече не е възможно прецизно разграничение между тях за целите на правната квалификация“

Видно е, че в политически аспект са предприети редица конкретни действия, които целят противодействие на корупцията и поставянето на въпроса като държавна политика, но същевременно в определени аспекти този стремеж не е намерил нужното в качествено отношение проявление и следва в бъдеще да бъде усъвършенстван.

Динамиката на престъпността, особено в контекста на корупционните престъпления, се засилва и с оглед на новите комуникационни и информационни технологии, които значително улесняват прехвърлянето на материални активи. Интересен аспект от поведението и мисленето на организирани престъпни групи е тяхната изобретателност, която е много гъвкава, и това прави по-трудно разкриването и респективно борбата срещу този тип престъпност. Противодействието срещу корупционни престъпления, свързани с пране на пари или други материални ценности е почти невъзможно, ако не е налице системно сътрудничество между държавите и респективно на органите на съдебната власт и специализираните правоохранителни органи. За това е необходимо и добре систематизирано сътрудничество на многостранна основа в рамките на международни организации.

Прави впечатление, че в диаметрално противоположна посока са процесите, свързани с развитието на крипто валути⁵⁰, чрез които отново се затруднява работата на органите на съдебната власт за разкриване на корупционни престъпления и за проследяване на генерираните от тях незаконни средства и незаконно придобито имущество. Крипто валутите навлизат много бързо сред международните престъпни групи, защото тяхното за проследяване е значително по-сложно и няма утвърдени и общовъзприети официални стандарти за тяхната стойност. Навлизането на крипто валутите и увеличаване на техните различни видове усложнява борбата срещу корупционните престъпления, поради което съвсем основателно се могат да се определят като сериозни предизвикателства пред националните и международни правозащитни и правоохранителни органи.

Заслужава да се отбележи, обаче един друг аспект, че за да се осуетят и да се законспирира извършването на международните и трансгранични престъпления, като се прибегва включително до стари изпитани практики на основата на формирани правни обичаи и традиции. Ярък пример в тази насока е системата „Хавала“ (от арабски език – прехвърлям). В Република България през м. януари 2019 г. при съвместна работа на специализираната прокуратура, Държавната агенция за Национална сигурност (ДАНС) и Главна дирекция за борба с организираната престъпност (ГДБОП) бе разкрита добре функционираща група от 43 лица, действащи по метода „Хавала“ на територията на нашата страна. Паричните средства, които достигат до определените лица, са законспирирани

⁵⁰ Крипто валути - от английски език cryptocurrencies - са виртуални валути, разработени на основата на блок чейн (Blockchain), система от свързани помежду си компютърни записи, които се наричат блокове. Най-известната и първа криптовалута е биткойн, която достигна до изключително висока цена през 2019 г. от 9500 USD за един биткойн. Към момента броят на криптовалутите непрекъснато се увеличава, за да достигат около 10 различни вида. Забелязва се тенденция и към разширяване на приложението на крипто валутите от международната организирана престъпност, защото се заобикалят механизмите за проследяване на парични средства и мерките за изпиране на пари.

изключително сполучливо, за което почти не е налице никаква прозрачност. Именно този елемент на укриване при прехвърляне на средства се желае от редица организирани престъпни групи с цел уреждане на техните финансови отношения, във връзка с извършване на международни и трансгранични престъпления в това число и корупционни престъпления.

В исторически аспект съществуват сведения, че банковите и подобните на тях операции имат своите корени от древността. Банкови операции, макар и в опростен вид, са съществували още през 2700 г. пр. Хр. в Египет. Банковата дейност е била позната и във Вавилон и Асирия, като Сборникът от закони на Хамурапи (1701 – 1662 г. пр. Хр.)⁵¹ също съдържа данни за използване на платежни средства в гражданските отношения. С развитието на цивилизацията и гражданския /а също и търговски/ оборот тези способности са били усъвършенствани и постепенно достигат вида, в който ги познаваме днес. Класическите банкови операции в днешно време се ползват с висока степен на доверие поради тяхната надеждност и достъпност. Същевременно обаче тези трансакции се характеризират (в общия случай) и с високо равнище на прозрачност и проследимост, което ги прави непривлекателни за определена категория субекти на правото, които по една или друга причина целят да избегнат същата тази прозрачност и проследимост на изпращаните или получаваните от тях парични средства. Причините за това могат да са много, но в общия случай се касае за стремеж към прикриване на определена незаконна дейност - укриване на доходи за целите на данъчното облагане, пране на пари, финансиране на организираната престъпност или тероризма и т.н. В резултат постепенно в съвременния свят се появяват нови методи за непроследимо или трудно проследимо „банкиране“, като типичен пример в тази насока са криптовалутите, където трансакциите отново могат да са анонимни.

Съществуват неформални системи за парични преводи. Тяхното наименование често е различно в зависимост от редица културни фактори и географския регион, в който оперират – *hawala*, *hundi*, *hawilaad* и др. Тяхната същност е сходна и често се отъждествява с „подземно банкиране“, „нелегални банкови канали“ или „мрежи за целите на организираната престъпност“⁵².

Най-известната от тях е системата „Хавала“. Думата има арабски корени и означава „превеждам“, „телеграфирам“. Зараждането на системата може да бъде проследено до древността, като не може да се посочи или обособи някакъв конкретен период, от който е започнала да функционира – откриват се данни за такива операции както в арабския свят, така и в Азия, а дори и във Филипините.

Често „Хавала“, която съществува отдавна, дори много преди съвременното банкиране да започне да функционира, е културна традиция, според която хората в някои райони на Централна Азия, Южна Азия и Близкия Изток превеждат пари чрез традиционния хавала механизъм. Системата е особено удобна за население, което е извън обсега на официалния финансов сектор. Често то живее в бедни и отдалечени райони, където не е изгодно да се отворят местни банкови клонове (например Сомалия, Непал, Пакистан). Според доклад на Adeso в политически нестабилните райони като Сомалия „Хавала“

⁵¹ The Code of Hammurabi. <http://www.general-intelligence.com/library/hr.pdf>

⁵² Страилова, Е. 2019. Системата Хавала и трайното ѝ навлизане в България и Европа. <https://nauka.bg/sistemata-hawala-traynoto-navlizane-balgariya-evropa/>; Алдимиров, Н. Процесът на изпиране на пари и превенцията му в търговските банки. - София: Издателски комплекс – УНСС, 2017; Chene, M. 2008. Hawala Remittance System and money laundering. Anti-corruption Resource Centre. Available from: www.u4.no

представлява един от най-удобните и надеждни методи за трансфериране на средства, тъй като за разлика от други системи, при които са ангажирани редица изпълнители и подизпълнители, при нея се редуцира рискът от подмяна на паричната сума, защото последната „преминава през по-малък брой ръце“

На пръв поглед системата изглежда с ниска степен на надеждност, тъй като практически изпращача на сумата просто я предава на хаваладара, без за това да получи документ и без възможност да реализира по съдебен ред правата си, в случай че хаваладарът не изпълни задълженията си. На практика обаче системата „Хавала“ (макар и оперираща на доверие) действа с висока ефективност и има изключително широко приложно поле дори в региони, в които тя не е съществувало до скоро. Това ясно говори за наличието на някакъв вид вътрешен контрол в рамките на системата, който действа с изключителна ефективност.

По същество „Хавала“ представлява алтернативен метод на съвременното банкиране, който съществува и оперира извън банковата и финансовата система. Това нейно качество я прави трудноопределима като правен институт именно защото тази дейност се осъществява извън поставените от законодателството изисквания и рамки, при която липсват писмени правила, приложими към нея. Следва да се подчертае, че банковата дейност се извършва само при наличието на определени изисквания, свързани с конкретен вид правноорганизационна форма – акционерно дружество, минимален капитал, който при учредяването му е не по-малък от 10 млн. лева съгласно Закон за кредитните институции (ЗКИ), чл. 7, ал. 2⁵³, задължително лицензиране за банкова дейност от БНБ. Същевременно твърде наивно би било да се смята, че явление от такъв комплексен характер съществува, без да е подчинено на определени правила, които се спазват от участниците в него. Именно тази характеристика налага нейното функциониране на основата на обичаите, известни в доктрината като обичайно право.

С развитието на технологиите принципите на действие на системата „Хавала“ намират ново приложение, от което се възползват организирани престъпни групи. Съществуват редица проучвания, които доказват, че блокчейн технологията представлява съвременна „Хавала“ система. „Хавала“ системата представлява децентрализирана peer-to-peer мрежа. Блокчейн също е децентрализирана технология. Всичко, което се случва в нея, е функция на мрежата като цяло и се базира на доверието между потребителите в системата. Използвайки процес, наречен криптография, купувачът на един актив, получател на съответната валута, може да потвърди самоличността на продавача/подателя и това, че той наистина притежава съответния актив. Според Harvard Business Review блокчейн „е отворена технология, която може да записва трансакции, направени между двама потребители, по един ефективен, сигурен начин за постоянно“. И в действителност това са нейните основни качества. Блокчейн технологиите осигуряват връзка тип „потребител-към-потребител“, използвайки протокол за да валидира (да удостовери автентичността) новите блокове.

В много държави сама по себе си системата „Хавала“ не е незаконна дейност, като например в редица страни от Азия намира широко приложения дори в обикновения граждански оборот. Очевидно е обаче, че като явление тази система разкрива възможност за

⁵³Закон за кредитните институции. Обн. в Държавен вестник бр. 59 от юли 2006 г., изм. с Държавен вестник бр. 105 от 22 декември 2006.
<http://exlege.info/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8/398932/>

извършването или финансирането на редица престъпления, в това число и такива, извършвани от терористични организации.

В Република България банковата дейност, както и предоставянето на платежни услуги се намира под лицензионен режим, чиято правна уредба се намира в Закона за кредитните институции, като относими в тази насока са и разпоредбите на Наредба №2 за лицензите, одобренията и разрешенията, издавани от Българската народна банка по Закона за кредитните институции.

По същество изпирането на пари е сложна, добре и последователно организирана престъпна дейност, изискваща отлично познаване на вида и размера на благата, които в резултат от определени действия да позволят тяхното легализиране. Заслужава да бъде споделено разбирането на представители на правната доктрина, че „Изпирането на пари може накратко да бъде определено като заключителен етап от развитието на незаконна икономическа дейност, представляващ процес на навлизане на облагите от нея в законната икономика под привидността на законен капитал, годен да бъде усвояван в нея като законна икономическа полза”.

От така даденото определение на понятието „пране на пари“ е видно, че именно анализираните в началото на настоящия труд характерни белези на системата „Хавала“ я правят предпочитано средство за финансиране на терористични организации или организирани престъпни групи, укриване на доходи и пране на пари или други ценности. Често „Хавала”, която съществува отдавна в някои райони на Централна Азия, Южна Азия и Близкия Изток, дори много преди съвременното банкиране да започне да функционира, е културна традиция, според която хората в тези райони превеждат пари чрез традиционния „Хавала“ механизъм. Системата е особено удобна за население, което е извън обсега на официалния финансов сектор.

В много развити страни подобни канали се използват предимно от мигрантите поради споделените сходни обичаи, начин на живот и език между клиенти и хаваладари.

На пръв поглед системата изглежда с ниска степен на надеждност, тъй като практически изпращача на сумата просто я предава на хаваладара, без за това да получи документ и без възможност да реализира по съдебен ред правата си, в случай че хаваладарът не изпълни задълженията си. На практика обаче системата „Хавала“ (макар и оперираща на доверие) действа с висока ефективност и има изключително широко приложно поле дори в региони, в които тя не е съществувало до скоро. Това ясно говори за наличието на някакъв вид вътрешен контрол в рамките на системата, който действа с изключителна ефективност.

Същевременно тази система преодолява трудностите с конвертиране на валути и вниманието, което би привлякло подобно конвертиране в големи размери, ако същото бъде извършено по надлежния ред. Така например, ако изпращачът на сумата се намира на територията на държава, находяща се в Азия, разполага с местна валута и желае да изпрати на получател в Република България сума в български левове, то тяхното набавяне от изпращача би било трудно или най-малкото скъпо начинание. Този проблем се преодолява в рамките на системата „Хавала“, където най-често тази конверсия се извършва от самите хаваладари.

На следващо място системата „Хавала“ разкрива висока ефективност и във времево отношение, което затруднява допълнително установяване на трансакцията и често прави практически невъзможно нейното предотвратяване. Така поради липсата на необходимост от

каквито и да било регистрации и физическо преместване на парични средства е напълно възможно сумата по превода да бъде получена от крайния си адресат в рамките на часове. Причината за това е, че единственото, което е необходимо на получателя, за да получи в брой определената парична сума, е да се легитимира пред изплащащото я лице – например с определен код. Този код приемащият хаваладар съобщава в момента на приемането на сумата, при което е налице теоретичната възможност адресата на превода, легитимирайки се със съобщения му код, веднага да получи сумата.

Видно е, че законодателят е възприел един по-строг подход при регулацията на този вид дейности и е обърнал особено внимание на операциите по прехвърляне на парични средства. Същевременно системата „Хавала“ би могла да се квалифицира именно като такава операция /по превод на средства/ и се явява в пряко противоречие с уредения у нас правен режим на института.

От гледна точка на разпоредбите на Наказателния кодекс на Република България е предвидена и наказателна отговорност за подобни деяния, като съгласно чл. 252, ал. 1 от НК „който без съответно разрешение извършва по занятие банкови, застрахователни или други финансови сделки, както и платежни услуги за които се изисква такова разрешение, се наказва с лишаване от свобода от три до пет години и с конфискация до 1/2 от имуществото на дееца. „Квалифициран състав е предвиден в ал. 2, когато с дейността по ал. 1 са причинени другиму значителни вреди или са получени значителни неправомерни доходи.“ По този начин у нас на практика използването на системата „Хавала“ само по себе си е инкриминирано деяние, което подлежи на наказателно преследване.

В резултат на направения анализ бихме могли да направим извода, че в световен мащаб системата „Хавала“ е средство за анонимен и непроследим превод на парични средства и това негово качество го прави едно явление с висока степен на обществена опасност за всяка правова държава, независимо дали същата е забранила тази дейност сама по себе си или не. На практика системата „Хавала“ позволява непроследимо и анонимно прехвърляне на парични суми, които заобикалят изцяло банковите институции и регулиращите ги държавни органи, а наред с това и нормите от данъчно правен характер.

От гледна точка националното законодателство на Република България са предприети мерки, които са от естество да се борят и да противодействат на създаването на подобна „извънбанкова мрежа“ за превод на средства. С оглед непрестанното развитие на обществените отношения и актуалността на проблема с прането на пари и финансирането на престъпни и терористични организации обаче, националните правораздавателни органи тепърва ще се сблъскват с все по-големи предизвикателства в тази насока, като трудностите в практиката биха могли да продиктуват и нуждата от нови действия на законодателя.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

АЛДИМИРОВ, Николай. Процесът на изпиране на пари и превенцията му в търговските банки.- София: Издателски комплекс – УНСС, 2017.

АНТИКОРУПЦИОННИТЕ реформи в България: основни резултати и рискове.- София: Център за изследване на демокрацията, 2007.

АНТИКОРУПЦИЯ: Учебнопомагало / Андрей Нончев и др.-София: Център за изследване на демокрацията, 2000.- 174 с.; 2003.- 343 с. Библиогр. с. 321-332 (ЮЗУ)

АРАБАДЖИЕВ, А., Основни характеристики и принципи на правото на ЕС, Националните съдилища и правото на ЕС, Национален институт на правосъдието, С., 2018.

БЪЛГАРИЯ. Прокуратура. Каталог за най-добрите практики за противодействие на корупцията в страните от Европейския съюз, Съединените американски щати и други държави / Георги Тафров и др.- София: Нова звезда, 2010.- 256 с. Библиогр.

ГРУЕВ, Лазар. Понятието „корупция” [в наказателното право] // Съвременно право, 1999, № 2, с. 31-37.

ИВАНОВ, Димитър. Противодействие на корупцията: Модел за ефективно лидерство.- София: За буквите - О писменехъ 2017.- 104 с. Библиогр. с. 103 (ЮЗУ)

КОРУПЦИЯ: Правни средства за противодействие / Цветана Каменова и др.- София: Инст. за правни науки, 2003.- 234 с.

КОРУПЦИЯТА в съвременна България: Аналитичен обзор.- София: Фондация „Отворено общество”, 1998.

КРИВАЧКА, Малина. Противодействие на корупцията в местната власт.-София: Коалиция 2000: Асоциация Аксес, 2000.

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ на корупцията и отнемане на незаконно придобитото имущество: сборник нормативни актове, Сиби, 2018.

РУПЧЕВ, Г. Анализ на материалното наказателно законодателство с оглед на ефективността му в борбата с корупцията.- София: Асоциация Прозрачност без граници, 2004.

ADESO, 2012. Guidelines: How to use Hawala in Somalia, p. 5. Available from: http://www.cashlearning.org/downloads/Adeso-Guidelines-on-Hawala-May-2012_Final.pdf

BACKGROUND document on corruption in SoutheastEurope.- София: Southeast Europe Legal Development Initiative, 2001.

СТРАТЕГИЧЕСКО УПРАВЛЕНИЕ НА КОРУПЦИОННИЯ РИСК В МИНИСТЕРСТВО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ КАТО ЧАСТ ОТ СЕКТОР СИГУРНОСТ

Стефчо Банков, Ангел Калайджиев
Югозападен университет „Неофит Рилски“

Абстракт: Корупцията и корупционните прояви в съвременното общество са бич за нормалното функциониране на държавният апарат и катализират процеси и дейности, които могат да разклатят националната сигурност на системата и да поставят под съмнение нормалното функциониране на държавата. Ето защо политиките за превенция и противодействие на корупционните прояви заемат централно място във функционирането на дадена държава. Същите са съвкупност от специфични дейности, които целят да регулират отношенията между членовете на обществото и държавата, без да взема под внимание различни по своето социално положение субекти. Действията на държавата в множеството различни но единни по своята същност подходи корупционните прояви се възприемат по своето същество като дейност за регулиране на отношенията на равенство в обществото. В съвременното глобализирано общество предизвикателствата от корупцията е една от най-сериозните заплахи за икономиката на която и да е страна. Тя нарушава нормалното функциониране на демократично изградените държавни институции и води до загубване на доверието в тях, заплаха за демократичните ценности и устои на съвременното общество.

Ключови думи: Корупция, публична администрация, превенция, социум, заплахи и възможности на глобализацията, наказателно право, наказателен процес, касационна инстанция, нормативна уредба, отстраняване на допуснати нарушения, защита на правата и интересите на гражданите.

STRATEGIC CORRUPTION RISK MANAGEMENT IN THE MINISTRY OF INTERIOR AS PART OF THE SECURITY SECTOR

Stefcho Bankov, Angel Kalaydzhiev
South-West University “Neofit Rilski”

Abstract: Corruption and corrupt practices in modern society are a scourge on the normal functioning of the state apparatus, catalysing processes and activities that can undermine the national security of the system and challenge the normal functioning of the state. Anti-corruption policies therefore occupy a central place in the functioning of a state. They are a set of specific activities aimed at regulating relations between members of society and the state, without taking into account subjects who differ in their social status. The actions of the state to approach corruption may be different in many ways, but are unified in their nature are perceived in their essence as an activity to regulate relations of equality in society. In today's globalised society, the

challenge of corruption is one of the most serious threats to the economy of any country. It disrupts the normal functioning of democratically established state institutions and leads to a loss of confidence in them, threatening the democratic values and foundations of modern society.

Keywords: Corruption, public administration, prevention, society, threats and opportunities of globalisation, criminal law, criminal process, cassation instance, normative regulation, elimination of admitted violations, protection of the rights and interests of the citizens

В теоретичен аспект стратегическото управление като цяло осигурява постигане на целите на дадена система в дългосрочен план. Според различни изследователи и иноватори в областта на националната сигурност „стратегическото управление или стратегическият мениджмънт е комплексното управление на стратегията на дадена организация. Стратегията от своя страна е пътят, по който една организация постига своите цели и реализира мисията си. Стратегическото управление може условно да се раздели на: стратегическо планиране, формулиране на стратегията, реализация на стратегията и оценка.“

Само по себе си то допринася за устойчивото развитие на дадена система и на отделните компоненти, като подрежда в правилна последователност следните етапи на процеса: изграждане на визия и мисия; разработване на дългосрочни цели и стратегии за постигането им.

Всяка система се характеризира с наличието на субекти и обекти на управление и самия процес, който протича между тях. Процесът е свързан с промените във външната и вътрешната среда, които влияят върху него и се обуславя със следните характеристики:

- обусловеност – отчита влиянието на външната среда върху стратегическото поведение на системата;
- йерархичност – свързана е с времевите и пространствените характеристики на съответната система на управление, със субординацията на целите и съподчинеността на нивата на управление;
- непрекъснатост - последователност от действия, свързващи общата идея, конкретизирана в дългосрочните цели и етапите на осъществяването ѝ. Етапите на изграждането на визията, разработването на мисията, целеполагането и изборът, формулирането и реализацията на стратегиите са обвързани в непрекъсната последователност.

При непрекъснатост на процеса се гарантира ефективна обратна връзка. Корективните въздействия, породени от промяната на средата, могат да бъдат своевременно отразени без прекъсване на процеса на целенасочено функциониране на системата.

Субектите на стратегическото управление са структурите, овластени да вземат решения. Това най-често са органите на държавно управление, на местната администрация, неправителствени организации и структури на гражданското общество, на бизнеса и др. Като всяка система преминава през различни етапи на развитие, които свързват общата идея, въплътена във визията на организацията с предприеманите практически действия по нейното реализиране.

Визията за бъдещето е двигателят за развитието на съответната система. За да се реализира една визия, на първо място следва да се направи анализ на средата, в който се включва процесът на наблюдение на компонентите на макросредата и микро средата, с цел определяне на настоящите и бъдещите възможности и заплахи.

Стратегическите цели трябва да бъдат ръководство за осъществяване на политиката в основните направления или предметните функции - маркетинг, финансовата и инвестиционната стратегия и управлението на човешките ресурси, анализ на средата за сигурност и др.

Всяка стратегия води до резултати, които се проявяват в бъдещето и се формират под въздействието на контролируеми и неконтролируеми фактори, които влияят върху поведението на организацията.

Следва да посочим, че на държавно ниво стратегическото управление преминава най-общо през три нива:

национално ниво, което е свързано с определяне на правните принципи и норми по отношение на организацията на управлението, координацията между субектите на стратегическо управление (министерства и ведомства; имплементиране на европейското законодателство и др.);

средно ниво – координация на действията на държавните органи по вертикала и хоризонтала – икономически сектори, региони, ред и сигурност, здравеопазване, образование, социални дейности, опазване на околната среда, инфраструктура. На средното ниво влияят социодемографската характеристика на населението и капацитетът на наличните стратегически ресурси – материални, човешки, финансови, информационни.

местното ниво - координация на органите на местното самоуправление и местните администрации.

Стратегическото управление в сферата на сигурността и в частност на министерството на вътрешните работи се характеризира със своите специфични особености, което налага и различни подходи при неговото прилагане и търсене на най-оптимални варианти за успешни управленски подходи.

В настоящия труд ще разгледаме управлението на системата на МВР и възможностите за прилагане на аналитични модели за анализ на корупционния риск с цел подпомагане стратегическото управление и усъвършенстването на една сложна система, изградена от множество различни компоненти каквато е системата на министерството на вътрешните работи.

Като част от държавната администрация и системата за сигурност, Министерството на вътрешните работи е специализиран правозащитен орган на изпълнителната власт, ангажиран пряко с провеждането на държавната политика за гарантиране на вътрешната сигурност на страната.

Процесът на управление на МВР трябва да гарантира постигане на конкретен ефект - защита на националната сигурност, опазване на обществения ред и противодействие на престъпността.

Следва да отбележим, че системата на МВР има множество разнородни функции – опазване на обществения ред, борба с престъпността, защита на националната сигурност, опазване на държавната граница, охрана на стратегически и особено важни обекти, разрешителен и лицензионен режим, издаване на документи за самоличност, гражданска защита, защита при бедствия, аварии и катастрофи, осигуряване на пожарна и аварийна безопасност, контрол на пътното движение и др.

Всяка функция сама по себе си е отделна система, изискваща правилно и ефективно стратегическо управление. Горното се постига чрез реализиране на три основни функции за отделните системи:

Първата е насочена към постигане на целите, т. е. осъществяване на определени дейности и поведение, чрез които се постигат нормативно определени цели;

Втората е свързана с корекция на системата, при която на основата на получената обратна информация се коригира поведението, за да се постигне поставената цел по най-икономичния и бърз начин.

Третата основна функция е усъвършенстването, т. е. подобряването на процеса на целеполагане, на регулиране, на адаптация, на самоорганизация, усъвършенстване на основните управленски функции, чрез които се постига по-доброто функциониране на самата система.

Можем да заключим, че целеполагането, регулирането и усъвършенстването са трите основни функции на всяка система за управление.

Както посочихме по-горе системата на МВР и нейните органи като субект на самостоятелно управление имат за свой обект на въздействие обществените отношения, свързани с гарантиране вътрешната сигурност на страната и упражняват въздействие за разкриване на правонарушенията в тази област, за откриване и отстраняване на причините и условията, които ги пораждат, за укрепване на законността и установения в обществото конституционен и правов ред⁵⁴.

Затова управлението трябва да се разглежда като атрибут на системата, като качество, присъщо на системните образувания, и заедно с това като въздействие на системата.

Процесът на управление е задължителен за всяка система на държавния, респ. системата на МВР и се състои в най-целесъобразното реагиране на непрекъснатите изменения във вътрешната и външната среда. По този начин се съхранява качествената определеност на системата, като се осигурява нейното усъвършенстване.

Управлението на определена система, вътрешните ѝ закономерности като процес, структурата на определена система и по-точно система за управление на обществените отношения, свързани със защита на националната сигурност, опазване на обществения ред и противодействие на престъпността, каквато е МВР, я определя като динамична, с определени качествени характеристики.

Системата на МВР и нейните органи като субект на самостоятелно управление имат за свой обект на въздействие обществените отношения, свързани с гарантиране вътрешната сигурност на страната и упражняват въздействие за разкриване на правонарушенията в тази област, за откриване и отстраняване на причините и условията, които ги пораждат, за укрепване на законността и установения в обществото конституционен и правов ред.

В цялост МВР е една управляема система, съставена от множество взаимосвързани управляеми системи. Като такава тя притежава свойства, които я различават от другите системи от държавното управление.

Тези различни по своята същност свойства допълват общите, присъщи на всяка социална система, като - цялостност, делимост, взаимосвързаност, специфични свойства. От

⁵⁴ Виж Николов, И. Теория на социалните системи за управление, т. 1. С, 1981, с. 59.

гледна точка на характера на изпълняваните функции и предоставените й компетенции, системата МВР е специализиран правоохранителен орган, осъществяващ правомощията си в областта на осигуряването на вътрешната сигурност на държавата. Тя се характеризира със строга йерархичност.

Като социално управляема система към МВР могат да се предявят следните изисквания, необходими за правилната организация на всяка една такава система:

Детерминираност (зависимост) на елементите на системата, т. е. всеки елемент оказва влияние на останалите, с които се намира във връзка и подчиненост, като съответно измененията във всеки един елемент се отразяват на качествената характеристика на системата като цяло. Макар и с различни нормативно определени функции отделните структури на МВР са в пряка зависимост една от друга – например охраната на държавната граница е пряко свързана с функциите на структурите, които се борят с незаконната миграция.

Динамичност на социалната система МВР, т.е. външната среда оказва влияние и налага преустройство съобразно с приоритетите и промените във външно- и вътрешнополитическата обстановка - ръста, структурата и динамиката на престъпността, и с необходимостта от гарантиране на националната сигурност, опазване на обществения и гражданския ред, на правата и интересите на българските граждани, пресичане или предотвратяване на възникнала опасност за националната сигурност, адекватно противодействие на престъпността. Системата е длъжна да се адаптира към моментните изисквания на средата и да се трансформира по най-ефективния начин.

Наличие на управляваща структура- всяка система за управление, каквато е МВР, има изградени и действащи органи за управление, позволяващи, първо, да се изпълняват разпорежданията на висшестоящите субекти на управление в случая – министъра на вътрешните работи и главния секретар на МВР, както и се довеждат те до знанието на субординационните структурни звена. Управленската структура обаче е натоварена и с отговорността за изпълнение на решенията и реализиране очакванията на гражданското общество.

За реализиране на тези очаквания е необходимо изграждането на единна и правилната стратегия за изпълнение на основните задачи на МВР като в нея се поставят конкретни цели. Тези цели по своята същност представляват правилния образ на бъдещото, желаното от нас състояние на организацията, т. е. това, към което се стремим.

Както вече подчертахме Миистерството на вътрешните работи е една система, изградена от множество автономни системи в тясна симбиоза помежду си. В тази връзка, като система, изградена от взаимовръзки е необходимо да се създадат механизми за ефективно взаимодействие на тези връзки. Но сама по себе си системата на МВР не е изолирана от другите системи на държавно управление, местна власт, неправителствени организации и др, поради което е и необходимо изграждане на ефективни системи за взаимодействие и с тези органи. В тази връзка най-общо можем да разграничим два типа взаимодействие характерно за всички системи на управление:

вътрешно - осъществява се в рамките на йерархично подредената система на МВР между ръководството му и неговите структури при провеждане на основните дейности за защита на националната сигурност, опазването на обществения ред и противодействието на престъпността съобразно възложените им функции;

външно - изразяващо се във взаимодействие между тези структури на МВР и другите органи от системата за сигурност, органите на местно самоуправление и местната администрация, както и с органите на съдебната власт и другите, ангажирани с тези дейности органи.

За осъществяване на ефективно взаимодействие обаче е необходимо да се приложи и координация на това взаимодействие. В зависимост от вида, обхвата и целите на системата и характера на нейното управление, координацията се проявява по различен начин.

В теорията на управлението се детерминират два вида координация - вертикална и хоризонтална координация, между координиращия и координираните органи.

В системата МВР съществуват и двата вида координация:

„Вертикалната координация се осъществява в отношенията на висшестоящия орган с подчинените му органи на управление.“⁵⁵ При нея на практика се извършва съгласуване на частните интереси на отделната служба, дирекция или техен орган с общите, т. е. благодарение на нея отделните елементи от структурата на управляващата система МВР работят за общото постигане на целите, поставени пред системата. Вертикалната координация подпомага и съдейства за реализиране на цялостната функция по управление на системата, като посредством нея се осъществяват единство и съгласуваност на действията по йерархичен път.

Хоризонталната координация се свежда до взаимно съгласуване на действията на неподчинени организации и излиза извън рамките на координацията като предназначение на управлението. Хоризонтална координация в системата МВР съществува и се изразява основно под формата на съгласуване на действия на отделни структури, най-често чрез планове за съвместни действия.

Независимо от прилаганите модели на управление на системата на МВР същите следват принципите на върховенството на закона и изпълнението на основните функции, определени от законодателя, а именно – опазване на обществения ред, превенция и противодействие на престъпността и защита на националната сигурност на Република България.

Системата на МВР е част от системата за сигурност на Република България и като такава тя се определя до голяма степен от трайно изградените връзки на отделните нейни елементи, както вътре в самата нея, така и на координацията и взаимодействието на системата с другите системи от социалния, икономическия и политическия живот в страната.

В цялост политиката на Република България в сферата на сигурността се изгражда върху ценностите на демокрацията, на националната ни култура, основните права и свободи, на равните възможности за развитие на личността, както и на Конституцията на страната, международните актове и основополагащите актове за гарантиране на международната сигурност.

Прилагането на ефективни модели на управление на сектора за сигурност налага изготвянето и прилагането на стратегии за развитие на държавата, предполага консолидация и приемане на адекватни мерки както на национално, така и на международно ниво.

⁵⁵ Лунаев, А. Е. Координация в държавното управление. М., 1971 г., с. 72

С цел усъвършенстване на системите за взаимовръзка държавния апарат е създал механизъм за координация и взаимодействие, изготвяйки стратегии и планове на между институционално ниво. Приемането през 1998 г. на Концепция за национална сигурност за пръв път даде насока за формулиране на определение за национална сигурност, което намери развитие в нормативната уредба чрез приемане на Закона за защита на класифицираната информация (2002г.) и Закона за Държавна агенция „Национална сигурност“ (2007 г.). През ноември 2015 г. са приети Закон за управление и функциониране на системата за защита на националната сигурност, Закон за Държавна агенция „Разузнаване“, Закон за Националната служба за охрана, Закон за военното разузнаване. Политиките за противодействие на рисковете и заплахите за националната сигурност и гарантиране защитеността на гражданите и демократичните институции са органична част от общите усилия в ЕС и НАТО, които водят до реализиране на визията за единно пространство на свобода, сигурност и правосъдие.

Като осъществява стратегическите приоритети по изграждането на една по-стабилна и демократична държава, в която гражданите да се чувстват защитени в упражняването на основните си права и задължения, страната ни се стреми към по-ефективното участие в дейностите на ЕС и НАТО.

Чрез стратегическото управление на сектор сигурност се цели постигане на готовност на институциите, обществото и гражданите за реагиране при висока динамика в средата за сигурност, както и на условията за реализиране на интересите на Република България. Общата и секторните политики за сигурност на Република България се основават на оценка на средата на сигурност, възможностите за осъществяване на националните интереси и тяхното развитие.

Както вече посочихме едно от основните предизвикателства за гарантиране сигурността на държавата, ефективното управление и постигане очакванията на гражданското общество е ограничаване размерите на корупцията чрез механизмите на държавно управление.

Различните прояви ни форми на явлението корупция затрудняват неговото еднозначно и точно дефиниране. В българското законодателство няма категорична правна дефиниция на понятието „корупция“. Етимологията на думата произлиза от латинската „*korruptio*“ - „продажност, поквареност“. Определение за корупция е дадено в Гражданска конвенция за корупцията на Съвета на Европа - „Искането, предлагането, даването или приемането, пряко или косвено, на подкуп или всяка друга неследваща се облага или обещанието на такива, което засяга надлежното изпълнение на някое задължение или поведението, което се изисква от приемащия подкупа, неполагащата се облага или обещаването на такава“.

Корупцията обикновено е свързана с такива сфери на дейност, в които държавата има монополни права или съществува възможност за упражняване на изключителни правомощия върху определени ресурси (законодателство, изпълнителна власт на национално и местно равнище, съдебна власт, контрол върху естествени монополи и др.). Предпоставки за възникване на корупция има там, където властта упражнявана произтичащите от нея влияния и правомощия. По силата на това обстоятелство корупционните практики са най-разпространени в онези сфери на обществения живот, в които определен обществен ресурс се намира под контрола на един или няколко служители. Упражняващият власт в този

контекст е ценен в качеството си на фактор, който може да задоволи някакъв частен интерес или да осигури доход.

Корупцията може да бъде открита практически във всички сфери на обществения живот. Тя е комплексен феномен, обусловен от спецификата на политическото и икономическото му развитие, бюрократическите традиции и управленските практики и социо-културната история на дадено общество. Корупцията се разглежда като сложно и многопластово социално, икономическо и политическо явление. Понятието „корупция” най-често се свързва със злоупотребата с икономическа, политическа, административна и съдебна власт, която води до лично или групово облагодетелстване за сметка на правото и законните интереси на личността, на конкретна общност или на цялото общество. В общественото пространство най-често корупцията се отъждествява с подкуп.

По-прецизно и пълно определение би могло да се даде като се очертае кръгът на престъпните състави, визиращи злоупотреба с власт и служебно положение, при което се накърнява държавния и обществен интерес за сметка на личното облагодетелстване.

Корупционните рискове се различават от другите видове рискове в стопанската, икономическата и социалната сфера, напр. здравеопазване, търговия и др. със своята степен на обществена опасност. Корупционните рискове най-често са свързани с умишлени действия на субектите, рисковете от тази категория не са случайни. Резултата от настъпването на дадено корупционно поведение е целен, засяга голям кръг от хора и има крайно негативни последици. Редно е обаче да посочим, че даден корупционен риск може да се дефинира и при неправилно обучение на състава, неправилно управление, както и при недостатъчно заплащане за положен труд. Тези фактори сами по себе си не зависят пряко от волята на лицето, което е субект на корупционно поведение, те са външни фактори и ненастъпването на последните изисква целенасочена политика на държавата.

Постоянен процес на идентифициране на рисковете, планиране и прилагане на адекватни мерки трябва укрепване на антикорупционната и етична култура не само в определена институция от публичния сектор, използвайки този модел, но следователно трябва укрепване на върховенството на закона и доверието на хората в публичния сектор като цяло.

Трябва също така да се дефинират отговорностите за ефективната подготовка и задълженията на ръководителите. Трябва да бъде определен ръководител на плана за интегритет и служители, които ще го осъществяват. Съобразно спецификите на организацията трябва да се определи коя методология е препоръчителна за прилагане. Срокове за провеждане на самия тест. Отговорности при изпълнение на правомощията, за (включително компетентния орган за налагане и налагане на санкции, ако се прецени, че такива мерки са правилни и необходими). Много важен фактор за успешното прилагане на теста е ангажираността на персонала.

Би било удачно да се приложи единен модел и стандарти на планове за интегритет на държавно ниво, като разбира се отчита спецификата на всяка една институция. Това би позволило на страната да създаде национална регистрация за интегритет в електронна, дигитализирана форма. По този начин ще се намалят рисковете от неточности при прилагането, а и също така ще се създаде и обща представа за риска от корупция сред служителите в публичния сектор, което до някъде ще доведе до възпиращ и превантивен ефект върху този вид служители.

Прилагането на тестовете за интегритет е свързано със строгото дефиниране на отговорността. Вменените правомощия на ръководството на определена организация включва и отговорности относно лоялността на служителите към тази организация. В този ред на мисли, считаме, отговорността за правилната организация и прилагане на тестовете за интегритет зависят изцяло от волята и усилията на ръководството на съответната институция. Ръководителят отговаря за законно установените задачи на институцията, организацията на дейността, управлението на персонала както и за правилното разходване на държавните средства. Задълженията на ръководителя, в това число и тези от сектора за сигурност включват отговорност за изготвяне на политики, организация на работата, лидерство и управление на риска. Рисковете трябва да бъдат предотвратени, намалени и ако е възможно елиминирани чрез контрол и надзорни мерки. Тези мерки включват и ефективен механизъм за проверка лоялността на служителите. Тъй като ръководителят на съответната организация не би могъл еднолично да осъществява този контрол е необходимо да се назначи ръководител на плана за интегритет, който трябва да отговаря за всички въпроси, свързани с плана за интегритет, включително пълното прилагане, неговото постоянно развитие и редовна комуникация по въпросите на плана за почтеност с ръководството на организацията и служителите. Всички служители трябва да бъдат задължени да се запознаят с плана за почтеност и да се съобразят с него, със съответните инструкции на ръководството или служителя, определен като ръководител на плана. За да се постигне пълното прилагане на плана за интегритет в която и да е институция е необходимо всички служители да приемат този план като неразделна част от вътрешните правила на институцията и на личната им почтеност в работата.

Последните мониторингови доклади на Европейската комисия посочват недостатъчните усилия на държавата в борбата с корупцията. Тук е мястото да разгледаме и борбата с корупцията в системата на МВР, тъй като тя е сочена като една от най-корумпираните системи в публичния сектор.

Корупцията в МВР в голяма степен може да обезсмисли всички организационни, функционални и санкционни антикорупционни мерки в различните сфери от обществения живот. Министерството на вътрешните работи има за задача да разкрива и разследва корупционните престъпления в обществото. Поради високата отговорност, с която е натоварено министерството, чувствителността към корупцията тук е по-силна и съответната реакция при корупционно поведение следва да е всеобхватна и безкомпромисна. В тази връзка през 2016г. е приета а Концепция за превенция и противодействие на корупцията в МВР 2016г. – 2020г., като в нея е приложен международно признатият 3-стълбов подход за превенция и противодействие на корупцията, като го адаптира към българските условия. В него са взети предвид публично декларираните национални приоритети, отчетен е натрупаният опит, добрите и лошите практики. Трите елемента на използвания подход са: Обучение, Превенция и Правоприлагане. Трите елемента са независими един от друг, като свързващите мерки в и между тях се разработват, усъвършенстват и изпълняват чрез годишни антикорупционни планове. Основната цел на Концепцията е постигане на реални и трайни резултати в превенцията и противодействието на корупцията в структурите на МВР. За постигане на основната цел е необходимо да бъдат установени уязвимите за корупция места и да се предприемат адекватни превантивни действия за ограничаване и отстраняване на корупционните практики в тях; да се насърчава изграждането на култура на прозрачност,

споделена отговорност, взаимна подкрепа и нетолерантно отношение към корупцията сред служителите на МВР; да се предприемат ефективни мерки по отношение на служителите, извършили корупционни действия; ръководителите в МВР да създават и усъвършенстват стабилни отношения на партньорство между своите структури и публичния и частния сектор.

Превенцията е най-ефективният способ за противодействие на престъпността във всичките ѝ проявени форми, включително и корупцията. Тя включва комплекс от мерки, насочени към установяване, ограничаване и отстраняване на криминогенните и виктимогенни фактори. Чрез нея се постига намаляване на престъпността и спестяване на разходи за нейното разкриване, разследване и наказване, повишаване сигурността на гражданите и на доверието им в способността на правозащитните институции да защитят правата и законните им интереси. Превенцията на корупцията в МВР обуславя разработването на цялостен пакет от мерки и стандартни оперативни процедури за защита на системата на МВР и за подкрепа на нейния най-ценен актив – работещите в нея служители.

Трябва да признаем, че корупцията в полицията и в съдебната система се възприемат като един от най-важните фактори, благоприятстващи разрастването на корупцията в целия публичен сектор. Тя генерира усещането за безнаказаност на корумпираните служители и обезверява обикновените граждани. Ето защо са необходимо значителни съвместни усилия за ограничаване на този проблем чрез съвместни инициативи за прилагане на превенционни механизми.

Като цяло корупцията подкопава функционирането на държавата и държавните органи на всички равнища. Ефективната уредба на противодействието на корупцията, прозрачността и почтеността при упражняването на държавната власт могат да укрепят правните системи и доверието в държавните органи. Борбата с корупцията трябва да се основава на доказателства за разпространението и формата на корупционните практики в дадена държава, на условията, които способстват за появата на корупция, и на правните, институционалните и другите стимули, които могат да се използват за предотвратяване, разкриване и санкциониране на корупцията.

Корупцията допринася за изграждането и поддържането на недоверието на гражданското общество към институциите, както и се явява възможност за изграждане на незаконни механизми на управление и контрол във всички сфери на социални, икономически, политически, съдебни и др.

Като орган, призван да гарантира националната сигурност и обществения ред в държавата, Министерството на вътрешните работи е изградило механизъм за борба с корупционните прояви на всички нива чрез създаването на нарочен орган дирекция „Вътрешна сигурност“. Същата е натоварена със задачи по превенция, предотвратяване и разкриване на престъпни прояви от страна на служители на МВР, в това число на корупционни прояви.

Сектор сигурност е част от сферата на държавното управление и е пряко свързан с правоприлагането, поради което за да отвърне на новите корупционни предизвикателства, същия трябва да кореспондира както с институциите на национално, така и на международно ниво.

Анализът на риска на корупционните практики е неизменна част от успешното стратегическо управление на която и да система. Като цяло борбата с корупцията не може да

бъде сведена до стандартен набор от универсални мерки, еднакви за всички сфери на публичния сектор. Необходимо е да се вземат предвид и специфичните рискови фактори. Необходимо е от всеобхватни стратегии за предотвратяване на корупцията, които водят до повишаване на прозрачността и почтеността във всички сектори на обществото и поставят акцент върху първопричините. Тези стратегии следва да се основават на оценка на заплахите, уязвимостите и рисковите фактори. Част от подхода на ЕС за борба с корупцията също така включва необходимостта от надеждни и ефективни мерки във връзка с почтеността, ефикасни системи за предотвратяване на корупцията и ефективни, отчетни и прозрачни държавни институции на всички равнища. Всеобхватният подход за борба с корупцията трябва да се основава на комбинация от превантивни и репресивни мерки. Това изисква независими и безпристрастни правосъдни системи, които прилагат ефективно законодателството за борба с корупцията чрез провеждане на безпристрастни разследвания и наказателни преследвания, и ефективни, пропорционални и възпиращи санкции, включително ефективното отнемане на придобитото в резултат на корупция имущество. Това от своя страна изисква стабилна правна и институционална уредба, достатъчен административен и съдебен капацитет, както и политическа воля за принудителни мерки.

В заключение можем да посочим, че противодействието и ограничаването на корупционните практики зависи изцяло и както от волята на правоприлагащите органи, така и от волята на самото гражданско общество. Изграждането на единни стратегии за превенция на корупцията, както и на отделни ведомствени планове спомага за целенасоченото, етапно и ефективно изпълнение на заложеното. Като това се постига при тясно взаимодействие на институциите на всички нива.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Боев Ив., Криминалистическа техника, „ВСУ Черноризец Храбър”, 2006.
- Боев Ив., Григоров Ив., Тепавичаров Н., Стойчева М., Серийни кражби, ВИ „Г. Димитров”-МВР, С. 1990.
- Борба с измамите и защита на финансовите интереси на Европейския съюз, 2015. Европейски парламент.
- Бояджиев, Г., Е. Ценков, Кр. Добрев Корупцията в 100 отговора. публикувано със съдействието на Американската агенция за международно развитие, 2000.
- Бурцева, Е.В., Рак, И.П., Селезнев, А.В., Сисоев, А.В. Криминалистика, Тамбов, Издателство ТГТУ-2006.
- Вакарелски, И., Криминалистика. С.: Наука и изкуство, 1978.
- Велчев, Б. Престъпления против Републиката, С. 2014.
- избягване на данъчни задължения, С.:Феней-2008.
- Видолов, Ив. Тактика на освидетелстване в досъдебното производство, С., Феней, 2011.
- Вучков, В. Доказателствени средства в наказателното производство. С.: Феней, 2006.
- Геров, Г. Съвместни екипи за разследване В: Бюлетин на АМВР, Факултет „Полиция”, бр. 33, С. 2015.
- Доклад на ЕС за борбата с корупцията с приложение за България, 2014, http://old.europe.bg/upload/docs/2014_acr_bulgaria_chapter_bg.pdf

Отчет за изпълнението на Националната стратегия за превенция и противодействие на корупцията в Република България (2015-2020). Решение №116 на Министерския съвет от 19 февруари 2016г. <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=956>.

Обобщен списък на Антикоруptionните инструменти и политики на Европейския съюз, www.csd.bg/fileadmin/user_upload/PRV/dobobsht_spisuk_anticorrupt_instrum.pdf

Пушкарлова, И. Форми на организирана престъпна дейност по Наказателния кодекс на Република България. С. 2011

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ НА СЪВРЕМЕННИТЕ МЕЖДУНАРОДНИ ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ

Цветан Илиев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Резюме

Целта на настоящата работа е да представи основните характеристики на глобализацията и нейното влияние върху международните икономически отношения. Обект на изследване е глобализацията в нейните обществено – икономически рамки, като процес на създаване на стопански взаимовръзки между страните. Предмет на изследване са основните аспекти на глобализацията, които създават посочените по-горе връзки. В този смисъл, на фокус са: развитието на информационните и комуникационни технологии, формирането и функционирането на световния финансов пазар, както и транснационализацията на международните икономически отношения.

Ключови думи: глобализация, международни икономически отношения, финансов пазар, информационно – комуникационни технологии.

GLOBALIZATION OF MODERN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

Tsvetan Iliev

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract

The purpose of the present work is to present the main characteristics of globalization and its influence on international economic relations. The object of research is globalization in its socio-economic framework, as a process of creating economic relations between countries. The main aspects of globalization that create the above-mentioned connections are the subject of research. In this sense, the focus is on: the development of information and communication technologies, the formation and functioning of the world financial market, as well as the transnationalization of international economic relations.

Keywords: globalization, international economic relations, financial market, information and communication technologies.

Въведение

От втората половина на XX век насам международните икономически отношения са под сериозното влияние на глобализацията. Тя съдейства за трансформация на интернационалните отношения на двустранно и регионално равнище.

Основен белег на глобализацията е засилването на взаимодействията и взаимозависимостите в съвременното общество. По този начин се създава т. нар. световно

общество. Ядрото на това общество е глобалната икономика, функциониращата като единна система в реално време и в планетарен мащаб.⁵⁶

Възприето е разбирането, че фундамент на глобализацията е икономиката. Някои изследователи предполагат, че глобализацията е проявление на съвременния постиндустриален стадий на развитие на икономиката и обществото, оформил се на основата на отношенията между страните. По-конкретно, тя е нова степен на интернационализация на обществения живот, достигната на основата на по-специфични икономически, политически, социокултурни, екологични и демографски връзки между народите.⁵⁷

1. Глобализацията като ускорител на развитието

Основните импулси за глобализацията идват от икономиката. Без отчитане на икономическите ингредиенты би се изгубил най-важният аргумент, потвърждаващ обективният характер на глобализацията като неизбежен и прогресивен процес.⁵⁸

Една от съвременните емблеми на глобализационните процеси е МВФ. Той влияе върху световната търговия, транснационалните финансови потоци, трансфера на технологии, изграждането на информационни мрежи и културни взаимоотношения. Друга световна организация, ЮНКТАД, насочва вниманието ни върху глобализацията на производствените процеси по линия на международното коопериране.

Извън тясно икономическите й рамки, глобализацията обхваща и взаимодействията между различните култури, формирането на системи за глобално социално сътрудничество, създаването на все повече държавни и неправителствени международни организации, премахването на административните бариери между страните. В този смисъл, глобализацията изправя човечеството пред „тотален социален факт“ – трансформация на всички аспекти от обществения живот.⁵⁹

Сред основните признаци на глобализацията трябва да се отбележат нарастващата взаимозависимост на икономиките на различните страни, все по-голямата степен на цялостност на световното стопанство. Това единство се проявява в засилване отвореността на националните пазари, задълбочаване на международното разделение на труда и неговото все по-задълбочаващо се коопериране.⁶⁰

На основата на гореизложеното може да се направи следното заключение: **глобализацията е процес на ускоряване развитието на взаимовръзките във всички сфери на човешката дейност.** Глобализацията и интернационализацията на обществените дейности имат много общи черти, но и различия. По своята същност глобализацията включва в себе си интернационализацията, най-вече в нейните икономически форми на проявление. В посока на разграничаване, може да се каже, че интернационализацията е процес на засилване връзките между страните при запазване на пълен национален суверенитет. Същевременно,

⁵⁶ Вж. Рангелова, Р. (2013). Структурни промени и икономически растеж в ЕС. АИ „Проф. Марин Дринов“, С., с. 21 – 28.

⁵⁷ Hirst, P, G. Thompson and S. Bromley (2009). *Globalization in Question*, L., Cambridge Polity Press, 3rd ed.

⁵⁸ Вж. Стоянов, В. (2003). Пазар, трансформация, глобализация, нов световен ред. „Галик“, С., с. 112 – 136.

⁵⁹ Вж. Велев, Ив. и колектив (2009). Социалната политика и предизвикателствата на глобализацията. Фондация „Фридрих Еберт“ и Фондация „Пролетна дъга“, С.. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/06348.pdf> (достъпен към 16.11.2023 г.)

⁶⁰ Вж. Вълкова, Р. (2010). Влияние на процеса на глобализация на света в Европа и в България. НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА РУСЕНСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ - 2010, том 49, серия 5.2, Русе, с. 24 – 29 <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp10/5.2/5.2-4.pdf> (достъпен към 31.10.2023 г.)

глобализацията е по-скоро преход отвъд националните граници, които губят своето обективно значение.

Към най-ясно разграничимите **форми на проявление на глобализацията** могат да се отнесат:

- бурното развитие на съвременните средства за информация, формиране на световни информационни мрежи и системи за комуникация;
- приоритетни позиции на финансовата сфера в международните икономически дейности;
- сериозно разпространение на дейността на ТНК и засилване транснационализацията на световната икономика;
- формиране на системи от международни организации, които заедно с ТНК, образуват наднационалния механизъм за управление на световната икономика;
- увеличаване броя на неправителствените организации в международния живот;
- нарастване степента на отвореност на националните икономики;
- промяна ролята на правителствата при управление на националните икономики в процеса на трансформиране на съотношението „национално – наднационално“;
- отчитане на тенденции на неравномерност в развитието на напредналите и на изоставащите страни;
- регионализация на световната икономика;
- социална трансформация на планетарно ниво, намираща израз в интегриране на отделни елементи на обществата в глобалните световни структури и в отслабване на традиционните връзки и ориентацията на човешките ценности;
- ускоряване на културното взаимодействие.

Представените типични характеристики на глобализацията оказват въздействие както върху световните икономически процеси, така и на националните стопански политики. Затова е важно да бъдат отчитани при разработването на стратегии за икономическо развитие на ниво държави. По-конкретно, това изисква да се разгледат по-подробно присъщите на глобализацията системи.

2. Прогрес в информационно – комуникационната система

Това е основната система, която значително подпомага ускоряването на глобализационните процеси. Съвременната трансформация на икономическите процеси би била невъзможна, ако не се беше състояла т. нар. „информационна революция“.⁶¹ Благодарение на нея на разположение на човечеството днес са нови високо скоростни средства за комуникация и транспортна свързаност. Скоростта, с която информацията, например, за валутните курсове се разпространява от всеки финансов център до която и да е точка на света, прави възможно бързото движение на огромни валутни потоци между отделни страни и пазари. Съвременните средства за обмен на информация и най-вече Интернет създават възможности постоянна свързаност на световното население както в личен, така и в делови план. На основата на новите технологии се повиши скоростта на транспортиране на хора и стоки, което допринесе в значителна степен за оформяне на глобалните вериги на доставки.

⁶¹ Вж. Леонидов, Ат. (2001). Информационна революция, глобализация и икономически растеж. – Икономическа мисъл, бр. 3, С., с. 3 – 23.

Революцията в информационната и в телекомуникационната сфери водят началото си от последната четвърт на XX век. В продължение на повече от 30 години количеството на разполагаемите от домакинствата и бизнеса компютрите нарасна неимоверно, при което те се трансформираха от луксозна в нормална стока.⁶² Нашето ежедневие днес е немислимо без компютъра. Освен това мощността на компютърните конфигурации се повиши стотици пъти, което в значителна степен увеличи продуктивността на производствените процеси в световен мащаб. В същото време стойността на преноса на информация се понижи многократно.

Благодарение на развитието на телекомуникационните средства настъпиха процеси на фактическо преодоляване на националните граници на страните. В миналото те са създавали пречки пред разпространението на информацията, което е затруднявало трансфера на знания, потреблението и обмяна на производствени практики. Днес телекомуникационните средства се превърнаха в предпоставка за създаването на единно глобално информационно пространство. В неговите рамки се формират единни културни, етични и мирогледни стандарти, прилагани от все по-голям дял от световното население. Разбира се те са натоварени както с позитиви, така и носят редица негативи за хората и бизнеса.

На основата на ускореното развитие на информационните и телекомуникационни технологии (ИКТ) се създаде световно „киберпространство“, в което информацията се съхранява, обработва и обменя. За да се предпазят от някои негативни ефекти на либералния достъп и обмен на информация, правителствата на редица страни въведоха ограничения. Резултатите от наблюденията на тези държави обаче категорично показват, че ползите от тези действия са далеч по-малки от загубите.⁶³

Киберпространството расте с ускорени темпове. Според някои изследвания само за първите три години на XXI век е създадена повече информация, отколкото през цялото останало време от съществуването на човешката цивилизация.⁶⁴

В последната четвърт на XX век информационната индустрия се превърна в самостоятелна икономическа сфера в редица напреднали страни. Това е съпроводено с производството на стоки от свършено нов тип – глобални, които притежават нови икономически характеристики. Продукцията на тази индустрия практически е в процес на непрекъснато възпроизводство и за многократно употреба. Ето защо в новите условия се говори за възникването на нов нетрадиционен източник на стойност, превърнал се в първите две десетилетия на XXI век в основен и най-вече – свързан с реализацията на интелектуален потенциал. В условията на информационната икономика стойността е способна да създава свръхстойност така, както в при индустриалната стопанска система капиталът създава добавен стойност.

Както стана дума вече по-горе, проникването на новите ИКТ във всички сфери на обществения живот има и своите негативи. В този смисъл може да се каже, че с глобализацията на информационните технологии възникнаха и нови явления. Едно такова явление е „цифровото неравенство“. Това понятие се използва за представяне на нов тип

⁶² Вж. Терзийска, М. (2020). Информационните революции и образованието. Част II. XIXXXI век. УИ „Св. Климент Охридски“, С., с. 154 – 165.

⁶³ Вж. Маринова, Н. (2012). Информационното общество в Европейския съюз и България – състояние и тенденции в използването на информационни и комуникационни технологии. – Диалог, бр. 2, Свищов, с. 50 – 63.

⁶⁴ Вж. Шваб, Кл. (2021). Четвъртата индустриална революция. „Хермес“, С., с. 125 – 132.

разделение на страните според достъпа им до информация. Сред причините за възникването на такова разделение основно се сочат липсата на финансови средства и недостатъчно образовано население.⁶⁵

Информационната революция е тясно свързана и с технологична такава. Последната е резултат от бурното развитие на научно – техническия прогрес (НТП). Новата технологична база създаде нов тип технологична обществено – икономическа структура на национално, а и на световно равнище. Тя намира израз в системната автоматизация на производството, управлението, обслужването, разпределението и транспортирането на основата на електрониката и информатиката. Същността и особеностите на този процес се състоят, от една страна, в способността на технологичната структура да се възпроизвежда, а от друга – тя се превърна в основа за глобалното интегриране на технологичната база.

3. Формиране и функциониране на световен финансов пазар

Предпоставка за оформянето на световен финансов пазар е информационната революция. Новите ИКТ обвързаха в едно цяло основните финансови центрове и съществено снижиха транзакционните разходи по сделките, от една страна, а от друга – времето за тяхното реализиране се съкрати в пъти.

Фактор с приоритетно значение за глобализацията на финансовата сфера е промяната в дейността на финансовите институции и по-конкретно, процесите на дерегулиране на банковите дейности. В процеса на дерегулиране са премахнати редица пречки пред финансовите операции на банките и други институции, извършващи подобни дейности. В резултат се появиха по-крупни формирования, като финансовите холдинги. Те предоставят на клиентите си широка палитра от услуги в областта на финансовото посредничество. Неслучайно днес холдинговите структури имат доминираща роля на световния финансов пазар.⁶⁶

В условията на глобализация се прояви сериозно един от основните белези на финансовите пазари днес – увеличаващата се неопределеност. Този белег се отнася преди всичко до валутните курсове и цените на ценните книжа. Успоредно с това се създадоха и нови видове ценни книжа – дериватите. Те са производни на други ценни книжа. Такива финансови инструменти създават възможност за реализирането на спекулативни операции и ускориха процеса на отделянето на валутно – финансовата сфера от реалната икономика. Всекидневният обем операции на валутно финансовите пазари превишава десетки пъти реалните потребности от финансиране на международната търговия. Обемът на финансовите транзакции е почти равен на съвкупните валутни резерви на всички централни банки по света. В същото време стойността на търгуваните обеми ценни книжа на вторичните пазари превишава няколко пъти световния БВП.⁶⁷

За мащабите на развитие на световната финансова система свидетелстват следните данни. За последните 20 години на миналия век ежедневиият обем на сделките на световните валутни пазари се увеличил около 1200 пъти – от 1 млрд. долара в началото на 80 – те години до 1200 млрд. към началото на XXI век. В същото време обемът на световната търговия със

⁶⁵ Вж. Проданов, Хр. (2018). Четвъртата индустриална революция и политическата икономия на големите данни. – Научни трудове на УНСС, т. 3, № 13, с. 223 – 251.

⁶⁶ Вж. Радков, Р., Захариев, А. (2016). Международни финанси. В. Търново, ФАБЕР, с. 135 – 149.

⁶⁷ Стойкова, А. (2018). Пазарната динамика на фондовите борси от Югоизточна Европа – ефективност и синхронизираност. – „Икономически и социални алтернативи“, брой 2, С., с. 70 – 87.

стоки и услуги расте с около 50 %.⁶⁸ Тези данни са показателни за една характерна за глобалните пазари тенденция – значителна част от световния прираст на вложенията на капитал е насочена към реализирането на спекулативни операции, а не към реални инвестиции. Преобладават трансграничните премествания на капитал под формата на краткосрочни портфейлни инвестиции. Това движение на капитала излиза извън възможностите за контрол и регулации от страна на националните правителства. Нещо повече, дори и в най-развитите страни едва около 30 % от пазара на ценни книжа е под контрола на държавата. Затова в последните години се отбелязва друг феномен, свързан с финансовите пазари, наречен „сапунен мехур“. При него номиналната стойност на ценните книжа превишава значително тяхното реално покритие от активи.⁶⁹ Това от своя страна създава предпоставки за икономическа нестабилност и опасност от спорадични кризисни състояния за икономиките.

От представеното по-горе има основание да се твърди, че обособяването на световно равнище на финансов и на информационен пазар е не просто характерна черта на глобализацията, а по-скоро следствие от формирането се финансово – информационно пространство. В него се осъществява не само и единствено търговска дейност. Нещо повече, в него са съсредоточени вече всички човешки дейности.

4. Транснационализация на световната икономика

В предишните части на изложението стана ясно, че една от особеностите на глобализацията е създаването и разрастването на дейността на ТНК. Тяхното влияние в световната икономика в последните няколко десетилетия от края на XX и началото на XXI век нарасна сериозно. В резултат на това днес все по-сериозно се налага тезата, че ТНК са основна движеща сила на самата глобализация.

Отвореността на националните икономики, като едно от ключовите изисквания на Вашингтонския консенсус⁷⁰, съдейства във все по-голяма степен в последните години за гарантиране интересите на ТНК. Интернационализацията на производството позволява на ТНК да завладяват пазари, като заобикалят митническите бариери. По този начин все по-голяма част от дейността на тези компании е извън страната им на произход. Например, американската компания „Ексон“ реализира около 75 на сто от своите приходи от дейности извън пределите на САЩ.⁷¹ Така ТНК постепенно излизат извън опеката на своите правителства и се превръщат в независими субекти на икономическата дейност на глобално равнище.

От казаното може да се направи заключението, че в условията на глобализация процесите на транснационализация на бизнес се реализират с ускорени темпове. Увеличават

⁶⁸ Вж. Симеонов, Ст., А. Ганчев (2012). Инвестиционен анализ /технически и фундаментален/. АИ „Ценов“, Свищов, с. 75 – 82.

⁶⁹ Вж. Дарскувиене, В., В. Магнус (2010). Финансови пазари. LEONARDO DA VINCI Transfer of Innovation. https://www.bcci.bg/bulgarian/projects/latvia/7_Financial_markets_BG_edit.pdf (достъпен към 19.10.2023 г.)

⁷⁰ Терминът Вашингтонски консенсус е предложен през 1989 г. от Джон Уилямсън, за да опише група от десет специфични препоръки за икономически политики, които той смята, че трябва да съставят „стандартния“ пакет от реформи, предлаган и рекламиран за обременените от кризи развиващи се страни от базирани във Вашингтон институции – Международният валутен фонд (МВФ), Световната банка, Министерството на финансите на САЩ, както и фондация Херитидж, институтът Брукингс и Федералният резерв на САЩ.

⁷¹ Mataloni R. J. Jr. (2005). U.S. Multinational Companies: Operations in 2003. Survey of Current Business, July, p. 9 – 29. https://apps.bea.gov/scb/pdf/2005/07July/0705_MNCs.pdf (достъпен към 1.11.2023 г.)

се трансграничните сливания и придобивания на активи. Това води до ръст в стойността на активите на финансовите пазари и да повишаване на финансовите възможности на купувачите за извършване на подобни операции. Стойностният размер на произведените в задгранични поделения на ТНК стоки и услуги за 2020 г. надхвърля 20 трлн. долара.⁷²

В световен мащаб са отчетени повече от 810 хиляди чуждестранни филиали на ТНК. Прогнозите са те непрекъснато да се увеличават. Филиалите на чуждестранни компании са създали заетост на повече от 80 млн. човека по света. Обемът на продажбите, реализирани от такива компании, надхвърля 35 трлн. долара.⁷³

Като показател за транснационализация е движението на преки чуждестранни инвестиции (ПЧИ) в световен мащаб. Глобалният приток на ПЧИ в развиващите се страни към 2019 г. се е увеличил спрямо 2010 г. с 16 %. Този прираст е отчетен на фона на растящите печалби на ТНК за периода и относително високите темпове на икономически растеж в развиващите се страни след глобалната финансова криза от периода 2008 – 2013 г.⁷⁴ Изместването на авоари от страна на ТНК предизвиква корпоративно и промишлено реструктуриране, ръст на котировките на фондовите борси и постепенното оттегляне на държавни средства от капитала на финансови и нефинансови компании след преодоляването на кризата. Правителствената подкрепа чрез капиталови „инжекции“ за определени структуроопределящи фирми се приемаше за разумна форма на подкрепа в кризисния период.

Успоредно с очертаните тенденции на увеличаване притока на ПЧИ към развиващите се страни, в посткризисната глобална делова среда се забелязва и сериозно увеличаване на неопределеността, като фактор при вземането на бизнес решения. Скоростта на промените, които настъпват в резултат от бързото развитие и разпространение на ИКТ допълнително привнася неопределеност в глобалната среда.

При тези условия ТНК имат по-големи възможности да преодоляват действието на подобен фактор, в сравнение с чисто националните стопански субекти. В основата на тяхната успеваемост е високото ниво на конкурентоспособност, намиращо практически израз в технологичното им лидерство. ТНК имат възможността да отделят значителни ресурси за реализиране на научно – изследователска и развойна дейност (НИРД). За целта създават собствени изследователски звена, в които работят високоплатени специалисти от различни области на науката. Данните сочат, че най-големите компании в света са създали и поддържат повече от 100 едромащабни изследователски центъра, в това число и в развиващите се страни.⁷⁵

⁷² McDonald, F., J. Gammelgaard, H. Tüselmann, Ch. Dörrenbächer (2020). How TNC subsidiaries shine in world cities: policy implications of autonomy and network connections. TRANSNATIONAL CORPORATIONS INVESTMENT AND DEVELOPMENT, Volume 27, Number 1, p. 35 – 62. https://unctad.org/system/files/official-document/diaeia2020d1_en.pdf (достъпен към 10.11.2023 г.)

⁷³ Zhanp J. (2020). Covid-19 and investment – an UNCTAD research round-up of the international pandemic's effect on FDI flows and policy, TRANSNATIONAL CORPORATIONS INVESTMENT AND DEVELOPMENT, Volume 27, Number 1, p. 3 – 15. https://unctad.org/system/files/official-document/diaeia2020d1_en.pdf (достъпен към 10.11.2023 г.)

⁷⁴ Ietto-Gilliesp G. (2020). Digitalization and the Transnational Corporations. CIMR Research Working Paper Series, Working Paper No. 45, p. 2 – 17. <http://www7.bbk.ac.uk/cimr/wp-content/uploads/2020/01/CIMR-WP-45.pdf> (достъпен към 19.10.2023 г.)

⁷⁵ Balcet, G. and Ietto-Gillies, G. (2020). Internationalization, Outsourcing and Labour Fragmentation The case of FIAT, Cambridge Journal of Economics, 44, 1, p 105 – 128.

Петстотинте най-големи ТНК съсредоточават повече от 25 % от световното производство на стоки и услуги, около 30 на сто от износа на промишлена продукция и 75 % от търговията с технологии и управленски услуги.⁷⁶

Влиянието на ТНК се базира на фактическия контрол върху значителна част от световния капитал, който е в обръщение на международните финансови пазари. На тези пазари преобладават олигополните структури. Едно от предимствата, които извличат ТНК от подобни пазарни структури, е поставянето на ограничения пред други евентуални участници. Така се реализират конкурентни предимства, намалява се зависимостта им от правителствени регулации в икономическата област и успешно се преодоляват търговски пречки. Пример за подобни предимства са данните, показващи, че приблизително една трета от световните стокови потоци са вътрефирмена търговия между подразделения на ТНК, която се реализират по трансферни цени.⁷⁷

На съвременния етап позициите на ТНК стават все по-сериозни и в областта на икономическата политика. Те формират мощни лобита в страните на базиране на своите дейности, чрез които оказват влияние върху решения в законодателен и политически аспект. По-конкретно ТНК упражняват своето влияние върху правителствата на страните, където са разположени филиалите ми, изисквайки от тях да провеждат икономическа политика, гарантираща техните интереси. Нерядко подобни условия са във вреда на местния бизнес и потребителите.

Заклучение

От казаното до тук може да се направи изводът, че **разпространението на ТНК в световното икономическо пространство има както позитивни, така и негативни последици**. Положителни черти на ТНК, като елемент на глобализацията, са: интензифицирането на потоците от инвестиционни средства в световен мащаб; ускоряване темповете на международна търговия; привличането на все по-голям брой страни в световното икономическо пространство; засилен трансфер на нови технологии и др. Към негативните се отнася отслабването на регулиращата роля на държавата в икономическите процеси. Дори и в страните, където са разположени компаниите – майки, а те са предимно в групата на развитите, упражняването на контрол върху дейността им е все по-малко възможно. Една от причините за това е, че ТНК могат да избягват данъчно облагане в страната на базиране, изнасяйки производствени мощности към държави с по-облекчени данъчни режими.

Литература

1. Велев, Ив. и колектив (2009). Социалната политика и предизвикателствата на глобализацията. Фондация „Фридрих Еберт“ и Фондация „Пролетна дъга“, С.. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/06348.pdf> (достъпен към 16.11.2023 г.)

⁷⁶ Mason, P. (2015). PostCapitalism: A Guide to Our Future. Penguin Books, London, p. 101 – 102.

⁷⁷ ДОКЛАД О МИРОВЫХ ИНВЕСТИЦИЯХ. ИНВЕСТИЦИИ В УСТОЙЧИВОЕ ВОССТАНОВЛЕНИЕ. ЮНКТАД, 2021, с. 35 – 38. https://unctad.org/system/files/official-document/wir2021_overview_ru.pdf (достъпен към 25.10.2023 г.)

2. Вълкова, Р. (2010). Влияние на процеса на глобализация на света в Европа и в България. НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА РУСЕНСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ - 2010, том 49, серия 5.2, Русе, с. 24 – 29 <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp10/5.2/5.2-4.pdf> (достъпен към 31.10.2023 г.)
3. Дарскувиене, В., В. Магнус (2010). Финансови пазари. LEONARDO DA VINCI Transfer of Innovation. https://www.bcci.bg/bulgarian/projects/latvia/7_Financial_markets_BG_edit.pdf (достъпен към 19.10.2023 г.)
4. Леонидов, Ат. (2001). Информационна революция, глобализация и икономически растеж. – Икономическа мисъл, бр. 3, С., с. 3 – 23.
5. Маринова, Н. (2012). Информационното общество в Европейския съюз и България – състояние и тенденции в използването на информационни и комуникационни технологии. – Диалог, бр. 2, Свищов, с. 50 – 63.
6. Проданов, Хр. (2018). Четвъртата индустриална революция и политическата икономия на големите данни. – Научни трудове на УНСС, т. 3, № 13, с. 223 – 251.
7. Радков, Р., Захариев, А. (2016). Международни финанси. В. Търново, ФАБЕР, с. 135 – 149.
8. Рангелова, Р. (2013). Структурни промени и икономически растеж в ЕС. АИ „Проф. Марин Дринов“, С., с. 21 – 28.
9. Симеонов, Ст., А. Ганчев (2012). Инвестиционен анализ /технически и фундаментален/. АИ „Ценов“, Свищов, с. 75 – 82.
10. Стойкова, А. (2018). Пазарната динамика на фондовите борси от Югоизточна Европа – ефективност и синхронизираност. – „Икономически и социални алтернативи“, брой 2, С., с. 70 – 87.
11. Стоянов, В. (2003). Пазар, трансформация, глобализация, нов световен ред. „Галик“, С., с. 112 – 136.
12. Терзийска, М. (2020). Информационните революции и образованието. Част II. XIXXXI век. УИ „Св. Климент Охридски“, С., с. 154 – 165.
13. Шваб, Кл. (2021). Четвъртата индустриална революция. „Хермес“, С., с. 125 – 132.
14. ДОКЛАД О МИРОВЫХ ИНВЕСТИЦИЯХ. ИНВЕСТИЦИИ В УСТОЙЧИВОЕ ВОССТАНОВЛЕНИЕ. ЮНКТАД, 2021, с. 35 – 38. https://unctad.org/system/files/official-document/wir2021_overview_ru.pdf (достъпен към 25.10.2023 г.)
15. Balcet, G. and Ietto-Gillies, G. (2020). Internationalization, Outsourcing and Labour Fragmentation The case of FIAT, Cambridge Journal of Economics, 44, 1, p 105 – 128.
16. Hirst, P, G. Thompson and S. Bromley (2009). Globalization in Question, L., Cambridge Polity Press, 3rd ed.
17. Ietto-Gilliesp G. (2020). Digitalization and the Transnational Corporations. CIMR Research Working Paper Series, Working Paper No. 45, p. 2 – 17. <http://www7.bbk.ac.uk/cimr/wp-content/uploads/2020/01/CIMR-WP-45.pdf> (достъпен към 19.10.2023 г.)
18. Mason, P. (2015). PostCapitalism: A Guide to Our Future. Penguin Books, London, p. 101 – 102.
19. Mataloni R. J. Jr. (2005). U.S. Multinational Companies: Operations in 2003. Survey of Current Business, July, p. 9 – 29. https://apps.bea.gov/scb/pdf/2005/07July/0705_MNCs.pdf (достъпен към 1.11.2023 г.)

20. McDonald, F., J. Gammelgaard, H. Tüselmann, Ch. Dörrenbächer (2020). How TNC subsidiaries shine in world cities: policy implications of autonomy and network connections. TRANSNATIONAL CORPORATIONS INVESTMENT AND DEVELOPMENT, Volume 27, Number 1, p. 35 – 62. https://unctad.org/system/files/official-document/diaeia2020d1_en.pdf (достъпен към 10.11.2023 г.)

21. Zhanp J. (2020). Covid-19 and investment – an UNCTAD research round-up of the international pandemic's effect on FDI flows and policy, TRANSNATIONAL CORPORATIONS INVESTMENT AND DEVELOPMENT, Volume 27, Number 1, p. 3 – 15. https://unctad.org/system/files/official-document/diaeia2020d1_en.pdf (достъпен към 10.11.2023 г.)

THREATS AND OPPORTUNITIES OF GLOBALIZATION

Genad Shavadze

Caucasus International University, Georgia

Sonia Chechelashvili

St. Tbel of the Patriarchate of Georgia Abuserisdze University

Abstract

In the modern world and space, the process of globalization in all directions has reached undefined dimensions. Globalization in modern conditions has gone beyond the boundaries of economy, politics, culture, public groups and has covered all areas and directions of human activity and work. The rapid development trend of globalization has created opportunities as well as threats that can lead to the loss of sense of space and time, and as expert circles suggest, these processes are the basis and will lead to the creation of a new planet and a new system.

The sustainable economic development and growth of globalization, with continuous technological progress, is directly related to the commercial industrial revolution of global importance. Contemporary challenges and the analysis of the opportunities and threats of globalization in general reveal that one of the important roles for strengthening the theories of globalization is assigned to technologies and markets. At the same time, attention is paid to analyzing the economic processes, main challenges and threats in Georgia against the background of globalization.

In recent years, in the development of the world economy, it is worth mentioning the modernization and internationalization of the financial market capital, which gave a special role and importance to the sharp growth of investment resources. It plays an important role in international economic integration in Georgia and also in developing countries. On the other hand, the current processes in the world economy indicate the existence of four main stages: existence-establishment of free trade zones, creation of customs relations, formation-development of economic relations and formation of a single economic space.

At the beginning of the 21st century, during the deepening of global processes, the issue of developing a common index of globalization was on the agenda. The criteria included in it are mainly based on the annual reports of the World Bank, the International Monetary Fund, and the United Nations. In recent years, the mentioned research covered 207 countries. The index indicator is divided into 3 main categories, which are based on different evaluation criteria

The essence of globalization refers to the combination of political, social, economic and cultural processes taking place in the world. In the paper, I will discuss the essence of globalization, its opportunities and threats, what impact globalization processes can have on economic development. I will also talk about the current topic of recent times, the role of international markets, the spread of COVID19 and its consequences. I will discuss the importance of international markets, the connection between the pandemic and the systemic processes of globalization. In the discussion and results, I will focus on the opportunities and threats of globalization, as a fair globalization, which, in turn, helps to reduce the causes of the threats of globalization and thus promote economic development.

Keywords: globalization, internationalization, liberalization, universalization, westernization, deterritorialization, impact of COVID19, economic growth and challenges, global politics, international market and trade, foreign investment.

Introduction

Globalization refers to the combination of political, social, economic and cultural processes in the world. The term „globalization” itself is quite new. It is associated with the name of T. Levitt, an American scientist who used this term in an article in 1983 to describe the event of merging of separate markets. However, this does not mean that the processes of globalization did not take place before, these processes started much earlier (the process of Greek colonization, when the Greeks spread their culture to other countries), just not in this name. A single definition of globalization has not been developed. Scientists have different attitudes and visions regarding globalization processes. Therefore, it is not surprising that their definitions differ from each other. („The Essence of Globalization” <https://globalizationdotcom.wordpress.com/2018/01/10/first-blog-post/>)

Nowadays, we often hear the term globalization in various mass media. It can be said that it is one of the most fashionable terms of the twenty-first century. To which the famous sociologist Martin Elbrow gives the following definition: „Globalization is a set of processes through which the peoples of the world are united in one world society, a global society.” („The Essence of Globalization” <https://globalizationdotcom.wordpress.com/2018/01/10/first-blog-post/>)

And according to the famous English sociologist Anthony Giddens, globalization can be defined as „the intensification of global social relations that binds distant places to each other in such a way that local events are shaped by events thousands of miles away and vice versa.” („Essence of Globalization” <https://globalizationdotcom.wordpress.com/2018/01/10/first-blog-post/>)

In 1983, the American scientist T. Levitt used this term for the first time in his work and explained it as a phenomenon of merging of separate markets. It is worth noting the fact that the term „globalization” did not exist before it was used in Levitt's work. This concept quickly gained scale and acquired the following definition over time: „Globalization means the formation of a single world society and the abolition of national-state borders and restrictions.” („The essence of globalization” <https://globalizationdotcom.wordpress.com/2018/01/10/first-blog-post/>)

Kenichi Omaye describes the global world as „a world without borders”. The global world is really becoming one big state, where borders are ignored and events far away affect us too.

Globalization was initially an economic term, but gradually acquired a wider meaning and united such areas as politics, culture, and the social side. It has become a synonym of union, fusion and opposed to such a word as fragmentation. They often pose threats in the name of globalization, which in many cases are world achievements.

At the beginning of the 21st century, there was a prevailing opinion that the nature of international economic relations was fundamentally related to the 2nd half of the 20th century, and no changes were assumed, however, from the beginning of the 21st century to the present day, the global space and requirements have changed with astronomical speed, as well as technological progress and the expansion of global minds, and their existence is vitally important. became In the latter, there was a strong will that the main starting point of economic development should be the free market, which would be independent of state interventions. Nevertheless, this belief could not withstand the two world wars and economic crises of the 20th century. As a result, the failure of

economic internationalism became even clearer. It was from this period that the foundation was laid for the reorganization of the economy, the starting point of which was the regulating state. (G. Sanikidze, 2001:148)

First of all, the main economic relations were the relations between states, and if a particular state achieved a certain hegemony during this period, it was a continuation of the existing political order: it was necessary that the new distribution of power should create guarantees of general balance (Sanikidze G. 2001:148). Many researchers emphasized that this kind of „macroeconomic capitalism” represented the firstborn of its predecessor „macroeconomic capitalism”. (Sanikidze G. 2001:148)

In the development of the global economy over the past 23 years, the internationalization of financial capital is worth mentioning, which was particularly manifested in the sharp increase in investment flows. International economic integration plays an important role. Economic integration helps to increase the efficiency of resource allocation, affects the structure of production and consumption, provides economy due to the increase in the scale of production of individual firms.

Today, globalization is the main feature of the modern world, which „determines the content of world politics.” (R. Asatiani 2010:18).

At the beginning of the 21st century, during the deepening of global processes, the issue of developing a common index of globalization was on the agenda. It is for this purpose that the „KOF” index of globalization was created, which, starting from 2002, is published every year. The criteria included in it are mainly based on the annual reports of the World Bank, the International Monetary Fund, and the United Nations. In recent years, the mentioned research covered 207 countries. The index indicator is divided into 3 main categories, which are based on different evaluation criteria:

Economic globalization - in which transnational corporations play an important role, is determined by such important indicators as the level of involvement in international trade, the level of foreign direct investment inflow, the degree of strictness of customs policy, import barriers and the movement of foreign capital;

Social globalization - various indicators of contact with foreigners are considered as criteria (eg, number of tourists, international phone calls, share of foreign citizens in the population, number of Internet users, etc.);

Political globalization - the criteria determining the level are: the number of embassies in the country, membership of international organizations, participation in missions carried out under the auspices of the UN Security Council, and international agreements. (G. Kharshiladze „Economy - XXI century”)

We will focus here on globalization, its threats and opportunities. For countries with a small territory and population, such as Georgia, integration with global, international markets plays an important role in the economic development of the country. This gives the possibility that the borders of the economy of the country do not coincide with the physical borders of the country.

The ranking of countries' globalization is published by the Swiss organization „Federal Institute of Technology”. The level of economic globalization is determined by international trade, foreign capital movement and migration. More globalization means more development potential. In 2020, Georgia was on the 23rd place, and in 2020 it moved to the 22nd place (among 202 countries), and the score improved by 0.45. Georgia has the lowest points in the criteria related to foreign investments. (<https://forbes.ge/saqarthvelo-2021-tslis-reitingebshi/>)

Despite these successes, there are several challenges that need to be addressed. It is considered that international trade allows the country to use the so-called Comparative advantage, i.e. to import from other countries the goods and services that the country cannot produce, and on the contrary, to export to other countries those goods and services that are relatively cheaper to produce. Ultimately, a country gains from both exports and imports. All this increases the savings of the population, which is a necessary prerequisite for investment and economic development.

J. Bayliss and **S. Smith** distinguish five different contents of globalization, although it should be said here that globalization can exist without any of them. these are:

Internationalization – there is a strengthening and activation of existing connections between states, and the role of borders is increasingly reduced;

Liberalization - it is manifested in the free movement of the population and open integrated economy, as well as in the weakening of the role of the national state;

Universalization – spread of material and spiritual values in the world;

Westernization – this means strengthening the role of Western civilization, spreading their values and culture.

Deterritorialization – reducing the role of state borders. Geographical location, distance, borders are less and less important.(Globalization - <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=5&t=3300>)

Today's world and the challenges of COVID 19

The modern world has faced certain problems and threats caused by the global spread of the new virus, COVID 19. The virus began to spread in China at the end of 2019, in the city of Wuhan, and soon became a global pandemic. Due to the fact that the world met this virus quite unprepared, the consequences turned out to be more difficult and undesirable than initially expected.

In addition to endangering people's health and in this regard, Mosflio suffered a significant loss, problems arose in the economy of this or that country. There are sectors that have been hit the hardest by the pandemic: tourism, retail trade, manufacturing industry, financial sector.

I mentioned at the beginning that globalization has negative consequences (along with positive consequences), including the spread of trade crises from one country to other countries. It is interesting, can we present the specific negative consequences caused by the pandemic as a clear example of the latter? I think yes. Let's go back to the processing industry sector, which we have already mentioned in this section. (Lika Sarajishvili „Globalization and economic development trends”

https://geoeconomics.ge/?p=13185&fbclid=IwAR0k4fDDBJfDI5fqHfIH0ArrNX8MKDkL8ObcmsUI_0Yqqc1yRY5QDPNn8Xo)

What effect does globalization have on the economy?

Globalization has a significant impact on the development of the economy by international factors. Considering the country's foreign economic parameters, indicators, relations and the country's involvement in international trade, we come to the conclusion that as a result of trade, the country has more opportunities and greater choices. As a result of the mentioned processes, each country is given the opportunity to use not only the resources available within the country, but also the resources of other countries.

A free market is a guarantee of high competition and free trade. Competition helps market indicators to perform effectively, this means that the market is saturated in the use of free determinants - to bring the market to the point of balance between demand and supply. Also, as a

result of competition, service users and suppliers are provided with the best alternatives at the prices they want, at this time, the foundation is laid for the introduction of new innovations and technologies, and this has a positive impact on the health of the economy, as well as its development and potential growth.

However, despite the above, this also has a negative side, and opponents of economic globalization point to it. The fact is that often as a result of international trade, local producers are „oppressed” and are unable to compete with producers of other countries. However, this should not be understood as a negative side and a confirmation that globalization is a negative phenomenon, but should be perceived as an incentive, motivation for countries to be able to implement the right policies, restrictive or supportive measures at the right time and in the right circumstances and to get the maximum benefit from globalization processes.

Opportunities for globalization

1. **New resources** - the need to create new opportunities and new services and products
2. **Raising awareness** - revitalizing countries, cultures and public groups and engaging in an international economic, political, cultural marathon.
3. **New markets** - entering new markets can lead to an increase in the number of customers, and therefore an increase in sales revenue.
4. **Cheap labor (labor resources)** - hiring cheap labor in less developed and developing countries, which will allow the company to reduce the cost of production, therefore, it will get a high profit.
5. **More choice** - Globalization leads to increased competition for both local businesses and international businesses.
6. **Economy of resources** - purchasing labor force and materials in international markets will help the company to become more economical with its resources and get more benefits.
7. **Productivity of resources** - globalization leads to increased competition and therefore it can be effective and fruitful for the company.
8. **Higher efficiency** - Due to strong international competition, businesses will have to start operating more efficiently.
9. **Lower prices** - thanks to the operation of a larger scale, the company can achieve cost reduction due to economies of scale. Greater price competitiveness may allow businesses to lower the prices of goods and services, thereby encouraging sales.
10. **Nationalization of cultures** - globalization leads to fusion of cultures, transitions of cultures in different social groups, etc. Sh.
11. **Increased investment** - Increased investment by foreign businesses in the home country will accelerate economic growth. Consequently, the result will be a reduction in unemployment of citizens and a better standard of living.

However, the increasing integration and interdependence of the world's economies into one global economy creates problems for business in the host country.

The dangers of globalization

1. **High unemployment** - When local companies decide to move their operations to another country where labor is much cheaper, local employees will start losing their jobs in their home country.
2. **Increased competition** - Local businesses at home may find it difficult as powerful foreign companies begin to sell products cheaper to enter the market and gain market share.

3. **Change of ecological climates** - more demands and supplies will change climatic conditions, humidification, ecological cleanliness, acclimatization, etc. Sh.

4. **Destruction of local cultures** - Globalization forces consumers to conform to a standard culture where standardized products and services are offered.

5. **Exhaustion of resources** - Globalization and rapid turnover of resources can exhaust the potential of newly developed countries and create a crisis.

6. **High costs** - Marketing, distribution and legal costs for international business will increase.

7. **Fluctuations in exchange rates** - Fluctuations in exchange rates can cause changes in the price of raw materials, which will reduce gross profit if supplies are purchased at unfavorable times.

8. **Dependence on other markets** - Resource depletion and new economies can create dependence on the production of another country or market.

9. **Economic and financial risks** - inflation, refinancing rate fluctuations, outflow of credit services to foreign countries and new risks to local economies.

10. **Brain drain** - the outflow and employment of highly qualified personnel in large foreign companies, which will lead to a decrease in the level of development of local companies.

Conclusion

Globalization presents opportunities for business growth and evolution, as well as threats to their operations. Despite the limitations, entering international markets is an important goal for some businesses. Because this will allow the business to develop in a geometrical progression. Globalization processes contribute to raising the real standard of living of people, increasing production capacity, variety of manufactured goods and services, as well as innovations and technological achievements, which also have a positive effect on the country's economy and its development. However, although the overall effect of globalization is positive, countries benefit from this effect in different ways and the degree of benefit is different for them. Considering all this, we still believe that as a result of globalization processes, countries' economies develop more than without these processes. It is simply necessary to promote fair globalization, to make the right decisions on the part of the leading states, to take into account the interests of each state, and to be careful when conducting this or that event. As a result, we will get a high standard of living, developed economies, an increase in general well-being and, in short, an improvement in the current situation of each country.

The same can be said about the subsequent change in the situation created by the pandemic and the likely development of events. Despite the negative impact of the spread of COVID-19 on the economy of the countries and the slowdown of their development, the mentioned case should not become the beginning of deglobalization, but an incentive for the globalization processes, as I have already mentioned, to become more active and to proceed fairly.

Micro and macroeconomic stability of globalization processes should be considered as one of the directions of economic development of the country. Correctly conducted fiscal or monetary policy is the basis for maintaining micro and macroeconomic stability, which should ensure the strengthening of confidence in the country's economy. All this, both in the short term and in the long term, is reflected in employment and economic growth.

The essence of globalization and its opportunities create more economic resources, benefits, awareness, inclusive development, which is important for small and newly developing countries, because it brings economic benefits that affect each inhabitant. It creates more opportunities,

manpower, social, economic, education, self defense etc. And, threats can be, as we mentioned above, confusion of cultural values, financial risks, high competition, etc. However, it should be noted that globalization has more opportunities and future prospects than the threats caused by it.

Used literature

1. “The Essence of Globalization”
<https://globalizationdotcom.wordpress.com/2018/01/10/first-blog-post/>
2. Asatiani R., 2010, Globalization, economic theory and Georgia, p. 17, 18.
3. Sanikidze G., Kighuradze N., 2001, Modern international relations, globalization of world politics [chap. social. i know for graduate students / Lia Kacharava]; Foundation „Open Society - Georgia” p. 148
4. <https://forbes.ge/saqarthvelo-2021-tslis-reitingebshi/>
5. Giorgi Kharshiladze Globalization and Georgian economy: perspective, main challenges
<https://conferenceconomics.tsu.ge>
6.
[https://geoconomics.ge/?p=13185&fbclid=IwAR0k4fDDBJFdI5fqHfIH0ArrNX8MKDkL8ObcmsUI_0Yqqc1yRY5QDPNn8Xo\)](https://geoconomics.ge/?p=13185&fbclid=IwAR0k4fDDBJFdI5fqHfIH0ArrNX8MKDkL8ObcmsUI_0Yqqc1yRY5QDPNn8Xo))
7. <https://conferenceconomics.tsu.ge/?mcat=0&cat=arq&leng=ge&adgi=235&title=%E1>
8. https://www-superbusinessmanager-com.translate.goog/opportunities-and-threats-of-globalization/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=ka&_x_tr_hl=ka&_x_tr_pto=sc

СЕКЦИЯ 4
ИКОНОМИКА, РЕГИОНАЛНИ СТРАТЕГИИ И
МЕНИДЖМЪНТ

SECTION 4
ECONOMICS, REGIONAL STRATEGIES AND MANAGEMENT

ОТНОСНО НЯКОИ ХРОНОЛОГИЧНИ И ПРОСТРАНСТВЕНИ АСПЕКТИ НА ДАНЪЧНОТО ОБЛАГАНЕ ЗА ПЕРИОДА ОТ ДРЕВНОСТТА ДО СРЕДАТА НА XX ВЕК

Весела Ангелова

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Резюме

В настоящата разработка, е направен опит да се проследи пътят в развитието на данъчното облагане от древните налози до средата на XX век, в хронологичен и пространствен аспект, което е и **предметът** на статията.

Направени са **предварителни проучвания** върху корените на данъчното облагане - от най-ранните регистрирани цивилизации до сложните финансови системи на съвременния свят. **Сравнени** са някои възгледи за вътрешната структура на човешкото общество и политическите, икономическите и социални въплъщения на данъка. В статията се използват както **емпирични операционни методи** като **проучване и наблюдение**, така и **теоретични** като **сравнение, абстракция, конкретизиране**. Ползва се **авторово виждане** върху научните постижения в областта на редица национални и чужди учени. Чрез авторовия анализ се достига до **основните резултати** от статията, а именно: въпреки че справедливостта, подобно на свободата, е елемент и проява на въобразимата реалност в съзнанието на гражданите, държавата трябва да се съобразява с нея.

В **заключение** е доказана фундаменталната роля на данъчното облагане за финансиране на критични правителствени функции и задоволяването на обществените потребности.

Ключови думи: данък; данъчно облагане; хронологичен и пространствен аспект; критични правителствени функции.

ON SOME CHRONOLOGICAL AND SPATIAL ASPECTS OF TAXATION FOR THE PERIOD FROM ANCIENT TO THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY

Vesela Angelova

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract

In the present work, an attempt has been made to trace the path in the development of taxation from the ancient levies to the middle of the 20th century, in a chronological and spatial aspect, which is also the **subject** of the article.

Preliminary research has been done on the roots of taxation, from the earliest recorded civilizations to the complex financial systems of the modern world. Some views of the internal structure of human society and the political, economic and social embodiments of the tax are

compared. The article uses both **empirical operational methods** such as research and observation, and **theoretical ones such as comparison, abstraction, concretization.** The **author's point of view** is used on the scientific achievements in the field of a number of national and foreign scientists. The author's analysis leads to the **main results** of the article, namely that although justice, like freedom, is an element and manifestation of the imagined reality in the minds of citizens, the state must comply with it.

In conclusion, the fundamental role of taxation in financing critical government functions and meeting public needs is demonstrated.

Key words: tax; taxation; chronological and spatial aspect; critical government functions.

Данъчното облагане представлява неотменна част от общественото развитие и играе ключова роля в еволюцията на обществените и икономическите отношения. От най-ранните регистрирани цивилизации до сложните финансови системи на съвременния свят, данъчното облагане е било основен механизъм за генериране на приходи и поддържане функционалността на общественото управление и държавна власт.

Още повече, съвременните данъчни кодекси са всеобхватни, а данъчните системи позволяват известна гъвкавост по отношение перманентно променящите се данъци, но значителна част от фундаменталните видове данъци, от които зависят правителствата днес, включително данъците върху оборота, акцизите, митата и имуществените данъци, съществуват още от древността.

Корените на данъчното облагане могат да бъдат проследени до древността, когато ранните цивилизации, като тези в Месопотамия, Древен Египет и Китай са развивали своите рудиментарни данъчни системи. Тези ранни форми на данъчно облагане често са били под формата на десетък или задължителен труд за подпомагане на централната власт или религиозните институции. С разрастването на обществата и усложняването на икономиките, данъчното облагане се адаптира към променящите се потребности на управлението, финансирането на войни и монументални проекти като Великата китайска стена.

Китай е една от държавите в света, които разполагат с най-ранните писмени записи в историята на човечеството. От един такъв става ясно, че именно в Китай преди повече от 3000 години местното население е облагано с данъци, т.е. данъчно облагане е съществувало в рамките на първична данъчна система. Основната цел на тази система е била подпомагане развитието и утвърждаването на империята. Силите (обикновено военни), които са били в състояние да налагат данъци, създават и първите бюрокрации, които да ги събират и администрират, според Jianghong (2005) Най-важният източник на приходи за империята е данъкът върху земеделието или поземленият данък.

По време на управлението на някои династии държавната власт налагала т. нар. монополи върху определени стоки, които от своя страна акумулират значителни приходи и се превръщат в най-важните източници на средства за хазната. Един от най-доходоносните и осигуряващ регулярни приходи, поради своята икономическа стабилност е монополът върху солта. В древността, солта е изключително ценена стока, която лесно се търгува на различни пазари, което предполага устойчивост в приходите от нейната продажба, според Jianghong (2005b).

Доколкото е известно, първите форми на данъчно облагане се появяват едновременно с цивилизацията в Месопотамия и Египет, като доказателство за това са шумерските плочки

датирани от 3 500 г. пр.н.е. Преди около 5000 години в Древен Египет се появяват и първите сведения за прилагане на данъчно облагане, при което фараонът събира данък в размер на 20% от всички зърнени реколти, според Garbutt (1984). През тази епоха, в Египет не се сечат монети, т.е. държавата не разполага със своя парична единица, поради което зърното представлява осезаемото и измеримо средство за размяна и съхранение на стойност, което лесно може да бъде събирано, търгувано и преразпределяно в обществото. Това е предпоставка за изземване на данъци от населението именно под формата на част от зърнената реколта, според Ezzamel (2002).

Неоспоримо доказателство за съществуването на архаична данъчна система и прилагане на данъчно облагане върху египетското население представлява Розетският камък. Всъщност, „ключът“ на съвременните учени за разгадаване значението на йероглифите и древните езици, представлява данъчен акт (документ), който разяснява нови за епохата си данъчни закони, постановени на територията на Египет през 196 г. пр. хр.

С развитието на обществените отношения в Египет, данъците освен под формата на селскостопански продукти, започват да се събират и под формата на добитък и труд. Тези данъци се използват за финансиране на изключително мащабни и капиталоемки за времето си архитектурни проекти и за обществени културни и религиозни дейности, напр. строежът на египетските пирамиди и храмове на различни божества, Samson (2002).

Според Ward (1982), в администрацията на египетските фараони на т. нар. „писари“ са делегирани отговорностите и правомощията по набиране на средства за хазната по всякакъв възможен начин, включително чрез облагане с данък домашното готварско масло. Съществувала е практика, в която писарите са правили изненадващи проверки в домовете на гражданите за да проверяват наличните количества готварско масло, както и да се уверят, че то не се смесва с различни субстрати с цел избягване плащането на дължимия данък. Тези свидетелства, според Krishna (2021), са всъщност и първите доказателства за съществуването и упражняването на данъчен контрол, както и за опити за бягство от данъчно облагане.

Друга проява на данъчното облагане в Древен Египет представлява една архаична форма на съвременните тол-такси. Честа практика по време на пълноводие на р. Нил е било налагането на такса за преминаване на мостове, през които фермерите са достигали до обработваемите си земи. Според Katary (2011), съществуват свидетелства, че местното население е започнало да прилага различни методи за избягване на тези такси като например преплуване на реката, което може да се категоризира като най-ранната проява на данъчно планиране.

По думите на Katary (2011), отчитайки тази практика, администрацията на фараона подготвя и издава указ, според който това е наказуемо престъпление като по този начин се осъществява превенция на бягството от данък. Можем да го считаме и като доказателство за прилагане на политика за борба с данъчните престъпления. Всички изброени до момента примери за рудиментарната данъчна система в Древен Египет свидетелстват за това, че данъчното облагане и данъчната система съществуват и се развиват паралелно с обществените и социални отношения, и че по своята същност значителна част от формите на данъчно облагане, прилагани в древността са съотнесими и към нашето съвремие.

Данъчното облагане в древногръцките полиси е значително по-структурирано и усложнено, което в голяма степен се дължи на демокрацията като форма на държавно управление. Данъчното облагане в Древна Гърция има ключова роля за поддържането на

икономиките на градовете-държави и за финансирането на обществени и религиозни дейности и военни начинания. То е оказвало и съществено значение за оцеляването и растежа на полиса (града-държава).

През предкласическата епоха Гърция генерира приходи под формата основно на доброволни вноски и дарения от заможни граждани за подпомагане на обществените функции. Установяването и развитието на полисите, според Kiser (2017), създава предпоставки за формирането на по-структурирани данъчни системи, които да отговарят на потребностите на нарастващото население и усложняващите се функции и дейности на града-държава. Класическият период е този, през който данъчните практики се формализират. Градове-държави като Атина разработват разнообразни методи за данъчно облагане, включително преки и косвени данъци, вносни мита и данъци върху търговията и селското стопанство, според Hart (2018). Атинската „еисфора“ служила като прогресивен данък върху богатството, докато Спарта прилагала уникална система, известна като „сисития“, според Monson (2015).

В Атина с преки данъци се облагат собствеността, земята и богатството. Данъкът „еисфора“, който се променя всяка година, имал за цел да финансира военни експедиции, обществени празници и административни разходи. Най-богатите граждани носели пропорционално по-голяма тежест от този данък, което допринасяло за егалитарния дух на града-държава. Това от своя страна е доказателство за появата и развитието на прогресивното данъчно облагане.

Косвените данъци в Атина включват вносни и износни мита, пристанищни такси и пътни такси. Търговията и морските дейности са били решаващи източници на приходи, които са позволявали на Атина да финансира мащабни строителни проекти като Партенона.

Данъчната система на Спарта била уникална, тъй като държавата се стремяла да поддържа икономическото равенство между своите граждани. „Клеросът“ или „разпределението“ разделял държавната земя поравно между гражданите, като задължително се внасяли вноски в общинската „сисития“, което осигурявало споделено данъчно бреме.

Данъчното облагане в Древна Гърция оказва влияние върху разпределението на богатството, като укрепва социално-икономическата структура на всеки град-държава. В Атина прогресивната данъчна система е допринесла за известно равенство на доходите, като е насърчила чувството за социално сближаване. Обратно, общинската данъчна система на Спарта имала за цел да смекчи социалните различия, насърчавайки уникално чувство за солидарност сред гражданите. Данъчното облагане в Древна Гърция играло ключова роля за формирането на идентичността на гражданите и за насърчаването на гражданското участие.

Данъчните системи в Древна Гърция представляват отражение на културните ценности, икономическите приоритети и политическите структури на градовете-държави. Данъчните практики в Атина и Спарта са пример за сложното взаимодействие между разпределението на богатството, социалното сближаване и гражданското участие.

Римската империя, която представлява една от най-значимите и трайно установени цивилизации в човешката история, се развива, разширява и процъфтява благодарение на ефективното управление на огромните си територии, което до голяма степен се финансира от сложната ѝ данъчна система.

В ранния етап от развитието си, Рим разчита на комбинация от данъци, дарения и военна плячка, за да финансира разрастващата се република. Според Pulliam (1924), римската

република налага различни данъци, като поземлен данък (*tributum*), данък върху продажбите (*centesima rerum venalium*), вносни и износни мита (*portoria*) върху търговията.

С преминаването на Римската република в императорския период данъчното облагане претърпява значителни промени. Император Август установява по-структурирана и всеобхватна данъчна система, като полага основите на „*fiscus*” - императорската хазна, и „*aerarium*” - държавната хазна, според Sułżycki (2012).

В рамките на Римската империя успешно се прилага данъчно облагане със следните видове данъци: данък върху земята, мита и данък върху гласоподавателите. Данъкът върху земята (*tributum soli*) е значителен източник на приходи за римската държава. Собствениците на земя, както големи земевладелци, така и дребни, били оценявани въз основа на производителността на земята си, като плащали данък в натура под формата на дял от селскостопанската си продукция или нейната равностойност в монети. Данъкът върху гласоподавателите (*capitatio*) представлява поголовен данък, налаган както на римските граждани, така и на поданиците, като той е фиксирана сума за всяко данъчнозадължено лице, която не отчита неговото материално положение или социален статус.

Въпреки че целта на този данък е да се осигури широка данъчна основа и в този смисъл равнопоставе сред данъчнозадължените лица, той често е натоварвал непропорционално ниските социални класи, т.е. хората с ниски доходи. Тази форма на данъчно облагане се смята и за първоизточник на т.нар. „плосък данък“. Според Pulliam (1924), в Римската империя митата (*portoria*) се налагали върху стоките, преминаващи през нейните граници, включително вноса и износа на стоки. Митата в значителна степен опосредствали развитието на римската икономика и чрез тях са финансирани някои от най-значителните за империята инфраструктурни проекти като строежът на пътища, канализация, храмове и др.

Римският сенат често възлага събирането на данъци на частни лица или дружества, наричани „*publicani*“. Въпреки съществения принос, който тази система има за рационализиране на данъчната събираемост, съотв. увеличаване на данъчните приходи, тя води до проблеми с корупцията и данъчната експлоатация. Империята установява и разгръща на територията си сложна администрация за управление на данъчното облагане, т.е. данъчна администрация, в която регионалните данъчни служители отговарят за определянето, събирането на данъците и прилагането на данъчните закони.

Данъчното облагане в Римската империя значително се различава в отделните региони и социални класи. Според Günther (2014), данъчното бреме се разпределя непропорционално сред населението, което допринася за задълбочаване на икономическото неравенство и социалното напрежение.

Данъчното облагане в Римската империя е многостранна и динамична система, която се развива през вековете. Нейното администриране и социално-икономическо въздействие са определяли хода на римската история, поддържайки военната и териториална експанзия и величието на империята. Въпреки несъвършенствата си, римската данъчна система играе съществена роля в управлението и просперитета на една от най-великите цивилизации, познати на човечеството.

Дори и след разпада на Римската империя, установените добри практики по отношение администрирането на данъчното облагане и поддържането на данъчната система са възприети и адаптирани в много от европейските средновековни държави. Въпреки това в

никоя от държавите в Средновековна Европа не е изградена по-сложна и добре функционираща данъчна система от тази на Римската империя.

През Средновековието възникват феодалните системи, а данъчното облагане се превръща в основен инструмент за укрепване на властта на средновековните монарси, както и за подпомагане на техните армии. Появата на феодалната система налага принципа, че всеки - от селянина до херцога - трябва да предоставя или военна служба, или труд в замяна на правото да обработва земята си. Земята е била най-значимият актив във феодална Европа, а службата (военна или трудова) – валутата, чрез която крепостните селяни получават достъп до обработваемите земи.

Данъците върху земята и данъците в натура като трудът на крепостните селяни и военната служба са често използвани методи за акумулиране на ресурси от по-ниските обществени прослойки за финансиране на управляващия елит. Данъците, платими под формата на парични единици се появяват в допълнение към труда и данъците в натура. Според Besley (2015), такива данъци са косвените данъци, налагани върху сделките със стоки и услуги или преки данъци - върху богатството или доходите.

Тези архаични форми съществуват до появата на Магна Харта, подписана през 1215 г. Тя внася значителни промени в данъчното облагане в средновековна Англия, които в следствие се имплементират в цяла Средновековна Европа. С нея се установява принципът, че данъчно облагане трябва да се налага само със съгласието на управляваните, което полага основите на данъчното облагане с представителство, т.е. всеки нов данък трябва да бъде одобрен от поданиците (*n'impose qui ne veult*) или, че не може да се установява и събира данък без съгласието на парламента. Хартата ограничава в определена степен възможността на краля да налага произволни данъци, като осигурява по-голяма справедливост и отчетност в данъчната система. Освен това Магна Харта предоставя основни права на бароните и свободните хора, като защитава тяхната собственост и интереси от прекомерно данъчно облагане.

В резултат на това Магна Харта маркира историческия момент, в който се осъществява ключов обрат в развитието на данъчното облагане, като оказва влияние върху управлението и демокрацията за векове напред, по мнението на Cohn (2006).

Важно е да се спомене, че с упадъка на Римската империя в Европа става все по-трудно да се разграничат „духовните“ и „светските“ власти. Религиозните институции в много европейски държави не само си съперничат, а в някои случаи и превъзхождат политическите по своята материална мощ. За да си я гарантират, те също налагат форми на данъчно облагане. За християните това е „десятъкът“ или една десета от произведената от вярващите продукция, която обикновено се плащала на църквата в натура.

Възникването и разпространението на исляма е придружено от т.нар. „ислямски данък“, „хумс“ или „една двадесета“ - наполовина по-малък от десятъка. Към този данък, според думите на Cazal (1955), съществуват преки препратки в Корана, който изисква използването му за определени цели, като например подпомагане на бедните.

По-модерните системи за данъчно облагане следват експанзията на имперска Европа. С разрастването на градовете и установяването на все по-голяма популация в тях, данъците в натура се оказват с все по-намаляваща полезност за сметка на нарастващата потребност от свеж финансов ресурс. Поради тази причина, като все по-разпространена форма на плащане на данъците се налага паричната. Въпреки това монархиите от Испания и Португалия

пренасят феодалните структури и златото като основно средство за остойностяване и размяна в окупираните и завладени от тях територии в Латинска Америка. Съответно, в тези територии, данъците се събират под формата на труд и заплащане в злато.

От друга страна, според Herbert (1957), италианските градове-държави, особено Венеция, която натрупва огромно богатство от търговия с Изтока, установяват и облагат с данъци търговията. Франция, Нидерландия и Великобритания започват да създават свои търговски пунктове, а след това и да налагат военен контрол в Африка и Азия като междувременно също започват да прилагат редица нови данъци върху търговския обмен.

С началото на модерната епоха и промените в обществено-икономическите отношения, данъчното облагане претърпява значителни промени. Възникването на националните държави и централизацията на властта предполагат разработването на по-добре структурирани и всеобхватни данъчни системи. В това време, според Иванова (1993), въвеждането на акцизи и мита върху търговията в цяла Европа и колонизирани територии се превръща в един от най-съществените източници на данъчни приходи за правителствата.

През XVII и XVIII в., обаче започва все повече да налага идеята, че данъчното облагане трябва да е справедливо и съобразено с доходите на данъчнозадължените лица. В тази връзка се разпространява и утвърждава концепцията за прогресивно данъчно облагане, а учени като Джон Лок и Адам Смит повдигат въпроса за справедливото данъчно облагане, основано на платежоспособността на индивида.

Френската данъчна система през 17-ти и 18-ти век може да послужи като пример за онагледяване на данъчната конюнктура в Европа през този период. Френското население подлежи на облагане с множество данъци - преки, дължими на краля и правителството и косвени, с които са облагани стоки като солта, виното и тютюна, както и феодални – дължими на феодалната административна единица. Данъчната администрация, според Llewellyn (2020), се състои от кралски чиновници или писари и т. нар. *fermiers-généraux* или „данъчни фермери“. Преките данъци се събират от кралските чиновници, а косвените - от данъчните фермери. Размерът на данъчните задължения варира в различните френски региони. Благородниците и духовенството (обществените прослойки с по-висок социален статус) са освободени от някои преки данъци, което подклажда социално напрежение.

През 80-те години на XIX в. широко разпространено е мнението, че общественото съсловие с най-ниски доходи понася най-голямата данъчна тежест. В разглеждания период, френската държава многократно променя размера на данъчните ставки, въвежда множество и различни по своята същност данъци като основна причина за това е не само издръжката на държавната администрация и краля, но и необходимостта от финансов ресурс за финансиране на войни. Необходимостта от значителни финансови средства за възстановяване на финансовото състояние на Франция след Седемгодишната война и Американската война за независимост налага поредното вдигане на данъците и въвеждането на някои непопулярни данъчни схеми, което се превръща в основна причина за началото на Френската революция през 1789 г.

Именно бунтът на населението срещу високите данъци и тяхното неправилно преразпределение подхранва Френската революция между 1789 и 1799 г. След нея, според мнението на Bloch (1940), по времето на управлението на Наполеон Бонапарт френската данъчната система се централизира и се утвърждава практиката по наемане на частни данъчни колекционери или събирачи, на които е разрешено да задържат част от събраните

данъци за себе си под формата на възнаграждение. Важен акцент в управлението на Наполеон е и въвеждането на първите подоходни данъци във Франция, които обхващат всички социални групи и прослойки.

В десетилетията, последвали френската революция, европейските държави също провеждат съществени данъчни реформи, предизвикани от добиващия все по-широка популярност принцип „никакво данъчно облагане без представителство“. Неговите корени, според Bennett (2013), тръгват от Англия, където стават причина за гражданска война като се разпространяват и през океана и довеждат до Американската революция.

В същността му е залегнала идеята, че правителството не трябва да облага населението с данъци, освен ако това население не е представено по някакъв начин в правителството, т.е. политическото представителство трябва да обхваща всички социални прослойки и всеки данъкоплатец, независимо от социалния си статус, трябва да е репрезентиран във властта. Това е пример как данъчната система и недоволството от несправедливото данъчно облагане водят до съществени промени в структурите на държавно управление и властническо представителство.

С отслабващата сила на монархиите и същевременно разрастване на индустриалния капитализъм (настъпващата индустриална революция), все повече се увеличава потребността от промени в данъчното облагане и модернизация на съществуващите данъчни системи, които да отговарят на новите пазарни реалности. Пионер в това отношение става Великобритания. Нуждата от финансиране на Наполеоновите войни, както и посочените по-горе предпоставки водят до въвеждане през 1798 г. на данък върху доходите, с който се облага личното богатство. Въвеждането на тези промени се осъществява чрез т. нар. „Addington's act“ за „вноска от печалбите, произтичащи от собственост, професии, занаяти и офиси“, по Tax to beat Napoleon (2010). Той утвърждава две основни промени, свързани с облагането при източника и категоризацията на облагаемите доходи в пет списъка (номенклатури), по-късно разширени до шест. Пример за облагане при източника е делегираното право на Английската централна банка да удържа данък върху доходите от лихви, изплащани на притежателите на ценни книжа, обезпечени с облигации.

По отношение групирането на видовете облагаеми доходи те попадат в слените данъчни категории: данък върху доходите от земя във Великобритания; данък върху търговското ползване на земя; данък върху доходите от ценни книжа; данък върху доходите от търговия, доходите от професии и занаяти, лихвите, доходите от чужбина и случайните доходи; данък върху доходите от трудови правоотношения и данък върху доходите от дивиденди в Обединеното кралство.

Данъчната ставка, с която се облагат доходите е едва 5%, но тъй като актът предвижда съществено разширяване спектъра на облагаемите доходи и данъчнозадължените лица в Обединеното кралство, то бюджетните приходи нарастват с над 50% в този период, според O'Brien (1959). През следващите две десетилетия данъкът върху доходите е многократно променян, отменян и въвеждан обратно от английския парламент. Всъщност данъкът върху доходите се оказва една от най-съществените предпоставки за всеобщото избирателно право за възрастни във Великобритания.

Деветнадесети век е период на съществена трансформация както в Европа, така и в Съединените щати, придружен със значими икономически и социални промени, които оказват влияние и върху данъчните системи. В Европа през 19-ти век се наблюдава възход на

индустриализацията и урбанизацията, което води до повсеместно разширяване на данъчните основи, породено от нарастващата необходимост от увеличение на данъчните приходи за финансиране на индустриални проекти и програми за социално подпомагане.

Много европейски държави все още разчитат на косвени данъци, като мита и акцизи, възползвайки се от международната търговия и вътрешното потребление, но необходимостта от повече данъчни приходи ги принуждава да въведат модерни подоходни данъци по примера на Великобритания и Франция.

Друго събитие, което съществено повлиява данъчното облагане в Европа е обединението на Германия през 1871 г. Новата Германска империя разработва и имплементира единна данъчна система, която обединява различни регионални данъчни закони в централизирана структура. Тази консолидация позволява по-голяма ефективност при събирането и преразпределението на данъчните приходи. Така, по думите на Pallas (2002), Германия въвежда изключително ново за времето си данъчно законодателство, което е и фундамент на нейната данъчна система.

Съдържанието на новите закони е инспирирано и повлияно от правни концепции като равенство и свобода на установяване, които са насочени към обединението на северните германски провинции. Според Hattingh (2013) се въвеждат и се тълкуват понятия като „място на пребиваване на данъкоплатеца“ и „място на стопанска дейност на търговския субект“.

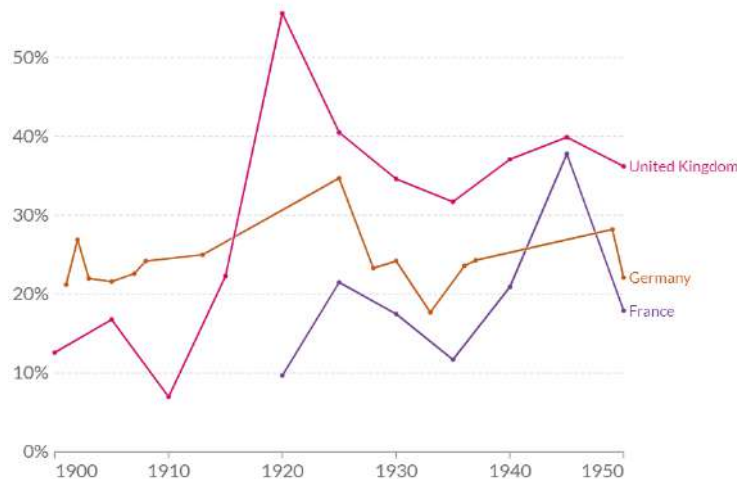
В Съединените щати през 19-ти век промените в данъчното облагане се случват с по-бавни темпове в сравнение с Европа. В началото на века страната разчита основно на приходи от мита и акцизи. Въпреки това, според Samson (1985), след Гражданската война, необходимостта от увеличаване на бюджетните приходи води до въвеждането на федерален данък върху доходите през 1861 г.

През 19-ти век дебатът за ролята на федералното правителство и правата на отделните щати оказват съществено влияние върху данъчното облагане в САЩ. Различните щати налагат собствени данъци и провеждат собствени политики като в резултат са налице съществени разлики в данъчните системи в различните региони. Докато някои щати въвеждат прогресивни данъчни системи, други разчитат по-скоро на регресивни такива, като по този начин непропорционално данъчната тежест се поема от групите с по-ниски доходи.

И Европа, и САЩ през 19 век са изправени пред предизвикателства при осигуряването на справедливо данъчно облагане и ефективно събиране на приходи. Данъчното облагане често е предмет на политически дебати, отразяващи различни икономически идеологии и социални приоритети. Възходът на индустриализацията, социалните реформи и променящите се политически пейзажи повлияват върху възприемането на различни данъчни политики и структури. Епохата полага основите на модерните данъчни системи като самите те са оформени под влиянието на исторически прецеденти и продължаващото търсене на справедлив и устойчив модел на данъчно облагане, който отразява потребностите на държавите от данъчни приходи от една страна и тези на данъкоплатците от друга.

През XX век в периода между 1900-1950 г. се наблюдават изключително динамични промени в данъчните политики и практики в целия свят. Първата половина на XX век се характеризира с няколко важни глобални събития, сред които две световни войни, Голямата депресия и бърз технологичен напредък, които оказват своето въздействие върху еволюцията на данъчните системи.

Първата световна война поражда необходимостта от увеличаване на приходите за финансиране на военните действия, което води до повсеместното въвеждане на подоходни данъци във всички Европейски страни, като е видно от следната фигура:

Фиг. 1. Приходи от подоходни данъци в Европа, 1900-1950 г. (Данъци върху доходите, представени като дял от общите държавни приходи)

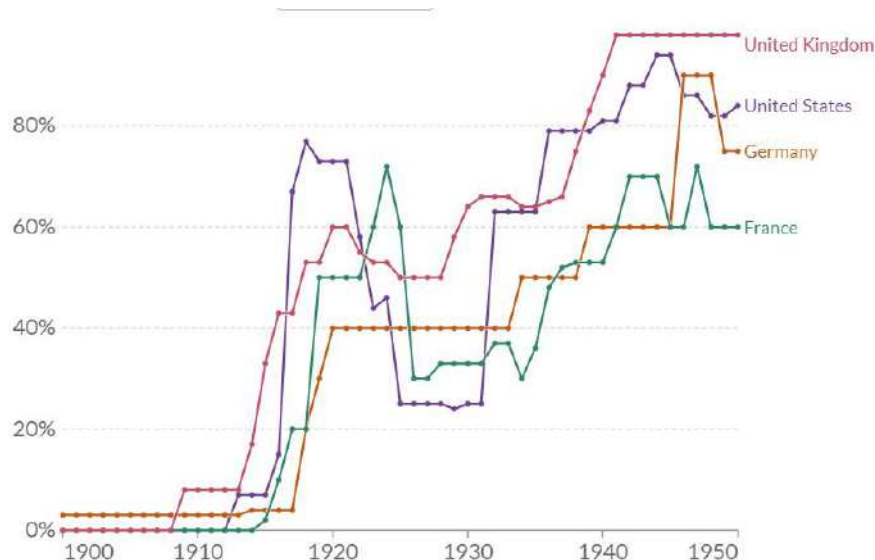
Източник: <https://ourworldindata.org/taxation>

Според Daunton (1996), голяма част от държавите въвеждат прогресивни системи за подоходно облагане, чрез които да гарантират, че гражданите с по-високи доходи ще допринасят пропорционално за финансирането на военните действия. По време на войната, по мнението на Torregrosa-Hetland (2022), се появяват военни облигации и други форми на „патриотично данъчно облагане“, за да се насърчи участието на обществеността във финансирането на войната.

Голямата депресия през 30-те години на XX в., обхванала първоначално САЩ, но впоследствие икономиките на всички развити за времето си държави, подтиква правителствата да преразгледат данъчното облагане, за да стимулират икономическото възстановяване. В резултат на това се намаляват някои данъци и се въвеждат стимули за бизнеса, за да се осигури по-благоприятна среда за инвестиции и разкриване на нови работни места. Масово се разширява обхвата на програмите за социално подпомагане с цел осигуряване на помощ на засегнатите от икономическата криза граждани.

Втората световна война увеличава допълнително търсенето на финансови ресурси, което отново води до повишаване на данъчните ставки за данъците върху доходите и въвеждане на различни специфични за времето на военен конфликт данъци. Още повече, че след приключване на войната, данъчната политика провеждана от всяка една държава е от решаващо значение за финансирането на поствоенното икономическо възстановяване, за подпомагане на ветераните и техните семейства чрез програми за социално осигуряване.

Периодът между двете световни войни и времето на тяхното протичане се характеризират с драстично увеличение на данъчните ставки на данъците върху доходите (Вж. Фиг. 2).

Фиг. 2. Най-високи пределни ставки на данъка върху доходите в периода 1900-1950 г. (максималната данъчна ставка, прилагана към най-високата част от дохода)

Източник: <https://ourworldindata.org/taxation>

В рамките на периода от 1900 до 1950 г. данъчното облагане претърпява ускорена еволюция, тъй като правителствата трябва се адаптират към множеството предизвикателства на времето, сред които невиджани до момента икономическа криза и мащабни войни.

Въвеждането на подоходни данъци, облагането с изключително високи данъчни ставки на високия диапазон от доходите, съгласно прогресивните системи на страните, налагането на специфични за времето на военни действия данъци, както и разширяването на програмите за социално подпомагане, са някои от ключовите промени, които повлияват развитието на данъчното облагане през тази епоха на трансформации. Тези промени оказват въздействие върху проектирането на съвременните данъчни системи и са доказателство за фундаменталната роля на данъчното облагане за финансиране на критични правителствени функции и задоволяването на обществени потребности.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **HM REVENUE & CUSTOMS** (2010), Tax to beat Napoleon., A brief history of income tax. Archived from the original on 24 July 2010, <https://web.archive.org/web/20100724033906/http://www.hmrc.gov.uk/history/taxhis1.htm>
2. **BENNETT**, Martyn (2013). The English Civil War. p. 97. ISBN 978-0-7509-5142-5.
3. **BESLEY**, T., A. Jensen and T. Persson, (2015), Norms, Enforcement and Tax, CEPR
4. **BLOCH**, Henri-Simon. The evolution of French taxation—an historical sketch. The Bulletin of the National Tax Association 25, no. 9 (1940): 266–73. <http://www.jstor.org/stable/41788066>
5. **CAZEL**, Fred A. The Tax of 1185 in Aid of the Holy Land. Speculum 30, no. 3 (1955): 385–92. <https://doi.org/10.2307/2848077>
6. **COHN**, S. K., (2006), Lust for Liberty: The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200–1425, Harvard., Discussion Paper No. 10372.

7. **EZZAMEL**, M. (2002). Accounting and redistribution: the palace and mortuary cult in the Middle Kingdom, Ancient Egypt. *The Accounting Historians Journal*, 29(1), 61–103.
<http://www.jstor.org/stable/40698261>
8. **MONSON**, Andrew., *Fiscal Regimes and the Political Economy of Premodern States*, New York University, Walter Scheidel, Stanford University, California; Publisher: Cambridge University Press; Online publication date: May 2015; Print publication year: 2015; Online ISBN:9781316105436;
<https://doi.org/10.1017/CBO9781316105436>
9. **GARBUTT**, D.; The significance of ancient Mesopotamia in accounting HISTORY. *Accounting Historians Journal* 1 March 1984; 11 (1): 83–101.
<https://doi.org/10.2308/0148-4184.11.1.83>
10. **GÜNTHER**, Sven, *Taxation in the Greco-Roman World: The Roman Principate*, Oxford Handbook Topics in Classical Studies (online edn, Oxford Academic, 1 Apr. 2014),
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199935390.013.38>
11. **HART**, Marjolein Brandon, Pepijn and Sánchez, Rafael Torres 2018. Introduction: maximising revenues, minimising political costs – challenges in the history of public finance of the early modern period. *Financial History Review*, Vol. 25, Issue. 1, p. 1.
12. **HATTINGH**, Johann, *On the Origins of Model Tax Conventions: 19th Century German Tax Treaties and Laws Concerned with the Avoidance of Double Taxation* (January 1, 2013). Copy of the final pre-copyediting and typesetting version, not be cited as the final print version available at Bloomsbury dot com and originally published in *Studies in the History of Tax Law*, vol 6, J. Tiley ed, (Hart: Oxford 2013), 31-79, Available at SSRN:
<https://ssrn.com/abstract=3007067>
13. **HERBERT**, L. Osgood, *The American Colonies in the Seventeenth Century*, Vols. I and II, *The Chartered Colonies, Beginning of Self Government* (Peter Smith, 1957). Originally published in 1904 by Columbia University Press. See Chapter XII in Volume I, 468-95, and Chapter XIV in Volume II, 347-74.
14. **LLEWELLYN**, Jennifer, Steve Thompson; (2020), “Taxation as a cause of revolution”; Alpha History; Date published: September 7, 2020,
<https://alphahistory.com/frenchrevolution/taxation/>
15. **JIANGHONG**, Ji, et al. (2005), *Encyclopedia of China History*, vol. 1, Beijing publishing house, ISBN 7-900321-54-3
16. **JIANGHONG**, Ji, et al. (2005b), *Encyclopedia of China History*, vol. 2, Beijing publishing house, ISBN 7-900321-54-3
17. **KATARY**, S. (2011). Taxation. *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, 1(1). Retrieved from
<https://escholarship.org/uc/item/9p13z2vp>
18. **KISER**, Edgar and Karceski, Steven M. 2017. Political Economy of Taxation. *Annual Review of Political Science*, Vol. 20, Issue. 1, p. 75.
19. **DAUNTON**, M. J.. “How to Pay for the War: State, Society and Taxation in Britain, 1917-24.” *The English Historical Review* 111, no. 443 (1996): 882–919.
<http://www.jstor.org/stable/577566>
20. **O'BRIEN**, P. K. “British Incomes and Property in the Early Nineteenth Century.” *The Economic History Review* 12, no. 2 (1959): 255–67.

<https://doi.org/10.2307/2599240>

21. **PALLAS**, Carsten. (2002), "To harmonize or to compete: taxation in Germany at the beginning of the 19th century-lessons for the 21st century?" Proceedings. Annual Conference on Taxation and Minutes of the Annual Meeting of the National Tax Association 95 (2002): 42–49.

<http://www.jstor.org/stable/41954263>

22. **PULLIAM**, R. (1924). Taxation in the Roman State. The Classical Journal, 19(9), 545–553. <http://www.jstor.org/stable/3289068>

23. **SAMSON**, W. D. (2002). History of taxation. The international taxation system, 21-41.

24. **SAMSON**, W. D. (1985). "The nineteenth century income tax in the South." The Accounting Historians Journal 12, no. 1 (1985): 37–52.

<http://www.jstor.org/stable/40697843>

25. **TORREGROSA-HETLAND**, Sara, Oriol Sabaté, (2022), Income tax progressivity and inflation during the world wars, European Review of Economic History, Volume 26, Issue 3, August 2022, Pages 311–339,

<https://doi.org/10.1093/ereh/heab020>

26. **KRISHNA**, Vern (2021), Worldwide: The Ancient Art of Taxation. TaxChambers LLP, 19 October 2021,

<https://www.mondaq.com/canada/income-tax/1122034/the-ancient-art-of-taxation>

27. **WARD**, W. A., (1982), Index of Egyptian Administrative and Religious Titles of the Middle Kingdom, Beirut, 1982, p. 129, no. 1106.

28. **SULŻYCKI**, Zbigniew, Tomasz Wołowiec, Joanna Rogozińska-Mitrut, (2012), Ewolucja systemu danin publicznych T. Wołowiec (red.), Wybrane problemy teorii i praktyki opodatkowania, 2012

29. **ИВАНОВА**, С. (1993). Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции (XVII-XVIII в.). Известия на държавните Архиви, (65), 92.

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

НЯКОИ ФАКТОРИ ЗА УСПЕХ ПРИ ПРИЛОЖЕНИЕТО НА РЕИНЖЕНЕРИНГ В БОЛНИЧНИТЕ ЗАВЕДЕНИЯ

Петя Чанкова

Университет по хранителни технологии

Абстракт:

Предмет: Реинженерингът на бизнес процесите е познат в литературата като драматични подобрения, необходими за конкурентоспособността на организацията, но на практика има редица неуспешни приложения. Настоящото изследване се фокусира върху ефектите на някои фактори, влияещи за успешно прилагане на реинженерингови проекти в болничните заведения.

Методика: Въз основа на няколкогодишни изследвания засягащи храненето в болничните заведения се откриха някои фактори, които спомагат за успешното внедряване на реинженерингови инициативи за множество съпътстващи процеси. Разработи се алгоритъм за проучване мненията на топ мениджъри и болнични администратори за тестване на фактори, които имат особено значение за ефективното приложение на реинженерингови проекти в болнични заведения.

Резултати: Дефинирани са факторите за успех в четири групи – стратегически, организационни, методически и технологични, образователни. Направени са препоръки към мениджърите на болничните заведения да фокусират дейността си за прилагане на реинженеринг на бизнес процесите, като отчитат основните фактори за успех (прилагане системи и модели за управление на промяната, формиране на съответната фирмената култура, отдаденост на лекарите и персонала към визията на болничното заведение, ефективна и модерна ИТ инфраструктура и др).

Изводи: Като основна причина за голямата разлика в общите резултати от реинженеринговите проекти между различните болници може да се посочи:

- Степента на ангажираност на болничният персонал за успешното изпълнение на проекти за реинженеринг;
- Липсата на яснота за основните фактори влияещи за прилагането на реинженерингови проекти;
- Предприемането на реинженерингови инициативи, преди топ мениджърите да са сигурни, че са налице важните фактори за успех.

Ключови думи: Реинженеринг, бизнес процеси, болнични заведения, фактори, успех

SOME SUCCESS FACTORS IN IMPLEMENTING RE- ENGINEERING IN HOSPITALS

Petya Chankova

University of Food Technology

Abstract:

Subject: Business process reengineering is known in literature as dramatic improvement necessary to provide organizational competitiveness but in fact, in reality, it turns out to have a number of unsuccessful applications. This study focuses on the influence of some significant factors for the successful implementation of reengineering projects in hospital facilities.

Methodology: On the grounds of several years of nutrition research in hospital facilities, some factors have been identified that help to successfully implement reengineering initiatives for multiple co-processes. An algorithm has been developed to survey the opinion of top managers and hospital administrators to test factors that are particularly important for the efficient application of reengineering projects in hospital facilities.

Results: Four groups of success factors have been defined - strategic, organizational, methodical and technological, educational. Recommendations are given to hospital managers to focus their activities on the implementation of business process reengineering, taking into account the main success factors (implementation of change management systems and models, formation of the relevant company culture, commitment of doctors and staff to the vision of the hospital, efficient and modern IT infrastructure, etc.).

Conclusions: The main causes of the large differences in the overall reengineering project outcomes among the different hospitals can be listed as:

- The level of commitment of the hospital staff to the successful implementation of reengineering projects;
- The main factors lack of clarity affecting the implementation of reengineering projects;
- The initiation of reengineering activities before having the top managers' belief in the availability of the successful factors.

Key words: reengineering, business processes, hospitals, factors, success

1. Въведение:

Реинженерингът не означава просто промяна, а по-скоро драматична промяна. Това което представлява тази драстична промяна са именно: основно преразглеждане на организационните структури, системи за управление, отговорности на служителите и измерване на ефективността, системи за стимулиране, развитие на умения и използване на информационни технологии. Реинженерингът на бизнес процесите се определя като радикален редизайн на процесите с цел получаване на значителни подобрения в разходи, качество и обслужване (Ozcelik, 2010). Объркване съществува за това какво точно представлява процесния реинженеринг и как се възприема (Herzog, et al., 2007). Той може потенциално да повлияе на всеки аспект от това как бизнесът се извършва днес. Всъщност препроектирани бизнес процесите трябва да донесат значителни спестявания или увеличение на печалбата (над 50%), за да бъде реинженеринговата инициатива считана за успешна (Jovanić, 2010). Промяна с такива характеристики може да доведе до резултати, вариращи от завиден успех до пълен провал. От една страна стремежът към финансова печалба мотивира множество фирми в широк диапазон на индустриите да предприемат големи промени в процесите си, като някои постигат значителни ползи (Ramirez, et al., 2010). От друга страна, реинженеринговите проекти могат да претърпят провал и да не постигнат високите очаквания. През 1998 г. се съобщава, че само 30% от проектите за реинженеринг се считат за успешни (Galliers, 1998). Оказва се, че причините са в радикалните промени и

фрагментирането на процесите. Това налага усъвършенстването на класическите разбирания за реинженеринг и появата на новата теория „комплексен реинженеринг” (Хаджиев, 2000, 2001; 2022). При КР фокусът вече е не само върху радикалните и драстични промени на процесите, но и в тяхното усъвършенстване и пренареждане в системата, така че да се постигат ползи за бизнеса, за обществото и за природата. Фрагментарното мислене при класическия реинженеринг отстъпва място на холистичното мислене и проектиране. Постепенно при КР успехът на реинженеринговите инициативи се увеличава (Jafari, et al., 2012). Започват да се избягват причините за провал при реинженеринговите проекти. Едни автори приемат, че липсата на успех при класическия реинженеринг се дължи на липсата на инструменти и методи за управление на промяната, докато други го свързват с липсата на връзка между усилията, свързани с приложението на реинженеринг и корпоративните цели (Rao, et dr., 2012). Практическият опит разкрива, че един от факторите за неуспех на процесния реинженеринг е фокусът върху стъпките на бизнес процесът (напр. бизнес процес диаграми), изключвайки околната среда, в рамките, на която се осъществява процесът. Друг фактор е поддържането само на диаграмно и математическо моделиране (Rao, et al., 2012) без да се проучи как стратегията и реинженеринг се допълват взаимно. При комплексния реинженеринг тези фактори за неуспех се минимизират и се търсят ключови фактори за успех, обвързани със създаване и прилагане на стратегия за промяна (Sujoyaa & Rajnohab, 2012).

Именно комплексният реинженеринг (КР) е този, който става определящ за управлението на болничните заведения(БЗ). Фокусът вече не е върху значителното увеличаване на печалбата, както е при класическия реинженеринг. Стратегическите усилия са за постигане на успешни здравни интервенции, ползи за пациента, своевременна здравна услуга, привличане на качествен персонал, ефективен обмен на информация, качествена инфраструктура, прилагане на върхови технологии при лечение. В тази връзка, когато става въпрос за реинженеринг на процесите в болничните заведения трябва да се има предвид, че развитието и оптимизацията на съвременната болнична медицинска помощ, независимо от конкретния модел на управление и финансиране, се влияе от няколко основни фактора – стратегически, организационни, методически и технологични, образователни. Влиянието на тези фактори е през призмата на все по-високи разходи за функционирането на болниците, нарастващи дефицити, опасност от финансова несъстоятелност и неудовлетворително качество на предоставените здравни услуги.

Така също трябва да се отчита, че през последните няколко десетилетия реформите в здравеопазването, реструктурирането и ограничените бюджети доведоха до преразглеждане на всички разходи в здравната система. Застаряващото население, увеличаващите се проценти на хронични заболявания, свързани с диетата болести и бързите темпове на промяна също поставят значителен стрес върху здравната система. В ерата на минимално нарастване на бюджета, болниците са принудени да намалят разходите и да увеличат ефективността, като същевременно подобряват предоставянето на услуги и крайните резултати за пациентите. Затова множество болници, за да оцелеят или да имат успехи са принудени да се насочват към внедряването на реинженерингови инициативи, иновации и проекти (Leu and Huang, 2011).

Въз основа на няколкогодишни изследвания на автора засягащи храненето в болничните заведения се открии и влиянието на горепосочените фактори, през призмата на процесните иновации, като важен градивен елемент за успех при внедряването на системи за

здравеопазване (Meidani et al., 2010).

2. Материал и методи

Дефинирането на ситуацията в болничните заведения и прилагането на моделите на КР и на реинженеринговия алгоритъм за проучване мненията на топ мениджъри и болнични администратори за тестване на фактори, които имат особено значение за ефективното приложение на реинженерингови проекти в болнични заведения, открил следните фактори в четири групи: стратегически, организационни, методически и технологични, образователни.

• Стратегически фактори за успех

Базирайки се върху наблюдения свързани с дейността на болничните заведения и техните процеси, се установява необходимостта от обстоен анализ на нуждите на болницата като предприятие, преди пристъпването към осъществяване на реинженерингов проект. Твърде често реинженеринговите екипи скачат директно в технологията, без първо да оценят текущите процеси в БЗ и да определят какво точно се нуждае от реинженеринг. Проучването разкри, че мениджърите на болнични заведения в тази фаза на анализ трябва да провеждат поредица от сесии със собствениците и заинтересованите страни, относно необходимостта и стратегията за реинженеринг. Тези сесии изграждат консенсус относно визията за идеален болничен процес. Оказва се, че реинженеринговият проект в БЗ е успешен, ако непрекъснато отговаря на предварително определените цели в рамките на всеки болничен отдел и след това колективно определя цели за това как проектът ще въздейства на всяка работна група или отдел на индивидуално основа, както и на БЗ като цяло. (това доказва и твърденията на Trkman, 2010). Идеята на тези сесии е за концептуализиране на идеалния болничен процес за БЗ и за изграждането на негов модел. Тези концепции, които изглеждат ненужни или нереалистични такива, могат да бъдат елиминирани или модифицирани по-късно в етапа на диагностика на проекта. Важно е мениджърите на здравните заведения да оценяват всички идеи, за да накарат всички участници да се почувстват като част от този важен и решаващ процес. Резултатите от тези срещи помагат да бъде формулиран основния план за проекта. Добри резултати в БЗ се получават, когато този план включва следното: идентифициране на специфични проблемни области, затвърждаване на конкретни цели, и определяне на болничната бизнес стратегия. Проучването разкрива, че анализът на нуждите на БЗ допринася изключително много за екипа да приоритизира и да определи къде трябва да съсредоточи усилията си за подобрения в БЗ (това доказва твърденията на Dooley & Johnson, 2001).

Анализът на нуждите на пациентите също помага да се свържат целите на реинженеринговия проект с ключовите болнични бизнес цели и общата стратегическа посока на БЗ. Някои резултати от изследването доказват, че разработването на болничната бизнес визия и процесните цели зависи, от една страна от ясното разбиране на организационните силни, слаби страни и пазарна структура, а от друга от осъзнаването и познанията относно предприетите иновативни дейности от конкуренти и други БЗ (тези резултати хармонизират с посоченото от Vakola & Rezgui, 2000).

На база направеното проучване авторът счита, че основен стратегически фактор за успех е разработването и прилагането в БЗ на реинженерингов проект. Но такива проекти, не само в болничните заведения, но и в организациите като цяло, без дефинирани бизнес нужди, не са желателни и биха могли да имат отрицателно въздействие върху бизнес стратегията (Eardley, et al., 2008). Винаги има възможност БЗ да направи значителни инвестиции в

област, която не е основна негова компетентност. Такива инициативи за реинженеринг са разточителни и крадат ресурси от други стратегически проекти на БЗ. Освен това, без стратегическо подкрепа, ключовите заинтересовани страни и спонсори на БЗ могат да се окажат неспособни да осигурят нивото подкрепа, от която се нуждае по отношение на ресурси, особено ако има други по-критични проекти за бъдещето на бизнеса, и са по-добре съобразени със стратегическата посока (в тази посока са и акцентите посочени от Covert, 1997).

- **Организационни фактори за успех**

Няма съмнение, че промените в БЗ имат пряко въздействие върху процеси, технология, работни роли и култура на работното място и е работната структура.

Проучването разкрива, че преобразуване на процесите в БЗ, съобразно определени правила, като се съгласуват различните средства и ресурси (човешки, материални, финансови) и снабдяването с онези от тях, които са необходими, откроява успешните в страната болнични заведения. Затова се приема, че тези промени, съобразно определени правила са важен организационен фактор за успех.

Така също проучването разкрива, че организацията, като функция в БЗ, както и контрола е повече присъща на средното и оперативно равнище, докато планирането и ръководството са повече присъщи на висшето равнище на управление в БЗ.

Друг важен организационен фактор за успех се оказва степента на организираност вътре в БЗ, която намира израз в организационната структура на управление, като съвкупност от нивата на управление.

Значителните промени дори в една от горепосочените области несъмнено изискват ресурси и лидерство (Covert, 1997). Като всяко голямо и сложно начинание, реализирането на реинженерингов проект, през призмата на тези области, изисква познания от широк спектър от експерти. Тъй като той може да включва множество области в рамките на БЗ, изключително важно е да се получи подкрепа от всички засегнати отдели. Резултатите от изследването разкриват, че чрез участието на избрани членове на отдела, болничното заведение може да получи ценна информация преди да се пристъпи към реинженеринг на процесите. Това е стъпка, която насърчава както сътрудничество, така и възприемането на процеса, подлежащ на реинженеринг, от всички сегменти на организация.

Оказва се, че успех имат тези БЗ, в които топ мениджърите са напълно ангажирани в реинженеринговия проект и в разработването и прилагането на реинженерингова организационна структура (това доказват и твърденията на Herzog, et al., 2007 и тези на Campbell & Kleiner, 1997). Реинженеринговите усилия в никакъв случай не могат да бъдат упражнявани без ангажираност на цялата компания към това целите да бъдат постигнати. Въпреки това, спонсорство от висшия мениджмънт е наложително за успех (Dooley & Johnson(2001)).

Ангажираността и лидерството на висшето ръководство, както и пълното разбиране какво е реинженеринг стават определящи фактори за успех на БЗ (това е свързано и с разбиранятия на Motwani, et al., 1998). Проучването разкрива, че лидерството трябва да бъде ефективно, силно, видимо и креативно в мисленето и разбирането, за да се осигури ясна визия за бъдещето (в тази посока са и твърденията на Al-Mashari & Zairi, 1999). Важен организационен фактор за успех е и умението на ръководството до убеждава всяка засегната група в рамките на болничното заведение, относно необходимостта от реинженеринг, като

интегрална система за целесъобразни и ефективни промени. Като се информират всички засегнати групи на всеки етап и се подчертае положителния резултат от процеса на реинженеринг, е възможно да се минимизира съпротивата срещу промяна и така да се увеличат шансовете за успех. Оказва се, че крайният успех на реинженеринговата инициатива зависи и от силното, последователно и непрекъснато участие на всички нива в рамките на здравното заведение. Също така той зависи от хората, които го правят и колко мотивирани са да бъдат креативни и да прилагат своите подробни познания за редизайн на болничните процеси (това се доказва и в твърденията на King, 1994 за бизнес организациите).

Проучването разкри, че ангажираността на всички отдели за формиране и реализиране на реинженерингов проект в БЗ е важно, но недостатъчно условие за организационен успех. Успех постигат тези БЗ, които формират ефективен екип, който взима ключови решения, прави препоръки и помага да бъдат съобщавани подробностите и ползите от реинженеринговата програма за цялата организация. Ефективното управление на човешките ресурси се оказва важен организационен фактор в БЗ. Детерминантите на ефективния реинженерингов екип в успешните БЗ могат да се обобщят, както следва: компетентност на членовете на екипа, тяхната мотивация, тяхното доверие в рамките на организация и тяхната креативност, овластяване на екипа, обучение на членовете за картографиране на процеси и техники за мозъчна атака, ефективно лидерство на екипа, правилна организация на екипа, допълващи се умения сред членовете на екипа, подходящ размер, взаимозаменяема отчетност, яснота на работния подход и специфика на целите (тези аспекти в БЗ подкрепят твърденията на Herzog, et al., 2007).

Установи се, че организационно фокусирани реинженерингови проекти в БЗ допринасят повече ползи за пациентите, спрямо тези с по-широк многофункционален или междофункционален обхват (тези аспекти в БЗ подкрепят твърденията на Ozcelik, 2010 за бизнес организациите). Така също се оказва, че реинженеринговият екип в успешно развиващите се БЗ е смесен в дълбочина и знания. Обикновено включва членове със следните характеристики:

- Членове, които не познават в дълбочина традиционния болничен процес;
- Членове, които познават процеса отвътре навън;
- Клиенти, ако е възможно;
- Членове, представляващи засегнатите отдели;
- Един или двама членове от най-добрите технологични експерти.
- Членове извън организацията (Dooley & Johnson, 2001 г.).

Освен това, за да се управлява качествено екипа и да се формират своевременно целесъобразни и ефективни решения в него трябва да участват не повече от 10 членове. Това е и според разбиранията на Larson и Gray (2011). Така също се оказва, че успешни БЗ са тези, при които усилията на екипа се фокусират върху идентифицирането на възможности за пробив и проектиране на нови работни стъпки или процеси, които създадат ползи за пациентите, повишаване имиджа на БЗ, увеличение на печалбата и конкурентно предимство (в голяма степен тези аспекти в БЗ подкрепят твърденията на Motwani, et al., 1998 за бизнес организациите).

- **Методически и технологични фактори за успех**

КР на БЗ предполага оптимизиране на процесите, но не изключва процесния реинженеринг, който се стреми да постигне драстично и радикално подобрене на

организацията, когато целта е постигане на положителни резултати за БЗ, за обществото и за природата (Хаджиев, 2001, 2022). Това се постига чрез ефективен редизайн на процесите в БЗ. Проучването разкрива, че нарастващият пазарен натиск, както и необходимостта на БЗ от иновации, води до непрекъснато внедряване на нови информационни технологии (ИТ) (от гледна точка на реинженеринг те се акцентират в разработки на Lee, et al., 2009). Изследването разкри, че пренебрегването на тези усилия в БЗ води до провал в реинженеринговия проект или до неизпълнение на очакваните резултати (в тази посока са и разбиранията на Eardley, et al., 2008). Оказва се, че взаимодействието на ИТ с реинженеринговите инициативи влияе положително не само на болничните процеси, но и на пазарната стойност на БЗ (този аспект кореспондира с разбиранията на Ramirez, et al., 2010). Така също се доказва, че инвестиции в БЗ само в ИТ или реинженеринг самостоятелно без ИТ не водят до желан резултат. ИТ дават на организацията способността да изпълняват внедряването на реинженеринга, тъй като истинската сила на ИТ е във факта, че могат да се нарушат старите неефективни правила и процеси и да приложат изцяло нови (Jafari, et al., 2012). Ефективното синхронизиране на ИТ инфраструктурата и реинженеринговата стратегия, изграждането на ефективна ИТ инфраструктура, интеграцията на подходяща информационна система (ИС) и ефективното използване на софтуерните инструменти са най-важните фактори, които допринасят за успеха на реинженеринговите проекти. Как едно болнично заведение използва ИТ е до голяма степен определящ фактор колко добре и доколко то ще може да приложи процесен реинженеринг. Това е така, защото технологизирането на политиката, стратегиите, целите и задачите става определящо за успеха на БЗ. А това в съвременния дигитален свят трудно може да се осъществи без ИТ. За съжаление в повечето български БЗ се наблюдава тенденция, в която се подценява ролята на ИТ. Така трудно се постига ефективен обмен на информация на всяко ниво и трудно се постига ефективност на болничния процес. Затова е препоръчително за всички болнични мениджъри да обърнат внимание на този фактор. Защото ИТ вече не са просто средство за реинженеринг (Hammer & Champy, 1993). Понастоящем ИТ стимулира подобряването на процеса и го прави възможно (Najjar, et al., 2012).

В процеса на изследването някои БЗ се запознаха с разработките на Brancheau et al(1996), където се отбелязва, че фактори, свързани с ИТ инфраструктурата са жизненоважен компонент на успешните усилия за приложението на реинженеринг. Някои мениджъри на БЗ започнаха да се съобразяват и с Kettinger et al(1997), които считат, че стратегиите свързани с процесния реинженеринг и ИТ инфраструктурата, произлизащи от организационната стратегия, трябва да бъдат в ефективно привеждане в съответствие, за да се гарантира успехът на приложението на реинженеринг.

Предвид горепосоченото авторът счита, че за постигане на очакваните резултати при прилагането на реинженеринговите проекти в болничните заведения е от изключителна необходимост подходяща ИТ инфраструктура. Наблюденията разкриват, че в повечето проекти реинженерингът в успешните БЗ започва от ИТ отдела. Оказва се, че чрез ИТ не само се ускоряват процесите, но и се интегрират процесите и се намаляват грешките. По този начин значително се подобряват резултатите.

• Образователни фактори за успех

Когато се прилага процесен реинженеринг, повечето от длъжностите и функциите се променят. Следователно ръководството трябва добре да осмисли длъжностните

характеристики и да осигури необходимото обучение, за да може служителят да придобие нови умения. За съжаление, БЗ обръща по-малко внимание на осигуряването на нужното обучение. В процеса на изследването мениджърите на някои БЗ бяха запознати с разработки на Hammer и Champy (2000), които считат, че хората почти винаги биха се съпротивлявали на промяната. Като идея е ръководството на БЗ да знае, че съпротивата е естествен процес, и че не трябва да се отказва от усилията за обучение. В човешкия характер е да се съпротивлява на големи промени. Когато мениджърите са изправени пред съпротива и не настояват, почти е вероятно реинженеринговия проект да претърпи провал. Проучването разкри, че в голям процент от случаите в БЗ тази съпротива срещу прилагането на горепосочените стратегически, методически, технологични и организационни фактори за успех е породена именно от недобра информираност и познания в сферата на реинженеринг. Затова препоръчително е за всички мениджъри на болнични заведения да запознаят добре своите служители и участници в екипи с детайлите и основните характеристики на процесния реинженеринг.

3. Резултати и дискусия

В процеса на изследването, в някои БЗ, на база алгоритъм за проучване мненията на топ мениджъри и болнични администратори, са определени факторите и техните ефекти, които имат особено значение за ефективното приложение на реинженерингови проекти в болнични заведения. Дефинирани са факторите за успех в четири групи – стратегически, организационни, методически и технологични, образователни.

Посочени са и основните причини за голямата разлика в общите резултати от реинженеринговите проекти между различните БЗ.

Направени са препоръки към мениджърите на болничните заведения да фокусират дейността си за прилагане на реинженеринг на бизнес процесите. Препоръчва се да отчитат основните стратегически, организационни, методически, технологични и образователни фактори за успех, конкретно изразени в добра локация на БЗ, прилагане системи и модели за управление на промяната, формиране на фирмената култура, отдаденост на лекарите и персонала към визията на болничното заведение, ефективна и модерна ИТ инфраструктура и др.

С настоящото проучване беше установено, че обучението на служителите и осигуряването на подходяща подготовка и квалификация им помагат за успешното прилагане на реинженеринга в здравния сектор. При дефиниране на ситуацията, в някои БЗ се установи, че развитието на междусекторни екипи и насърчаването на работата в екип е източник за успешно прилагане на процесния реинженеринг (това се потвърждава и от разработките на Nabib, 2013). Оказа се, че за да постигнат успешен резултат в приложението на реинженеринговите проекти, болничните мениджъри трябва да обърнат внимание както на добрата квалификация и висока информираност на персонала относно процесния реинженеринг, така и на техните способности да работят в екип.

4. Заключение

Внасянето на промяна в БЗ се оказва много трудно предизвикателство. Правилното планиране от висшето ръководство е много важно да бъде в съответствие с организационните нужди и ресурси на БЗ. Поддържащата роля на мениджмънта и участието на човешките ресурси в планирането и изпълнението в БЗ е ключа към успешното изпълнение. Преди да стартират всеки един реинженерингов проект, мениджърите на

болнични заведения трябва да анализират обстойно настоящите болнични бизнес процеси, също така да имат ясна визия и стратегия за бъдещите. Като основна причина за голямата разлика в общите резултати от реинженеринговите проекти, между различните болниците, може да се посочи: степента на ангажираност на болничният персонал за успешното изпълнение на проекти за реинженеринг, липсата на яснота за основните фактори, влияещи за прилагането на реинженерингови проекти, предприемането на реинженерингови инициативи, преди топ мениджърите да са сигурни, че са налице важните фактори за успех. Именно тези фактори, прилагани през призмата на комплексен реинженеринг (КР), могат да осигурят успеха в развитието на БЗ. Изискванията на КР за холистично мислене и за постигане на положителни резултати за БЗ, за обществото и за природата, стават определящи за устойчивото развитие на съвременните БЗ.

Източници:

1. Хаджиев, Б.(2022), Комплексен реинженеринг, УХТ, ISBN: 978-954-24-0356-2, П;
2. Хаджиев, Б., Търговска политика, ISBN 978-954-317-196-5, П, 2020;
3. Хаджиев, Б., (2000) Разумното управление – реинженеринг, ISBN 954-9752-20-8, П;
4. Al-Mashari, M., & Zairi, M. (2000). Revisiting BPR: A holistic review of practice and development. *Business Process Management Journal*, 6(1), 10–42. doi:10.1108/14637150010283045
5. Campbell, S., & Kleiner, B. (1997). New developments in reengineering organizations. *Work Study*, 46(3), 99–103. doi:10.1108/00438029710162953
6. Covert, M. (1997). Successfully performing BPR.
7. Dooley, K., & Johnson, D. (2001). Changing the new product development process: Reengineering or continuous quality improvement? *Measuring Business Excellence*, 5(4), 32–38. doi:10.1108/EUM00000000006517
8. Eardley, A., Shah, H., & Radman, A. (2008). A model for improving the role of IT in BPR. *Business Process Management Journal*, 14(5), 629–653. doi:10.1108/14637150810903039
9. Galliers, R. D. (1998). Reflections on BPR, IT and organizational change (pp. 225–243). Chichester, UK: John Wiley & Sons.
10. Habib, M.(2013).Understanding Critical Success and Failure Factors of Business Process Reengineering
11. Hammer, M.J. & Champy, J. (2000). Reengineering the corporation: a manifesto for business revolution. Summaries.Com
12. Herzog, N., Polajnary, A., & Tonchiaz, S. (2007). Development and validation of business process reengineering (BPR) variables: a survey research in Slovenian companies. *International Journal of Production Research*, 45(24), 5811–5834. doi:10.1080/00207540600854992
13. Herzog, N., Polajnary, A., & Tonchiaz, S. (2007). Development and validation of business process reengineering (BPR) variables: a survey research in Slovenian companies. *International Journal of Production Research*, 45(24), 5811–5834. doi:10.1080/00207540600854992
14. Jafari, M., Bastani, P., Ibrahimipour, H., & Dehnavieh, R. (2012). Attitude of health information system managers and officials of the hospitals regarding the role of information

technology in reengineering the business procedures: A qualitative study. *Health & Medicine*, 6(1), 208–215.

15. Jovanić, G. (2010). The impact of business process reengineering on small and medium size companies research results. In *Proceedings of the 5th International Conference on Applied Statistics* (pp. 1-8).

16. King, W. (1994). Process reengineering: The strategic dimensions. *Information Systems Management*, 11(2), 71–73. doi:10.1080/10580539408964639

17. Larson, E., & Gray, C. (2011). *Project management: The managerial process* (5th ed.). New York, NY: McGraw-Hill/Irwin.

18. Leu, J., Huang, Y., (2011), An Application of Business Process Method to the Clinical Efficiency of Hospital, *Journal of Medical Systems* volume 35, pages 409–421

19. Meidani, Z., Sadoughi, F., Maleki, M.R., Tofighi, s. and Marani, A.B. (2010), ‘Organization’s quality maturity as a vehicle for EHR success’, *Journal of Medical Systems*, <http://www.springerlink.com/content/j577404415674702/>, accessed April 4, 2012, DOI: 10.1007/s10916-010-9584-y

20. Motwani, J., Kumar, A., Jiang, J., & Youssef, M. (1998). Business process reengineering: A theoretical framework and an integrated model. *International Journal of Operations & Production Management*, 18(10), 964–977. doi:10.1108/EUM0000000004536

21. Ramirez, R., Melville, N., & Lawler, E. (2010). Information technology infrastructure, organizational process redesign, and business value: An empirical analysis. *Decision Support Systems*, 49, 417–429. doi:10.1016/j.dss.2010.05.003

22. Rao, L., Mansingh, G., & Osei-Bryson, K. (2012). Building ontology based knowledge maps to assist business process re-engineering. *Decision Support Systems*, 52, 577–589. doi:10.1016/j.dss.2011.10.014

23. Sujovaa, A., & Rajnohab, R. (2012). The management model of strategic change based on process principles. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 62, 1286–1291.

24. Trkman, P. (2010). The critical success factors of business process management. *International Journal of Information Management*, 30, 125–134. doi:10.1016/j.ijinfomgt.2009.07.003

25. Vakola, M., & Rezgui, Y. (2000). Critique of existing process re-engineering methodologies: The development and implementation of a new methodology. *Business Process Management Journal*, 6(3), 238–250. doi:10.1108/14637150010325453

„ЗЕЛЕНИТЕ“ КРЕДИТИ – ПЛАХ ОТГОВОР НА ИЗИСКВАНИЯТА НА ЕВРОПЕЙСКАТА КОМИСИЯ ЗА НАСЪРЧАВАНЕ НА УСТОЙЧИВИТЕ ИНВЕСТИЦИИ ИЛИ БЪДЕЩЕ ЗА РЕАЛЕН ПРЕХОД КЪМ „ЗЕЛЕНА“ И ДИГИТАЛНА ИКОНОМИКА?

Мариана Асенова

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Резюме

Нуждата от преход към „зелена“ икономика е безспорна. Свидетели сме на безпрецедентно и бързо изменение на климата, вследствие на замърсяването на околната среда. Европейската комисия алармира от поне двадесет години за преминаване към алтернативни източници на енергия и екологично чисто производство. Въпросът има политически и икономически аспект. От една страна е необходимо политическо единство по приемането и изпълнението на заложените в Плана за възстановяване и устойчивост инициативи, а от друга страна – въвеждането на нови „зелени“ инструменти за постигане на двете основни цели - екологическа и цифрова трансформация. Всичко това обаче има своята цена и трябва да се осъществи от институции и хора, които добре разбират необходимостта от промяна и имат нужния потенциал да я осъществят. Един от начините за трансформация е именно използването на т.нар. „зелени“ финансови инструменти, които на този етап се свързват с най-добре разработените, а именно: „зелените“ кредити и „зелените“ облигации.

В настоящия доклад се разглеждат в теоретичен и приложен аспект „зелените“ кредити като инструменти, с които може да се извърши на този етап една част от „зеления“ преход и съответно да се оцени ролята им за насърчаване на устойчивите инвестиции.⁷⁸ Въпросът е доколко те са надеждни алтернативни инструменти и дали не са само имитация на приложение на нови форми на финансиране или действително заедно с останалите инструменти на паричния пазар са реална възможност за осъществяване на желанния преход и постигане на устойчиво екологично и дигитално развитие.

Ключови думи: „зелена“ икономика, „зелени“ кредити, „зелени“ облигации“, устойчива икономика, банки, паричен пазар, капиталов пазар

⁷⁸ This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

„GREEN” CREDITS – A TIMID RESPONSE TO THE REQUIREMENTS OF THE EUROPEAN COMMISSION TO ENCOURAGE SUSTAINABLE INVESTMENTS OR A FUTURE FOR A REAL TRANSITION TO A „GREEN” AND DIGITAL ECONOMY?

Mariana Assenova

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract

The need for a transition to a „green” economy is indisputable. We are witnessing unprecedented and rapid climate change as a result of environmental pollution. The European Commission has been sounding the alarm for at least twenty years about switching to alternative sources of energy and environmentally friendly production. The issue has a political and economic aspect. On the one hand, political unity is needed for the adoption and implementation of the initiatives set out in the Recovery and Sustainability Plan, and on the other hand, the introduction of new „green” tools to achieve the two main goals - ecological and digital transformation. However, all this has its price and must be implemented by institutions and people who understand the need for change and have the necessary potential to implement it. One of the ways of transformation is precisely the use of the so-called „green” financial instruments, which at this stage are associated with the best developed, namely: „green” credits and „green” bonds.

This report examines, from a theoretical and applied perspective, „green” credits as instruments with which one part of the „green” transition can be carried out at this stage and accordingly assesses their role in promoting sustainable investments. The question is to what extent they are reliable alternative instruments and whether they are not just an imitation of the application of new forms of financing, or whether together with the other instruments of the money and capital market they are a real opportunity to make the desired transition and achieve sustainable ecological and digital development.

Keywords: „green” economy, „green” loans, „green” bonds”, sustainable economy, banks, money market, capital market

Увод

Инвестиционният план на европейската „зелена“ сделка има за цел да насърчи устойчивите инвестиции. Изчислено е, че в сравнение с предходното десетилетие всяка година ще са необходими 350 милиарда евро допълнителни инвестиции, свързани с енергетиката, за да се постигне целта за намаляване на емисиите на парникови газове с 55% през 2030 г.⁷⁹ Това е само един пример, защото „зелените“ финанси са нововъзникващ, но бързо разрастващ се сегмент от финансовия пазар. Ролята на финансовия сектор в подкрепа на устойчивото развитие и справяне с изменението на климата беше посочена от Г-20 и след

⁷⁹ Communication de la Commission au Parlement européen, au Conseil, au Comité économique et social européen et au Comité des régions: «Accroître les ambitions de l'Europe en matière de climat pour 2030», COM(2020) 562 final.

това изтъкната от Съвета за финансова стабилност и Парижкото споразумение и свързаните с него националноопределени вноски. Въпреки че е постигнат напредък в областта на „зелените“ финанси, само малка част от заемите, предоставени от банките, могат изрично да бъдат категоризирани като „зелени“. Също така по-малко от 1% от облигациите в световен мащаб са означени като „зелени“ и по-малко от 1% от вложенията на институционалните инвеститори по света са категоризирани като „зелени инфраструктурни активи“⁸⁰.

В специализираната литература има множество публикации и дефиниции за „зелените“ инструменти. В този материал целим да потърсим отговор на въпросите: Доколко „зелените“ инструменти са действителен източник за финансиране на „зелените“ инициативи? Дали този процес се разбира добре от индивидуалните и институционални инвеститори, спестителите, посредниците? Дали той е безпечен не само със стратегии, планове, регламенти, правила, които едностранно нареждат какви са вижданията на Европейската комисия или са съобразени с интересите и на изпълнителите? Доколко политически, икономически и технически има условия за въвеждането на „зелена“ и цифрова икономика в страни, които имат сериозна демографска криза, ниска инвестиционна култура, висока степен на корупция и полярност в доходите на гражданите? Дали добрите пожелания в регламентите могат да се осъществят на практика и ако това се случва дали няма да е от позициите на натиска, който може да даде обратни резултати. С други думи – готови ли са отделните страни на ЕС към реално, безболезнено и устойчиво преминаване през неотложните трансформации?

1. „Зелените“ инструменти в обсега на паричните и капиталовите пазари

„Зелените“ инструменти в лицето на всички такива, които се търгуват на паричните и капиталовите пазари се използват с една единствена цел – незабавно предприемане на работещи мерки за преодоляване на заплахата от климатични промени и преминаване към алтернативни източници на енергия, въвеждането на т.нар. кръгова икономика, използване на нови източници за финансиране преди всичко чрез капиталовите пазари.

Този въпрос е толкова неотложен за изпълнение, че Европейската комисия бърза със създаването на Съюз на капиталовите пазари, който го приема като „инструмент“ за осъществяване на двете големи цели пред ЕС – екологичната и цифрова трансформация. Дори има виждания да се промени името на Съюза на капиталовите пазари в „Съюз за финансиране на устойчиви инвестиции“⁸¹, а Кристин Лагард в своя реч предлага „Съюз на зелените капиталови пазари“⁸².

Връзката на „зелената“ икономика, „зелените“ финанси“, „зелените капиталови пазари“ е многостранна и многозначна. От една страна в отделните страни терминът „зелени“ има различни тълкувания и за обяснението му се използват различни подходи и финансови инструменти. Работната група за „зелено“ финансиране на G-20 дефинира „зелените“ финанси като „финансиране на инвестиции, които носят ползи за околната среда в по-широкия контекст на екологичното устойчиво развитие.“⁸³ Терминът „зелени“ финанси

⁸⁰ G20 Green Finance Study Group (2016), G20 Green Finance Synthesis Report); <http://g20.org/English/Documents/Current/201608/P020160815359441639994.pdf>

⁸¹ Конференция на тема: Съюз на капиталовите пазари - отключване на потенциала на Европа, Париж, 30.11.2021 <https://www.banque-france.fr/intervention/union-des-marches-de-capitaux-liberer-le-potentiel-de-leurope>

⁸² Lagarde (C.), « Towards a green capital markets union for Europe », discours, 6 mai 2021

⁸³ Пак там

обикновено се използва за обозначаване на по-широко явление от финансирането на климата, тъй като обхваща други проблеми и рискове за околната среда. От друга страна „зелените“ финанси обхващат широк набор от финансови институции и класове активи и включват както публично, така и частно финансиране.

По света се обръща все повече внимание на подобряването на способността на финансовата и банковата системи да мобилизират частен капитал за „зелени“ инвестиции, както и да управляват рисковете, свързани с изменението на климата. Това води до засилено международно сътрудничество в областта на „зелените“ финанси. Съществуват редица инициативи и асоциации на глобално и национално ниво, чиято цел е да насърчават развитието на политическия диалог, повишаване на осведомеността, проследяване на напредъка и разработване на норми и стандарти за „зелено“ финансиране.

Онова, което е приоритетно за осъществяване на практика на връзката „зелени“ инвестиции – „зелени“ финанси са използваните до момента инструменти и бъдещите инициативи в тази област.

Отговор на част от тези въпроси може да се потърси в използването на „зелените“ инструменти и резултатите от тяхното прилагане в икономиките на страните от ЕС. Един от тези инструменти, който е типичен представител на паричния пазар и който най-често се използва в практиката е именно „зеления“ кредит.

2. „Зелените“ кредити – модерен или необходим инструмент на „зелената“ икономика?

Терминът зелени (еко) кредити се отнася до кредитиране на екологични проекти и компании. Съществуват множество определения за „зелен“, „еко“ кредит. Би могло да се приеме, че „зелен“ заем е всеки вид заемен инструмент, който се предоставя единствено за финансиране или рефинансиране, изцяло или частично, на нови и/или съществуващи налични екологични проекти⁸⁴.

В зависимост от категорията на кредитополучателя, има два основни вида „зелени“ кредити:

- заеми за организации в стратегически сектори (изпълняващи стратегически национални задачи);

- заеми за други организации

В зависимост от механизма на кредитиране се разграничават:

- пряко (директно) „зелено“ кредитиране. То се извършва чрез предоставяне на средства от банките директно на компании, които кандидатстват с големи екологични проекти. Кредитните институции сами одобряват кредитите и следят за тяхното навременно погасяване.

- косвено „зелено“ кредитиране. Тук държавните средства първоначално се насочват към финансова компания, като националната банка за развитие, а след това към търговски банки, които финансират „зелени“ компании.

В зависимост от принадлежността на банковата институция „зелени“ кредити се отпускат от:

⁸⁴ Berrou R., Ciampoli N., Marini V. Defining green finance: Existing standards and main challenge. In: Migliorelli M., Dessertine P., eds. The rise of green finance in Europe: Opportunities and challenges for issuers, investors and marketplaces. Cham: Palgrave Macmillan; 2019, p.31–51.

- национални търговски банки, вкл. банки за развитие;
- международни банкови институции, вкл. от международни банки за развитие.

В зависимост от обекта на кредитиране Асоциацията на кредитния пазар (Loan Market Association) класифицира „зелените“ заеми в два основни типа⁸⁵:

- кредити за проекти и услуги, свързани с опазване на околната среда и намаляване на емисиите;
- кредити за развитие на стратегически индустрии.

Банките обаче често въвеждат допълнителни продукти и услуги, за да отговорят на специфичните нужди на своите клиенти. Така класификацията на „зелените“ кредити може да се разшири⁸⁶.

Табл.1. Класификация на „зелените“ заеми

Видове „зелени“ заеми по групи	Видове „зелени“ заеми по подгрупи
1. „Зелени“ заеми за кредитополучатели от определени отрасли	- „Зелени“ заеми в селското стопанство; - „Зелени“ заеми в горското стопанство; - „Зелени“ заеми за опазване на околната среда; - „Зелени“ заеми в промишлеността и енергетиката;
2. „Зелени заеми“ за проекти за опазване на природата, екологично възстановяване и предотвратяване на стихийни бедствия	„Зелени заеми“ за подпомагане възстановяването след: - стихийни природни бедствия, земетресения, наводнения, пожари; - екологични катастрофи; - опазване на околната среда
3. „Зелени заеми“ по проекти за рециклиране на ресурси	„Зелени заеми“ за проекти по: - рециклиране на ресурси; - т.нар. кръгова икономика
4. „Зелени заеми“ за проекти за изхвърляне на отпадъци и намаляване и предотвратяване на замърсяването	„Зелени заеми“ за проекти, свързани с: - предотвратяване на замърсяването; - разделно събиране и изхвърляне на отпадъци
5. „Зелени заеми“ за проекти за възобновяема и чиста енергия	„Зелени заеми“ за проекти за: слънчева енергия; вятърни проекти; производство на електроенергия от биомаса; хидроенергийни проекти;

⁸⁵http://www.lma.eu.com/application/files/8415/2162/5092/LMA_Green_Loan_Principles_Bookletpdf.pdf

⁸⁶ Адаптирано по: Мирошниченко О. С., Мостовая Н.А. «Зеленый» кредит как инструмент «зеленого» финансирования. Финансы: теория и практика, т.23, №2, 2019, с.34

	интелигентни електрически мрежи; друго
6. „Зелени заеми“ за селско и градско водоснабдяване	„Зелени заеми“ за инженерни проекти за: - безопасност на питейната вода; - пестене на вода; - опазване на водите в градовете; - пречистване на водите; - реконструкция на водопроводи; - откриване на нови извори и прилежащи съоръжения
7. „Зелени заеми“ за енергоспестяващи зелени строителни проекти	„Зелени заеми“ за проекти по: саниране, трансформация на съществуващо строителство; зелено строителство, експлоатация и поддръжка на сгради и съоръжения
8. „Зелени заеми“ за проекти за зелен транспорт	„Зелени заеми“ за проекти по: железопътен транспорт; управление на водни пътища и за строителство и доставка на кораби; градски обществен „зелен“ транспорт; опазване на околната среда
9. „Зелени заеми“ за енергоспестяване и опазване на околната среда	„Зелени заеми“ за проекти по: енергоспестяващи услуги; услуги за опазване на околната среда; услуги на използване на циклични ресурси
10. „Зелени заеми“ за проекти, свързани с изменението в климата	„Зелени заеми“ за проекти по: изследване изменението на климата и постигане на екологична климатична устойчивост друго

За да предоставят „зелени“ заеми, банките могат да образуват и синдикати. Счита се, че „зеленото“ кредитиране от една страна ще подобри управлението на социалните и екологичните рискове в банката с цел оптимизиране на кредитните структури и въвеждане на иновативни банкови услуги, а от друга страна ще допринесе за трансформирането на модела на икономически растеж към устойчиво развитие. Разбира се за това са необходими конкретни изследвания, които някои банки вече извършват. Освен това „зелените“ заеми са важен инструмент за финансиране на климата. Тяхна разновидност е преобразуването на дълг към околна среда, т.е. страната кредитор и по-слабо развитата страна се съгласяват, че дългът на последната ще бъде отписан в замяна на предоставяне на финансиране за екологични проекти и фондове с цел защита на биоразнообразието.

За да се регулират и гарантират надеждността на тези кредитни взаимоотношения, „зелените“ заеми трябва да са в съответствие с четири основни принципа⁸⁷: използване на приходите; оценка и подбор на проекти; управление на приходите; отчетност.

„Зелените“ кредити засягат всички участници в кредитния процес - банките, кредитополучателите, регулаторните органи. Банките в ЕС от 2022 г. задължително публикуват нов ключов показател – съотношение на „зелените“ активи. Така „банковият регулатор иска финансовите институции да дават по-достоверна и надеждна информация за техните експозиции, свързани с климатичните промени, и как влияят на активите им. Новият показател оценява доколко банковите активи са екологично устойчиви. Съотношението измерва стойността на благосклонните към климата заеми, аванси и дългови ценни книжа, съотнесени към общите активи. Освен показателят „съотношение на зелени активи“ банките трябва да публикуват и три други показателя, които показват степента, до която таксите от консултантски услуги, основни търговски операции и задбалансови експозиции се извличат от благоприятни за климата дейности⁸⁸.

У нас чрез „зелен“ кредит на пазара може да се финансира:

- покупка на електрически или хибриден автомобил;
- производство на зелена енергия чрез биомаса, слънчеви панели или други възобновяеми източници;
- покупка на ново, енергоспестяващо оборудване;
- обновяване на неефективни машини и съоръжения с такива, които подпомагат опазването на околната среда;
- всякакви други проекти, свързани с поддържане или подобряване на околната среда.

Първите специализирани кредитни продукти на банките, свързани с целите на „зелената“ сделка, се появиха на нашия пазар още през 2020 г, а днес почти всяка банка у нас има поне по два такива продукта. Стимулите за това са няколко, като „от една страна стои натиска на енергийните цени, които принуждават и граждани и фирми да правят инвестиции, за да намалят разходите си за ток, отопление и вода, от друга страна са настоящите и бъдещи европейски програми, позволяващи получаването на грантове и гаранции за подобни енергоспестяващи и екологични проекти, и от трета са очакваните регулации спрямо банките, които да увеличат степента на риска и от там цената за кредитиране на всички фирми, проекти и инициативи, които не допринасят за подобряване на екосредата и за намаляване на въглеродните емисии. С други думи, да си „еко“ става финансово и икономически изгодно както за гражданите и фирмите, така и за техните кредитори - в случая банките⁸⁹.

Ето и някои от предложенията на родните банки за кредитиране на „зелени“ инициативи. Те са преди всичко за институционални клиенти.

⁸⁷ Loan Market Association. Green Loan Principles (2018) <https://www.lma.eu.com/news-publications/press-releases?id=146>

⁸⁸ Вж. подп <https://www.investor.bg/a/334-evropa/322954-bankite-v-es-shte-otchitat-zelenite-si-aktivi-ot-2022-g>

⁸⁹ <https://money.bg/credits/zelenoto-kreditirane-prevklyuchi-na-po-visoka-skorost-v-balgariya.html>

„Обединена българска банка“ предлага кредит до 2 млн. лв. за изграждане на фотоволтаична централа с мощност до 2 MW за собствените нужди на малки и средни предприятия, корпоративни клиенти и земеделски производители.

„Банка ДСК“ и Банка ОТП участват в синдикирана сделка за финансиране на вятърен парк в Каварна на стойност 27 600 000 евро. Финансираният вятърен парк е петият по големина от този тип в България и се състои от два обекта – в Шабла и Камен бряг, а произвеждания енергийния еквивалент на консумацията е равен на този на почти 30 000 домакинства.

„Уникредит Булбанк“ предлага инвестиционен кредит за изграждане на фотоволтаична централа за производство на електроенергия за собствените нужди на предприятието. Той е подходящ за производствени компании или бизнеси със значителна консумация на електроенергия, регистрирани в България, които търсят оптимизиране на разходите си. За 2022 г. банката е финансирала „зелени“ проекти за почти 5 милиарда евро.⁹⁰ Независимо от внушителната сума мениджърите на кредитната институция отчитат, че интересът към „зелени“ инвестиции от индивидуалните клиенти и минимален и „за да направим този преход наистина мащабен, е необходим интегриран подход между всички институции - държава, политики, регионални банки, търговски банки и бизнеси, които да вървят в една посока“⁹¹.

„Първа инвестиционна банка“ вече предлага на своите бизнес клиенти три нови кредитни продукта – „Зелен транспорт“, „Зелена енергия – свободен пазар“ и „Зелена енергия – собствено потребление“. Те са предназначени за микропредприятия, малки и средни фирми и корпоративни клиенти. Особеност е сезонният погасителен план, съобразен с производството на електроенергия, а лихвите и комисионите са по-ниски от пазарните.

ПроКредит Банк предлага финансиране на фотоволтаични централи, срок на кредита 7 години, гратисен период 4 месеца, сума на кредита до 1 милион евро и 100% финансиране със заемни средства.

Това е малка част от примерите, които могат да се посочат, тъй като повече от половината от търговските банки у нас предлагат на корпоративни клиенти два основни вида „зелени“ кредити – за закупуване и монтиране на възобновяеми енергоизточници и за придобиване на „еко“ хибридни и електроавтомобили. Постепенно се разширява обхвата на обектите на „зелено“ кредитиране. За съжаление няма официална статистика, която да следи обхвата на това кредитиране, но по данни от практиката то все още е много малко в сравнение с обема на предоставяни корпоративни кредити и варира средно около 1-3% от всички отпуснати кредити. Би следвало фокусът на „зеленото“ кредитиране да обхваща малките и средни предприятия, които са гръбнакът на икономиката и то не само за фотоволтаични системи, а също за енергоспестяващи производства, ефективни сгради, биоорганично земеделие. Банкерите полагат усилия да обясняват и промотират своите продукти, но срещат и много административни и законодателни пречки.

От друга страна е видно е, че сегментът на индивидуалната банкова клиентела е оставен на заден план, а възможностите, които имат банките в това отношение са големи. Могат да се предложат самостоятелни или свързани пакети от кредитни услуги както при

⁹⁰https://www.capital.bg/biznes/finansii/2023/07/31/4506046_prez_2022_sme_finansirani_zeleni_proekti_z_49_mlrld/

⁹¹ Пак там

жилищните кредити, така и при тези за реновиране, ремонт, покупка на различни енергоспестяващи инсталации и т.н. Има примери на внедрени „зелени“ проекти в областта на възобновяемите енергийни източници за собствени нужди, но те са единични случаи.

Заклучение

От направения преглед стигахме до извода, че от една страна банките са подготвени за предлагане на „зелени“ кредити и имат готовност за тяхното отпускане, като спазват принципите на възвръщаемост, обезпеченост, лихвеност. От друга страна не се забелязва голям ентузиазъм от страна на кредитополучателите, тъй като те или не разбират изгодата от такава инвестиция, или срещат административни пречки и не искат да рискуват.

В този аспект определяме, че „зелените“ кредити на този етап са модерен инструмент, който се предлага за да се удовлетвори изискването за преминаване към „зелен“ преход, но на практика няма почти никакво значение за икономиката и тези кредити са нищожна част от кредитния портфейл на банките у нас.

Ползвана литература

1. Berrou R., Ciampoli N., Marini V. Defining green finance: Existing standards and main challenge. In: Migliorelli M., Dessertine P., eds. The rise of green finance in Europe: Opportunities and challenges for issuers, investors and marketplaces. Cham: Palgrave Macmillan; 2019, p.31–51.
2. Communication de la Commission au Parlement européen, au Conseil, au Comité économique et social européen et au Comité des régions: „Accroître les ambitions de l'Europe en matière de climat pour 2030”, COM(2020) 562 final.
3. G20 Green Finance Study Group (2016), G20 Green Finance Synthesis Report); <http://g20.org/English/Documents/Current/201608/P020160815359441639994.pdf>
4. Lagarde (C.), „Towards a green capital markets union for Europe”, discours, 6 mai 2021
5. Loan Market Association. Green Loan Principles (2018) <https://www.lma.eu.com/news-publications/press-releases?id=146>
6. Мирошниченко О. С., Мостовая Н.А. „Зеленый” кредит как инструмент „зеленого” финансирования. Финансы: теория и практика, т.23, №2, 2019, с.34
7. <https://www.banque-france.fr/intervention/union-des-marches-de-capitaux-liberer-le-potentiel-de-leurope>
8. [http://www.lma.eu.com/application/files/8415/2162/5092/LMA Green Loan Principles Bookletpdf.pdf](http://www.lma.eu.com/application/files/8415/2162/5092/LMA_Green_Loan_Principles_Bookletpdf.pdf)
9. <https://www.investor.bg/a/334-evropa/322954-bankite-v-es-shte-otchitat-zelenite-si-aktivi-ot-2022-g>
10. <https://money.bg/credits/zelenoto-kreditirane-prevklyuchi-na-po-visoka-skorost-v-balgariya.html>
11. https://www.capital.bg/biznes/finansii/2023/07/31/4506046_prez_2022_sme_finansirali_zeleni_proekti_za_49_mlrld/

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant

agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

СЕКЦИЯ 5
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ, ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО И
ПОТЕНЦИАЛ ЗА РАСТЕЖ

SECTION 5
COMPETITIVENESS, ENTREPRENEURSHIP AND GROWTH
POTENTIAL

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ПОРТФЕЛЬНОГО АНАЛИЗА БКГ ДЛЯ УПРАВЛЕНИЯ АССОРТИМЕНТОМ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Oleg IONCU, Feodosie PITUSCAN

Trade Co-operative University of Moldova

Лариса Шавга

*Trade Co-operative University of Moldova, „Dunarea de Jos University of Galati”,
Romania*

Аннотация. В статье рассматривается методика и ключевые проблемы применения портфельного анализа Бостон Консультативной Группы (БКГ) для управления ассортиментом производственного предприятия. Применяя анализ БКГ товарной номенклатуры можно значительно повысить эффективность управления издержками, сконцентрировавшись на управлении именно теми ассортиментными позициями, которые имеют для предприятия стратегическое значение. Результаты успешно проведенного анализа и последующей классификации товаров могут быть использованы для решения широкого круга задач: от организации более эффективного складского учета до формирования товарной стратегии предприятия. Таким образом, портфельный анализ БКГ позволяет управлять финансовыми результатами деятельности производственного предприятия через оптимизацию концепции управления товарными позициями.

Ключевые слова: портфельный анализ БКГ, ассортимент товаров, маркетинговая стратегия, управление издержками; финансовый результат.

THE BCG PORTFOLIO ANALYSIS FOR MANAGING THE ASSORTMENT OF A MANUFACTURING ENTERPRISE

Annotation. The article examines the method and key problems of application of the BCG portfolio analysis for assortment management of a manufacturing enterprise. Through the application of the BCG analysis of the goods nomenclature, it is possible to increase significantly the efficiency of cost management, concentrating on managing the strategic products. The results of successfully implemented analysis and classification of goods can be used for a wide range of tasks varying from implementing effective inventory control to company's product strategy planning. Thus, the BCG portfolio analysis allows managing the financial performance of a manufacturing enterprise through optimization of the concept of product management.

Keywords: BCG portfolio analysis, adapted BCG matrix, range of the goods, marketing strategy, cost management; financial performance.

Введение

В условиях динамичной маркетинговой среды и широкого ассортимента производственных предприятий применение одинаковых подходов к планированию,

прогнозированию и анализу товарной номенклатуры с целью определения направлений развития для всех без исключения ассортиментных позиций является нецелесообразным и малоэффективным.

Следует отметить что для анализа ассортимента и товарной номенклатуры производственного предприятия одним из эффективных методов является анализ SWOT а также портфельный, или матричный анализ предложенный Бостон Консультативной Группы.

Рентабельность товаров, входящих в ассортиментный портфель играет важную роль при его формировании. На практике высокорентабельные товары имеют приоритеты по сравнению с низкорентабельными товарами. В соответствии с матрицей Бостон Консалтинговой Группы (2) их стараются не включать в ассортимент. Если рентабельность товаров в течение определённого времени снижается в силу влияния различных факторов, то эти товары следует выводить из ассортиментного портфеля предприятия. В качестве исключения в категорию этих товаров не должны быть социально значимые товары (хлеб, овощи, пищевая соль, гигиенические средства и т.п.).

Использование метода портфельного анализа ассортимента производственного предприятия даёт возможность менеджменту оценить структуру ассортимента и направить усилия на внедрение ассортиментной политики с помощью которого можно выявить виды товаров которые влияют на прирост прибыли и снижение затрат обеспечивая рост эффективности предприятия.

Методы и объект исследования

В статье использованы диалектические методы исследования, такие как анализ и синтез, метод сравнения и графического представления информации. Исследование носит междисциплинарный, дескриптивный и логистически-дедуктивный характер.

Исследование осуществлено с целью изучения проблем совершенствования управления ассортиментом и товарной политикой а также аргументации эффективности использования метода портфельного анализа товарного ассортимента производственного предприятия.

В качестве объекта исследования и апробации портфельного анализа БКГ нами было выбрано производственное предприятие ЗАО “Тираспольский винно-коньячный завод KVINT” (далее – ЗАО ТВКЗ KVINT), основной деятельностью которого является производство и сбыт алкогольной продукции. Несмотря на то, что ЗАО ТВКЗ KVINT производит широкую гамму алкогольных напитков, включая дивины, бренди, водку, джин, кальвадосы, настойки сладкие и горькие, вина, портфельный анализ БКГ в работе проведём исключительно по ассортименту ординарных и марочных дивинов.

Научные исследования по данной теме

В рыночной экономике деятельность всех предприятий основывается на принципах купли-продажи, что предполагает учет соотношения между **спросом и предложением**. Таким образом, производственное предприятие для того чтобы обеспечить эффективность и рентабельность своей деятельности должно уделять особое внимание проблемам управления товарным ассортиментом.

Под **управлением товарным ассортиментом** (6) понимаем совокупность методов используемые руководством предприятия для формирования и поддержания ассортимента производимых товаров. Целью управления ассортиментом является выявление

потребностей, формирования и удовлетворения потребительского спроса и ожиданий потребителей и обеспечения получения запланированной прибыли.

Процесс управления ассортиментом товаров производственного предприятия включает определение реального а также прогнозирование развития спроса в предстоящем периоде, используя для этого анализ различных показателей, выявление факторов влияющих на формирование спроса, корректировка направлений и оценка эффективности действующей политики (1).

Для определения реального и прогнозируемого спроса используются математические, статистические, социологические, аналитические и другие методы <https://bigenc.ru/c/marketingovye-issledovaniia-600797> маркетингового исследования.

Спрос является главным фактором при формировании портфеля товаров производственного предприятия. На рынке спрос может быть characterized как растущий, падающий, колеблющийся, чрезмерный, отсутствующий и т.д. В то же время от этого зависит выбор направления ассортиментной политики предприятия.

Гораздо более целесообразным представляется предварительное разделение товаров на категории исходя из их важности в соответствии с определённым набором критериев, а затем применение индивидуального подхода к каждой из получившихся категорий. Это позволит предприятию сконцентрировать максимум ресурсов на управлении именно теми ассортиментными позициями, которые приносят ему наибольшую выгоду и являются критически важными с точки зрения прибыльности и стабильности продаж, что в итоге скажется на общем росте эффективности использования оборотного капитала, и, следовательно, обеспечит высокий финансовый результат производственному предприятию.

Данный подход в полной мере реализуется посредством применения метода портфельного анализа БКГ, принципиальная модель которого представлена в виде матрицы на рисунке 1.

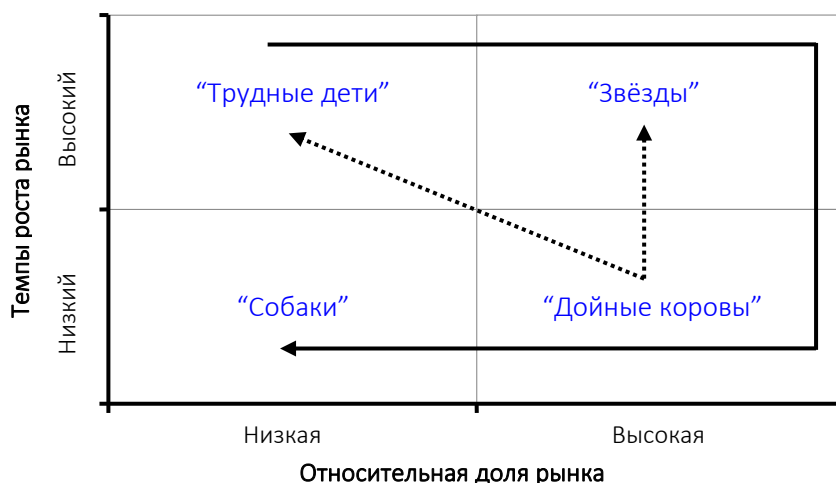

Рис. 1. Принципиальная модель портфельного анализа БКГ [5, с.195]

В основе матрицы БКГ лежит модель жизненного цикла товара, в соответствии с которой товар в своем развитии проходит четыре стадии: выход на рынок (товар-“трудный ребёнок”), рост (товар-“звезда”), зрелость (товар-“дойная корова”) и спад (товар-“собака”) (3).

Таким образом, в зависимости от показателей темпов роста рынка и относительной доли рынка осуществляется деление ассортиментных позиций на четыре категории (2, с.103):

1. “Трудные дети” (высокие темпы роста рынка / низкая относительная доля рынка) – ассортиментные позиции, которые могут оказаться очень перспективными для производственного предприятия, поскольку рынок растёт, однако требуют значительных средств для поддержания роста. Применительно к этой категории необходимо решить: увеличить расходы на продвижение или уйти с рынка.

2. “Звезды” (высокие темпы роста рынка / высокая относительная доля рынка) – ассортиментные позиции, которые приносят предприятию значительную прибыль благодаря своей конкурентоспособности, но также нуждаются в финансировании для поддержания высокой доли динамичного рынка.

3. “Дойные коровы” (низкие темпы роста рынка / высокая относительная доля рынка) – ассортиментные позиции, способные принести больше прибыли, чем необходимо для поддержания их роста. Они являются основным источником финансовых средств для диверсификации и научных исследований. Приоритетная стратегическая цель – “сбор урожая”.

4. “Собаки” (низкие темпы роста рынка / низкая относительная доля рынка)” – ассоритменные позиции, которые находятся в невыгодном положении по издержкам и не имеют возможностей роста. Сохранение таких товаров связано со значительными финансовыми расходами при невысоких шансах на улучшение положения. Приоритетная стратегия – прекращение инвестиций и скромное существование.

Результаты исследования

Тираспольский винно-коньячный завод (KVINT) основан в 1897 году, когда был построен и начал работу очистной склад на Вокзальной улице в городе Тирасполь, где из виноматериала, который сдавали жители окрестных селений, производили сорокаградусную виноградную водку. Дивины на заводе начали производить спустя четыре десятилетия после открытия. В 1938-м году были заложены на выдержку первая партия дистиллятов (7).

В настоящее время предприятие является одним из лидеров в производстве алкогольной продукции в молдавском регионе. Превосходный климат, богатство почвы и близость реки Днестр создают благоприятные условия для выращивания экологически чистого винограда. Вековые традиции и вдохновенная работа мастеров, современное оборудование, передовые технологии и неповторимость рецептур позволяют приготовить напитки, успешно конкурирующие с продукцией престижных мировых производителей.

KVINT имеет собственные насаждения плодоносящих виноградников на площади более 2000 га, где возделывают более 30 сортов виноградной лозы. В хранилищах завода хранятся около 11 миллионов литров дистиллятов для дивина с выдержкой от 1 до 60 лет, что позволяет специалистам производства разрабатывать новые бренды дивинов. Качество продукции KVINT подтверждено многочисленными наградами, завоёванными на международных и межрегиональных дегустациях и конкурсах: 10 Супер Гран-При, 30 Гран-При и более 300 золотых и серебряных медалей.

В связи с отсутствием данных о доле рынка конкурентов, проведём наш анализ на основе адаптированной матрицы, которую построим, опираясь на внутренние данные ЗАО ТВКЗ “KVINT” – долю выручки от реализации ассортиментной позиции в общей выручке от продаж анализируемой группы товаров и темпы прироста данной ассортиментной позиции.

Адаптированная матрица БКГ строится следующим образом [1, с.127]:

а) горизонтальная ось – доля в объёме продаж компании (рассчитывается как отношение объёма продаж ассортиментной позиции в общем объёме продаж анализируемой группы товаров предприятия за соответствующий период);

б) вертикальная ось – темпы прироста продаж по отношению к предыдущему периоду (отношение объёма продаж данного продукта за текущий период к объёму продаж этого же продукта за предыдущий период).

Анализ будет проводиться на основе данных, представленных в таблице 1. При этом в качестве отчётного периода примем 2021 г., в качестве базового – 2020 г.

Таблица 1. Расчёт данных для построения матрицы БКГ

Наименование ассортиментной позиции	Выручка от реализации, тыс. у.д.е.		Доля реализа ции и в общем объёме, %	Темп роста 2021 г. к 2020 г., %	Темп приро ста 2021 г. к 2020 г., %
	2020 г.	2021 г.			
Дивин KVINT (возраст 3 года), 250 мл, Dream	116,2	101,9	1,9	87,7	-12,3
Дивин KVINT (возраст 3 года), 500 мл, Dream	406,6	418,0	6,5	102,8	+2,8
Дивин KVINT (возраст 3 года) кошерный, 500 мл, Dream	21,3	18,0	0,3	84,5	-15,5
Дивин KVINT (возраст 5 лет), 250 мл, Dream	140,9	106,9	2,3	75,9	-24,1
Дивин KVINT (возраст 5 лет), 500 мл, Dream	808,2	907,5	13,0	112,3	+12,3
Дивин KVINT (возраст 6 лет), 250 мл, Dream	30,1	19,8	0,5	65,7	-34,3
Дивин KVINT (возраст 6 лет), 500 мл, Dream	168,3	137,8	2,7	81,9	-18,1
Дивин СОЛНЕЧНЫЙ (возраст 4,5 года), 200 мл, плоская	94,9	121,9	1,5	128,5	+28,5
Дивин СОЛНЕЧНЫЙ (возраст 4,5 года), 500 мл, конус	433,1	400,3	6,9	92,4	-7,6
Дивин ТИРАС (возраст 6 лет), 500 мл, конус	307,0	258,3	4,9	84,2	-15,8
Дивин ТИРАС (возраст 6 лет), 500 мл, Dream	81,1	71,1	1,3	87,6	-12,4
Дивин ЮБИЛЕЙНЫЙ (возраст 3 года), 500 мл, Лавина	105,5	73,7	1,7	69,8	-30,2
Дивин ЮБИЛЕЙНЫЙ (возраст 5 лет), 500 мл, Лавина	367,4	369,0	5,9	100,4	+0,4
Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 700 мл, Decanter	44,5	81,0	0,7	182,0	+82,0
Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 500 мл, Decanter	573,4	553,0	9,2	96,4	-3,6
Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 750	100,0	115,2	1,6	115,2	+15,2

Наименование ассортиментной позиции	Выручка от реализации, тыс. у.д.е.		Доля реализа ции позици и в общем объёме, %	Темп роста 2021 г. к 2020 г., %	Темп приро ста 2021 г. к 2020 г., %
	2020 г.	2021 г.			
мл, Decanter					
Дивин KVINT (возраст 10 лет), 250 мл, Dream	22,6	18,6	0,4	82,4	-17,6
Дивин KVINT (возраст 10 лет), 500 мл, Dream	300,4	254,5	4,8	84,7	-15,3
Дивин KVINT (возраст 8 лет), 250 мл, Dream	19,8	13,2	0,3	66,6	-33,4
Дивин KVINT (возраст 8 лет), 500 мл, Dream	97,8	73,5	1,6	75,2	-24,8
Дивин ДОЙНА (возраст 9 лет), 500 мл, конус	258,0	196,1	4,1	76,0	-24,0
Дивин ДОЙНА (возраст 9 лет), 500 мл, Dream	110,3	101,8	1,8	92,3	-7,7
Дивин НИСТРУ (возраст 8 лет), 500 мл, конус	816,0	692,5	13,1	84,9	-15,1
Дивин НИСТРУ (возраст 8 лет), 500 мл, Dream	203,0	197,0	3,3	97,1	-2,9
Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 500 мл, конус	602,0	537,2	9,7	89,2	-10,8
Итого	6228, 3	5837, 9	100	93,7	-6,3

Источник: Отчет о продаже дивинов ЗАО “Тираспольский винно-коньячный завод
KVINT 2020-2021 (данные для внутреннего пользования)

Соответствие ассортиментной позиции квадранту матрицы Бостонской Консалтинговой Группы было принято по следующим критериям:

- **Трудные дети:**
 - а) доля продаж меньше средней;
 - б) рост продаж
- **Звёзды:**
 - а) доля продаж больше средней;
 - б) темп прироста более 10%;
- **Дойные коровы:**
 - а) доля продаж больше средней;
 - б) темп прироста менее 10% или спад продаж;
- **Собаки:**
 - а) доля продаж меньше средней;
 - б) снижение продаж.

Рассчитав долю продаж ассортиментной позиции в общем объёме продаж анализируемой группы товаров и темпы прироста продаж по отношению к предыдущему периоду, определим место каждой ассортиментной позиции в матрице БКГ и представим полученные результаты в таблице 2.

Таблица 2. Распределение ассортиментных позиций по квадрантам матрицы БКГ

Наименование ассортиментной позиции	Характеристика доли ассортиментной позиции	Характеристика темпа прироста	Положение в матрице БКГ
Дивин KVINT (возраст 3 года), 250 мл, Dream	низкая	низкий	Собаки
Дивин KVINT (возраст 3 года), 500 мл, Dream	высокая	низкий	Дойные коровы
Дивин KVINT (возраст 3 года) кошерный, 500 мл, Dream	низкая	низкий	Собаки
Дивин KVINT (возраст 5 лет), 250 мл, Dream	низкая	низкий	Собаки
Дивин KVINT (возраст 5 лет), 500 мл, Dream	высокая	высокий	Звёзды
Дивин KVINT (возраст 6 лет), 250 мл, Dream	низкая	низкий	Собаки
Дивин KVINT (возраст 6 лет), 500 мл, Dream	низкая	низкий	Собаки
Дивин СОЛНЕЧНЫЙ (возраст 4,5 года), 200 мл, плоская	низкая	высокий	Трудные дети
Дивин СОЛНЕЧНЫЙ (возраст 4,5 года), 500 мл, конус	высокая	низкий	Дойные коровы
Дивин ТИРАС (возраст 6 лет), 500 мл, конус	высокая	низкий	Дойные коровы
Дивин ТИРАС (возраст 6 лет), 500 мл, Dream	низкая	низкий	Собаки
Дивин ЮБИЛЕЙНЫЙ (возраст 3 года), 500 мл, Лавина	низкая	низкий	Собаки
Дивин ЮБИЛЕЙНЫЙ (возраст 5 лет), 500 мл, Лавина	высокая	низкий	Дойные коровы
Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 700 мл, Decanter	низкая	высокий	Трудные дети
Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 500 мл, Decanter	высокая	низкий	Дойные коровы
Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 750 мл, Decanter	низкая	высокий	Трудные дети
Дивин KVINT (возраст 10 лет), 250 мл, Dream	низкая	низкий	Собаки
Дивин KVINT (возраст 10 лет), 500 мл, Dream	высокая	низкий	Дойные коровы
Дивин KVINT (возраст 8 лет), 250 мл, Dream	низкая	низкий	Собаки
Дивин KVINT (возраст 8 лет), 500 мл, Dream	низкая	низкий	Собаки
Дивин ДОЙНА (возраст 9 лет), 500 мл, конус	низкая	низкий	Собаки

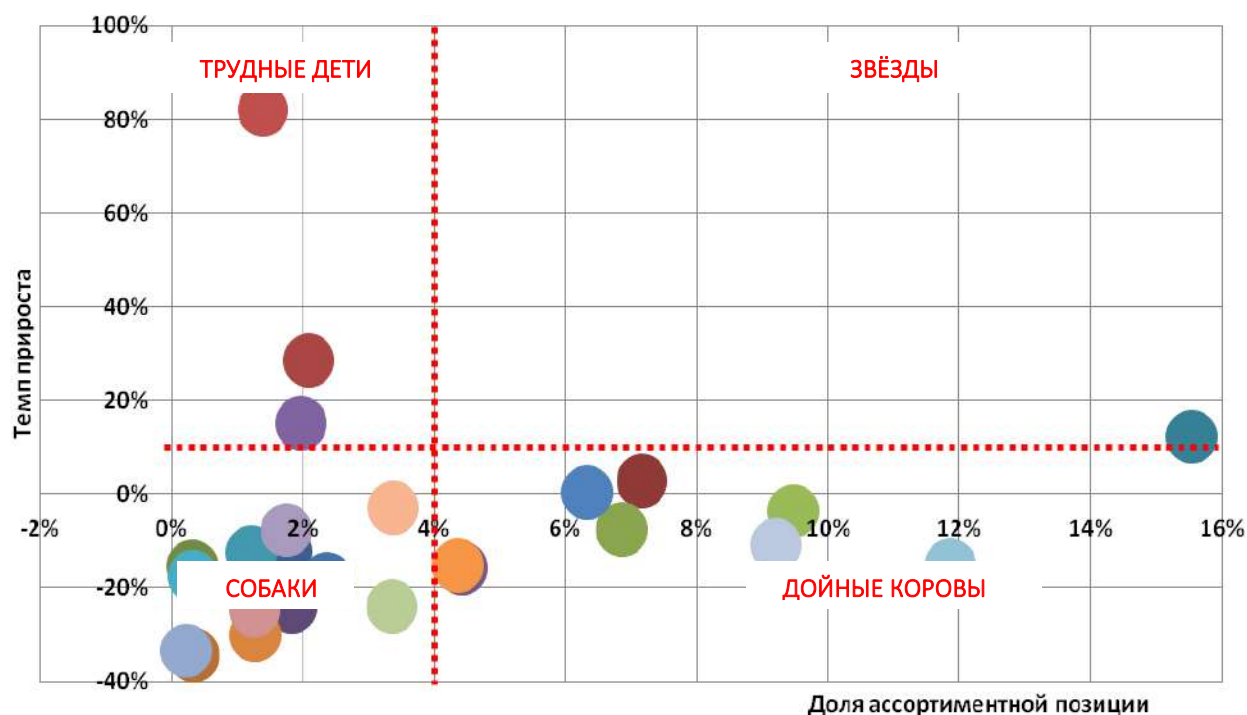
Дивин ДОЙНА (возраст 9 лет), 500 мл, Dream	низкая	низкий	Собаки
Дивин НИСТРУ (возраст 8 лет), 500 мл, конус	высокая	низкий	Дойные коровы
Дивин НИСТРУ (возраст 8 лет), 500 мл, Dream	низкая	низкий	Собаки
Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 500 мл, конус	высокая	низкий	Дойные коровы

Источник: Разработано авторами

Адаптированная матрица БКГ графически представлена на рис. 2.

Как видно из матрицы анализа, товарная номенклатура распределилась по всем четырём квадрантам. Рассмотрим это распределение:

1. **“Трудные дети”**. В эту категорию попали дивины KVINT Surprise (возраст 10 лет) в бут. Decanter ёмк. 700 мл и 750 мл и СОЛНЕЧНЫЙ (возраст 4,5 лет) в бут. Плоская ёмк. 200 мл. Эти ассортиментные позиции занимают низкую долю в общей выручке от продаж, однако характеризуются относительно высокими темпами прироста. “Трудных детей” необходимо изучать. В перспективе они могут стать как “Звёздами”, так и “Собаками”. Если существует возможность перевода в “Звёзды”, то нужно увеличивать расходы на продвижение, активнее формировать новые каналы сбыта, улучшать характеристики, снижать цены, иначе – уводить с рынка, если нет веских причин для их сохранения.

● Дивин KVINT (возраст 3 года), 250 мл, Dream	● Дивин KVINT (возраст 3 года), 500 мл, Dream
● Дивин KVINT (возраст 3 года) кошерный, 500 мл, Dream	● Дивин KVINT (возраст 5 лет), 250 мл, Dream
● Дивин KVINT (возраст 5 лет), 500 мл, Dream	● Дивин KVINT (возраст 6 лет), 250 мл, Dream
● Дивин KVINT (возраст 6 лет), 500 мл, Dream	● Дивин СОЛНЕЧНЫЙ (возраст 4,5 года), 200 мл, плоская
● Дивин СОЛНЕЧНЫЙ (возраст 4,5 года), 500 мл, конус	● Дивин ТИРАС (возраст 6 лет), 500 мл, конус
● Дивин ТИРАС (возраст 6 лет), 500 мл, Dream	● Дивин ЮБИЛЕЙНЫЙ (возраст 3 года), 500 мл, Лавина
● Дивин ЮБИЛЕЙНЫЙ (возраст 5 лет), 500 мл, Лавина	● Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 700 мл, Decanter
● Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 500 мл, Decanter	● Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 750 мл, Decanter
● Дивин KVINT (возраст 10 лет), 250 мл, Dream	● Дивин KVINT (возраст 10 лет), 500 мл, Dream
● Дивин KVINT (возраст 8 лет), 250 мл, Dream	● Дивин KVINT (возраст 8 лет), 500 мл, Dream
● Дивин ДОЙНА (возраст 9 лет), 500 мл, конус	● Дивин ДОЙНА (возраст 9 лет), 500 мл, Dream
● Дивин НИСТРУ (возраст 8 лет), 500 мл, конус	● Дивин НИСТРУ (возраст 8 лет), 500 мл, Dream
● Дивин KVINT Surprise (возраст 10 лет), 500 мл, конус	

Рис. 2. Адаптированная матрица БКГ для анализа ассортиментных позиций ординарных и марочных дивинов ЗАО ТВКЗ KVINT.

Разработано авторами

2. “Звёзды”. В эту категорию попал дивин KVINT (возраст 5 лет) в бут. Dream ёмк. 500 мл. Он демонстрирует высокий уровень продаж и высокие темпы прироста. Предприятие должно применить стратегию сохранения лидерства и поддержать эту ассортиментную позицию путём усиления использования всех ресурсов (финансовых, трудовых, материальных, информационных) в продвижение данного продукта, который в будущем останется стабильным поставщиком денежных средств.

3. “Дойные коровы”. В эту категорию попали дивины СОЛНЕЧНЫЙ (возраст 4,5 лет), ТИРАС (возраст 6 лет), НИСТРУ (возраст 8 лет) и KVINT Surprise (возраст 10 лет) в бут. Конус ёмк. 500 мл, KVINT (возраст 3 года) и KVINT (возраст 10 лет) в бут. Dream ёмк. 500 мл, ЮБИЛЕЙНЫЙ (возраст 5 лет) в бут. Лавина ёмк. 500 мл, KVINT Surprise (возраст 10 лет) в бут. Decanter ёмк. 500 мл. Данные ассортиментные позиции характеризуются высокой долей в общей выручке от продаж и низкими темпами прироста. Поскольку уровень продаж относительно стабилен, без значительных затрат на формирование спроса и объём производства большой (низкая себестоимость), “Дойные коровы” дают больше, чем требуют на поддержание объёма реализации. Эту прибыль ЗАО ТВКЗ KVINT направляет на поддержание продукции, находящейся в других фазах жизненного цикла.

4. “Собаки”. В эту категорию попали все остальные анализируемые ассортиментные позиции ЗАО ТВКЗ KVINT. Они занимают малую долю в общей выручке и характеризуются низкими темпами прироста. “Собаки” требуют большого внимания со стороны специалистов предприятия, которые должны принять решение – оставить их в качестве сопутствующего товара или избавиться от них.

Таким образом, товарный ассортимент является частью маркетинговой стратегии и оружием в конкурентной борьбе, что предполагает его непрерывное и динамическое изменение. Учитывая то, что в процессе оптимизации может сократиться разнообразие ассортимента, необходимо сформировать ассортиментный минимум. Опираясь на результаты портфельного анализа БКГ, выделим товарные категории, необходимые производственному предприятию для успешного функционирования:

а) **основная** – товары, приносящие предприятию основную прибыль и находящиеся в стадии роста;

б) **поддерживающая** – товары, стабилизирующие выручку от продаж и находящиеся в стадии зрелости;

в) **стратегическая** – товары, призванные обеспечивать будущую прибыль предприятия;

г) **тактическая** – товары призванные стимулировать продажи основных товарных групп и находящихся, как правило, в стадии роста и зрелости.

В заключение необходимо отметить, что управление ассортиментом товаров требует использования таких средств, как планирование ассортимента; учёт факторов, влияющих на его формирование и ассортиментная политика.

Цель управления ассортиментом будет достигнута, если обеспечена результативность и эффективность использованных средств и методов. Результативность определяется степенью удовлетворённости потребителей сформированным ассортиментом, а эффективность – приростом прибыли, превышающим затраты на разработку и применение использованных средств управления

Выводы

Адаптированная матрица БКГ приносит несомненную пользу для принятия стратегических решений для каждой отдельной ассортиментной позиции. Управление товарным ассортиментом способствует росту поступлений денежных средств от продаж разных ассортиментных позиций и потребности в них и является наиболее важным шагом к пониманию финансовых аспектов маркетинговой стратегии.

Использование адаптированной матрицы БКГ наглядно и объективно показывает результаты анализа структуры ассортимента, где в категорию “**Звезды**” относятся дивини KVINT (возраст 5 лет), в категорию “**Трудные дети**” - дивины KVINT Surprise (возраст 10 лет) и СОЛНЕЧНЫЙ (возраст 4,5 лет) в бут. Плоская ёмк. 200 мл, “**Дойные коровы**” – относятся дивины ТИРАС (возраст 6 лет), НИСТРУ (возраст 8 лет) и KVINT Surprise (возраст 10 лет) в бут. Конус ёмк. 500 мл, KVINT (возраст 3 года) и KVINT (возраст 10 лет) в бут. Dream ёмк. 500 мл, ЮБИЛЕЙНЫЙ (возраст 5 лет) в бут. Лавина ёмк. 500 мл, KVINT Surprise (возраст 10 лет) в бут. Decanter ёмк. 500 мл и в категорию “**Собаки**” - все остальные анализируемые ассортиментные позиции ЗАО ТВКЗ KVINT.

В то же время отметим следующие недостатки:

1. Использование портфельного анализа **БКГ для управления ассортиментом** предусматривает сильное упрощение ситуации: в модели учитываются только два фактора, однако высокая доля продаж конкретной ассортиментной позиции в общем объёме продаж – не единственный фактор успеха, а высокие темпы прироста – не единственный показатель привлекательности рынка.

2. Матрица БКГ не отражает относительных возможностей инвестирования. Например, инвестирование в “Звезду” не всегда более выгодно, чем инвестирование в приносящую высокую прибыль “Дойную корову”. Матрица не дает ответа на вопрос, кем является “Трудный ребёнок” – потенциальным победителем или вероятным неудачником. Неясно также, можно ли за счет мощных вложений превратить сильную “Собаку” в “Дойную корову”.

3. Модель предполагает, что ассортиментные позиции независимы, если же между ними возникает зависимость, модель перестает работать. Отсутствие учёта финансового аспекта: удаление “Собак” может привести к удорожанию себестоимости “Дойных коров” и

“Звёзд” за счёт уменьшения объёма закупаемых комплектующих материалов, а также негативно сказаться на лояльности клиентов, покупающих данные ассортиментные позиции.

4. Если доля продаж соответствует объёму прибыли, то это правило может нарушаться при выводе на рынок нового продукта с большими инвестиционными затратами, а также если уменьшение доли рынка вызвано окончанием жизненного цикла товара, то бывают другие ситуации на рынке, например, окончание ажиотажного спроса или экономический кризис.

Список использованных источников:

1. КРИПАК, Е.М., ШЕПЕЛЬ, В.Н., ШАТАЛОВА, Т.Н. Методы анализа ассортиментной политики производственного предприятия. // Вестник Оренбургского государственного университета, № 1 (137), 2012, с. 126-130.
2. KOTLER Ph. Managementul Marketingului. Ediția III-a București, Ed. Teora 2002, 1112 p.
3. ЛУЖНОВА, Н.В. Применение метода портфельного анализа в стратегическом маркетинге промышленного предприятия // Вестник Оренбургского государственного университета, № 14 (175), 2014, с. 194-199.
4. Стратегическое управление и планирование: Матрица БКГ (матрица BCG). Матрица Бостонской консультативной группы [Электронный ресурс] // WTO. – Режим доступа: <http://www.stplan.ru/articles/theory/bkg.htm> (Дата обращения: 15.02.2019).
5. Пример портфельного анализа по модели БКГ. <http://powerbranding.ru/biznes-analiz/bcg/primer-postroeniya/> (листат 15.10.23)
6. Цели и задачи управления товарным ассортиментом. <https://www.ekam.ru/blogs/pos/upravlenie-tovarnym-assortimentom> (листат 16.10.23)
7. О компании КВИНТ <http://www.kvint.md/ru/o-kompanii/> (листат 11.10.23)

СЕКЦИЯ 6
ОБРАЗОВАНИЕ, ЗАЕТОСТ И СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ

SECTION 6
EDUCATION, EMPLOYMENT AND SOCIAL INCLUSION

РЕАЛИЗИРАНЕ НА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПОЛИТИКИ ЧРЕЗ ФИНАНСИРАНИЕ ОТ МОН НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО

Драгомира Банкова

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Резюме: За по-добрата училищна адаптация на учениците и за подобряване качеството на образованието, както и на физическата среда в училище, за да стане то привлекателна и безопасна територия, на равнище държавна политика в образованието, освен сумите, заложи в държавния бюджет, предназначени за различните степени на образование, от 2007г. до сега се реализират редица Национални програми, чиито бенефициенти са училища, общини и различни образователни структури. Статутът им на национални програми предполага обхват в цялата страна и в по-малки населени места, с по-нисък брой обучаеми, които често са и от семейства с по-нисък социално-икономически статут.

Ключови думи: адаптиране към образователната среда, финансиране на образованието, ученици

IMPLEMENTATION OF SOCIO-ECONOMIC POLICIES THROUGH MON FUNDED NATIONAL PROGRAMS FOR EDUCATION DEVELOPMENT

Dragomira Bankova

Southwestern University “Neofit Rilski”

Abstract: For the better school adaptation of students and to improve the quality of education, as well as the physical environment at school, to make it an attractive and safe territory, at the level of state policy in education, in addition to the amounts set in the state budget intended for the various degrees of education, from 2007 until now a number of National programs have been implemented, the beneficiaries of which are schools, municipalities and various educational structures. Their status as national programs implies a nationwide reach and in smaller towns, with a lower number of learners who are often also from families of lower socio-economic status.

Key words: adaptation to the educational environment, financing of education, students

За по-добрата училищна адаптация на учениците и за подобряване качеството на образованието, както и на физическата среда в училище, за да стане то привлекателна и безопасна територия, на равнище държавна политика в образованието, освен сумите, заложи в държавния бюджет, предназначени за различните степени на образование, от

2007 г. до сега се реализират редица Национални програми, чиито бенефициенти са училища, общини и различни образователни структури. Статутът им на национални програми предполага обхват в цялата страна и в по-малки населени места, с по-нисък брой обучаеми, които често са и от семейства с по-нисък социално-икономически статут.

Целта на повечето от тези програми и проекти е да се повиши качеството на образованието, да се подобри материално-техническата база на образователните институции – детски градини, училища, както и да се насърчат различни политики за привличане и задържане в образователната система на учениците, което рефлектира и по посока подобряване на климата в образователната среда и по-лесна адаптация в нея на всички обучавани ученици.

Тематичния обхват и насоченост на ежегодно финансираните от МОН Национални програми съответстват и са в изпълнение на заложеното в чл. 283 от Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО 2015), в който се регламентират следните дейности:

„Чл. 283. (В сила от 01.01.2017г.; доп., бр. 99 от 2017г., в сила от 01.01.2018г.) (1) Средствата за подпомагане на равния достъп и за подкрепа за личностно развитие включват:

1. *ученически стипендии;*
2. *транспорт на деца и ученици;*
3. *закупуване на познавателни книжки, учебници и учебни комплекти за безвъзмездно ползване и за училищната библиотека;*
4. *целодневна организация на учебния ден и хранене;*
5. *дейности, свързани с общата подкрепа за личностно развитие;*
6. *дейности, свързани с допълнителната подкрепа за личностно развитие;*
7. *дейности, свързани с ученическия отдих и спорт;*
8. *реализиране на училищни програми за превенция на отпадането от училище и за намаляване броя на преждевременно напусналите;*
9. *подкрепа за ученици с изяви дарби;*
10. *други дейности, спомагащи за повишаване на обхвата и равния достъп до образование.*

(2) (Доп.- ДВ, бр. 99 от 2017г., в сила от 01.01.2018г.) За децата в задължителна предучилищна възраст и за учениците от населени места, в които няма детска градина или училище, *задължително се осигуряват средства от държавния бюджет за транспорт до най-близката детска градина или училище*, което провежда обучение в съответната група или в съответния клас, и обратно. Средства от държавния бюджет за транспорт се предоставят и за ученици, които пътуват ежедневно до най-близкото училище в друго населено място, в което се обучават за придобиване на квалификация по професия, ако такова обучение не се провежда в населеното място, в което живее ученикът.

(3) Средствата по ал. 1, т. 1, 3 и 9 се предоставят и на частните детски градини и училища.

(4) *Средствата за изпълнение на дейностите за ресурсно подпомагане на децата и учениците със специални образователни потребности се предоставят на детските градини и училищата, в които те се обучават*“ (ЗПУО 2015).

В изложението на дисертационния труд се коментира съдържанието на някои от Националните програми, чрез които се реализират и финансово обезпечават дейности, с които се гарантира изпълнението на посочените по-горе постановки, заложи в ЗПУО.

Изпълнението на тези национални програми рефлектира върху икономическите показатели в региона – стимулиране на заетостта, на дребния бизнес – търговия, строителство и др. Заложените от МОН за реализиране на тези политики средства се инвестират в закупуване на консумативи, учебна литература, техника, както и се използват за разплащане с местния бизнес при осъществяване на ремонтните и строителните дейности, предвидени за успешно приключване на проекта/националната програма.

В следващото изложение се представят някои от социално-икономическите политики, насочени към оптимизиране и осъвременяване на образователната училищна среда, както и такива, насочени към подобряване на адаптацията на учениците от различните степени на средно образование.

За оценка на актуалното състояние на образователната система е използван анализ на съдържанието на документи и информационни източници, както и национално представителни данни от МОН за финансирани по различни Оперативни програми и Национални програми в сферата на образованието, които се ползват като доказателствен материал, че финансираните от държавата социално-икономически политики в сферата на образованието оказват социално-икономически ефект за обществото (местен бизнес, родители, ученици) и съдействат за по-успешната адаптация на децата и учениците в образователната среда.

В подкрепа на изложеното виждаме данните в таблица 1, където систематизирано и обобщена са представени данните за финансираните от МОН и реализирани Национални програми в периода 2015г.–2022г., които имат отношение към социално-икономически политики, насочени към изпълнение на дейности, рефлектиращи по посока създаване на по-добри условия за адаптиране на учениците в образователната среда.

Таблица: 1. Одобрени и реализирани от МОН „Национални програми“ в сферата на образованието (2015 – 2023г.)

Година/ Национална програма	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2023 г.
НП „Система за национално стандартизирано външно оценяване“	+	+	+	+	+	+	+	+	+
НП „Ученически олимпиади и състезания“	+	+	+	+	+	+	+	+	+
НП „Осигуряване на съвременна образователна среда“	+	+	+	+	+	+	+	+	+
НП „Заедно в грижата за всеки ученик“	+	--	---	+	+	+	+	+	+
НП „Успяваме заедно“	--	--	--	---	+	+	+	--	+
НП „Информационни и комуникационни технологии (ИКТ) в системата на предучилищното и училищното образование“	+	+	+	+	+	+	+	+	+
НП „Заедно за всяко дете“	--	---	---	+	+	+	+	+	+
НП „Създаване на достъпна архитектурна среда и сигурност в училище“	+	+	+	+	+	+	+	+	+
НП „Участвай и променяй – родителят, активен партньор в	--	---	---	---	---	+	+	+	+

<u>училищния живот</u> ⁹²									
<u>НП „Подпомагане на общините за реализиране на дейности за образователна десегрегация“</u>	--	--	--	--	+	+	+	+	+
<u>НП „Без свободен час“</u>	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<u>НП „Предоставяне на съвременни условия за подкрепа за личностно развитие на децата и учениците“</u>	--	---	---	--	--	+	+	+	+
НП „Оптимизация на училищната мрежа“	+	+	+	--	--	---	---	---	--
НП „Отново заедно“	--	---	---	--	--	--	+	+	--
НП „Заедно в изкуствата и в спорта“	--	---	---	--	--	--	---	+	+
НП „Подкрепа на образователните медиатори и социалните работници“	--	---	---	--	--	--	---	+	--

(източник: МОН НП, 2021; МОН НП, 2021a)

От представените в таблици № 1 данни и съизмеримостта им с актуалните представителни данни на МОН, вкл. и данните представени в табл. 2 за периода до 2023 година се забелязва устойчивост в наличието в последните 6 години (2015г. – 2023г.) на редица от Националните програми и сумите, с които те ежегодно се финансират. Това свидетелства за устойчивост в държавната политика и в нейната насоченост – подпомагане на образователната интеграция на деца от малцинства и на деца със специални образователни потребности. В същото време се цели и да се постига повишаване на качеството и измерването на резултатите от обучението на всички ученици от всички етапи на училищното образование, чрез налагане на единни стандарти и формати за оценяване – Национално външно оценяване на резултатите от обучението – в края 4-ти клас, в 7-ми клас (НВО), Държавни зрелостни изпити (ДЗИ) в последния клас на училищно обучение – X и/или XII клас, олимпиади.

Ограниченията за структура и обем на формата на изложение дисертационен труд не предполагат и не позволяват посочване на пълния набор от информация за постигнатите за всяка година по всяка Национална програма резултати и материални придобивки, брой обхванати в дейностите ученици, педагогически специалисти и родители. В следващото изложение се представят предимно данни от отчетените резултати по тези Национални програми.

Всички Национални програми за развитие на образованието в последните три години се утвърждават с един административен акт⁹².

От данните в следващата таблица 2 се вижда, че НП „Оптимизация на училищната мрежа“ функционира само в периода 2015г. – 2017г., като чрез инвестираните в нея 75 милиона лв. е постигнато закриването на посочените по-горе в изложението над 66 училища и трансформиране на други в „средищни училища“ и „защитени училища“ и произтичащите от това мерки и разходи.

⁹² 2020г. – с Решение № 285 от 30 април 2020г на МС, изменено с Решение № 937 от 17 декември 2020г.; 2021г. - с [Решение № 188 от 5 март 2021г. на Министерския съвет](#) (публ. 10.03.2021г.) (за НП с № от 1 до 16); одобрени с [Решение № 257 от 25 март 2021г. на Министерския съвет](#) (публ. 31.03.2021г.) за НП от № 17 до № 22); [Национална програма „Отново заедно“](#) 2021., одобрена с Решение № 453 от 17 юни 2021г. на Министерския съвет (публ. 17.06.2021г.); 2022 г. - [одобрени с Решение № 302 от 13 май 2022 г. на Министерския съвет](#) (публ. 17.05.2022 г.) (НП от № 1 до № 21).

Друга част от Националните програми са активирани в последните години, въз основа на предизвикателствата от продължителното обучение в електронна среда (ОРЕС) – НП „Отново заедно“, НП „Подкрепа на образователните медиатори и социалните работници“, НП „Заедно в изкуствата и в спорта“.

В табл. 2 се споменават заглавията на утвърдените от МОН през 2023 г. НП, но тъй като тепърва предстои тяхното реализиране, не могат да се коментират съдържателните им специфики и все още липсват отчетени резултати от тяхното реализиране. (НП 2022г. - [одобрили с Решение № 302 от 13 май 2022г. на Министерския съвет](#) (публ. 17.05.2022г.) (НП от № 1 до № 21).

Както може да се види част от националните програми са с определен период на действие, други се трансформират в цялостна целаносочена и продължителна държавна политика, затова престават да бъдат с формат на ежегодно обявявана национална програма.

Забелязва се и огромният финансов ресурс, който се инвестира за реализирането на всяка отделна национална програма и в тяхната цялост за съответната година, както и в периода от 2015 до 2023г.

Категорично може да се потвърди ангажираността на държавата в реализиране на социално-икономически политики в сферата на училищното образование, които имат отношение и към подобряване на условията за по-лесна и безпроблемна адаптация на учениците в образователната среда.

Таблица 2 Национални програми и стойност в лева на финансирането по всяка от тях от МОН в периода 2015 г. – 2023 г. (източник: МОН НП 2021а, 2021б - <https://mon.bg/bg/1477>, НП 2023 <https://web.mon.bg/bg/101236>)

Година/ Национална програма	15 г.	16г.	17г.	18г.	19г.	20г.	21г.	22г.	23г.
НП „Система за национално стандартизирано външно оценяване“	4 400 000 лв	4 400 000 лв	4 400 000 лв	4 200 000 лв	4 200 000 лв	7 000 000 лв	6 920 000 лв	6 840 000 лв	7 000 000 лв
НП „Ученически олимпиади и състезания“	1 26 0 000 лв	2 634 000 лв	2 983 500 лв	3 000 000 лв	3 200 000 лв	3 900 000 лв	4 120 000 лв	4 050 000 лв	4 418 600 лв
НП „Осигуряване на съвременна образователна среда“	-----	5 200 000 лв	4 700 000 лв	9 230 000 лв	7 380 000 лв	6 000 000 лв	3 600 000 лв	5 350 000 лв	11 980 000 лв
НП „Заедно в грижата за всеки ученик“	3 200 000 лв	----	-----	2 000 000 лв	300 000 лв	300 000 лв	300 000 лв	---	----
НП „Успяваме заедно“	---	----	----	----	200 000 лв	400 000 лв	400 000 лв	---	---

<u>НП „Информационни и комуникационни технологии (ИКТ) в системата на предучилищното и училищното образование“</u>	7 500 000 лв	7 500 000 лв	10 230 000 лв	10 000 000 лв	11 000 000 лв	12 000 000 лв	16 300 000 лв	12 500 000 лв	12 500 000 лв
<u>НП „Заедно за всяко дете“</u>	----	----	----	300 000 лв	300 000 лв	100 000 лв	2 490 000 лв	3 090 000 лв	2 800 000 лв
НП „Създаване на достъпна архитектурна среда и сигурност в училище“	1 000 000 лв	2 000 000 лв	1 500 000 лв	1 450 000 лв	1 250 000 лв	700 000 лв	1 100 000 лв	----	----
<u>НП „Участвай и променяй – родителят, активен партньор в училищния живот“</u>	---	----	----	----	----	500 000 лв	500 000 лв	---	---
<u>НП „Подпомагане на общините за реализиране на дейности за образователна десегрегация“</u>	----	----	----	----	1 000 000 лв	1 000 000 лв	500 000 лв	500 000 лв	500 000 лв
<u>НП „Без свободен час“</u>	3 000 000 лв	2 000 000 лв	2 500 000 лв	2 000 000 лв	2 500 000 лв	2 700 000 лв	3 100 000 лв	3 860 000 лв	4 581 500 лв
<u>НП „Предоставяне на съвременни условия за подкрепа за личностно развитие на децата и учениците“</u>	----	----	----	----	----	1 900 000 лв	1 700 000 лв	1 700 000 лв	1 300 000 лв.
НП „Оптимизация на училищната мрежа“	19 860 000 лв	24 860 000 лв	30 717 000 лв	----	----	----	----	---	---
НП „Отново заедно“	--	----	----	----	----	---	15 000 000 лв	22 600 000 лв	----
НП „Заедно в изкуствата и в спорта“	---	----	----	----	---	---	---	90 000 000 лв	45 000 000 лв
НП „Подкрепа на образователните медиатори и социалните работници“	---	---	---	---	----	----	----	10 000 000 лв	---

(източник: МОН НП, 2021а, 2021б, - <https://mon.bg/bg/1477>, МОН НП 2023, <https://www.mon.bg/bg/101236>)

При стартирането на образователната реформа през 2015г. с прилагането на ЗПУО (2015) и на новите учебни програми за първия клас от всеки етап на образование (I, V, VII, X

клас) все още се търси точната формулировка и обхват на дейностите в Националните програми.

През 2015г. в една обща Национална програма със заглавие „Училището – територия на учениците“ с общ бюджет от 2 060 000 лв., са включени модули, които в следващи години прерастват в отделни самостоятелни НП. Такъв е модулет тук – „Национални и международни ученически олимпиади и състезания“, за който през 2015 г. са отчислени 1 260 000лв., а други 800 000лв. са заделени за модела „Подкрепа на целодневното обучение на учениците от начален етап“, а от следващата 2016 г. те са вече отделни НП.

Повишаването и гарантирането на качеството на образованието и неговата обективна външна оценка се финансират с устойчив ръст на средствата по НП „Система за национално стандартизирано външно оценяване“.

Резултатите от Националното външно оценяване (НВО) в края на 4-ти и в края на 7-ми клас, както оценките от Държавните зрелостни изпити (ДЗИ) в последния клас на училищното обучение, са средството за вход към следващ етап на образование.

Ежегодното финансиране с около 4 – 6 милиона лева на дейностите по НП „Система за национално стандартизирано външно оценяване“ има своя социален и нормативен ефект в сферата на мотивирането на учениците в процеса на обучение и гарантира пред обществото съизмеримостта на получените резултати. Привличането на експерти в работната група за изготвянето на изпитните материали, а в следващия етап и за оценяването на ученическите работи в тези формати за измерване на резултатите от училищното обучение, позволява национално уеднаквяване на критериите за поставяне на оценка.

Съставянето и съдържанието на задачите в изпитните материали кореспондират със заложеното в Държавните образователни стандарти и в учебните програми очаквани резултати, свързани с изучаваното учебно съдържание в този етап на образование. Постига се надеждно установяване на пропуските в знанията и усвояването на заложеното в учебните програми съдържание от всеки ученик, избягва се субективизма при поставяне на оценката.

Обект на оценяване са знанията на всички ученици в последния клас от етапа на образование, като техният брой варира между 40 и 60 хиляди ученици в края на 4-ти, 7-ми, 10-ти и 12-ти клас, като общият им брой е около 200 хиляди ученици.

Изпълнението на дейностите по тази НП има висок социалнозначим отзвук, както по посока мониторинг от МОН на степента на усвояване от всеки ученик на заложеното в учебните програми и стандарти, така също и за улесняване на прехода на ученика между образователни институции и етапи на обучение, постигане на обективност и сравнимост на резултатите и не на последно място – за повишаване на интереса и мотивацията на учениците в процеса на училищно обучение.

Забелязва се, че в коментирания 8-годишен период (2015г. – 2023г.) е осигурено финансиране на НП, насочени към „осигуряване на съвременна образователна среда“, гарантиране на „ИКТ свързаност“, както и за подобряване на „достъпността и сигурността на сградите“ в образователната система. Всички тези дейности предполагат подобряване на материално-техническата база (набавяне на компютри, ремонт и реконструкция на сградния фонд) в училищата, но по този начин всъщност се създава по-привлекателна и безопасна среда, в която учениците ще изпитват по-малко затруднения и дискомфорт в процеса на адаптация към образователната среда и колектива от ученици в своя клас.

В последните две-три години на национално ниво се насочват финансови средства към общините и местната власт за подкрепа на социално-икономически политики, свързани с „дейности за образователна десегрегация“, с „предоставяне на съвременни условия за подкрепа за личностно развитие на децата и учениците“, за насърчаване „участието на родителите и местната общност (често и етническа) в училищния живот“. Конкретните финансови параметри по тези НП могат да се видят в горната таблица 2.

Националните програми с фокус към ученици от уязвимите социални групи, всъщност съдействат за обхващането, привличането, подпомагат задържането и адаптацията на учениците в образователната среда.

По НП „Без свободен час“ в последните 8 години (2015г. – 2023г.) са инвестирани над 26 млн. лв., чрез които е гарантирано оптималното образователно ангажиране на учениците от 1-ви до 12-ти клас при реализиране на общообразователната им подготовка в училище. Това е още една от социално-икономическите политики за адаптиране на учениците в образователната среда и за повишаване обема от знания, умения, компетентности, както и за грижа за живота и здравето им чрез пребиваване в училище и ангажиране с образователни дейности, а не в свободни часове и вън от училищната среда.

За изпълнението на всяка от Националните програми има изготвени ежегодни подробни доклади с описание на постигнатите резултати, броя на обхванатите ученици и реализирани дейности, достъпни са на сайта на МОН (<https://mon.bg/bg/1477>).

Съдържанието и спецификата на Национални програми, чиито обхват на дейности е насочен към масовото общообразователно училище и към всеки ученик в него ако бъде съпоставено с обособените Националните програми, които са насочени към подобряване на достъпа и образователната среда, към подпомагане на специфична група обучаеми от уязвими социални групи, необхванати или отпаднали от образованието, ученици, нуждаещи се от допълнителна подкрепа ще бъде очертана спецификата.

Утвърдените от МОН и действащи през 2021г. Национални програми (НП) са одобрени с две отделни решения на Министерски съвет – Националните програми за развитие на образованието, които МОН финансира през 2021г. са утвърдени с Решение № 188 от 05 март 2021г. на Министерски съвет (публ. 10.03.2021г.) (МОН НП, 2021а, <https://mon.bg/bg/100927>). Другата група „Национални програми за развитие на образованието“, са одобрени с [Решение № 257 от 25 март 2021г. на Министерския съвет](#) (публ. 31.03.2021г.) (МОН НП, 2021б, <https://mon.bg/bg/100927>). Аналогично е описанието на дейностите и целите на всяка от Националните програми и в следващите 2022г, 2023г., затова не се прилагат в изложението. По-съществен е тематичния обхват и целевите групи, към които е насочено реализирането на дейностите, а в табл. 2 е посочен финансовият ресурс, преведен за всяка от тях.

През 2023г. Националните програми за развитие на образованието са одобрени с [Решение № 408 от 31 май 2023г. на Министерския съвет](#), публикувано на 02.06.2023г.

Налице е ясна и твърда позиция, която води до категоричното намерение за разкриване националните приоритети и предприетите социално-икономически политики за адаптиране на учениците и на самата образователна среда в Р. България.

Както е видно от съдържанието табл. 1-2 повечето от НП са постоянно действащи и ежегодно за всяка от тях се отделят сравнително еднакви/равни по количество средства в милиони левове.

По НП „Система за национално стандартизирано външно оценяване“ през 2020 г. отчетеният ефект е над 87 хил. ученици, положили ДЗИ в края на средно образование (оценките, от което са вход за прием и във ВУ за придобиване на висше образование) и над 56 хил. ученици, участвали в НВО след VII-ми клас (оценките от което формират бала за прием в гимназиалния етап). Поради продължителното обучение в ОРЕС през учебната 2019/2020 година не са преведени НВО в края на IV клас, НВО в X клас и НВО по чужд език в VII клас. По НП „Система за национално стандартизирано външно оценяване“ през 2020 г. са усвоени 5 118 244 лв. (източник: Годишен НП 2020:1).

През учебната 2022/2023г. за пръв път е дадена възможност за явяване на втора дата за полагане на ДЗИ, от която се възползват 13 хил. 12-токласници, които не са били допуснати на минали сесии, по някаква причина са ги пропуснали или са получили слаба оценка при предишно явяване (източник: МОН 2023, <https://www.mon.bg/bg/news/5487>).

В тази посока бившият министър на образованието, а в 49-тия парламент и председател на Комисията по образование, проф. Красимир Вълчев, откроява тревожна тенденция, че процентът на преждевременно отпадналите от системата на образованието намалява, увеличава се средният брой години, прекарани в училище, но нараства и броят на слабите оценки на изхода. Често се наблюдава голямо различие в резултатите в училища с концентрация на рискови на ученици, които трудно се адаптират в образователната среда и често не владеят добре български език (Вълчев 2023).

По-рано в изложението бе коментирано значимостта на постигания по тази НП в обществото ефект и възможността чрез получените резултати да се осъществи мониторинг на онези сектори и училища, в които учениците са постигнали по-ниски резултати на НВО и ДЗИ, като проекция на наличието на потенциален проблем в качеството на обучение или адаптацията на учениците в образователната среда. (заб. При ДЗИ 2022 г. в ПГ „Братя и Евлогий и Христо Георгиеви“ в гр. Карлово цял клас има оценка „Слаб 2“ по професионална квалификация/подготовка.)

По НП „Национални и международни ученически олимпиади и състезания“ през 2020г. от МОН отчитат покриване на заложените индикативни цели, като са реализирани 21 национални олимпиади, 22 национални състезания, 5 международни олимпиади, 2 балкански олимпиади и състезания. По тази НП са осъществени дейности по подготовката на ученици за включване и в регионалните кръгове, като в областен кръг на състезанията са участвали 36 198 ученици, а до национален кръг са достигнали 2 192 ученици. Открити са 85 лауреати на национални олимпиади, в международни състезания и олимпиади са спечелени: 4 златни, 18 сребърни, 14 бронзови медала. В мероприятията от Националния календар за изяви по интереси на децата и учениците в 69 национални и международни изяви са се включили около 31 500 ученици. По-голяма масовост е постигната в събитията от Националния спортен календар, като над 60 000 ученици са участвали в организирани 5 национални състезания. В сферата на реализиране на Наредбата за приобщаващото образование по НП „Осигуряване на обучение на талантиливи ученици за участие в ученическите олимпиади“ са включени 8 330 ученици от 239 училища. За всички дейности по НП „Национални и международни ученически олимпиади и състезания“ през 2020г. са усвоени 2 511 810 лв. (източник: Годишен НП 2020:4).

Дейностите в тази НП имат силен социален ефект за повишаване на мотивацията на учениците за качествено усвояване на учебното съдържание, което ще рефлектира и върху

повишаване на училищната им успеваемост. С финансовите стимули се осигурява възможност за повече извънкласни форми на ангажираност на учениците и педагогическите специалисти в училищна среда, превръщане на училището в средище и място за диференцирана работа както с изоставащите и учениците със СОП, така и с тези – с изявиени способности и за генериране на индивидуален научен капацитет у ученици – 85 лауреати в национални олимпиади. Дейностите по тази НП имат силен социално-икономически ефект и спрямо семейния бюджет на семейството на ученика – не се налага допълнително заплащане от тях за консултация и работа със специалист, насърчава се индивидуалния напредък, както на ученици, нуждаещи се от допълнителна или специализирана подкрепа, така и се работи индивидуално с талантиливите ученици.

Може би най-всеобхватно в цялата страна е въздействието от дейностите по НП „Осигуряване на съвременна образователна среда“. Силно *социално-икономическо въздействие* има политиката при реализиране на тази НП в модула „Подкрепа на целодневното обучение на учениците“, по която през 2020г. са финансирани 85 училища – 56 училищни проекта за начален етап и 29 училищни проекта за занимания по интереси в прогимназиален етап, в които са ангажирани 1755 ученици в 70 групи.

Реализирането на НП намалява делът на разходите от семейния бюджет, които често се отделят за заплащане на такси в частни занимални.

В отчета за дейностите по тази НП през 2022г. при бюджет от 800 хил. лв. са усвоени 788 402 лв, като от 470 проекти предложения са одобрени и реализирани 84, от които 64 за начален етап и 20 за прогимназиален етап (източник: Отчет НП 2022).

Наличието на възможност за целодневно обучение рефлектира и по посока интегрирането и социализирането на децата, по-добрата им адаптация към класа и образователната среда. Осигуряването за всяко дете на целодневна педагогическа грижа и контрол, позволява членовете на семейството да могат да работят на пълен работен ден, в училищна среда да бъдат задържани и интегрирани и ангажирани с образователни дейности и социално неподкрепени деца – с един родител, на разведени родители, деца от уязвими социални групи – роми, деца с работещи в чужбина родители, деца на безработни или на родители със зависимости към упойващи субстанции или алкохол.

Грижата на държавата към успешния преход на всяко дете между детската градина и адаптацията му към училищното образование в първи клас се реализира чрез осигуряване на безплатни за децата комплекти и учебни помагала, осигурени за безвъзмездно ползване.

Държавната политика, свързана с насърчаване и финансово подпомагане на дейности, насочени към по-добрата адаптация на учениците към образователната среда и прехода между отделните етапи на обучение в различни образователни институции, намира изражение и в анализирания по-долу в изложението Национални програми.

Според Конституцията и ЗПУО образованието в Р. България е безплатно и задължително до навършване на 16-годишна възраст. И на равнище държавна политика се реализират редица социално-икономически мерки, за гарантиране на правото на образование и реалното му придобиване от всички, подлежащи на училищно обучение лица от 4- до навършване на 16-годишна възраст.

Адаптирането на детето и ученика към образователната среда е сложен психоемоционален проблем, който се влияе и от отношението на родителите и учителите, от

материално-техническата база, осигурявана в училищата, както и наличието на сигурност, на приятна атмосфера в средата, която учениците прекарват почти целия ден.

Част от националните социално-икономически политики в реализираните национални програми са насочени към оптимизиране на самия процес на взаимодействие с и обучение на учениците, подобряване и предлагане на разнообразно учебно съдържание и форми за учене – дуално обучение, занимания по интереси, изкуства и спорт в неурочни форми на образователно взаимодействие. Заложен е значителен финансов ресурс за реализиране на дейности по интереси за развиване на способностите на ученици в определена сфера на науката, за подготовка и явяване на национални и международни състезания и олимпиади. Осигурени са възможности за постигане на единни национални инструментариуми и начини за проверка на степента на усвояване на знанията от всички ученици в края на етап на образование (НВО, ДЗИ) и въз основа на това да се установят пропуски и несъвършенства в образованието.

Насочените от държавата социално-икономически политики към училищното образование и семействата с деца-ученици, намират много широк отзвук и рефлектират положително върху повече от 709 хил. ученици и техните родители, което представлява целева група от около поне 2 млн. граждани на Р.България.

Социално-икономически политики за приобщаване и адаптиране на децата/ученици към училищната среда се прилагат на национално, регионално и локално ниво.

Ето защо в обобщен вид основните изводи относно финансираните от държавата социално-икономически политики в сферата на образованието, които оказват социално-икономически ефект за обществото (местен бизнес, родители, ученици) и съдействат за по-успешната адаптация на децата и учениците в образователната среда по своята същност са преди всичко икономически.

Финансираните от държавния бюджет и по оперативни програми социално-икономически политики, насочени към сферата на образованието в Р.България, постигат търсения ефект за по-лесна и успешна адаптация на децата и учениците в образователната среда, за подобряване на научно-техническото и материалното състояние на училищата, за успешно стимулиране на родителите чрез семейни добавки или налагане на глоби, когато не запишат и не осигуряват присъствието на детето в училище.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Закон за предучилищното и училищното образование, Обн. - ДВ, бр. 79 от 13.10.2015 г.; изм.,ДВ, бр. 108 от 29.12.2018 г., в сила от 01.01.2019 г., <<https://www.mon.bg/bg/57>> (последно посетен 01.04.2022)

2. Минова, Йоана. Развитие и усъвършенстване на делегирани бюджети като инструмент за ефективно и оптимално финансиране на средното образование. Автореферат, 2015, <http://unilib-dspace.nasledstvo.bg/xmlui/handle/nls/3405>

3. Първанова, Йонка. Предизвикателства пред управлението на училищните финанси в условията на децентрализация и конкуренция. София, Българско списание за образование, бр. 2, 2015, с. 54-70.

4. Електронно списание, достъпно на http://www.elbook.eu/images/5_Jonka_Parvanova.pdf, (последно посетен 01.04.2022г.)

5. Петрова (1989). Петрова Е Подготовка на децата за училище, С, 1989.

6. Паев (2022): Паев, Костадин. Образованието в дигитална среда – резултати, оценки, изводи. София, Педагогика, том 94, бр. 5, 2022, с. 589-596, ISSN: 0861-3982 (Print), ISSN: 1314-8540 (Online).

7. Петрова, Станева (2010). Петрова, Нели, Яна Станева Училището сигурно и дружелюбно място за всяко дете. (Наръчник за учители) София, Сдружение Институт по социални дейности и практики, 2010, ISBN 978-954-90306-8-6. <
<https://www.sapibg.org/bg/book/uchilishcheto-sigurno-i-druzhelyubno-myasto-za-vsyako-dete>>
(последно посещение 10.06.2022 г.).

АДАПТАЦИЯ НА УЧЕНИКА КЪМ ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СРЕДА ПРИ ПРЕМИНАВАНЕ В СЛЕДВАЩ ЕТАП НА ОБРАЗОВАНИЕ

Драгомира Банкова

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Резюме: Относително най-стресов е преходът от детската градина към училищното образование в първи клас. В процеса на обучение от първи до четвърти клас, който представлява начален етап на основна степен на образование се постига поетапно адаптиране на детето към училищното обучение. В съответствие със заложеното в чл. 120 (6) на Закона за предучилищното и училищното образование.

След 4 години училищно образование, в които настъпва и силно развитие в когнитивното и физическото състояние на децата, овладяват се общоучебни и учебни умения за учене, то преходът към обучение в пети клас не е толкова силно стресиращ..

Ключови думи: адаптиране към образователната среда, финансиране на образованието, ученици

ADAPTATION OF THE STUDENT TO THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT WHEN TRANSITIONING TO THE NEXT STAGE OF EDUCATION

Dragomira Bankova

Southwestern University “Neofit Rilski”

Abstract: Relatively the most stressful is the transition from kindergarten to school education in the first grade. In the learning process from the first to the fourth grade, which represents the initial stage of the basic level of education, a gradual adaptation of the child to school education is achieved. In accordance with the provisions of Art. 120 (6) of the Preschool and Schools Act...

After 4 years of school education, in which there is also a strong development in the cognitive and physical condition of children, general academic and academic learning skills are mastered, the transition to learning in the fifth grade is not so highly stressful.

Key words: adaptation to the educational environment, financing of education, students

Относително най-стресов е преходът от детската градина към училищното образование в първи клас. В процеса на обучение от първи до четвърти клас, който представлява начален етап на основна степен на образование се постига поетапно адаптиране на детето към училищното обучение. В съответствие със заложеното в чл. 120 (6) на Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО 2015) до трети клас не се поставят количествени/цифрови оценки, а само качествени (емотикони, символи или описания с

думи). Едва в четвърти клас знанията на учениците биват оценявани по шестобалната система.

След 4 години училищно образование, в които настъпва и силно развитие в когнитивното и физическото състояние на децата, овладяват се общоучебни и учебни умения за учене, то преходът към обучение в пети клас не е толкова силно стресиращ.

Промяната е по-скоро към това, че вече преподават различни и много учители, а не както в начален етап – само един начален учител и един или двама специалисти – по физическо възпитание и спорт, по чужд език. Като фактор за „Емоционални проблеми в адаптацията на петокласници“-те Стоева отбелязва промяната в стила на общуване – от „емоционален“ в 1. – 4. клас към по-скоро „академичен“ стил в обучението в следващите класове (Стоева 2006: 243), когато не се установят толкова силно емоционално обвързване между конкретния учител, преподаващ на ученици от много класове и паралелки. Въпреки че малката социална общност от съученици в класа се запазва същата, защото често учениците продължават обучението си в същото училище и не се променя социалната им среда от съученици.

Проблемите на адаптацията на учениците в образователната среда в следващ етап на образование са обект на анализ в научни публикации на редица автори и психолози, педагози, социални работници. В статията на Цв. Димитрова и Т. Петкова „Психологическа адаптация на петокласниците към новата организация на обучението“ (Димитрова, Петкова 2006: 235-241) се застъпва становището, че това свързано със съществени специфики и промяна в типа нервна система, със самооценката на подрастващите, както и стремежа им да се борят срещу предразсъдъци, зависимости от авторитети (родители, учители), като същевременно искат да се наложат като пълноправни членове в обществото и да отстояват своя „Аз“.

Проблемът за адаптацията на учениците в пети клас се интерпретира и в изследвания на чуждестранни автори, като в своя публикация Маркова посочва в проведено от нея през 2020 г. изследване установява, че 100% от петокласниците изпитват умора, повечето от тях и съмнение (83%), притеснение за бъдещето (72%), безпокойство (67%), неувереност в себе си (61%) и сравнително малък процент са учениците, които имат желание да посещават училище (28%) и симпатия към учителите (11%) (Маркова 2021).

За успешната училищна и социална адаптация на ученика при прехода от четвърти към обучение в пети клас се оказва стресов фактор това, че се преживява раздялата с началния учител и навика с неговите изисквания и начин на представяне на учебното съдържание и вече преход към много повече преподаващи учители, които имат различни стилове на общуване и преподаване, много и различни изисквания към поведението и знанията учениците.

Резултатите от проведени емпирични изследвания с ученици от различни градове и училища доказват, че по-често учениците в пети клас намаляват своя успех по основните учебни предмети – български език и литература, както и по математика, което рефлектира върху понижаване на самооценката им, самоувереността и често е свързано и с повишаване на критичността и изискванията на родителите им към тях като личности и към учебните им постижения.

По-проблемна е адаптацията в началото на пети и осми клас, когато това става въз основа процедури по кандидатстване през лятото, а от есента ученикът вече се обучава в

ново различно училище. Тогава се променя маршрутът и начинът на придвижване до училището. Ученикът попада в абсолютно непозната и нова среда от съученици, с които тепърва взаимно се опознават. Учителите и изискванията често са по-високи – в математически или езикови паралелки и гимназии. Към стресовите фактори се прибавя и характерната за пубертета по-лесната възбудимост на нервната система и неустойчивост в настроеността. В тази посока е важна подкрепата от семейната среда и проявата на повече толерантност от преподаващите учители.

Преходът към следващ етап на гимназиалното образование е мотивиран личен избор на училище и профил за специализирана подготовка – хуманитарен, математически, езиков или с професионална ориентация. В тази възраст учениците вече често имат личен опит от смяната на училище, съученици, изградили са вече своя общност от приятели, с които поддържат взаимоотношения в свободното си време, без значение дали продължават да учат в същото училище.

Ефективният учебен процес може да бъде реализиран в условията на позитивен, творчески и подкрепящ микроклимат, основан на добре развитите социални умения на всички участници в процеса, които се детерминират от: организацията на живота в групата; управленски умения на преподавателя; изработването на модел на сработеност на групата с преподавателя и в самата група, изработване на правила за взаимоотношения; изграждане на връзка между учащите се и преподавателя, основани на взаимно уважение, доверие, разбиране, отсъствие на конфликти, признание, подкрепа, мотивиране, стимулиране; изработване на форми за оценяване и обратна връзка с учащите се (Радева, Георгиева 2017: 13-18).

Проблем в адаптацията на учениците в новата образователна среда при прихода в среден и горен курс на обучение са свързани както с обективните повишаващи се изисквания спрямо тях, така също и с възрастовата криза, свързана с израстването и осъзнаването им като личности с ценностни модели и желание да разберат себе си, да обосноват и обяснят поведението си в училище, в семейството, в неформалните общности от връстници и т.н. Обучението в часовете по „Психология“ освен преподаване и усвояване на чисто научно-теоретичните знания е необходимо и да подпомага личностните кризи на учениците, когато те имат възможност да се докоснат до разрешаване на житейски проблемни ситуации, когато се формират социални умения, улесняващи адаптацията на учениците.

Присъединявам се към мнението на Натан (2006), че не трябва да се подценява влиянието на социалните общности, към които всеки индивид принадлежи, а в сферата на училищното образование това са 12 години от живота на подрастващия ученик. Уменията за общуване и социализиране спомагат да се изгради зряла личност, която има ценностни установки и отстоява своето мнение. От друга страна, чрез обучението по психология в горен курс на образование, може да се постигне преодоляване на социалната депривация, депресивни и личностни разстройства.

Продължителното обучение от разстояние в електронна среда (поради Covid-19) и използването предимно на електронни образователни ресурси е довело до спад в уменията на учениците да пишат на ръка и да успяват да се концентрират в час при присъствено обучение, наблюдава се проблем с дисциплината и спазването на правилата. Това установят в свое изследване Н. Bakirci, В Urhan, S. Bulbul, R. Ilhan (Bakirci, Urhan, Bulbul, Ilhan 2023: 118).

Ролята на учителя е водеща и в трите образователни етапа за успешната адаптация на учениците към образователната среда в периода на училищно образование. Знаците на невербалното поведение (мимика, жест, поза, реакция на правилен и/или грешен отговор) и словесното изразяване на подкрепа към ученика в различни ситуации във висока степен рефлектират върху поведението, мотивацията и емоционалното състояние на учениците в класа – като група и индивидуалност. Съвсем основателно В. Мадолев (1996) подчертава, че учителят следва да демонстрира позитивно и личностно ориентирано към всеки отделен ученик поведение. Да успява да мотивира и да коригира неправилната представа за собствения си образ и за света, да утвърждава силните страни на ученика и да подкрепя социално-приемливото поведение във всяка ситуация, дори тя да е свързана с изразяване на несъгласие и противопоставяне на постъпки или изказвания.

Характерно за учениците в обучаващи се в диапазона от V – X клас, е бунтът срещу авторитета на възрастния – родител, учител, общество. Това е породено както от възрастовите изменения, свързани с половото развитие през пубертета, така също и със стремежа им да наложат своето „Аз“ като самостоятелна личност и да отстояват своите избори и решения, които често се оказват доста спонтанни и необмислени, в разрез със социално-приемливите норми (селфита на опасни места, злоупотреба с вещества и субстанции, нарушаване на обществено имущество, грубо поведение срещу личност или на обществено място).

Безспорно тези прояви трябва да бъдат санкционирани от възрастните (учители, родители, институции), но в същото време е необходимо подрастващите да чувстват доверие и подкрепа в процеса на поправяне и по възможност и въобще да не бъде допускано тяхното проявяване. В първа глава на дисертационния труд бяха цитирани данни за ученици, които са жертви на престъпление и на тези, които са извършители на противообществени прояви и се водят на отчет в Детска педагогическа стая или имат наложени възпитателни мерки.

Всички тези данни свидетелстват за проблем в социалната и училищната адаптация на тези деца и лица в училищна възраст, които, ако не бъдат подкрепени и ресоциализирани, биха се превърнали в контингент на правоприлагащите органи и местата за лишаване от свобода.

Неслучайно са запазени и все още функционират три специални училища от типа „възпитателни училища и интернати“ (ВУИ) и едно училище от типа „социално-педагогически интернат“ (СПИ).

В помощ на учениците и за по-лесната им адаптация при преход в следващ етап на образование, за откриване на индивидуалните им способности, за ориентиране към професионалната им реализация, са наличните въпросници и материали в страницата на МОН в рубриката Национален портал за кариерно ориентиране на учениците (източник: НПКОУ 2022 - <https://orientirane.mon.bg>).

В този портал има възможност ученикът и родителите му да се запознаят с всички, представени училища в България, с профила на подготовката в тях. Тази информация може да съдейства за ориентиране на учениците при съзнателния им избор на училище, в което да

продължат своето образование⁹³ – средно образование, професионални колежи и висше образование.

Сайтът на НПКОУ и материалите в него са разработени в изпълнение на Проект BG5M2OP001-2.001-0001 „Система за кариерно ориентиране в училищното образование“, финансиран по Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“, съфинансирана от Европейския съюз чрез Европейските структурни фондове.

Срокът за изпълнение на проекта е от 11.01.2016 г до 01.12.2018, на стойност 4 389 833, 75 лв., като дейностите по него са реализирани с обучени 266 педагогически специалисти и кариерни консултанти и 107 557 ученици. (източник: НПКОУ [2022, http://sf.mon.bg/?go=projects&p=detail&projectsId=54](http://sf.mon.bg/?go=projects&p=detail&projectsId=54)).

Въпреки че срокът за изпълнение на проекта е приключил, сайтът продължава да функционира и вероятно обхватът на потребители – родители, ученици, кариерни консултанти, външни посетители, на уеб-пространството е драстично увеличен, спрямо отчетените при финализирането на проекта.

Изпълнението на този проект и създадените материали са свидетелство за успешна социално-икономическа политика, насочена към успешното ориентиране и адаптиране на учениците в нова образователна среда, като позволява постигане на по-голямо съответствие на избраното училище или профил за продължаване на подготовката на учениците с техните персонални особености, потребности и интереси, от особена полза са наличните в сайта на НПКОУ специализирани въпросници за ученици: от 5–6 клас, от 7–8 клас и за ученици от 11–12 клас. Всичко това позволява улеснен достъп и информиране на потребителите – ученици, учители, родители, за възможностите, които може да избират при предстоящо кандидатстване и преместване в следващ етап на образование или в ново училище, както и за последващо преориентиране/преместване в училище, в което в по-голяма степен ще може да отговори на индивидуалните специфики на ученика – с изяви способности и интереси в определена област или в по-масово училище, или в такова с придобиване на умения и квалификация по конкретна професия и др.

Един от съществените фактори за по-проблемна адаптация и вписване в колектива в ново училище и клас при учениците от прогимназиален и гимназиален етап, е взаимодействието и взаимоотношенията със съучениците.

В този възрастов диапазон нервната система е с повишена възбудимост, емоционалното състояние и интелигентност не са особено устойчиви, учениците силно се влияят от мнението и отношението на членовете в неформалните групи, в които желаят да се впишат. Наблюдава се бунт срещу авторитета на възрастния – родител и учител.

Често се повишават нивата и проявите на агресия – вербална или физическа. Наблюдават се и антисоциално поведение като бягства от вкъщи, кражби, употреба на упойващи вещества и алкохолни течности, вандалски и хулигански прояви. Необходимо е

⁹³ Ценно качество по посока информиран избор на подходящо училище са наличните в сайта на НПКОУ: пълен списък на всички образователни институции в България, информация за Висшите училища, статистически данни за резултатите от проведени Национални представителни изследвания (НВО – Национално външно оценяване, ДЗИ – Държавни зрелостни изпити), рейтингови класации на ВУ и училищата в България и в някои от държавите по света, координати за връзка с кариерни консултанти и адреси на офисите за кариерно ориентиране.

запазването на добрата комуникация и разбиране с родителите и проявата на повече такт и толерантност от страна на учителите.

За предотвратяване или за решаване на вече възникнали проблеми в училищната адаптация на учениците, на равнище държавна политика в сферата е разработен и действа „Механизъм за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование“ (МПТНИСПУО 2017). В изработването на документа в работната група са включени представители на различни държавни институции: работна група в Министерството на образованието и науката с участието на представители на Министерството на труда и социалната политика, Агенцията за социално подпомагане, Държавната агенция за закрила на детето, Националната мрежа за децата, Фондация „Асоциация Анимус“, Асоциация „Родители“, Сдружение „Дете и пространство“ и УНИЦЕФ България.

Целта на този „Механизъм ...“ е да се разпишат конкретните мерки и стъпки за превенция и интервенция на насилието и тормоза, който да подпомогне институциите в предучилищното и училищното образование в техните усилия за създаване на сигурна образователна среда (МПТНИСПУО 2017).

Борбата с тормоза и насилието в образователната среда се налага и за спазване на чл. 2, ал. 3 от Закона за предучилищното и училищното образование, които гласят, че се „разработват и прилагат цялостни политики за:

1. подкрепа за личностно развитие на детето и ученика;
2. изграждане на позитивен организационен климат;
3. утвърждаване на позитивна дисциплина;
4. развитие на училищната общност“ (ЗПУО 2015).

А при наличие на случаи на тормоз и насилие, се прилагат разпоредбите на чл. 7, ал. 1 и 2 от Закона за закрила на детето, в които е уточнено, че „всяко дете има право на закрила от насилие и всеки, на когото стане известно за дете, преживяло насилие, е длъжен да сигнализира органите по закрила“ (ЗЗД 2020).

Нормативният документ „Механизъм за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование“ е проява на национална социално-икономическа политика (МПТНИСПУО 2017). В документа е заложено изискване политиката да бъде разгърната по места и във всяка образователна институция. В „Механизма...“ са разписани конкретни дейности по реализацията ѝ да бъдат вписани във вътрешните Правилници на училището/детската градина, за създаване на Единни училищни правила и Етичен кодекс, да бъдат предвидени дейности за превенция на равнище клас/група, но и за насочване във възходящ ред по компетентност към съответна друга служба – Общинска комисия за борба с противообществените прояви, Полиция, Дирекция „Социално подпомагане“ и отдел „Закрила на детето“ и др.

Тази социално-икономическа политика се финансира по места и със сигурност финансовата стойност на вложените в изпълнението ѝ средства са в значителен обем. Но по-съществено е, че чрез разписаните дейности и практическото им приложение във всяка образователна институция се повишава степента на сигурност и по-лесната, безконфликтна, безопасна адаптация в образователната среда на всички обучаеми и предотвратяване на възможностите за възникване на различни форми на агресия.

Дейностите, свързани с училищната адаптация и недопускане на форми на агресия – словесна или физическа, кибертормоз и др. форми, се реализират в образователна среда предимно от неправителствената организация (НПО) Фондация „Анимус“, която предлага серия от учебни материали и помагала, организира дейности с цел превенция, борба срещу проява и справяне с последствията от различни форми на агресия.

Разработен е цялостен проект с мотото „Училище без страх“ (<https://bezstrah.org>), в който са обособени специфични дейности и учебни материали, ориентирани към ученици в различни възрасти.

Проектът стартира през 2016г. и продължава до 2021г., като представлява цялостен подход в борбата с насилието и създава възможности за дискутиране и разговори по темата. Дейностите и материалите по проекта са регистрирани в сайта на МОН в платформата по Национална програма „Твоят час“, като са в тематична област „Гражданско образование“, подобласт „Емоционална интелигентност“ (източник: ДППАЗСУ 2022).

За работа с 5–7-годишните се прилага одобрената от Световната здравна организация система „Приятелите на Зипи“ (<http://bezstrah.org/programite/zippy>), за ученици от II–IV клас програмата е „Приятелите на ябълка“ (<http://bezstrah.org/programite/iabalka>), а за 11-13-годишните програмата е „Клас от приятели“, а за 15–17-годишните е „Ключ“. Целта на тази цялостна училищна програма е да се насърчи създаването на училищна общност, да се повиши емоционалната интелигентност и уменията за емпатия, споделяне и обсъждане при решаване на конфликти и недопускане на тормоз и унижение (източник: ММОЗОСДУЗПУВ 2022...backtoschool).

Дейностите по реализирания от МОН в периода 2019–2021г. проект „Подкрепа за успех“ (ПзУ 2019) са насочени към учениците в трите етапа на училищно образование – начален, прогимназиален и гимназиален етап. Проектът е с продължителност от 30 месеца и стартира на 28.02. 2019г., като финансово е обезпечен с бюджет от 127 759 359,94 лв.

Заложените в проекта цели са свързани с осигуряване на подкрепа на всички деца, които имат затруднения с усвояване на учебното съдържание по различни предмети. Насочени са и към подпомагане на равния достъп до качествено образование и по-пълното обхващане на учениците в училищното образование чрез дейности за преодоляване на затруднения в обучението или на пропуски при усвояването на учебното съдържание, както и за развитие на потенциала и възможностите им за успешно завършване на средно образование и за бъдеща социална, професионална и личностна реализация.

Целевите индикатори по отделните дейности в проекта „Подкрепа за успех“ показват, че имат национален обхват и представляват социално-икономическа политика за подпомагане на учениците при адаптирането в учебната среда, за преодоляване на предпоставките за отпадане от училищното обучение, както и се цели качествена подготовка, предоставяща и добра професионална реализация след завършване на училище.

В индикативните показатели по проекта са заложили изисквания в дейностите да се включат 1652 училища, от които 885 с висока концентрация на ученици от уязвими групи, което всъщност е 50%, във всяко второ училище са открити ученици от уязвими групи и дейностите са целево фокусирани, водят до преодоляване, недопускане на срыв училищната адаптация и отпадане от образователно взаимодействие.

Изисква се 10 500 учители да бъдат обучени навременно да идентифицират ученици с обучителни затруднения и такива, с риск от отпадане от образователната система. В

дейности по кариерно ориентиране да бъдат обхванати минимум 47 300 ученици от V до VII клас (ПзУ 2019), което е почти всички ученици от випуска. Заложени са и дейности за междуучилищни мероприятия и привличане на родителите и образователни медиатори за сътрудничество с педагогическите специалисти за намаляване на риска от отпадане и преждевременно напускане на образователната система от учениците (дейност 7 и 8). Към учениците в гимназиален етап са насочени (дейност 4) „допълнителни обучения във втори гимназиален етап за преодоляване на пропуски при усвояването на учебното съдържание и/или за актуализация на компетентностите с цел успешно полагане на държавния зрелостен изпит по български език и литература, както и държавни зрелостни изпити по други предмети от общообразователната подготовка“ (ПзУ 2019). Това ще повиши броят на успешно завършилите средно образование ученици, както и ще даде възможност за постигане на по-висок бал при кандидатстване за продължаване на обучението в следващата образователна степен – за придобиване на висше образование, защото той се формира от оценките от Държавните зрелостни изпити по съответните учебни предмети.

Изложеното по-горе потвърждава, че за успешната и безпроблемна адаптация на децата и учениците в образователната среда са налични на равнище държавна политика и регламентиране в нормативни документи, мерки за недопускане, ескалиране на социално неприемливи форми на поведение. На равнище регламентиране, в училищния Правилник на конкретното училище и обучение на педагогическите кадри, също се залагат социално-икономически мерки за постигане на успешна адаптация на всеки ученик и подпомагане в индивидуалните му потребности и възникнали затруднения.

Без значение от възрастта, интегрирането и адаптирането на учениците с изяви способности и със специални обучителни трудности или в неравностойно положение, също изискват специфичен подход, който е нормативно регламентиран и подкрепен с финансови средства по Оперативни или Национални програми, както и от бюджета на конкретната община, в която е училището.

ЛИТЕРАТУРА:

Закон за предучилищното и училищното образование, Обн. - ДВ, бр. 79 от 13.10.2015 г.; изм., ДВ, бр. 108 от 29.12.2018 г., в сила от 01.01.2019 г., <<https://www.mon.bg/bg/57>> (последно посетен 01.04.2022)

Минова, Йоана. Развитие и усъвършенстване на делегирани бюджети като инструмент за ефективно и оптимално финансиране на средното образование. Автореферат, 2015, <http://unilib-dspace.nasledstvo.bg/xmlui/handle/nls/3405>

Първанова, Йонка. Предизвикателства пред управлението на училищните финанси в условията на децентрализация и конкуренция. София, Българско списание за образование, бр. 2, 2015, с. 54-70. Електронно списание, достъпно на http://www.elbook.eu/images/5_Jonka_Parvanova.pdf, (последно посетен 01.04.2022г.)

Балабанова, Мавродиев (2006). Балабанова, М., С. Мавродиев. Психичната готовност на децата за училище – фактор за успешна адаптация към училищната среда. В: Активност и адаптация на личността в условия на промени. Том 1. Сборник от научни статии от Втората национална конференция по психология 29-20 октомври 2004, гр. Благоевград, с. 133-136, София, Унив. из-во „Св. Климент Охридски“, 2006.

Данов (2020): Данов, Данаил. Дигитализация и образование: креативност, иновативност и интеркултурност. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2020.

Денков (2022). Акад. Денков: Вложихме близо 24,5 млн. лв. в дуалното обучение. София, МОН, <<https://mon.bg/bg/news/4901>> (последно посетен 17.06.2022).

Петрова (1989). Петрова Е Подготовка на децата за училище, С, 1989.

Паев (2022): Паев, Костадин. Образованието в дигитална среда – резултати, оценки, изводи. София, Педагогика, том 94, бр. 5, 2022, с. 589-596, ISSN: 0861-3982 (Print), ISSN: 1314-8540 (Online).

АНГЛИЙСКИ ЗА АКАДЕМИЧНИ ЦЕЛИ: НОВИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Ивайло Дагнев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Резюме: Статията проблематизира въпроса за английския за специфични цели и по-специално, неговата разновидност, английския за академични цели в светлината на новите тенденции в обучението по чужд език. Прави се сравнително обширен преглед на специализираното обучение по английски език както и се разглежда темата за новите иновативни подходи в обучението на чужд език – проблемно-базираното и проектно базираното обучение. Целта на изследването, осветлено от статията, е анализът на проведен експеримент с две групи студенти от Медицинския колеж в град Пловдив. Едната група служи като контролна, а експериментът, който е същността на разработката се провежда в другата група. Във фокуса на анализа е методиката на обучение, която включва иновативни елементи на проектно-базирано обучение. Установяват се значително по-високи резултати от студентите от експерименталната група, които затвърждават своето положително мнение от проведеното обучение в анкета.

Ключови думи: английски за академични цели, проектно-базирано обучение, студенти бакалаври по здравни грижи

ENGLISH FOR ACADEMIC PURPOSES: NEW CHALLENGES

Ivaylo Dagnev

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract: The article problematizes the issue of English for specific purposes and, in particular, its variety, English for academic purposes in the light of new trends in foreign language learning. A relatively extensive review of specialized English language learning is made, as well as the topic of new innovative approaches in foreign language learning - problem-based and project-based learning is under scrutiny. The purpose of the research, illuminated by the article, is the analysis of an experiment conducted with two groups of students from the Medical College in the city of Plovdiv. One group serves as a control, and the experiment, which is the essence of the development, is conducted in the other group. The focus of the analysis is the learning methodology, which includes innovative elements of project-based learning. Significantly higher results were found from the students of the experimental group, who confirmed their positive opinion of the conducted training in a survey.

Keywords: English for academic purposes, project-based learning, healthcare bachelor students

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Краят на Втората световна война се явява началото на безпрецедентна експанзия на научна техническа и икономическа дейност в световен мащаб. Тази експанзия обединява света чрез две доминиращи сили - технология и търговия, които от своя страна създават предпоставки за употреба на единен международен език. Поради различни причини, най-вече поради икономическа мощ на Съединените Щати в следвоенната история, тази роля бе отредена на английския език. Ефектът от това бе, че изучаването на английски става повсеместно, но не поради престиж или заради личностно удовлетворение, а защото английският става ключът към международната търговия и технологии.

По същото време с нарастването на търсенето на английския език за специфични цели множество нови идеи започват да се появяват по отношение на методиката на преподаване на английски. Традиционно преподаването на английски като чужд език се свързва с граматико-лексикалния метод - преподаването на правилата на английската граматика и на изучаването на лексика. Много изследвания в областта на лингвистиката обаче изместват фокусът от така наречени аудио-лингвален подход към стремеж за изучаване на английски в реална комуникация (Widdowson, 1978).

През шейсетте и седемдесетте години на миналия век се появява огромно количество от изследвания на различните варианти на английски, например, описания на писмения научен и технически английски от Ewer & Latorre (1969), Swales (1971), Selinker, & Trimble (1976) и др. Повечето от изследванията по това време са в областта на английския за научни и технически цели, и за известно време този вид обучение и английски за специфични цели са третираны като едно и също нещо. Съществуват обаче и изследвания в областта на медицината, като например комуникацията между лекар и пациент (Candlin, Bruton & Leather, 1976). По това време се оформя мнението, че английският, от който се нуждае определена група от изучаващи го, може да бъде идентифициран чрез анализирането на лингвистичните характеристики на съответната област.

Новите достижения в образователната психология също допринасят за развитието на английски за специфични цели чрез подчертаването на важността на обучаемите и техните отношения към ученето (Rodgers, 1969). Изучаващите английски език се възприемат чрез техните нужди и интереси, което от своя страна има огромно влияние върху желаещите да изучават чуждия език и следователно върху ефективността на обучението им. Това, от своя страна, довежда до развитието на курсовете, чиято релевантност към нуждите на изучаващите е от най-голямо значение. Стандартният начин за постигането на тази цел е да се вземат текстове от специализираната област на обучаемите, например биология, за студенти по биология. Презумпцията на този подход е, че студентите ще бъдат мотивирани поради специфичният характер на материала.

1.1. Английски за специфични цели

Английският за специфични цели (АСЦ - English for Specific Purposes - ESP) представлява обучение по английски език, имащо за цел да се фокусира върху комуникативните нужди на изучаващите английски език в определена реална среда. В действителност, адресиране на специфичните нужди на обучаемите да използват чуждия език в конкретна областта е това, което отличава АСЦ от общоупотребимия английския (Hyland, 2002a). Докато, АСЦ възниква през 60-те години на XX век като отговор на нуждите от комуникацията на английски език главно в търговията, науката и технология (Swales,

1988), днес специализираното чуждоезиково обучение обхваща широк спектър от области включително английски за академични цели (ААЦ – English for Academic Purposes, EAP), английски за медицински цели (АМЦ – English for Medical Purposes, EMP), английски за бизнес цели (АБЦ – English for Business Purposes), английски за юридически цели (АЮЦ – English for Legal Purposes, ELP) и английски за социокултурни цели (АСКЦ – English for Sociocultural Purposes, ESCP) (Belcher, 2009). С нарастваща мобилност за обучение (Camiciottoli, 2010) и специализациите в професионални дейности (Wozniak, 2010), разнообразието в категориите на обучаемите и техните специални нужди нарастват (Feak & Salehzadeh, 2001) и обучението по АСЦ се изправя пред уникални изследователски проблеми и предизвикателства. Както Johns (2013) заявява, „АСЦ е в основата си движение на практикуващи, установяваващи чрез внимателно проучване на нуждите и релевантни характеристики на дискурса, целевите групи обучаеми“. Следователно, насочването към специфичните нужди на обучаемите е основна характеристика на АСЦ и анализът на нуждите е фундаментален при разработването на програмите на АСЦ (Hyland, 2009; Bastürkmen, 2013; Shao, Chen, & Guan, 2019). Като една от най-меродавните класификации на характеристиките на АСЦ можем да приемем дефиницията на Dudley-Evans (1998), който разделя последните на две категории:

- Абсолютни характеристики
 - АСЦ отговаря на конкретните нужди на обучаемите,
 - АСЦ използва основната методология на дейностите от дисциплината, която обслужва,
 - АСЦ се фокусира върху езиковите средства, подходящи за извършване на гореспоменатите дейности по отношение на граматика, лексика, регистър, умения за изучаване, дискурс и жанр.
- Променливи характеристики
 - АСЦ може да е свързано или предназначено за конкретни дисциплини,
 - АСЦ може да се използва, в специфични ситуации на преподаване, различна методология от тази за преподаване на общоупотребим английски език,
 - В повечето случаи, АСЦ е предназначено за възрастни обучаеми или за институция за висше образование, или за професионална среда. То, може, обаче да е и за ученици в средното училище,
 - АСЦ обикновено е предназначен за средно напреднали или напреднали ученици,
 - Повечето курсове по АСЦ предполагат някои основни познания за изучавания език.

Английският за специфични цели се промени значително през последните двадесет и пет години и затова някои от постулатите, предложение от Dudley-Evans (1998) се нуждаят от осъвременяване. Например, нивото, от което АСЦ се преподава пада все по-надолу по скалата на Европейската езикова рамка и в днешно време специализиран чужд език може да се учи дори и обучаемият да е на най-ниско възможно ниво – A1.

1.2. Английски за академични цели (ААЦ)

Според Hyland & Shaw (2016) „английският за академични цели обхваща езиковите изследвания и обучение, които се фокусират върху комуникативните нужди и практики на хората, работещи в академични контексти“. В този смисъл обучаемите (студентите) имат две основни потребности. Първо, в чисто педагогически план, те се нуждаят от добро владение

на специализирания английски в своето учене, например, за да могат да четат от учебници по английски в дисциплината си. В този план на разсъждения, необходимо е да се развият уменията им за четене с разбиране с фокус върху лексиката в съответната дисциплина. Втората им потребност е свързана с професионалната им реализация. Студентите следва да овладеят адекватни умения по отношение на англоезичната култура в сферата на бизнеса, здравеопазването, технологиите. Затова, преподаването на чужд език, основано на комуникативния метод, включва развиване на езикови умения чрез взаимодействия, вградени в смислен контекст.

Основна концепция на комуникативния подход към преподаването на ААЦ е комуникативната компетентност, която включва способността на обучаемия да разбира и използва езика по подходящ начин, за да общува в автентична (а не симулирана) социална и училищна среда (Hymes, 1972; Peluso et al, 2017). Така, комуникативната компетентност е изградена от няколко компонента (по Canale & Swain, 1980):

- Езиков компонент, който включва разбиране и употреба на:
 - a. лексикални средства (ниво лексема)
 - b. морфосинтактични средства (ниво фразема и изреченска структура)
- Социолингвистичен компонент, който включва разбиране на:
 - a. социалните норми в езиковата комуникация (формални, неформални регистри)
 - b. невербално поведение
 - c. културни реалии в езика – идиоми, ситуационно и идиосинкратично познание на дадена култура
- Стратегически компонент, включващ:
 - a. способност за перифраза
 - b. планиране и оценка на комуникативната ефективност
 - c. гладкост и автоматизация на изказа
 - d. модифициране на речта, съобразно аудиторията и целта на комуникация
- Дискурсивен компонент, изискващ разбиране за начините на свързване на идеите чрез:
 - a. модели на организация на текста - кохерентност
 - b. кохезивни структури

Последният от изброените компоненти адресира смислеността на продуцирания текст по отношение на неговото послание, изразено чрез структурирането му- неговата кохерентност и спойката на различните смислови единици – на ниво изречение и на ниво параграф, т.е неговата кохезия.

Изучаването на чужд език в академична среда цели постигане на определено равнище на комуникативна компетентност чрез овладяване на знания, умения и отношения, формиращи чуждоезикова компетентност (Димитрова, 2016). Изграждането на тези чуждоезикови компетентности е сложен процес, включващ множество дейности както от страна на обучаващия, така и от страна на обучаемия. Усвояването на чужд език предопределя появата на необходими възможности за изява на студентите и активното им включване в процеса на обучение, както и необходимост от осигуряване на условия за практическо прилагане на усвояваните знания.

1.3. Проблемно-базираното и проектно-базираното обучение – нови парадигми в усвояването на чужд език

Проблемно-базираното обучение както и проектно-базираното обучение, като негов частен случай, са нови подходи, набиращи популярност и в чуждоезиковото обучение в академична среда. Те са най-модерните проявления на обучението в основата, на което стои комуникативния подход. Особено уместни са и за усвояване на умения в сферата на бизнес комуникацията. Проблемно-базираното обучение възниква в Канада, но бързо набира популярност в Европа. Първоначално, то се използва за целите на обучението по медицина като реакция срещу нарастващата неудовлетвореност от традиционното лекционно обучение. Благодарение на своята гъвкавост и адаптивност, то бързо намира приложение не само в сферата на обучението по медицина, но и в други области на познанието (Matheson & Haas, 2010) като е особено подходящо за сфери, изискващи сериозно ниво на комуникативна компетентност в частност бизнес средата. Barrows (1996, по Нейкова, 2017) предлага модел на проблемно обучение който ясно очертава същностните му характеристики:

- Проблемното обучение поставя в центъра на учебния процес обучаваният,
- Ученето задължително се провежда в малки групи студенти,
- Ролята на преподавателите е на мениджъри на учебния процес - те съдействат и направляват,
- Организационният фокус както и мотивацията за учене зависи от проблемите, които се разрешават,
- Проблемите са движещата сила за развиването на умения за решаване на конкретни проблеми,
- Обучаемият усвоява нова информация, като сам направлява процеса на учене.

Този метод е много иновативен и уместен при преподаването на множество дисциплини, от литература, до биология и физика, в множество среди – училищна, университетска и др. поради своята фокусираност върху продукта и процеса на обучението – уменията за справяне с проблемни ситуации и участниците в процеса – обучаеми и обучаващи. Тайната му се състои в това, че симулира реални ситуации в живота, а не просто дава предварително подготвено общо познание в определена сфера.

В основата си проектно-базираните подходи едва ли са нови. В началото на 20-те години на миналия век Уилям Хърд Килпатрик се застъпва за обучение, базирано на проекти. Според него такова обучение трябва да включва четири компонента: цел, планиране, изпълнение и преценка (Foshay, 1999). Thomas (2000) също твърди, че идеята за възлагане на проекти на учащи се не е нова и ползите от ученето чрез практика отдавна са известни; корените на идеята се могат да се открият още у философа Джон Дюи (Blumenfeld et al., 1991; Krajcik et al., 1998; Foshay, 1999). В продължение на повече от 100 години обучители, споделящи идеите на Дюи, изтъкват ползите от ученето чрез преживяване, и практически дейности. Много обучители са разчитали на личностно ангажиране на обучаемите, проекти, възприемани като предизвикателства, планиранн екскурзии, лабораторни изследвания и интердисциплинарни дейности, които обогатяват и разширяват учебната програма.

Като форма на проблемното-базираното, проектно-базираното обучение (ПБО) представлява педагогически метод, при който пред студентите се поставя изследователски проблем (тема) и те чрез екипна работа трябва да проучат, да съберат и обработят

доказателства, чрез които да защитят поставена от тях теза (Blumenfeld et al. 2000; Хеле и кол., 2006; Димитрова-Дагнева, 2020). ПБО е метод на обучение, фокусиран върху обучаемия (Bell, 2010). Вместо да се използва строг план на урока, който насочва обучаемия по определен път от учебни резултати или цели, базираното на проекти обучение позволява задълбочено изследване на тема (Harris and Katz, 2001). В този ред на мисли, ПБО може да се дефинира като “истинско” учене, а не академична абстракция. ПБО позволява на студентите да развият компетенции чрез активна работа, прилагане на нови идеи, комбиниращи много области на познанието, като всички тези умения напълно наподобяват реалната работа в екип. По-голяма самостоятелност на участниците в този процес е гаранция и за по-високото ниво на мотивация за учене, което води и до поемането на повече отговорности. Някои от основните елементи на ПБО са:

- Ролеви игри, интерактивни дейности, симулиране на реални ситуации, например бизнес преговори,
- Дейности, свързани с овладяване на различни умения, например умение да се презентира пред аудитория,
- Дейности, които изискват изследване и разбиране на множество теми и области – интердисциплинарност, наподобяваща реални ситуации в професионалната кариера,
- Използване и обработване на информация от различни източници – Интернет, речници и др.,
- Избор по отношение на теми, подходи, обработка на информация,
- Сътрудничество, работа в екип,
- Разнообразни методи на комуникация (писане, обсъждане, визуализация, и т.н.),
- Комплексно оценяване – студентите се оценяват съобразно представянето им час, на основата на текущи задачи, тестове, финални изпити (писмени и устни).

Основен методологичен модус, който ПБО предлага, е много широката гама от възможности за употреба на различни подходи към дадена проблем. В този смисъл един от най-подходящите методи, използвани при ПБО, е интердисциплинарният. Интердисциплинарното обучение представлява, според дефиницията, предложена от Неминска (2015: 115): “процес на доближаване/сближаване на познание, методи и похвати от две или повече учебни дисциплини/ научни области в една познавателна дейност с ясна цел: очертаване на тяхно допирно поле за решаване на реален образователен казус, проект и ситуация”. Интердисциплинарността е неизменен компонент от успешното чуждоезиково обучение в областта на бизнеса и икономиката.

1.4. Проблемни области при изучаването на английски за академични цели в българските висши учебни заведения

Основните проблемни области в чуждоезиковото обучение в академична среда в България са в две посоки. Първо, те отразяват формата на преподаване по отношение на хорариума на часове, езиковото ниво, хомогенността на групите за обучение, нивото и методиката на преподаване. Второ, проблемите са свързани с готовността и мотивацията както на обучаемите, така и на обучителите да приложат новите методи на работа, „да влязат в новата парадигма“ на обучение. Двете гореспоменати проблематични области са взаимосвързани, но имат и своите индивидуални особености.

По отношение на първата проблемна област, в българските висши учебни заведения ААЦ е поставен в ситуация на „обслужваща“ дисциплина, като той дори не е задължителен в някои регулирани специалности, като медицина, например. Този му статус определя и недостатъчния хорариум, който най-често обхваща един, два семестъра, в рамките на 30 до 60 учебни часа (Дагнев, 2010). Макар и повечето специалности в множество университети да дават възможност за специализирано факултативно обучение, реалността е, че повечето студенти не го избират поради недооценяването на потребността от усвояване на чуждоезикови умения. Все още битува остарялото мнение, че специализираният език се основава на добър общ английски като в добавка се учат термини по специалността. Освен това, съществен проблем е и нееднаквото входно ниво на студентите по отношение на владението на английски език. Разделението в групи по ниво не винаги е възможно и поради чисто формални съображения, свързани с приоритета, който се дава на т.н. основни предмети по професията. При този оскъден хорариум не може и дума да става за трайно усвояване на умения на B2 или дори B1 по Европейската езикова рамка от мнозинството обучавани.

Вторият основен проблем, отнасящ се до методиката на преподаване, е „унаследен“ от училищната практика, където аудио-лингвистичният и граматико-преводният метод все още доминират. Студентите намират новите методи, основани на проблемно-базирания и проектно-базирания подходи за трудни за усвояване и изискващи повече усилия. Като прибавим и недостатъчната материална осигуреност, свързана с учебни материали и технически средства, обучението много често придобива скучна и демотивираща форма.

1.4.1. Възможни решения в светлината на навлизането на технологиите в учебния процес

Съществен момент в съвременното обучение като цяло е технологичният - информационният бум, който направи достъпа до знание лесен, а с това промени и парадигмата на самото познание (Дагнев и Сайкова, 2014). На пазара на образованието вече има много технологични „джаджи“, които по дефиниция могат да направят процеса на обучение много по-лек и интересен. Интернет-платформи, интерактивни дъски, дистанционно обучение – това са само някои от плеядата нови обучителни средства, които са на разположение. Освен това, новото поколение е много по-обърнато към технологиите и затова възприема идеята за технологизацията на образованието много по-радушно.

От друга страна в българския образователен контекст през 2020 година настъпи бърза промяна в осъществяването на процеса на преподаване и учене поради настъпилата COVID-19 криза. Това бе промяна от традиционното контактно обучение към онлайн преподаване и учене с помощта на интернет базирани платформи като Moodle, Teams и Google Classroom. Преходът бе бърз, като завари много учители и ученици неподготвени, но за период от две години се установи успешно както по отношение на придобиване на технически опит, така и на адаптиране на учебните дейности, за да отговорят на специфичните изисквания на ААЦ. Множеството изследвания на нагласите на обучаемите и учителите за този преход вдъхват умерен оптимизъм за внедряването и употребата на новите технологии в учебния процес (Fatima, 2020; Ashmara, 2020; Lori & Lawrence, 2020; Novawan et al., 2020; inter alia). Приложението на технологиите няма да реши всички проблеми на чуждоезиковото обучение в академична среда, но може да ги облекчи, да мотивира студентите в по-голяма степен да усвоят необходимите умения. Например, преподавателят може да възложи проекти, които да бъдат презентирани на интерактивна дъска. Индивидуалният подход се улеснява и чрез

интернет платформите, като една част от заниманията могат да се провеждат и онлайн. Теорията е възможно да се усвоява не само от учебници, но и с помощта на големи бази специализирани за областта данни, като например, допълнителни материали по отделни икономически дисциплини на английски и т.н. Съчетаването на интерактивни методи и онлайн обучение с контактно обучение в учебната зала открива много възможности, спомага за увеличаване на гъвкавостта на учебния процес и повишава мотивацията както обучаеми, така и на обучители.

1.5. Цел на изследването

Настоящата разработка има за цел да анализира готовността на студенти бакалаври за работа по методиката на проектно базираното обучение.

2. МЕТОДИ И СРЕДСТВА

Изследването се базира на проведен експеримент с две групи студенти от първи курс в специалността, инструктор диетични хранене от Медицински колеж към Медицинския университет- Пловдив. Едната група служи като контролна, а другата е експериментална. Същността на експеримента се проявява в методиката на обучение. И двете групи се състояха от по дванадесет студенти, но докато контролната група бе обучавана по традиционен начин в рамките на втория семестър на учебната 2022/2023, то при експерименталната бе използвана методиката на проектно-базираното обучение. В експерименталната група ролята на преподавателя бе сведена само до наблюдение и консултиране, докато всички преподавателски дейности бяха извършени от студентите. За целта, те бяха разделени на групи от по двама, като всяка група подготвяше определени тематични материали, включително преподаването на граматичен и лексикален материал.

2.1. Описание на дейностите и задачите.

Контролната група се обучаваше с помощта на учебника „ENGLISH FOR HEALTHCARE PROFESSIONALS: A Coursebook for the Medical Colleges” (Дагнев, 2021). През този втори семестър бяха обхванати четири урочни единици (units), включващи:

- Unit 4. The Medical lab
- Unit 5. Imaging
- Unit 6. Medicines
- Unit 8. Nutrition and diet

В граматичен план бяха изучени следните теми:

- Минало перфектно и Минало продължително продължително(Past Perfect, Past Perfect Continuous)
- Бъдеще време (Futurity – all future forms)
- Герундий и инфинитив (Gerunds and to infinitives)
- Страдателен залог (Passive Voice)
- Словообразуване. Форми (Word formation: adjectives -suffixes, conversion, compound nouns, plurals in medicine)
- Дискурсивни маркери – съюзни думи (Discourse markers – linkers)
- Броими и неброими съществително (Countable and uncountable nouns)
- Модални глаголи (Modality)

Експерименталната група имаше същия тематичен план, като единствената разлика бе в методиката на обучение. Както вече бе споменато, студентите от тази групи сами

осъществиха обучението. Всяка една от шестте подгрупи подготви поне по две граматични категории и три лексико-терминологични области. Представянето на новия материал, както и проверката бяха извършени с помощта на Power Point презентации, предварително подготвени и изнесени в час от членовете на всяка група.

В началото и в края на курса бяха проведени две анкети от типа „Ликертова скала“ с представителите на експерименталната група с цел да се установят нагласите на студентите при започването и завършването на обучителния процес.

Въпроси към анкетата в началото на обучението:

1. Считате ли проектно-базираното обучение за по-ефективно от традиционното обучение?

2. Считате ли, че проектно-базираното обучение би било по-ефективно от традиционното обучение:

а. при преподаването на специфични знания и умения - напр. при преподаване на технически, медицински и други професионални умения.

б. при преподаване на основни граматически категории - напр. глаголни времена, словоред и др.

в. при преподаване на материали, свързани с терминологията – напр. специфични термини в здравеопазването

г. при усъвършенстване на говоренето

3. Смятате ли, че проектно-базираното обучение дава повече увереност в усвояването на англ. език от традиционното обучение?

4. Коя форма на обучение смятате за най-подходяща за усвояване на специализиран чужд език (англ. език):

а. традиционна

б. проектно-базирана

в. онлайн

г. смесена – елементи на стандартна, на онлайн и на проектно-базирана

Въпроси към анкетата в края на обучението:

1. Считате ли проектно базираното обучение за ефективно?

2. Според Вас, какви са предимствата на проектно базираното пред стандартното обучение:

а. То е по-гъвкаво и дава повече възможности за обучаемите.

б. То дава повече начини на представянето на информация - аудио и видео файлове, бази данни, текстове, което води до повече ангажираност на обучаемите.

3. При какви условия проектно базираното обучение е най-ефективно:

а. При преподаването на специфични знания и умения - напр. при преподаване на технически, медицински и други професионални умения.

б. При преподаване на основни граматически категории - напр. глаголни времена, словоред и др.

в. При преподаване на материали, свързани с терминологията - напр. специфични термини в здравеопазването.

4. Смятате ли, че проектно базираното обучение ви дава повече увереност в усвояването на англ. език

5. Коя форма на обучение смятате за най-подходяща за усвояване на специализиран чужд език (англ. език)?

- а. Традиционна
- б. Проектно базирана
- в. Смесена – с елементи на стандартна и на проектно-базирана

Отделно, изследването се основава и на анализ на представянето на двете групи на финалния изпит. Той се състоеше от две части – писмена и устна. Писмената част представляваше тест с петдесет въпроси, главно от типа *multiple choice questions*, *true/false questions*, *fill in the word questions*. В устната част студентите се явяваха по двойки и трябваше да участват най-напред в свободен диалог на професионална тема, след това да съставят диалог по зададена тема и накрая да направят кратко изложение отново на професионална тема, различна от тази във втората част. Тежестта на всяка част на изпита бе 50%.

3. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Представяме най-напред резултатите от проведените анкети.

Таблица 1. Отговори на студентите от експерименталната група в началото на втория семестър

Въпрос / Отговор	Да, напълно.	По-скоро да.	Не мога да преценя.	По-скоро не.	Не.
1. Считате ли проектно-базираното обучение за по-ефективно от традиционното обучение?					
	2	2	5	3	-
2. Считате ли, че проектно-базираното обучение би било по-ефективно от традиционното обучение:					
а. при преподаването на специфични знания и умения - напр. при преподаване на технически, медицински и други професионални умения.	3	1	7	1	-
б. при преподаване на основни граматически категории - напр. глаголни времена, словоред и др.	2	1	8	1	-
в. при преподаване на материали, свързани с терминологията – напр. специфични термини в здравеопазването	4	1	6	1	-

г. при усъвършенстване на говоренето	8	1	1	2	-
3.Смятате ли, че проектно-базираното обучение дава повече увереност в усвояването на англ. език от традиционното обучение?					
	2	1	4	4	1
4.Коя форма на обучение смятате за най-подходяща за усвояване на специализиран чужд език (англ. език)?					
а. стандартна	4				
б. проектно-базирана	2				
в. онлайн	2				
г. смесена – елементи на стандартна, на онлайн и на проектно-базирана	4				

Таблица 1. представя очакванията на студентите по отношение на проектно-базираното обучение. Както се вижда скептицизмът преобладава, което може да се обясни с факти, че макар и част от тях да са работили с елементи на проектно-базирано обучение, никой не е бил обучаван изцяло по тази методика. Може да се отбележи факта, че никой от респондентите в анкетата не е краен оптимист, а преобладаващото множество отговори „не мога да преценя“ се обуславя от известна доза предпазливост. Студентите, като цяло, са положително настроени по отношение на иновациите в обучението, за което подсказват отговорите им на последния въпрос, което е може би следствие и от опита им с дистанционното обучение по време на ковид пандемията.

Таблица 2. Отговори на студентите от експерименталната група към проведеното обучение след края на обучението.

Въпрос / Отговор					
	Да, напълно.	По-скоро да.	Не мога да преценя.	По-скоро не.	Не.
1.Считате ли проектно-базираното обучение за ефективно?					
	9	2	-	1	-
2. Според Вас, какви са предимствата на проектно-базираното обучение:					
а. То е по-гъвкаво и дава повече възможности за обучаемите	10	-	-	2	-
б. То дава повечето начини на представянето на	12	-	-	-	-

информация - аудио и видео файлове, базирани данни, текстове, което води до повече ангажираност на обучаемите.					
3. При какви условия проектно-базираното обучение е най-ефективно:					
а. При преподаването на специфични знания и умения - напр. при преподаване на технически, медицински и други професионални умения.	8	1	1	1	-
б. При преподаване на основни граматически категории - напр. глаголни времена, словоред и др.	5	2	1	4	-
в. При преподаване на материали, свързани с терминологията – напр. специфични термини в здравеопазването	8	3	-	1	-
г. При усъвършенстване на говоренето	12	-	-	-	-
4. Смятате ли, че проектно-базираното обучение ви дава повече увереност в усвояването на англ. език?					
	10	1	1	-	-
5. Коя форма на обучение смятате за най-подходяща за усвояване на специализиран чужд език (англ. език)?					
а. стандартна	2				
б. проектно-базирана	6				
в. смесена – елементи на стандартна и на проектно-базирана	4				

На първия въпрос прави впечатление, че студентите са отговорили почти единодушно, че проектно базираното обучение е ефективно. Този въпрос имаше за цел да провери цялостния ефект на методиката върху студентите. Както се вижда и от отговорите на втория въпрос, студентите считат, че тази методиката дава повече възможности за представяне на информацията, което улеснява придобиването на езикови умения. На третия въпрос, който третира функционалността на методиката съобразно различните езикови

умения, се очертава ясната тенденция за възприемане на проектно базираното обучение като по-ефективно по отношение на преподаването на специфичните умения, свързани с усвояването на терминологията. Отговорите на подточка „г“ на трети въпрос и на четвъртия въпрос недвусмислено показват и отношението на студентите към усъвършенстването на уменията им за говорене на чуждия език. Ако разгледаме отговорите на последния пети въпрос, който има за цел да установи цялостното мнение на студентите по предлаганите методики на работа, ще видим, че като цяло, техните предпочитания са почти напълно в полза на новаторските методи на работа, като само двама студенти (индиректно) не одобряват проектно-базираното обучение или негови варианти.

При съпоставка на резултатите от двете анкети проличава ясно изразена тенденция за формиране на положителна нагласа сред участниците в експеримента след приключването му. Един от факторите за това е липсата на отговори „Не мога да преценя“ във анкетата след края на обучението. Успехът на методиката е изградил почти изцяло позитивна нагласа сред студентите за ползите от иновативното обучение.

Таблица 3. Резултати от диагностичния тест, проведен в началото на втория семестър.

Група - устен изпит	6.00 - 5.50	5.50 – 5.00	5.00 – 4.50	4.50 – 4.00	4.00 – 3.50	3.50 – 3.00
Контролна	2	2	4	3	1	-
Експериментална	2	3	3	2	2	-

Таблица 4. Резултати от писмените финални изпити

Група /писмен изпит	6.00 - 5.50	5.50 – 5.00	5.00 – 4.50	4.50 – 4.00	4.00 – 3.50	3.50 – 3.00
Контролна	2	5	4	-	1	-
Експериментална	3	4	5	-	-	-

Таблица 5. Резултатите от устните финални изпити

Група - устен изпит	6.00 - 5.50	5.50 – 5.00	5.00 – 4.50	4.50 – 4.00	4.00 – 3.50	3.50 – 3.00
Контролна	2	2	4	3	1	-
Експериментална	4	5	3	-	-	-

При анализ на данните от Таблица 3. може да се заключи, че и двете групи тръгват от приблизително равни позиции по отношение на нивото на владение на езика. Трябва да се отбележи факта, че диагностичният тест бе изцяло в писмена форма и за двете групи, т.е. резултатите от устния изпит не могат да се съпоставят с предишно ниво. Въпреки това, видно е че методиката на проектно базирано обучение е имала благотворно влияние върху експерименталната група, тъй като студентите от нея са показали по-високи резултати от тези в контролната група.

Получените резултати от изследването се споделят от множество подобни разработки на учени, занимаващи се с проектно базирано обучение от целия свят. Apsari et al. (2019) в свое изследване на когнитивните и поведенчески аспекти на проектно-базираното обучение, отбелязват позитивното отношение на участниците в обучението по отношение на свободата на дискусии и обмяната на идеи. Макар и проведено в средата на средното образование, изследването на Bas (2011) показва много сходни резултати с настоящата разработка. Bas (пак там) установява по-добра успеваемост с помощта на проектно-базирана методика при усвояването на езиковите умения от изучаващи английски като чужд език. Подобни изследвания провеждат и Parker (2020), Tran & Tran (2020), като последните двама учени от Виетнам провеждат анкетно изследване сред студенти относно ефективността на ПБО. Дватама изследователи акцентират върху необходимостта от адекватно обучение на преподавателите с цел успешно прилагане на методиките на ПБО.

Bilgin et al. (2015) провеждат изследване сред студенти педагози и установяват постигането на по-високи резултати на финалните тестове при студенти, обучавани по методиката на проектно-базираното обучение. При подобно изследване на Duman & Yavuz (2018), се установяват както значително подобряване на езиковите умения вследствие на приложената проектно-базирана методика в експерименталната група на гореспоменатото проучване, така и разлика във финалните тестове спрямо контролната група, обучавана с традиционни методи, в полза на експерименталната група. В многоаспектно и широкомащабно изследване Guo et al. (2020) анализират нагласите на студенти към проектно-базираното обучение, като използват различни методики на анализ. Тяхната разработка е насочена към обучението по технически и компютърни науки, но е релевантна с оглед на изводите, до които достигат, касаещо проектно-базираното обучение. Като използват богат инструментариум на анализ, включително анкети, тестове, документи за самооценка, данни от процеса на обучение, Guo et al. (пак там) недвусмислено препоръчват по-широкообхватна употреба на проектно-базираното и проблемно-базираното обучение. Ако разгледаме разработки на конкретни умения, Harroug & Hellalet (2021) в свое изследване проучват нагласите на обучаемите и обучителите в преподаването на английски като чужд език към прилагането на проектно-базираното обучение като метод за подобряване на уменията за говорене. Резултатите от тяхната разработка показват, че както студентите, така и преподавателите имат положително отношение към проектно-базираното обучение, като и двете страни са единодушни, че ПБО по-ефективно като подход от традиционните такива в развиване на говорните умения. В широкообхватно и лонгитудинално изследване Zhang & Ma (2023) разглеждат тенденциите в ПБО през последните двама десетилетия в Югоизточна Азия и Западна Европа и Северна Америка, като стигат до извода, че проектно-базираното обучение е по-ефективно в тази част на Азия, най-вече по отношение на дизайна на

програмите за обучение в дисциплина като инженерство и технологии, както и се прилага по-ефективно в лабораторните упражнения.

Изброените разработки са само част от огромното количество изследвания в областта на ПБО. Те обаче недвусмислено доказват предимствата както във възприемането на ПБО от учещите английски език като чужд в най-широк смисъл, така и с оглед на успеваемостта при усвояването на езиковите умения.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване е ограничено по обхват и затова то не може да послужи като определящ критерий за уместността на проектно-базираното обучение в академична среда. Въпреки това, то показва тенденции, които са в унисон със световното развитие в областта на иновативните методики за обучение по чужд език. Цялостно погледнато, проектно-базираното обучение е положително явление в чуждоезиковата подготовка на всички нива и във всички контексти на образованието, тъй като предоставя множество нови подходи и средства, позволяващи по-голяма индивидуализация на учебния процес, както и възможности за по-голяма креативност и от страна на обучаемите, и от страна на обучаващите. ПБО е особено ефективно за придобиване на реални умения за справяне в чуждоезикова среда, било то академична или всекидневна.

Необходимо е по-нататъшно задълбочаване както на прилагането на тази методика, така и на нейния анализ. Редно е да се каже, че за нейното успешно използване са необходими и повече технически средства – онлайн възможности, интерактивни дъски и т.н. Тези средства обаче са налични в повечето висши учебни заведения в България, така че от тази гледна точка те не представляват проблем. Може би, по-сериозна пречка би била готовността на учителите за работа с тази методика, тъй като освен придобиването на специализирана подготовка, преподавателите трябва да има и желание за работа с нея. Последното е особено проблематично с оглед на по-големите изисквания към самото обучение, което ПБО изисква.

По-широкообхватната употреба на проектно-базираното обучение би създало и предпоставки за повече аналитични разработки върху неговите предимства и недостатъци, за да може самото то да бъде максимално усъвършенствано.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дагнев, Ив. (2010). Особенности при преподаването на английски за специфични цели на студенти по медицински специалности. *Сборник статии от Международна медицинска научна конференция*, Плевен, ISBN: 978-954-756-099-4.
2. Дагнев, Ив., Сайкова, М. (2014). Граници на метаезика: английски като чужд език за студенти по медицина – *Двадесет и четвърта международна научна конференция*, СУБ, Ст. Загора, Volume IV, Number 8, Education, стр. 26-30.
3. Димитрова, Д. (2016). Интерактивни методи за обучение по английски език в началния етап на основното образование. Дисертация за придобиване на ОНС „Доктор“, Автореферат, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.
4. Димитрова-Дагнева, В. (2020). Конвенционалното и иновативното обучение в часовете по български език и литература. *Списание Детска градина*, Училище бр. 4.
5. Нейкова, М. (2017). Проблемно обучение, електронно учене и мобилни технологии при изучаването на чужд език. *Foreign Language Teaching* Volume 44, Number 2.

6. Неминска, Р. (2015). Преподаването в контекста на педагогическите взаимоотношения. Електронно списание „Педагогически форум”. Година трета, стр. 115.
7. Apsari, Y., Mulyani, E.R., & Lisdawati, I. (2019). Students' attitudes toward implementation of project-based learning. *Journal Of Educational Experts (JEE)*.
8. Ashmara, R. (2020). Teaching English in Virtual Classroom Using WhatsApp During COVID- 19 Pandemic. *Language and Education Journal*, Volume 5, No 1.
9. Barrows, H.S. (1996). Problem-based learning in medicine and beyond: A brief overview. *New Directions for Teaching and Learning*, 1996, 3-12.
10. Bas, G (2011). Investigating the effect of project-based learning on students' academic achievement and attitudes towards English lesson. *The Online Journal Of New Horizons In Education* - October 2011, Volume 1, Issue 4
11. Bastürkmen, H. (2013). Between territories and domains: an ESP-oriented enquiry in the borders. Course development, genre analysis, and the role of ESP in education. *Open Edition Journal*, DOI: 10.4000/asp.3815
12. Belcher, D. (2009). How research space is created in a diverse research world, *Journal of Second Language Writing*, Volume 18, Issue 4, 2009, pp. 221-234
13. Bell, S. (2010). Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future. *The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas*, 83, 39 - 43.
14. Bilgin, I., Karakuyu, Y., & Ay, Y. (2015). The Effects of Project Based Learning on Undergraduate Students' Achievement and Self-Efficacy Beliefs towards Science Teaching. *Eurasia journal of mathematics, science and technology education*, 11, 469-477.
15. Blumenfeld, P., Soloway, E., Marx, R., Krajcik, J., Guzdial, M. and Palincsar, A. (1991). Motivating project-based learning: Sustaining the doing, supporting the learning. *Educational Psychologist*, 26(3-4), 369-398.
16. Blumenfeld, P., Fishman, B.J., Krajcik, J.S., Marx, R., & Soloway, E. (2000). Creating Usable Innovations in Systemic Reform: Scaling Up Technology-Embedded Project-Based Science in Urban Schools. *Educational Psychologist*, 35, 149 - 164.
17. Camiciottoli, B., Cr. (2010). Meeting the challenges of European student mobility: Preparing Italian Erasmus students for business lectures in English, *English for Specific Purposes*, Volume 29, Issue 4, pp. 268-280, ISSN 0889-4906.
18. Canale, M. & Swain, M. (1980). Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing, *Applied Linguistics*, I, p.1.
19. Candlin, C., N., Bruton, C. J. and Leather, J.H.(1976). Doctors in Casualty: Specialist course design from a data base, in *International Review of Applied Linguistics*, 3, 1976
20. Dudley-Evans, T., & Jo, M. (1998). *Developments in English for Specific Purposes: A Multi-Disciplinary Approach*, Cambridge University Press.
21. Duman, B., & Yavuz, Ö.K. (2018). The Effect of Project-Based Learning on Students' Attitude Towards English Classes. *Journal of Education and Training Studies*.
22. Ewer, J.R. and Latorre, G.(1969) *A Course in Basic Scientific English*, Longman
23. Fatima, N. (2020). English Language Teaching During the Times of COVID-19- Challenges and Opportunities: A Brief Study of GFP Students in Muscat College. *Journal for Research Scholars and Professionals of English Language Teaching*. Issue 21, Vol. 4.

24. Feak, C. B., & Salehzadeh, J. (2001). Challenges and issues in developing EAP video listening placement assessment: A view from one program. *English for Specific Purposes*, 20, 477–493.
25. Foshay, J. D. (1999). *Project-based multimedia instruction*. Bloomington, IN: Phi Delta Kappan International
26. Guo, P., Saab, N., Post, L.S., & Admiraal, W.F. (2020). A review of project-based learning in higher education: Student outcomes and measures. *International Journal of Educational Research*, 102, 101586.
27. Harris, J. H. and Katz, L. G. (2001). *Young investigators: The project approach in the early years*. New York: Teachers College Press.
28. Harroug, D. & Hellalet, S. (2021). Students' and Teachers' Attitudes towards the Effect of Project-Based Learning on the Speaking Skill in Higher Education, *ASJP*, 494-516, (3)6, <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/152562>
29. Helle, L., Tynjala, P., & Olkinuora, E. (2006). Project-Based Learning in Post-Secondary Education—Theory, Practice and Rubber Sling Shots. *Higher Education*, 51, 287-314.
30. Hyland, K. (2002a). Genre: language, context, and literacy. *Annual review of applied linguistics*, 22, 113–135.
31. Hyland, K. (2009). Specific purpose programs. In M. H. Long & C. J. Doughty (Eds.), *Handbook of language teaching* (pp. 201–217). Oxford: Blackwell.
32. Hyland, K., & Shaw, P. (Eds.). (2016). *The Routledge handbook of English for academic purposes*. Routledge, p.1.
33. Hymes, D.H. (1972). Editorial Introduction to Language in Society. *Language in Society*, 1, 1 - 14.
34. Johns, A. (2013). The history of English for Specific Purposes research. In B. Paltridge & S. Starfield (Eds.), *The handbook of English for Specific Purposes* (pp. 5–30). West Sussex: Wiley.
35. Krajcik, J.S., Czerniak, C.M., & Berger, C.F. (1998). *Teaching Children Science: A Project-Based Approach*. Published by McGraw-Hill College.
36. Lori, G. & Lawrence, Zh. (2020). Teacher Learning in Difficult Times: Examining Foreign Language Teachers' Cognitions About Online Teaching to Tide Over COVID-19. *Frontiers in Psychology*.
37. Matheson & Haas, 2010 Matheson, R., & Haas, B. (2010). Exploring the Foundations for Problem-Based Learning. In *Problem-Based Learning in Health and Social Care*, DOI: 10.1002/9781444320541.ch2
38. Novawan, A., Alvarez-Tosalem, S., Ismailia, T., Wicaksono, J., Setiarini, R. (2020). Students' Experiences of Online English Language Learning by Using YouTube. *Proceedings of the First International Conference on Social Science, Humanity, and Public Health (ICOSHIP 2020)*.2020. Available Online 2 January 2021. DOI <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210101.048>
39. Parker, J.L. (2020). Students' Attitudes toward Project-Based Learning in an Intermediate Spanish Course. *International Journal of Curriculum and Instruction*, v12 n1 p80-97 2020.
40. Peluso, M.J., Savignon, S.J., Musumeci, D., Schalkwijk, E., Esch, K.V., & Elsen, A. (2017). *Interpreting Communicative Language Teaching*.

41. Rodgers, C. (1969). *Freedom to Learn*, Merrill.
42. Selinker, L and Trimble, L. (1976). Scientific and Technical Writing: the Choice of Tense, in *English Teaching Forum*, 14,4, 1976
43. Shao, C., Chen, C., & Guan, S. (2019). ESP for Art Major Undergraduates: From the Perspective of English Learning Motivation. In book: *English for Specific Purposes Instruction and Research*, DOI: 10.1007/978-3-030-32914-3_4
44. Swales, J. (1971). *Writing Scientific English*, Nelson.
45. Swales, J. (1988). *Episodes in ESP: A source and reference book on the development of English for science and technology*, 2nd impression. New York: Prentice-Hall.
46. Thomas, J. W. (2000). *A review of research on project-based learning executive summary*. San Rafael, CA: The Autodesk Foundation.
47. Tran, T.Q., & Tran, T.N. (2020). Attitudes toward the Use of Project-Based Learning: A Case Study of Vietnamese High School Students. *NRU HSE: Journal of Language & Education (Topic)*.
48. Widdowson, H. G. (1978). *Teaching Language as Communication*, Oxford University Press
49. Wozniak, S. (2010). Language needs analysis from a perspective of international professional mobility: The case of French mountain guides. *English for Specific Purposes*, 29, 243–252.
50. Zhang, L. & Ma, Y. (2023) A study of the impact of project-based learning on student learning effects: a meta-analysis study. *Front. Psychol.* 14:1202728. doi: 10.3389/fpsyg.2023.1202728

ВАРИАНТ НА ДИЗАЙНЕРСКО РЕШЕНИЕ ЗА АДАПТИРАНЕ НА РАМКАТА НА ОБРАЗОВАТЕЛЕН ДИЗАЙН ICARE В УСЛОВИЯ НА ДИСТАНЦИОННО ОБУЧЕНИЕ НА БЪДЕЩИ УЧИТЕЛИ ПО ХИМИЯ

Христивелина Жечева

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“

Анотация. В доклада са описани възможности на образователния дизайн за усъвършенстване на професионалните компетентности на студентите, придобиващи професионална квалификация „учител по Химия и опазване на околната среда“. Разгледани са дизайнерски решения за прилагане на рамката ICARE в условия на дистанционна форма на обучение в университета и училище. Споделен е педагогически опит от прилагането на технологични решения по време на провеждане на занятия по Хоспитиране, Учебна и стажантска практика в базови училища в гр. Бургас.

Ключови думи: образователен дизайн, химия и опазване на околната среда, дистанционна форма на обучение.

A DESIGN SOLUTION FOR ADAPTING THE ICARE EDUCATIONAL DESIGN FRAMEWORK IN A DISTANCE EDUCATION SETTING FOR FUTURE CHEMISTRY TEACHERS

Hristivelina Zhecheva

University „Prof. Dr. Assen Zlatarov“

Abstract. The report describes the possibilities of educational design for improving the professional competences of the students acquiring the professional qualification „Teacher of Chemistry and Environmental Protection“. Design solutions for the implementation of ICARE framework in distance learning university and school settings are discussed. Pedagogical experience of the application of technological solutions during the implementation of hospitalization classes, educational and internship practice in basic schools in the city of Burgas was shared.

Key words: ICARE educational design framework, distance learning, future chemistry teachers.

Голямата динамика на съвременната образователна среда поставя големи предизвикателства пред университетските преподаватели, които проектират обучението на студентите-бъдещи учители по природни науки в онлайн среда в условията на дистанционна форма на обучение. От една страна експерименталната същност на химията като природна наука изисква провеждането на изследователска експериментална дейност в реални условия с цел формиране на специфични химични компетентности. От друга страна заместването на реалното с виртуално експериментиране крие сериозни рискове, ако не се извършва разумно в определени граници и при спазване на необходимите методически изисквания (когнитивна

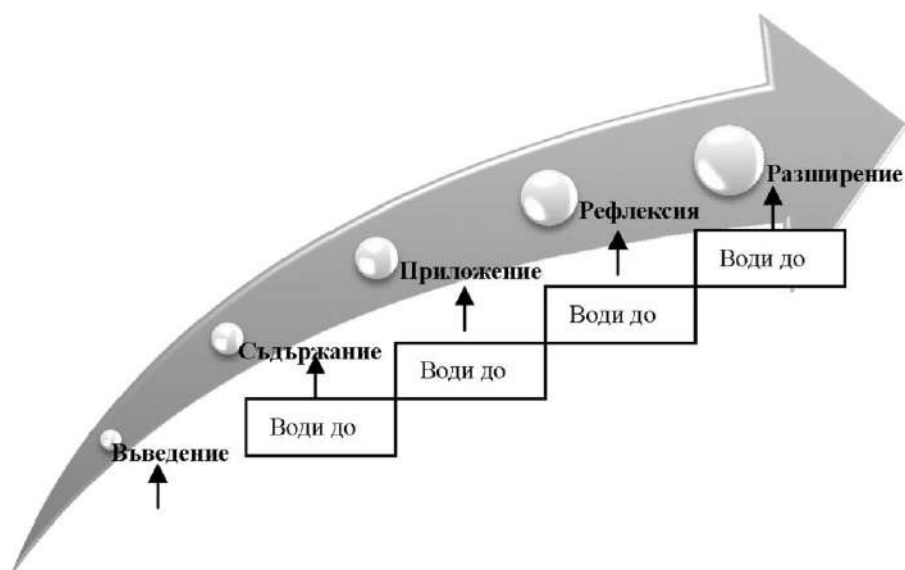
и афективна ангажираност, индивидуална траектория в процеса на експериментиране, гъвкавост на решенията, интерактивност, разнообразни стилове на учене, индивидуален темп на работа и др). В условия на социално дистанциране обучението в електронна среда предоставя възможности за извършване на експерименти във виртуално пространство с използване на информационно-комуникационни технологии, интерактивни мултимедийни продукти, виртуални симулатори, виртуални лаборатории, които предоставят разнообразни източници на информация. Необходимостта от съчетаването на голям брой разнообразни електронни ресурси изисква мотивиране на преподавателите и студентите, които овладяват учителска правоспособност да прилагат различни дизайнерски решения в хода на педагогическа и стажантска практика, като отчитат засилената цифровизация на всички аспекти на образователния процес във висшето и средно училище. Особено предизвикателство е съчетаването на изискванията в учебните програми, свързани с усвояване на практически умения за извършване на наблюдения и лабораторна работа в училище от една страна и засилената цифровизация на образователния процес от друга страна, особено въвеждането в българските училища на единна електронна платформа за образователни услуги „Дигитална раница“ (2022-2023).

Проучването на публикации в научната литература показва, че у нас не са достатъчни изследванията върху възможностите за проектиране на обучение в онлайн среда в дистанционна форма на обучение на основата на конкретизиране на общи модели на образователен дизайн в условията на учебно експериментиране в университета и училище [8], [9].

Посочените факти мотивират избора на тема на настоящата статия и дават основание да се проучи кои общи модели на образователен дизайн са подходящи за прилагане в обучението на студентите, овладяващи учителска правоспособност при изучаване на дисциплините Методика на химичния експеримент, Хоспитиране, Учебна практика и Преддипломна стажантска практика в онлайн среда в условията на дистанционна форма на обучение. В съобщението е предложено дизайнерско решение за адаптиране на общата рамка на образователен дизайн ICARE в условия на дистанционно обучение на студенти ОКС „Бакалавър“ специалност „Химия“ и ОКС „Магистър“ специалност „Информатика и информационни технологии в химията и химичното образование“ в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“-Бургас. Докладът представлява част от монографичен труд, посветен на проектирането на обучение по химия в условията на учебно експериментиране [2].

Анализът на литературните източници по темата за общите модели на образователен дизайн, подходящи за дистанционна форма на обучение, дава основание да се избере Рамка ICARE (1997) за електронно обучение. Тя е базирана на модела [Dick & Carey, като e](#) модифицирана впоследствие за дистанционно обучение във висшето образование в Middlesex University [10], [11]⁹⁴. За целта са разработени единици за дистанционно обучение, обединени в цялостен модул, който включва пет последователни взаимосвързани компонента (*Introduction, Content/connect, Application, Reflect, Extend – ICARE*) (фиг. 1).

⁹⁴ <http://www.cwa.mdx.ac.uk/chris/draft6.doc>

Фиг.1. Рамка ICARE (адаптиран вид)⁹⁵

Според Hoffman & Ritchie (1998) рамката е резултат на адаптиране на различни инструктивни системи в електронна среда. Всяка учебна единица включва пет компонента (*въведение, съдържание, приложение, рефлексия, разширение*), като материалите се предоставят на всеки студент на CD с текстове и указания [12], [13].

Въведението запознава с контекста и целите на учебната единица. Предоставя се информация за оборудването, софтуера, плана за обучение във времето.

Съдържанието представя дейности, които ангажират и активизират субекта при неговото усвояване. Различните дейности изискват паузи при изпълнението на задачите, свързани с проучване на алтернативни източници на информация (учебници, уеб базирани електронни ресурси), изследване на проблем по темата на урока и др. Под формата на справка се предоставят отговори, изводи, коментари при провеждане на упражнения.

Приложението включва практически дейности за прилагане на придобитите компетентности и тяхното комбиниране с опорни знания и умения.

Рефлексията дава възможност да се осмислят усвоените компетентности чрез проектиране на учебна среда, която стимулира студентите да участват в онлайн дискусии и да изкажат отношение, като попълнят анкета в края на учебната единица. Обратната връзка се осъществява чрез електронна поща и електронни платформи.

Разширението изисква проучване на теми с използване на уеб сайтове. Студентите се насочват към използване на списък с ресурси, които ги подпомагат за надграждане на овладените знания и умения.

Разработените учебни единици могат да се прилагат в дистанционна форма на обучение и да се интегрират с модулите, проектирани за присъствена форма. Тенденцията е конструиране на образователна среда, която осигурява висока интерактивност, поддържаща роля на преподавателя и отговорност на студентите при управление на собствената си познавателна дейност. Това е във връзка с теорията „transactional distance“ на M. Moore

⁹⁵ https://michaelhanley.ie/elearningcurve/wp-content/uploads/2009/06/1801.icare_.model_.png

(1993)⁹⁶. Според автора моделите за дистанционно обучение развиват автономност на обучаваните спрямо конвенционалния модел на обучение в присъствена форма в следните аспекти:

- активно участие на студентите във всички решения за тяхното обучение;
- самостоятелно учене без непрекъснато участие на преподавателите;
- активност на студентите;
- поемане на отговорност за собственото обучение.

За целта са нужни оперативна ефективност, техническо осигуряване, достъп до електронни ресурси, възможности за онлайн изпити и съхраняване на резултатите. При проектиране на учебните единици за дистанционна форма на обучение се следват няколко последователни стъпки:

- диференциране на модула на отделни учебни единици, за които се изготвя въведение и се фиксират целите;
- одобрение и приемане на изготвения план;
- в първата единица (въвеждане) се представя обща характеристика на модула и неговите цели;
- разработване на отделните учебни единици, съобразно учебното време;
- ревизия и подобряване на модела;
- тестване с пилотна малка група студенти;
- ревизия на крайния модел и внедряване в практиката.

Адаптирането и прилагането на модела ICARE в условията на подготовка на студентите, изучаващи дисциплините Методика на химичния експеримент, Хоспитиране, Учебна практика и Преддипломна стажантска практика в онлайн среда в условията на дистанционната форма на обучение преминава през следните етапи:

Въведение. Предварително студентите се запознават с предстоящите теми, като използват разработените инструкции на електронните платформи Blackboard и/или Moodle.

Съдържание. Насоки се предоставят по време на онлайн лекционни занятия на електронни платформи относно експериментите, които предстои да се извършат по време на лабораторните упражнения в присъствена форма на обучение. Възможните дизайнерски решения за включване на опитите при преподаване на темите в училищни условия се коментират по време на занятията по учебна практика.

Приложение. Окончателният избор на оптимален вариант на дизайнерско решение се извършва по време на стажантската практика, след запознаване с конкретната педагогическа среда, в която преподава всеки стажант-учител. По този начин се интегрират, комбинират и рекомбинират различни аспекти на дизайнерските компетентности на стажант-учителите, които включват педагогически знания, технологични знания и знания за конкретното учебно съдържание.

За подготовка на студентите се използват възможностите на електронното обучение с платформите Blackboard и/или Moodle, които осигуряват непрекъснат достъп до електронни технологични ресурси – широк набор от примерни методически решения за включване на химичния експеримент в обучението по ХООС, дидактически материали, свързани с

⁹⁶ [https://www.scirp.org/\(S\(i43dyn45teexjx455qlt3d2q\)\)/reference/referencespapers.aspx?referenceid=2868375](https://www.scirp.org/(S(i43dyn45teexjx455qlt3d2q))/reference/referencespapers.aspx?referenceid=2868375)

експерименталното изучаване на вещества и процеси (инструкции, тестови задачи със съответни критерии и скала за оценяване на постиженията, химични игрословици, криптограми, кръстословици, мозайки, понятийни карти).

По този начин се създават условия за проектиране, реализиране и управление на процеса на обучение, като се предоставя възможност за самостоятелна подготовка на студентите със собствен темп. Конструираната електронна образователна среда се характеризира със самостоятелна познавателна дейност, автономност, ангажираност, възможност за управление на индивидуалната познавателна траектория в процеса на обучение, динамичност, разнообразие, взаимосвързаност, взаимодействие, силно изявена контекстуалност и вариантност съобразно различните стилове на учене, темп на работа, индивидуални особености и потенциални възможности. При планиране и конструиране на учебни ситуации в условията на експериментиране, особено внимание се обръща върху дефиниране на целите, оптималния подбор и управление на медии. Използват се разнообразни източници на информация: печатан текст, аудиовизуални средства, графични изображения като модели, диаграми, графики, снимки, схеми, медийна презентация, компютърни програми за активизиране на студентите чрез решаване на експериментални проблемно-познавателни задачи в регионален, национален и глобален контекст, дискусии, решаване на казуси, сътрудничество, екипна работа. Използват се компютърни програми, които отговарят на съответни методически изисквания.

Експериментирането във виртуална среда се прилага за визуализиране на динамични процеси и явления, чието извършване в реални условия е много трудно осъществимо или крие здравно-екологични рискове, например лесно запалими, избухливи, агресивни, токсични вещества (серен диоксид, азотен диоксид, сероводород, хлор, хлороводород, въглероден оксид, амоняк, концентрирана азотна киселина, концентрирана сярна киселина, фосфор, бензен, толуен, анилин, метан, етен, етин, метанал и др.). Особено полезно е при изучаване на сложни химични и технологични обекти, недостъпни за непосредствено наблюдение, като се преодолява липсата на скъпо струващо лабораторно оборудване, провеждане на изследователска дейност при изучаване на закономерностите, свързани с протичане на химични процеси (кинетика, катализа, равновесие, електролиза и др.). Виртуалният експеримент е подходящ при изучаване на закономерности при извършване на химични процеси (заместителни реакции, присъединителни реакции, реакции на елиминиране, естерификация, горене, полимеризация, поликондензация), механизъм на реакции (верижно-радикалов, йонен) и др.

Демонстрационни експерименти се прилагат по-ограничено, защото поставят наблюдателя в пасивно състояние и не позволяват въздействие върху химичните взаимодействия. Тяхното използване се аргументира със силното им въздействие върху афективната сфера на личността и необходимостта от поддържане на високо равнище на емоционална ангажираност чрез извършване на ефектни опити, когато има ограничение във времето, липса на електронни ресурси, позволяващи извършване на лабораторен експеримент или здравно-екологични съображения [4], [5].

За извършване на експериментална изследователска дейност в цифрова среда (виртуална лаборатория) се използват компютърни симулации на експерименти, които позволяват манипулиране с виртуални реактиви и оборудване, управление на процеси, проследяване на изменението на параметрите на химичните обекти с виртуални

измервателни прибори, динамично моделиране чрез компютърна графика, анимация, обработка на изображения, създаване, съхраняване, обработка, визуализация и управление на база данни. Прилагането на изследователския подход във виртуална среда изисква висока степен на взаимодействие на електронния диалог, обратна връзка, индивидуализация и диференциация, активност, самостоятелност, рефлексия, корекция, контрол, самооценка чрез интерактивен тест.

За моделиране на молекули се използва симулатор PhET Build a Molecule⁹⁷, който позволява да се интегрира в класната стая, включително виртуална (демонстрация, лабораторна работа за ангажиране на учениците в дейности и др.). Осигурен е достъп до методическите аспекти на използването на симулациите в училище на различни познавателни равнища⁹⁸. Симулациите могат да се изпълняват онлайн (Java, Flash или HTML5) или да се изтеглят на компютър с отворен код. Симулаторът позволява моделиране и изучаване на химични обекти в динамика с използване на различни виртуални инструменти (линии, хронометри, термометри и др.). Програмата дава възможност за превод на български език (чрез активиране на Translations Bulgarian).

Молекулната геометрия се изследва с Molecule Shapes⁹⁹, Molecule Shapes: Basics¹⁰⁰, Molecule Polarity¹⁰¹.

За извършване на виртуални опити, включени в учебното съдържание по ХООС и по Методика на химичния експеримент, се използват електронни учебници по ХООС, които съдържат голям набор видеофрагменти, визуализиращи химични взаимодействия [1].

Подходящо е прилагането на конкретни методически решения за адаптиране на електронното издание ЕИ: „Химия (8-11 клас) Виртуална лаборатория“¹⁰². Студентите се запознават с възможностите на интерактивния мултимедиен продукт, като се съобразяват с държавните образователни стандарти. Опитите от раздел „Лаборатория“ се извършват във виртуално пространство с необходимите реактиви и химично оборудване, за чиято визуализация се прилагат 3 D графики, анимации, видео. За изследване на изменението на параметрите на химичните обекти и процеси се използват виртуални измервателни прибори. Програмата предоставя възможност за провеждане на наблюдения във вид на „виртуална фотография“, обработване и обобщаване на получените резултати от проведените опити в „Лабораторен дневник“. Предвидена е възможност за демонстрация в специален „прозорец“ за увеличено изображение на провежданите химични процеси. Предоставени са средства за попълване на лабораторния дневник чрез редактор за химични формули и уравнения. Инструкцията се излага в текстов и графичен вид и се съпровожда със словесен коментар от персонажа „химик“, който следи за правилното изпълнение на лабораторния опит и дава необходимите указания по хода на неговото изпълнение. Извършвайки лабораторния експеримент студентът/ученикът манипулира на екрана с дву- и триизмерни обекти и избира правилния обект от предложенния набор. При неправилни действия персонажът „химик“ показва грешките и начините за поправяне. Резултатите от изпълнението се нанасят в

⁹⁷ <https://phet.colorado.edu/en/simulations/build-a-molecule>

⁹⁸ <https://phet.colorado.edu/en/teaching-resources/tipsForUsingPhet>

⁹⁹ https://phet.colorado.edu/sims/html/molecule-shapes/latest/molecule-shapes_bg.html

¹⁰⁰ https://phet.colorado.edu/sims/html/molecule-shapes-basics/latest/molecule-shapes-basics_en.html

¹⁰¹ https://phet.colorado.edu/sims/html/molecule-polarity/latest/molecule-polarity_en.html

¹⁰² www.mm-lab.ru, e-mail: info@mm-lab.ru

съответния файл и могат да бъдат прегледани, тъй като в компютърните кабинети електронното издание е установено на сървър в локална мрежа. На всеки етап от изпълнението на лабораторната работа с програмата се осъществява контрол над действията и се дават съответните коментари и указания във вид на текст или реплики на педагогическия „агент”–персонаж „химик”. При провеждане на експеримента студентите/учениците получават инструкции за изпълнението на опитите с различни параметри. При попълване на „Лабораторния дневник” се използва специална програма „Редактор за химични формули”. Резултатите от изпълнението на лабораторната работа се съхраняват в индивидуален файл, който е достъпен за проверка и оценка.

Студентите се запознават с възможностите, които дава „конструкторът на молекули” за самостоятелен избор и моделиране на градивните частици на неорганични и органични вещества, йони и др. Визуализацията на триизмерни модели на молекули с атомни орбитали осигурява възможност за анализ на строежа на молекулите от гледна точка на хибридизацията на електронните облаци, теорията за спрежение, преразпределение на електронната плътност и влияние на електронните ефекти (модули 1–4 профилирана подготовка и отраслова професионална подготовка).

Необходимата теоретична и справочна литература се предоставя при поискване, включително и ресурсен Интернет. За проверка на знанията, получени в резултат на изпълнението на лабораторната работа е предвиден набор от тестове с въпроси и задачи. Контролът над работата на групите, поставянето на оценки в лабораторния дневник, управляването достъпа към учебни задания (опити и тестове) се извършва при работа с ЕИ в локална мрежа „Интерфейс на преподавателя”.

Силно е застъпен проектно-конструктивният аспект на лабораторния химичен експеримент, който се свързва с формиране на компетенции за проектиране и конструиране на лабораторна апаратура. Интегралното въздействие на статични и динамични модели с различна степен на абстрактност, текст, графика, химична символика, комбинирани със звук и моделиране на динамични процеси е съчетано и със занимателни елементи, което има силно емоционално и естетическо въздействие. Затова допринася и максималното приближаване на симулираните обекти до техните реални аналози. Възможността за оформяне на протокол с необходимия снимков материал от виртуалните експерименти съдейства за оформяне на компетенции за фиксиране на опитни данни и оформяне на документация.

Осъществяваната връзка с база данни и допълнителна информация спомага за преодоляване на познавателните трудности, отговаряне на познавателните интереси и създаване на условия за индивидуализация и диференциация на обучението. За обратна връзка се използва интерактивен тест за самоконтрол и оценка.

Проектирането на експерименталната дейност във *виртуалната лаборатория* включва следните етапи (стъпки):

- проверка на знанията по техника на безопасност;
- получаване на инструкция в текстова или графична форма (последователност на изпълненията на лабораторната работа);
- сглобяване при необходимост на лабораторната апаратура от предоставения „излишен” набор от елементи на оборудването;
- провеждане на виртуалния експеримент;

- обработка на резултата от опита и оформяне на лабораторния дневник (протокол).

Лабораторният дневник включва:

- индивидуална информация за субекта на експериментиране;
- резултат от теста по правила за техника на безопасност;
- „виртуални фотографии”, направени в хода на изпълнение на експеримента;
- изводи за лабораторната работа във вид на обобщаваща таблица с химични

уравнения;

- резултати от заключителния тест.

Освен за лабораторна работа във виртуална лаборатория, ЕИ се използва и при отстраняване на дефицита в знания, умения и компетенции. В този случай се съставя план за работа с ЕИ, като се използва съответната инструкция по индивидуална учебна траектория.

Основание за включване на виртуалния експеримент с използване на ЕИ в теоретико-приложната подготовка на студентите, е доказаната чрез педагогически експеримент ефективност на приложения модел на експериментиране в педагогическата практика [3].

Рефлексия. Получените резултати от стажантската практика се дискутират в онлайн среда, провежда се анкетно проучване чрез електронна поща и електронни платформи, като се анализира самооценката на студентите.

Емпиричните данни, се използват за преразглеждане, коригиране, усъвършенстване на използвания модел с алтернативно решение, за да се преодолеят откритите недостатъци. Прави се извод за ефективността (степената на постигане на очакваните резултати), за ефикасността (възможност на модела за точно описване на начина на извършване на учебните дейности) и себестойността (вложени усилия и време, средства за проектиране и внедряване на модела в образователната среда). Установява се, че въпреки своите преимущества, обучението в онлайн среда в дистанционна форма е само допълнение и разширение на възможностите на обучението в присъствена форма на обучение, тъй като в противен случай има риск от сериозни дефицити на практически умения за работа с вещества и лабораторно оборудване в реални условия. Освен това трябва да се избягват рисковете за преподаватели и студенти, свързани със „синдрома на емоционално изгаряне“, особено в условия на социална изолация. Публикувани изследвания на О. Михайлова, Е. Фаренникова, И. Медведева разглеждат въпроса за връзката между „перфекционизма и емоционалното изгаряне при студентите бакалаври и магистри“ и необходимостта от „разработване на ефективни програми по профилактика на емоционалното изгаряне и корекция на перфекционизма на студентите“. В условията на дистанционно обучение в университета и училище е полезно да се прилагат някои от предложените от авторите решения като например „повишаване на равнището на психологическа стресоустойчивост“, „поддържане на дружелюбна атмосфера, за да се съхрани благоприятно психологическо самочувствие“, „регламентиран брой работни часове“ за избягване на „продължителна работа с компютри..., социални мрежи и други средства за масова информация“ [6, с. 352-357], [7, с. 182-187].

Разширение. Коментират се различни възможности за усъвършенстване на използваната рамка на образователен дизайн. Обсъждат се други алтернативни методически варианти, които се предлагат от студентите след обсъждане в група и след съгласуване с преподавателя и учителите-наставници в базовите училища. Предложеният модел на образователен дизайн се ревизира, като се предлагат актуални електронни ресурси,

възможности за проучване на теми с използване на уеб сайтове, които да подпомогнат разширяването на овладените компетентности.

В дистанционна форма на обучение е подходящо използването на иновативни дигитални образователни решения като Mozaik education¹⁰³. Особено големи перспективи има експериментирането в *разширена/добавена реалност (augmented reality)*, която предстои да получи по-широко приложение и интегриране в обучението в близко бъдеще¹⁰⁴. На преподавателите и стажант-учителите в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“-Бургас е предоставена изключителната възможност да работят с платформата EON-XR, която дава нова визия на учебния процес в академична среда и приобщаване към „Метавселената на знанието“^{105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112}. Чрез EON-XR потребителите могат да създават интерактивни продукти (3D и 360° панорама), които да се използват на разнообразни устройства с различни размери, форми и местоположение (смартфони, лаптопи, настолни компютри, таблети, големи екрани, монтирани на главата дисплеи и др.). Програмата е подходяща за експериментиране във виртуална лаборатория, защото има възможност да се разделя на съставни части лабораторна апаратура, да се проследява последователността от етапите на нейното сглобяване и да се наблюдава в панорама 360° от всички страни. Съществува възможност за обратна връзка с достъп до разнообразни електронни ресурси в различни формати.

Особено значим вектор в развитието на информационните технологии в последните години и ускореното въвеждане на интелигентни системи в образованието, поставя проблема за интегриране на технологии с *изкуствен интелект* ИИ в условията на учебно експериментиране в онлайн среда и дистанционно обучение. В тази насока са големи възможностите за използването на инструменти с изкуствен интелект в STEAM центрове при обработка и анализ на емпирична информация, решаване на проблеми при експериментално изследване, прогнозиране на възможни последствия, избор на рационално решение за постигане на определена цел съобразно ресурсното осигуряване и педагогическите условия. Изследователите в тази област предвиждат повишаване на ефективността от прилагане на индивидуалния и диференцирания подход, оценяване в реално време и реализиране на своевременна обратна връзка, формиране на групи за екипна работа при съобразяване с индивидуалните особености на учениците, включително подпомагане на ученици със специални образователни потребности за успешното им интегриране в хода на експериментиране^{113, 114}.

¹⁰³ https://www.mozaweb.hu/bg/lexikon.php?cmd=getlist&let=VIDEO&sid=KEM&order_type=international

¹⁰⁴ <https://eonreality.com/a-virtual-lab-for-chemistry-students/>

¹⁰⁵ eon_xr@dkps.uniburgas.bg

¹⁰⁶ <https://core.eon-xr.com/>

¹⁰⁷ <https://www.oculus.com/experiences/quest/5865014566849374/>

¹⁰⁸ <https://eonreality.com/platform/>

¹⁰⁹ <https://eonreality.com/>

¹¹⁰ <https://eonreality.com/eon-reality-arogo-capital-acquisition-corp-enters-into-business-combination/>

¹¹¹ <https://www.youtube.com/user/EonReality>

¹¹² <https://eonreality.com/wp-content/uploads/2021/04/EON-XR-Platform-HW-Requirements.pdf>

¹¹³ <https://www.schooleducationgateway.eu/bg/pub/resources/tutorials/ai-in-education-tutorial.htm>

¹¹⁴ <https://digital-strategy.ec.europa.eu/bg/node/2226>

Анализът на резултатите, получени по време на стаж и на държавните (практико-приложни изпити) на студентите потвърждава правилността на избрания модел на образователен дизайн, който е подходящ за прилагане в онлайн среда в дистанционна форма на обучение, тъй като чрез него се конструира подходяща образователна среда, която улеснява формирането на дизайнерски компетентности у студентите бъдещи учители по природни науки.

Списък с използвани източници

1. Боянова и колектив (2008). Електронен учебник по ХООС 8. клас. Изд. „Просвета“, София.
2. Жечева, Х. (2021). Проектиране на обучение по химия в условия на учебно експериментирание. Изд. „Либра Скорп“, Бургас.
3. Жечева, Х. (2021). Дизайн на обучението – от общи модели към конкретни педагогически практики. Изд. „Либра Скорп“, Бургас.
4. Жечева, Х. (2022). Методика на учебния експеримент по Химия и опазване на околната среда. Модул обща и неорганична химия. Университет „Проф. д-р Асен Златаров“. Печат: Изд. „Божич“, Бургас.
5. Жечева, Х. (2023). Методика на учебния експеримент по Химия и опазване на околната среда. Модул органична химия. Университет „Проф. д-р Асен Златаров“. Печат: Изд. „Божич“, Бургас.
6. Михайлова, О., Е. Фаренникова. Перфекционизм и емоционално изгоряване у студентите: проблеми и перспективи изследвания. Самореализация личности в эпоху цифровизации: глобальные вызовы и возможности. Материалы Международной научно-практической конференции, Москва, РУДН, 29 – 30 марта, 2022. Москва, РУДН, 2022, с. 352–356.
7. Михайлова, О., И. Медведева (2022). Особенности проявления эмоционального выгорания у государственных служащих. Самореализация личности в эпоху цифровизации: Глобальные вызовы и возможности. Материалы Международной научно-практической конференции. Москва, РУДН, 29–30 марта 2022 г, с. 182–187.
8. Beattie, S. (1999). What is Educational Technology? Biblio Tech. 1(1).
9. Koohang, A., K. Harman (Eds.). (2007). Learning Objects and Instructional Design.
10. Dick and Carey Instructional Model (2015). *Educational Technology*, November.
11. Mojab, D. & Huyck, C. (2001). *The Global Campus at Middlesex University: A Model for E-Learning*.
12. Richey, R., B. Seels (1994). Defining a field: A case study of the development of the 1994 definition of instructional technology. In D. P. Ely (Ed.), *Educational media and technology yearbook: 1994*. Englewood, CO: Libraries Unlimited.
13. Richey, R., D. Fields, M. Foxon (Eds.) (2000). *Instructional design competencies & The standards* (3rd ed.) Syracuse, NY: ERIC Clearinghouse on Information and technology and the International Board of Standards for Training, Performance and Instruction.

ФОРМИРАНЕ НА КОМПЕТЕНТНОСТИ НА СТУДЕНТИТЕ-БЪДЕЩИ УЧИТЕЛИ ПО ХИМИЯ ЗА ПРОЕКТИРАНЕ НА УЧЕБНИ СИСТЕМИ С ПРИЛАГАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЕН МОДЕЛ ТРСК

Христивелина Жечева

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“

Анотация. В статията се разглеждат възможности за адаптиране на модела на образователен дизайн ТРСК в условията на университета при обучение на бъдещи педагогически специалисти по Химия и опазване на околната среда. Споделен е опит, свързан с прилагане на образователния модел при подготовка на студентите по време на занятия по Педагогическа практика, Методика на учебния химичен експеримент, Методика на обучението по химия, Методика на обучението по Човекът и природата.

Ключови думи: модел на образователен дизайн ТРСК, студенти- бъдещи учители по химия, компетентност.

FORMATION OF COMPETENCES OF STUDENTS-FUTURE TEACHERS OF CHEMISTRY FOR THE DESIGN OF LEARNING SYSTEMS WITH THE APPLICATION OF THE TRCK EDUCATIONAL MODEL

Hristivelina Zhecheva

University „Prof. Dr. Assen Zlatarov“

Abstract. This article explores the possibilities for adapting the TRCK educational design model to the university setting in the training of future Chemistry and Environmental Science educators. Experience related to the application of the educational model in the preparation of students during classes in Pedagogical Practice, Methodology of Educational Chemical Experiment, Methodology of Chemistry Education, Methodology of Education in Man and Nature is shared.

Key words: TRCK Educational Model, students-future teachers of chemistry.

Широкото навлизане на цифровите дигитални технологии в почти всички сфери на живота, включително образованието, поставя въпроса за начините за тяхното прилагане в даден педагогически контекст. Бързото развитие на технологиите определя високи изисквания към учители и преподаватели по отношение на тяхното прилагане в динамичната образователна среда, което изисква съответни компетентности у учителите по природни науки. Това от своя страна определя необходимостта от търсене на възможности за повишаване качеството на подготовка на бъдещите педагогически специалисти по химия, които трябва да притежават компетентности за структуриране на учебния процес с

използване на технологии. Технологичната интеграция между преподаване и учене въз основа на конкретно учебно съдържание изисква балансирано съчетаване на трите ключови източници на знание-технологичен, педагогически и съдържателен в определена научна област. Всеки преподавател според своята професионална компетентност прилага различни дизайнерски решения за проектиране на учебни системи с използване на подходящи образователни модели за конструиране на учебна среда. Това определя голямата отговорност на преподавателите в университета, които подготвят бъдещите учители по природни науки, за да могат те да отговарят на непрекъснато повишаващите се изисквания на обществото към тях. Необходимостта от мотивиране на младите педагогически професионалисти в областта на природните науки да се развиват и реализират професионално, изисква оптимален баланс и комплексно съчетаване на технологични, педагогически и съдържателни знания в областта на химията като природна експериментална наука.

Анализът на специализираната литература по въпроса разкрива факта, че у нас е сравнително ограничен обемът публикации, свързани с адаптиране на общи модели на образователен дизайн с интегрирани технологии в областта на природните науки, което определя темата на настоящото научно съобщение.

За целта са проучени различни концептуални рамки за структуриране на учебна среда с включени технологии, като изборът е спрял върху модел ТРСК. Основание за този избор е обединяването на педагогически и технологични знания на основата на съответно учебно съдържание и разглеждането на трите научни области като кохерентни взаимно влияещи си системи. В съобщението е предложено дизайнерско решение за адаптиране на общата рамка на образователен дизайн ТРСК в условия на обучение на студенти ОКС „Бакалавър“ специалност „Химия“ и ОКС „Магистър“ специалност „Информатика и информационни технологии в химията и химичното образование“ в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“-Бургас. Докладът представлява част от монографичен труд, посветен на проектирането на обучение по химия в условията на учебно експериментиране [2], [3].

Моделът ТРСК е предложен от Р. Mishra и М. Koehler (2006) и представлява концептуална рамка за образователна технология за учители и преподаватели в средното и висше образование, интегриращи технологиите в своята педагогическа практика под формата на „технологично педагогическо съдържателно знание“ (Technological Pedagogical Content Knowledge-ТРСК) [5], [6]¹¹⁵. Теоретичната концептуално базирана рамка предполага педагогическо прилагане в образователен контекст на компютърните технологии от страна на учители и преподаватели. В нейната основа е залегнало виждането за сложния, многовекторен характер на знанието за процеса на обучение и неговия бинарен характер (преподаване и учене въз основа на определено учебно съдържание).

Идеите на Р. Mishra и М. Koehler се основават на виждането на L. Shulman (1987) за връзката между педагогическите знания (Pedagogical Knowledge-РК) и знанията за съдържанието или съдържателно знание (Content Knowledge-СК), които той обединява в понятието Pedagogical Content Knowledge (РСК) [7]. Пресечната точка между съдържание и педагогика авторът разглежда като „педагогическо съдържателно знание“ (РСК). Последното представлява педагогическа интерпретация на учебното съдържание при спазване на

¹¹⁵https://one2oneheights.pbworks.com/f/MISHRA_PUNYA.pdf

дидактическите принципи и прилагане на съответен педагогически инструментариум (според L. Shulman най-подходящите аналогии, илюстрации, примери, обяснения и демонстрации, за да може учебното съдържание да е достъпно и разбираемо) [7].

В последните години технологичните знания излизат на преден план и се превръщат във важен аспект на професионалната компетентност на учители и преподаватели. Това изисква непрекъснато актуализиране на технологичните знания и умения и тяхното интегриране със съдържателните и педагогическите знания.

В тази връзка авторите P. Mishra и M. Koehler разглеждат сложното взаимодействие между трите основни компонента на учебната среда: съдържание, педагогика и технология, като предлагат технологична интеграция на три нива: теоретично, педагогическо и методологично. Абревиатурата TPCK е въз основа на последователността на технологични знания (Technological Knowledge-TK), педагогически знания (Pedagogical Knowledge-PK) и съдържателни знания (Content Knowledge-CK)^{116, 117}.

Съдържателните знания т.е. знанието за конкретно съдържание в дадена научна област (Content Knowledge-CK) включва теории, идеи, концепции, закони, закономерности, факти, които винаги са съобразени със съответното познавателно равнище съобразно стандартите за учебно съдържание.

Педагогическите знания (Pedagogical Knowledge-PK) се отнасят до степента на владение на педагогическия инструментариум (методи, подходи, средства, прийоми, техники, стратегии), като обхваща образователни цели, стилове на преподаване, умения за планиране, проектиране, управление, оценяване на процеса на обучение. Тези знания изискват познаване на основните теории за ученето, на подходите и дидактическите принципи.

Технологичните знания (Technological Knowledge-TK) се отнасят до способността и уменията на учителите и преподавателите да използват различни технологии, софтуерни инструменти и ресурси в дадената образователна среда, включително компютърен хардуер, софтуер, приложения, използвани за формиране на дигитална грамотност. Тъй като това е най-бързо променящият се компонент на знанията и уменията на учители и преподаватели, той трябва непрекъснато да се актуализира и адаптира творчески, да се интегрира в учебните зали и класните стаи за постигане на конкретни педагогически цели в зависимост от учебното съдържание, познавателното равнище, ресурсно осигуряване.

Особеност на модела е разглеждането по двойки на различните области на познание, включени в професионалната компетентност на педагозите по даден учебен предмет (дисциплина).

Сечението между знанията за съдържанието и педагогиката се изразява в т.нар. педагогическо съдържателно знание (Pedagogical Content Knowledge-PCCK). Представя възможностите за прилагане на педагогическите знания към конкретно учебно съдържание чрез използване на подходящ педагогически инструментариум.

Сечението между знанията за съдържанието и технологиите се изразява в т.нар. технологично съдържателно знание (Technological Content Knowledge-TCK). Представя възможностите за прилагане на технологичните знания към конкретно учебно съдържание

¹¹⁶<https://educationaltechnology.net/technological-pedagogical-content-knowledge-tpack-framework/>

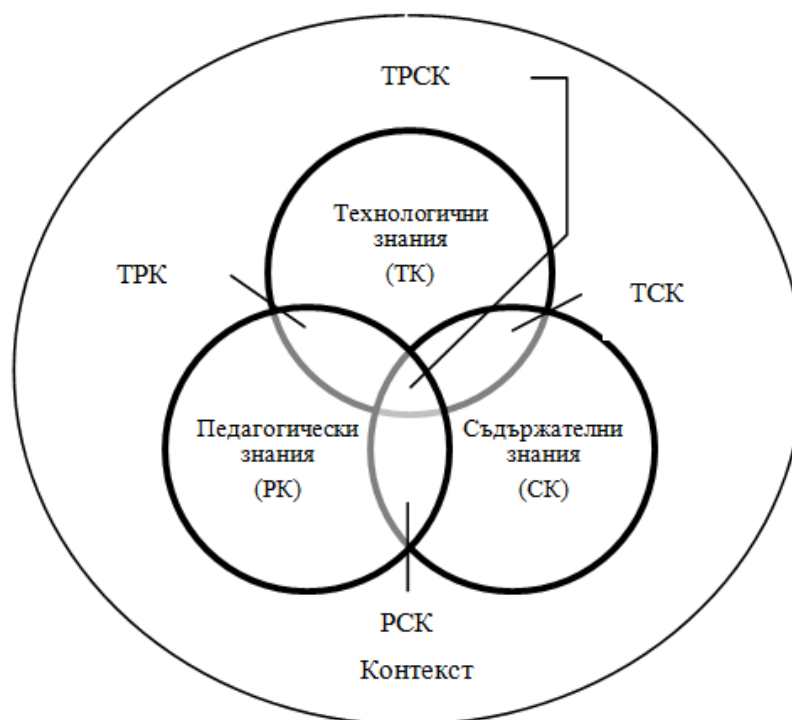
¹¹⁷<https://educationaltechnology.net/technological-pedagogical-content-knowledge-tpack-framework/>

чрез използване на разнообразни софтуерни продукти, електронни ресурси и инструменти, които непрекъснато се променят.

Сечението между технологичните и педагогическите знания се изразява чрез т.нар. технологично педагогическо знание (Technological Pedagogical Knowledge-TPK). Това е знание за начина, по който различните технологии се използват в процеса на обучение и обратно, знание за това как педагогическите знания могат да се променят в резултат на използване на определени технологии. Тук се включват също знания и умения за оптимален избор и съчетаване на педагогическия инструментариум при използване на технологии, при формиране и оценяване на знания, базирани на технологии.

Сечението между трите области се изразява с т.нар. „технологично педагогическо съдържателно знание“ (Technological Pedagogical Content Knowledge-TPCK) и е представено на фиг. 1. Комплексният характер на това синергетично знание интегрира три научни области-технологии, педагогика и учебно съдържание в определена сфера. То надхвърля отделните ключови компоненти (знание за технологии, за педагогика, за учебно съдържание) и предполага оптимално съчетаване на педагогически инструментариум и технологични ресурси при конструиране на нови знания на основата на вече съществуващи знания в дадена научна област с цел улесняване на ученето и постигане на разбиране съобразно образователния контекст. Тук се включва и знание за това как технологиите могат да въздействат върху учебното съдържание и върху педагогическия инструментариум за достигане на образователните цели.

Трите компонента съществуват като кохерентни системи в състояние на динамично равновесие, което изисква непрекъснато актуализиране според променящите се педагогически условия, развитието на технологиите и научното познание. Настъпването на промяна в един от компонентите влияе силно върху останалите, като стремежът е компенсиране на това въздействие [4]. Моделът изразява интеграцията между трите вида познание, които могат да се комбинират и рекомбинират по разнообразен начин. Това гарантира усвояване на необходимото учебно съдържание чрез съответен технологичен и педагогически инструментариум.

**Фиг. 1. Схема на модела ТРСК по Kurt
(адаптиран вид)**

Традиционното схващане обикновено се свързва с ръководната роля на учебното съдържание при избора на технологични педагогически варианти за структуриране на образователната среда, но бързото развитие на технологиите и тяхното широко навлизане в образованието са в състояние да изместят акцента и да се превърнат във фактор, който изисква преосмисляне на педагогическите решения за дизайн на учебни събития и конструиране на учебно съдържание [6], [8].

При адаптирането на модела ТРСК сме се съобразявали с условията на образователно-изследователското пространство в университета и в базовите училища, в които се провежда педагогическата практика на стажантите, като сме се ръководили от разбирането, че преподавателят трябва да насочва и подпомага активното включване на студентите в процеса на проучване и проектиране на процеса на обучение. В съответствие с рамката ТРСК се създават условия студентите да съгласуват технологичните и педагогическите си знания за преподаване на определено учебно съдържание. Стажант-учителите самостоятелно или екипно предлагат различни технологични решения с използване на софтуерни продукти при проектиране на конкретни уроци по химия, които се обсъждат в група, ревизират се и се анализират техните силни и слаби страни. След обсъждане с учителите-наставници по време на Хоспитиране и Текуща педагогическа практика се преценят възможностите за развитие и ограничения за прилагане по време на Стажантската практика в базови училища. Използва се подход, базиран на дизайн, за да може студентите да усвоят умения за ползване на различни дигитални технологии при конструиране на конкретни педагогически ситуации и създаване на учебни продукти за преподаване на определено учебно съдържание. В тази връзка се прилага интердисциплинарният подход при изучаване на задължителните учебни дисциплини „Приложение на виртуалната реалност в учебния процес“, „Компютърни

системи и технологии“, „Компютърна химия“, „ИКТ в обучението и работа в дигитална среда“, „Компютърна графика и мултимедия“. Надграждането и усъвършенстването на технологичните знания и умения на студентите се извършва по време на занятия по избираеми и факултативни дисциплини като „Дигитална компетентност и дигитална креативност“, „Разработване на уроци за обучение в електронна среда“, „Уикипедия и уикитехнологии“, „Компютърни мрежи“ съгласно учебния план за придобиване на висше образование по специалност „Химия“ ОКС „Бакалавър“ и по специалност „Информатика и информационни технологии в химията и химичното образование“ ОКС „Магистър“. По този начин студентите прилагат усвоените технологични знания и умения, своята дигитална компетентност и дигитална креативност за разработване на уроци за обучение в електронна среда по учебните предмети „Химия и опазване на околната среда“ (ХООС) и по „Човекът и природата“ (ЧП). Стажант-учителите овладяват умения за самостоятелна и екипна работа, като създават мултимедийни презентации, съчетават балансирано различни софтуерни продукти, електронни ресурси, ИКТ, Web базирани технологии, уикитехнологии, прилагат виртуална реалност в училищни условия по време на педагогическата си практика.

Ролята на преподавателя е подпомагане, насочване, мотивиране по време на занятия, упражняване на контрол на всяка стъпка, осъществяване на обратна връзка, рефлексия, оценяване. Насоки се предоставят и по време на лекционни занятия, включително на електронни платформи, като особено внимание се обръща върху възможните дизайнерски решения за включване на химичен експеримент в реална и/или виртуална среда при преподаване на темите в училищни условия.

Изборът на оптимален вариант на дизайнерско решение се извършва по време на Стажантската практика, след запознаване с конкретната педагогическа среда, в която преподава всеки стажант-учител. По този начин се интегрират, комбинират и рекомбинират различни аспекти на дизайнерските компетентности на стажант-учителите, които включват педагогически знания, технологични знания и знания за конкретното учебно съдържание. Ползването на богат педагогически и технологичен инструментариум позволява на студентите да прилагат модела ТРСК при експерименталното изследване на химични обекти в реална и виртуална лаборатория и по-късно да интегрират експериментите при планиране на уроци по ХООС.

В процеса на проектиране са предвидени възможни проблеми с ресурсното осигуряване (достъп на студентите до електронни платформи, електронни източници на информация, Интернет), което е от особено значение при онлайн обучение в дистанционна форма. Отчетени са и ограниченията и редуцията на присъствените занятия в университета в определен период.

Създадените методически разработки и дидактически материали в дигитална среда (видео и снимки на химични експерименти и онлайн уроци, работни листове, интерактивни тестове, концептуални карти, химични криптограми, кръстословици) след обсъждане, редактиране и усъвършенстване се споделят с останалите студенти на електронната платформа Blackboard и/или Moodle, за да се мотивират да общуват и участват в обратната връзка и рефлексия върху процеса на проектиране. По този начин в хода на решаване на определена педагогическа задача (проектиране на ситуация или урочна единица), студентите усвояват технологията за обучение чрез проектиране, която е залегнала в основата на модела ТРСК. Те обогатяват, разширяват и развиват знанията си в областта на педагогиката,

химията и технологиите и усъвършенстват уменията си за тяхното оптимално съгласуване и интегриране в конкретен образователен контекст.

При провеждане на занятията студентите се насочват към балансирано съчетаване на педагогически, технологични и съдържателни знания, като се съобразяват с промените в образователната среда. Например при преподаване в присъствена форма на обучение студентите извършват опити в химична лаборатория, като експериментирането във виртуална среда е по-ограничено. Преминването в дистанционна форма на обучение в онлайн среда в университета и в базовите училища, води до промяна в избора на технологични ресурси по посока на използване на електронни учебници по ХООС [1], електронна платформа за образователни услуги „Дигитална раница“¹¹⁸, Mozaik education¹¹⁹, виртуална лаборатория¹²⁰, виртуален симулатор¹²¹, разширена/добавена реалност (augmented reality)¹²² с платформата EON-XR за приобщаване към „Метавселената на знанието“^{123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130}. Интегрирането на технологиите с *изкуствен интелект* ИИ представлява важна тенденция в развитието на технологичното знание, което е сериозно предизвикателство по отношение на неговото балансирано съчетаване със STEAM обучение, проектно базирано обучение, Web базирано обучение, различни стратегии, методи, средства, подходи при усвояване на определено учебно съдържание.

В хода на решаването на поставените методически задачи, свързани с проектиране на учебни събития върху конкретно съдържание по химия, студентите осъзнават сложната трикомпонентна структура на знанието, което включва владение на разнообразни техники, умения, подходи, ресурси във всички образователни аспекти. Тяхното оптимално прилагане в училищни условия стажант-учителите демонстрират по време на стажантската практика, която завършва с Държавен интегриран практико-приложен изпит пред държавна изпитна комисия.

Получените резултати и техният анализ дават основание да се направи заключението, че адаптирането на модела ТРСК по време на подготовка на стажант-учителите създава благоприятни условия за решаване на педагогически, технологични и съдържателни въпроси, свързани с конструиране на образователна среда, която улеснява ученето на учениците. По този начин студентите формират и усъвършенстват своите компетентности за проектиране на учебни системи, като интегрират технологиите в своята педагогическа дейност в областта на природните науки.

¹¹⁸ <https://edu.mon.bg/>

¹¹⁹ https://www.mozaweb.hu/bg/lexikon.php?cmd=getlist&let=VIDEO&sid=KEM&order_type=international

¹²⁰ www.mm-lab.ru, e-mail: info@mm-lab.ru

¹²¹ <https://phet.colorado.edu/en/simulations/filter?subjects=chemistry&type=html,prototype>

¹²² <https://eonreality.com/a-virtual-lab-for-chemistry-students/>

¹²³ eon_xr@dkps.uniburgas.bg

¹²⁴ <https://core.eon-xr.com/>

¹²⁵ <https://www.oculus.com/experiences/quest/5865014566849374/>

¹²⁶ <https://eonreality.com/platform/>

¹²⁷ <https://eonreality.com/>

¹²⁸ <https://eonreality.com/eon-reality-arogo-capital-acquisition-corp-enters-into-business-combination/>

¹²⁹ <https://www.youtube.com/user/EonReality>

¹³⁰ <https://eonreality.com/wp-content/uploads/2021/04/EON-XR-Platform-HW-Requirements.pdf>

Списък с използвани източници

1. Боянова и колектив (2008). Електронен учебник по ХООС 8. клас. Изд. „Просвета“, София.
2. Жечева, Х. (2021). Проектиране на обучение по химия в условия на учебно експериментиране. Изд. „Либра Скорп“, Бургас.
3. Жечева, Х. (2021). Дизайн на обучението – от общи модели към конкретни педагогически практики. Изд. „Либра Скорп“, Бургас.
4. Bruce, B. C. (1997). Literacy technologies: What stance should we take? *Journal of Literacy Research*, 29(2), 289–309.].
5. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for integrating technology in teachers' knowledge. *Teachers College Record*, 108 (6), 1017–1054.
6. Peruski, L., & Mishra, P. (2004). Webs of activity in online course design and teaching. *ALT-J, Research in Learning Technology*, 12(1), 37–49.
7. Shulman, L. S. (1987). Knowledge and teaching: Foundations of the new reform. *Harvard Educational Review*, 57(1), 1–22.
8. Wallace, R. M. (2004). A framework for understanding teaching with the Internet. *American Educational Research Journal*, 41(2), 447–488.

УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА УМЕНИЯТА НА БЪДЕЩИТЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИ СПЕЦИАЛИСТИ ЗА ОЦЕНЯВАНЕ НА ОБУЧЕНИЕ ПО ПРИРОДНИ НАУКИ С ПРИЛАГАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЕН МОДЕЛ KIRKPATRICK

Христивелина Жечева

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“

Анотация. В научното съобщение е представен вариант на технологично решение за прилагане на модела Kirkpatrick за оценяване на учебни системи в условията на университета и средното училище. Разгледани са четирите последователни равнища на оценка на програми за обучение по природни науки.

Ключови думи: модел на образователен дизайн, природни науки, учители по химия.

ENHANCING THE SKILLS OF FUTURE EDUCATORS TO ASSESS SCIENCE LEARNING USING THE KIRKPATRICK EDUCATIONAL MODEL

Hristivelina Zhecheva

University „Prof. Dr. Assen Zlatarov“

Abstract. The scientific communication presents a variant of a technological solution for applying the Kirkpatrick model for the evaluation of learning systems in the university and secondary school settings. The four successive levels of evaluation of science curricula are examined.

Key words: Kirkpatrick Educational Model, science learning, teachers of chemistry.

Оценяването в образованието се свързва пряко с оценъчно-рефлексивния компонент на процеса на обучение, който се намира в тясна връзка с останалите структурни компоненти: цели, стимулиращо-мотивационен, съдържателен, операционно-дейностен и контролно-регулиращ. Обективното оценяване предполага знания за неговата същност, значение, нормативна база, теоретични основи, специфични особености, възможности за признаване, приравняване и валидиране на резултати от обучението, за ползване на интернет платформи и софтуерни инструменти. Трябва да се има предвид, че в тесен смисъл се отнася до знанията и уменията върху конкретно учебно съдържание, но в по-широк смисъл се отнася за ефективността на приложния образователен модел на обучение. Комплексният характер на знанията и уменията за оценяване на процеса на обучение са важен аспект на професионалната компетентност, която се формира и усъвършенства в хода на подготовката на студентите, придобиващи квалификация „учител по химия и опазване на околната среда“.

В съобщението са предложени варианти за усъвършенстване на уменията на

бъдещите педагогически специалисти за оценяване на обучение по природни науки с прилагане на модел Kirkpatrick в съчетание с някои итеративни практики в условия на обучение на студенти ОКС „Бакалавър“ специалност „Химия“ и ОКС „Магистър“ специалност „Информатика и информационни технологии в химията и химичното образование“ в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“-Бургас. Докладът представлява част от монографични трудове, посветени на образователния дизайн и на проектирането на обучение по химия в условията на учебно експериментиране [1], [2].

Оценката на ефективността на моделите на образователен дизайн и използваните инструкции се отнася до степента на постигане на планираните цели, преимуществата пред други алтернативни модели и фиксиране на непредвидени ефекти. Последните се отнасят до овладяване на опорни знания и умения, системно и последователно прилагане на обратна връзка, степен на придържане към процедурите и гъвкавост при тяхното изпълнение, предварителна подготовка и компетентност на стажант-учителите, хорариум часове за отделните инструктивни единици и на модела като цяло, възможности за учене, които се определят от микроклимат, отношение и подкрепа от семейството към процеса на обучение, способност за учене, предварително обучение.

Необходимата информация за степента на постигане на дефинираните цели е планирана в модела на образователен дизайн. В него са отразени дейности, които осигуряват необходимата база данни за степента на постигане на операционализираните цели – осъществяване на системна корекционна обратна връзка с използване на подходящи индикатори за измерване, осигуряващи постигане на висока валидност и надеждност на резултатите. За да се вземе правилно решение относно ефективността на моделите, е необходимо да се анализират коректно резултатите от тяхното апробиране в практиката.

В хода на подготовката на студентите се прилагат процедури, предложени от W. Dick & L. Carey (1985) за формално оценяване, които включват три етапа, състоящи се от прилагане на образователния модел с различна представителна извадка [3], [4].

Първият етап на формативно оценяване включва тестване с отделни студенти, съответно ученици, при което се добиват непосредствени наблюдения от тяхното представяне с оглед целите на изпълнение на инструкциите, тестовите задачи, въпроси, системно наблюдение съобразно показателите за ефективност. Получената информация относно грешки в оценката за входящо равнище, неяснота в представянето на инструкциите, тестовите задачи, въпроси и указания, нецелесъобразни очаквания за резултатите от обучението се използва за систематични ревизии на учебното съдържание.

Вторият етап е тестване в малки групи студенти, респективно ученици и обикновено се предшества с предварително тестване на знанията и уменията. След изпълнение на инструкциите отново се провежда тестване и анкетиране за отношение към различни аспекти на обучението и обсъждане. Получената информация е предпоставка за промени в инструкциите.

Третият етап е ключов за оценяване на модела, защото включва апробиране с представителна извадка студенти (ученици) с използване на тест за входящо и изходящо равнище, в който са взети под внимание резултатите от първа и втора стъпки на формативно оценяване. Извършва се и наблюдение за целесъобразността на използваните средства, методи, указания, инструментариум, за поведението и нагласите. Основният въпрос, на който се търси отговор, е в каква степен са постигнати целите на обучение. Извеждат се

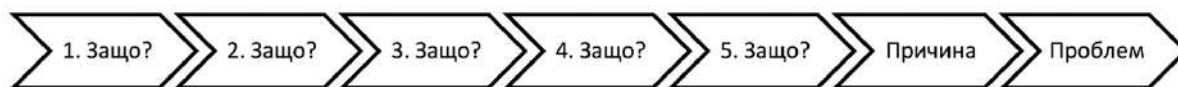
заклучения за приложимостта, употребата и ефективността на инструкциите, затрудненията при тяхното прилагане, като се внасят окончателни промени и подобряване на уроците и модулите. Тълкуването на събраната информация на различните стъпки на оценяване е относно предприемане на следващи решения-дали да се запази моделът в проектирания вид, да се преработи и прецизират някои процедури от инструктивната единица или напълно да се отхвърли и замени с ново дизайнерско решение.

Обобщаващата оценка е финален етап от разработването на образователния модел, като целта е формулиране на изводи за неговата ефективност. На база получената информация се взема решение за следващо по-широко внедряване на модела или за заместване с друг модел. Оценяват се резултатите относно овладяване на интелектуалните умения (решаване на тестови задачи), способност за решаване на проблеми, качество и ефективност на мисленето (решаване на задача чрез експериментално изследване на въздействието на определен фактор и други), усвояване на знания за факти, закономерности, теории (тестове), практически умения (извършване на лабораторни операции при експериментиране), отношение (анкетиране). Получените резултати целят отговор на въпроса по какъв начин и в каква степен апробираният модел е по-добър от други, в каква степен са постигнати целите и дали има непредвидени ефекти чрез сравнително разглеждане на две или повече алтернативни решения за образователен дизайн. Проектирането на процедури за оценки, които са валидни е сложен процес, разгледан подробно в специализираната литература [3], [4], [14], [15], [16], [18], [19].

При оценяване на избрания образователен модел се взема под внимание също и предложената от R. Gagné, Briggs, Wager (1992) система за оценяване, която зависи от много фактори и се основава на различни видове информация. За целта се изготвя системна оценка за целесъобразността и ефективността на обекта на оценяване. Тази оценка се отнася до приложение и апробиране на модела в типични условия от потребителите (ученици, стажант-учители) за по-продължителен период от първоначалното планиране. Определя се конкурентоспособността спрямо други модели, наблюдават се странични ефекти, причинени от цели, различни от основната цел, като се доказва, че наблюдаваните ефекти са резултат от приложението на модела и инструкцията. Установява се статистическа значимост като количествен показател за ефективността, прави се преценка на разходите за проектиране на новия модел спрямо алтернативните, непрекъснат мониторинг и актуализиране на продукта. Данните, събрани и анализирани по време на фазата на прилагане на модела на образователен дизайн, се използват за преразглеждане, коригиране, усъвършенстване или дори смяна на инструкцията с алтернативно решение, за да се преодолеят откритите недостатъци [6], [7].

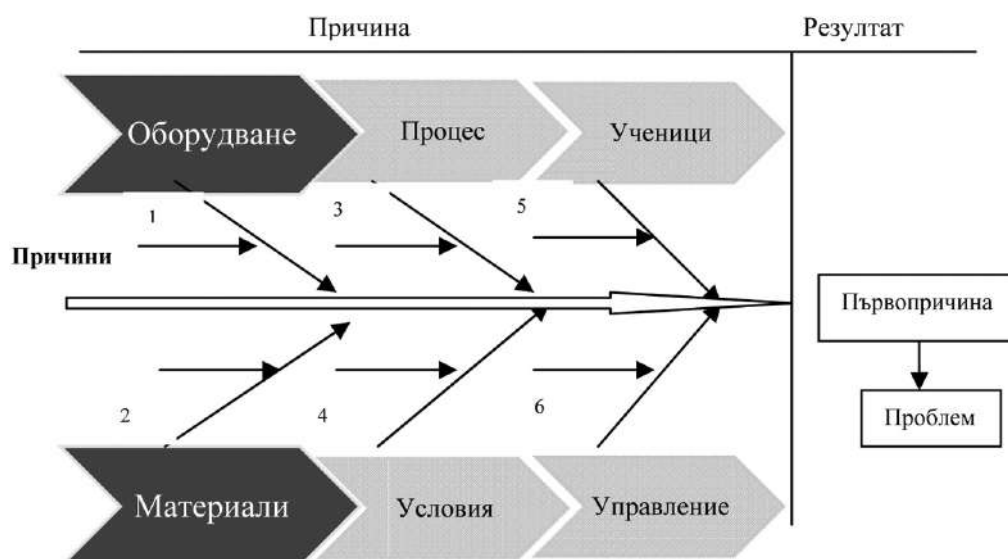
При обратната връзка е необходимо не само да се изяснят дефицитите на компетентности у студентите (учениците), но и причината за тях чрез рефлексивни въпроси (т. нар. обучение с двоен контур). За да се идентифицира първопричината за възникване на проблем, свързан с прилагане на знания и умения, усвоени посредством инструкции е целесъобразно прилагане на итеративни техники. Такава итеративна техника е предложението от S. Toyoda метод „Петте защо“ („Five Whys“) за търсене на първопричината като процес при решаване на определен проблем преди да се разработят решения (фиг.1). Методът се основава на изследване на причинно-следствената връзка между явленията. Необходимо е

точно и пълно представяне на проблема, обективен и ясен отговор, решимост за достигане до неговата основа [17].

Фиг.1. Схематично представяне на техниката „Петте защо“ за решаване на проблеми (по S. Toyoda)

Друга техника за решаване на проблеми и търсене на първопричината е диаграмата „Рибена кост“ (Ishikawa диаграма), предложена от К. Ishikawa (1968)¹³¹. Нейното предназначение е причините за даден резултат да се групират в основни категории, за да се идентифицират и класифицират в последователни слоеве (фиг. 2). Прилага се мозъчна атака за предлагане на примери за първопричина на проблема, следва бързо идентифициране на първопричината и нейното откриване в същото или различно причинно-следствено дърво, едновременно разглеждане и съпоставяне на всички първопричини, визуализация и представяне на проблема.

Фиг.2. Схематично представяне на диаграмата „Рибена кост“ за определяне на първопричината за възникване на проблеми (по К. Ishikawa)

Освен посочените техники в хода на подготовка на студентите се използва модел Kirkpatrick (1996), който е един от най-приложимите методи за оценяване [9], [10]. Той е основан на четири последователни равнища на оценка на програми за обучение^{132, 133, 134}, (фиг. 3). При него резултатите от оценяването на всяко предходно равнище са основа за анализ на всяко следващо равнище с осигуряване на точно измерване на ефекта от неговото

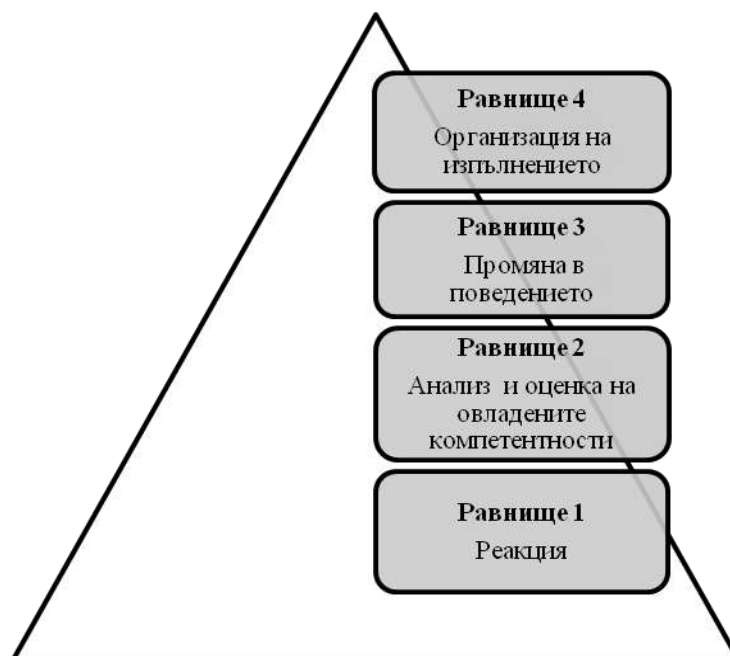
¹³¹ <https://www.techtarget.com/whatis/definition/fishbone-diagram>

¹³² <http://www.kirkpatrickpartners.com/Portals/0/Storage/The%20new%20world%20level%201%20reaction%20sheets.pdf>

¹³³ <http://www.kirkpatrickpartners.com/Portals/0/Storage/New%20world%20level%202%207%2010.pdf>

¹³⁴ <https://educationaltechnology.net/kirkpatrick-model-four-levels-learning-evaluation/>

прилагане. Равнищата се отнасят до измерване, анализ и оценяване на реакцията и отношението на участниците в обучението; овладените компетентности; промяната в поведението при практическото прилагане на усвоените компетентности след определен период; крайното въздействие от обучението по точни критерии и показатели с използване на контролна група.

Фиг.3. Схема на модел Kirkpatrick, (цитирано по Kurt, 2016)[11]

Равнище 1 измерва реакцията и отношението на участниците в обучението (например удовлетвореност) чрез онлайн оценка, интервю, въпросник и др.

На равнище 2 се извършва анализ на овладените знания, умения и отношения, увереност, ангажираност и се оценява повишаването на равнището на познавателен опит посредством измерване с помощта на системно наблюдение, тестване, самооценка, екипна оценка, интервю преди и след обучението.

Равнище 3 разглежда промяната в поведението при практическото прилагане на усвоените компетентности след определен период (3 – 6 месеца). Използват се тестове, наблюдение, интервю, изпит, онлайн оценяване, самооценяване (с насоки) 360-градусова обратна връзка и точни показатели за ефективност.

Резултатите от равнище 4 разкриват крайното въздействие от обучението по точни критерии и показатели с използване на контролна група. Характерно за този модел е, че резултатите от оценяването на всяко предходно равнище са основа за анализ на всяко следващо, като по този начин се осигурява точно измерване на ефекта от неговото прилагане.

Моделът за оценка на четирите равнища е един от най-приложимите методи за оценяване. Актуализираният вариант на модела се свързва с добавяне на пето ниво от някои автори, свързано с възвръщане на инвестициите, въздействие на организацията върху обществото [8], [13].

Проектиране и провеждане на формиращо оценяване на инструкциите и събиране на емпирична информация за идентифициране на проблеми и възможности за подобряване на учебните материали

Формиращото оценяване с използване на разработените тестови задачи се провежда на три нива–последователно апробиране с отделни ученици, с малка група (6–8 ученика) и с цял клас, като междинните данни от всяко ниво се използват за усъвършенстване на учебните материали на следващото ниво. Инструкциите се преразглеждат и коригират с оглед повишаване на тяхната ефективност. Възможните промени могат да се отнасят до съкращаване на текста, предварително задаване на самостоятелните и групови дейности на учениците, за да се използва по-ефективно учебното време за дискутиране на резултатите от проучването в клас.

Проектиране и провеждане на обобщаващо крайно оценяване (надеждност и валидност) на ефективността на модела чрез тестови задачи с разработени критерии и показатели

Примерна задача за установяване на усвоения познавателен опит от учениците (познавателни равнища: прилагане, анализ, оценяване):

Обяснете кои възможни взаимодействия протичат при наблюдаване на експеримент в реална или дигитална среда¹³⁵. Направете оценка на риска при извършване на опита. Изразете с химични уравнения протеклите процеси.

За оценяване на ефекта от прилагане на модела се използва скала на Kirkpatrick.

Равнище 1 измерва реакцията и отношението на участниците в обучението (удовлетвореност) чрез онлайн оценка, анкетиране, въпросник и др. Прилагаме следния вариант на анкета: „не успява“, „ниска степен“, „средна степен“, „висока степен“.

№	Отговорите на въпросите:	Не успява	Ниска степен	Средна степен	Висока степен
1.	Лесно ли работите с работния лист?				
2.	Помага ли ви работата с него при изучаване на новите знания?				
3.	Удовлетворени ли сте от работата си?				
4.	Посочете в каква степен предизвика интереса ви:				
5.	-наблюдаването на химични опити и демонстрации в реална среда;				
6.	-наблюдаването на химични опити и демонстрации в дигитална среда;				
7.	-попълването на химична кръстословица;				
8.	-наблюдаването на 3D модели и анимации;				
9.	-работата в група при проучване на тема в инструкцията;				
10.	-самостоятелното проучване на проблем в инструкцията.				
11.	Каква е оценката ви за съвместната работа в клас?				

¹³⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=VBReOjo3ri8>

12.	В каква степен учителят:				
13.	- предизвиква вашия интерес и готовност за работа;				
14.	- успява да ви активизира за работа;				
15.	- се съобразява с вашите особености;				
16.	- ви подкрепя и зачита мнението ви;				
17.	- организира и контролира вашата работа;				
18.	- ви дава възможност да споделяте мнение и дискутирате;				
19.	- ви оценя обективно и обосновава оценката?				
20.	Кое ви хареса в урока?				
21.	Кое в урока не одобрявате?				

На равнище 2 се извършва анализ на овладените знания, умения и отношения, увереност, ангажираност, оценява се повишаването на равнището на познавателен опит, като измерването се извършва от студентите с помощта на системно наблюдение, тестове, самооценка, оценка на резултатите от проучването на учениците (самостоятелно и в екип).

Елементите за оценка съответстват на критериите (учебните цели), определени на етап Анализ, което ги превръща в критерии за тестване. Това налага при проектиране на теста да се включват въпроси и задачи, които са съобразени с целите на урока и таксономията. Преминването от точки в оценка се извършва по съответна скала.

Равнище 3 разглежда промяната в поведението при практическото прилагане на усвоените компетентности. Измерването извършваме за определен период чрез използване на тестове, наблюдение, интервю, онлайн оценяване, самооценяване (с насоки), обратна връзка и точни показатели за ефективност. Установява се трайността на знанията.

Резултатите от *равнище 4* разкриват крайното въздействие от обучението по точни критерии и показатели с използване на контролна група.

В условия на дистанционно и онлайн обучение се разработват интерактивни тестове с обратна връзка.

Въз основа на резултата от оценяването се прави оценка на качеството на образователния дизайн и се съди за неговата *ефективност* (степен на постигане на очакваните резултати), *ефикасност* (възможност на инструкциите за точно описване на начина на извършване на учебните дейности) и *себестойност* (вложени от ученика усилия и време, финансови средства за проектиране и внедряване на модела в образователната среда).

Проведеното формативно оценяване в хода на педагогическата и стажантската практика на студентите и следващото обобщаващо оценяване по време на Държавния интегриран практико-приложен изпит, позволява да се формулира извода, че прилагането на избраните адаптирани модели на образователен дизайн в съчетание с итеративни техники структурират подходящи условия за усъвършенстване на уменията на бъдещите педагогически специалисти за оценяване на обучение по природни науки.

Списък с използвани източници

1. Жечева, Х. (2021). Проектиране на обучение по химия в условия на учебно експериментирание. Изд. „Либра Скорп“, Бургас.
2. Жечева, Х. (2021). Дизайн на обучението – от общи модели към конкретни педагогически практики. Изд. „Либра Скорп“, Бургас.
3. Dick, W., L. Carey (1985). *The systematic design of instruction* (2nd ed.). Glen view, IL: Scott, Foresman.
4. Dick and Carey Instructional Model. (2015). *Educational Technology*, November 23.
5. Gagné, R., L. Briggs, W. Wager (1992). *Principles of instructional design* (4th ed.). Forth Worth, Harcourt Brace College Publishers.
6. Gagne, R., W. Wager, K. Golas, J. Keller (2005). *Principles of Instructional Design* (5th ed.). California: Wadsworth.
7. Gagné, R. (2013). *Instructional technology: foundations*. Routledge.
8. Kaufman, R. (2000). *Mega Planning: Practical Tools for Organizational Success*. Thousand Oaks, CA. Sage Publications. (Also Planificación Mega: Herramientas practicas para el éxito organizacional. (2004). Traducción de Sonia Agut. Universitat Jaume I, Castelló 280. de la Plana, Espana.
9. Kirkpatrick, D. (1996). Revisiting Kirkpatrick's four-level-model. *Training & Development*, 1.
10. Kirkpatrick, D., J. Kirkpatrick (2007). *Implementing the Four Levels*, Berrett-Koehler Publishers.
11. Kurt, S. (2017). Definitions of Instructional Technology, *Educational Technology*, February 18.
12. Merrill, M. (2002). First principles of instruction. *Educational Technology, Research and Development*; 50, 3; ProQuest Education Journals.
13. Phillips, J. (1996). *How much is the training worth?* *Training and Development*, 50(4), 20-24.
14. Popham, W. (1975). *Educational evaluation*. EnglewoodCliffs, NJ: Prentice-Hall.
15. Thorndike, E. L. (1912). *Education: A firstbook*. New York: Mac Millan.
16. Stufflebeam, D., W. Foley, W. Gephart, E. Guba, R. Hammond, H. Merriman, M. Provus (1971). *Educational evaluation and decision making*. Itasca, IL: Peacock.
17. Serrat O. (2017) The Five Whys Technique. In: *Knowledge Solutions*. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-0983-9_32.
18. Scriven, M. (1967). The methodology of evaluation. In *Perspectives of curriculum evaluation* (American Educational Research Association Monograph Series on Curriculum Evaluation, No. 1). Chicago: Rand McNally.
19. Scriven, M. (1974). Evaluation perspective and procedures. In W. J. Popham (Ed.), *Evaluation in education*. Berkeley, CA: McCutchan.

СЕКЦИЯ 7
ЧОВЕШКИ КАПИТАЛ, СОЦИАЛНО И КУЛТУРНО
РАЗВИТИЕ

SECTION 7
HUMAN CAPITAL, SOCIAL AND CULTURAL DEVELOPMENT

АНКЕТНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕПРОДУКТИВНИТЕ НАГЛАСИ НА МЛАДИТЕ ХОРА В БЪЛГАРИЯ (ПЪРВИЧНИ РЕЗУЛТАТИ)

Красимир Левков, Велико Великов

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Резюме

Целта на изследването е да се проучат репродуктивните нагласи на младите хора в България на възраст 20-40 г. Основен метод е анкетният, съчетан с метода на експертните оценки. Анкетата се провежда чрез приложението Гугъл формуляри. Основната задача на настоящия етап е апробиране на анкетата и обучение на анкетаторите. Те се набират между студентите от Висшето училище по агробизнес и развитие на регионите.

Резултати и изводи:

1) по-голямата част от анкетираните лица възприемат двудетния семеен модел, но изпитват определени трудности при реализирането му.

2) Част от анкетираните не познават добре демографската политика на България, останалите я оценяват като неефективна или дори неправилна.

3) Репродуктивните нагласи и поведение не са между актуалните и считани за важни теми за немалка част от анкетираните лица. Това налага по-активна разяснителна работа с младите хора, популяризиране и актуализиране на демографската стратегия и демографската политика на България.

Ключови думи: репродуктивни нагласи, репродуктивно поведение, демографска политика.

SURVEY STUDY OF THE REPRODUCTIVE ATTITUDES OF YOUNG PEOPLE IN BULGARIA (PRIMARY RESULTS)

Krasimir Levkov, Veliko Velikov

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract

The purpose of the study is to study the reproductive attitudes of young people in Bulgaria aged 20-40. The main method is the questionnaire, combined with expert assessments. The survey is conducted through the Google Forms application. The main task at the current stage is testing the survey and training the interviewers. They will be recruited from among the students of the Higher School of Agribusiness and Regional Development.

Results and Conclusions:

1) The majority of the people surveyed accept the two-child family model, but experience certain difficulties in implementing it.

2) Many of the respondents do not know Bulgaria's demographic policy well, the rest evaluate it as ineffective or even incorrect.

3) Reproductive attitudes and behavior are not among the current and considered important topics for the majority of respondents. This necessitates more active explanatory work with young people, promotion and updating of Bulgaria's demographic strategy.

Key words: *reproductive attitudes, reproductive behavior, demographic policy.*

Въведение

Целта на изследването е да се проучат репродуктивните нагласи на младите хора в България на възраст 20-40 г. Подобни изследвания у нас се правят сравнително рядко. Последното засега е направено от НСИ. (НСИ, 2022)

Материал и методи

Основен метод е анкетният, съчетан с метода на експертните оценки. Анкетата се провежда чрез приложението Гугъл формуляри.

Основната задача на настоящия етап е апробиране на анкетата и обучение на анкетаторите. Те се набират между студентите от Висшето училище по агробизнес и развитие на регионите.

Като експерти са привлечени преподаватели от ВУАРР – членове на екипа по проекта.

Масовото анкетно изследване ще се проведе през втория семестър на настоящата учебна година. В ролята на анкетатори ще се изявят студенти от ВУАРР.

Резултати и дискусия

На настоящия етап в анкетата са включени преподаватели и студенти от ВУАРР.

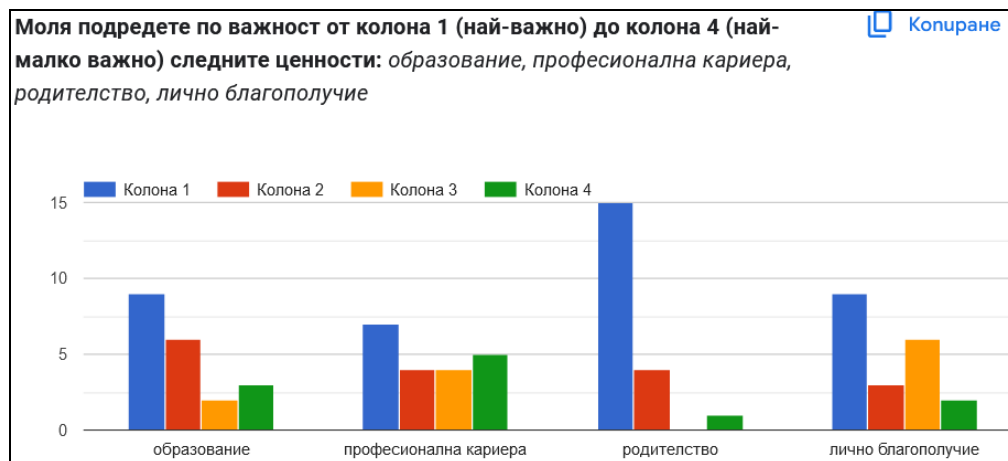
В ролята на експерти взеха участие 7 колеги – преподаватели, а 20 студенти от различни курсове и специалности по свое желание и от свое име попълниха въпросника.

След анализ на препоръките на експертите анкетата претърпя някои корекции по отношение на формулировките на въпросите и възможните отговори.

Въпросите в анкетата се разделят на две групи (прил. 1). Първата група се състои от 7 въпроса и има за цел да изясни социално-демографския профил на анкетираните, а втората част включва 10 въпроса, свързани с репродуктивните нагласи на младите хора.

Поради малкия брой на анкетираните техният социално-демографски профил тук не може да бъде очертан. Затова анализираме само резултатите от втората част на анкетата.

Въпрос № 8 изисква от анкетираните да ранжират 4 основни ценности: образование, професионална кариера, родителство, лично благополучие. Родителството е ранжирано най-високо при $\frac{3}{4}$ от респондентите, а с най-нисък ранг е професионалната кариера (фиг. 1).

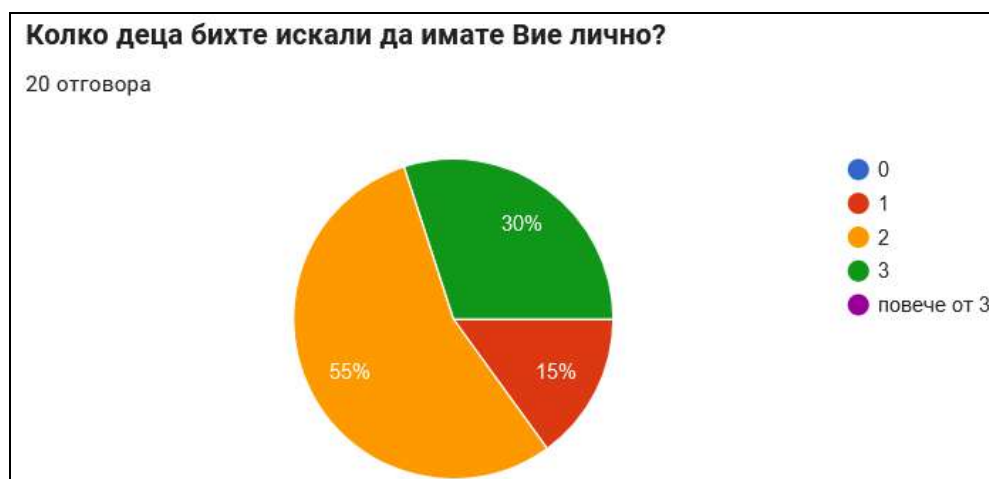

Фигура 1. Ранжиране на основни ценности

Въпрос № 9. Според 70% от анкетираните оптималният брой деца в едно семейство е 3, а според 30% - 2. Данните се разминават значително с установеното при последното преброяване мнение, където съотношението между тези две групи е обратното (17% към 63%). (НСИ, 2022)

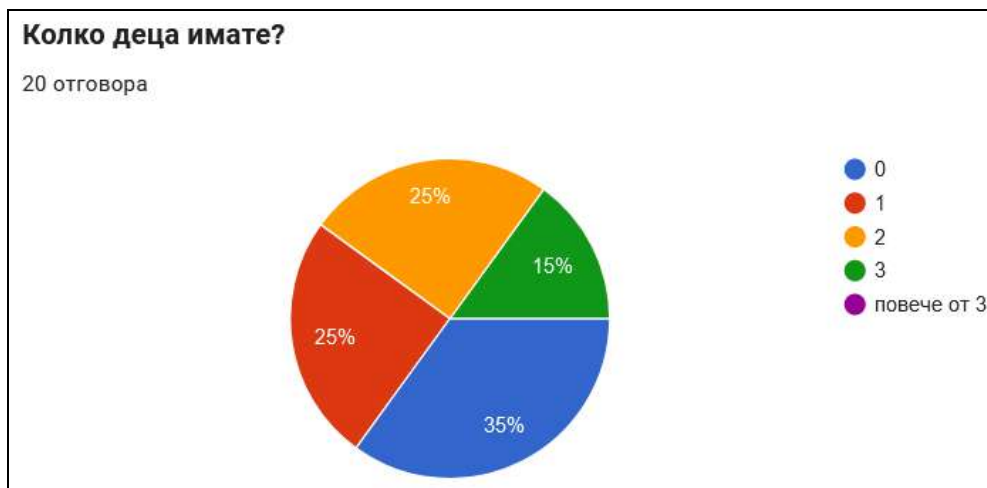
Въпрос № 10 допуска множествен отговор. Като най-подходящи възрасти за раждане и отглеждане на дете са посочени 25-29 г. и 30-34 г.

На въпрос № 11 над 50% от анкетираните отговарят, че биха искали да имат две деца, следват 30% с желание за 3 деца и 15% с едно (фиг. 2).

Фигура 2. Предпочитан брой деца

Разпределението на отговорите на въпрос № 12 е значително по-равномерно. Три или повече деца имат 15% от респондентите, по $\frac{1}{4}$ е дялът на групите с по 1 и 2 деца, а над $\frac{1}{3}$ нямат деца (фиг. 3).

Фигура 3. Реален брой деца

Въпрос № 13 дава възможност да се посочат до 3 основни причини за ниската раждаемост в България. Най-често избирани са: 1)ниските доходи на младите семейства; 2)политическата и икономическата несигурност; 3)слабата подкрепа от държавата и обществото.

Въпрос № 14. Съвременната демографска ситуация в България се оценява повече като демографска криза (60%), отколкото като демографска катастрофа (35%). Почти половината от анкетираните я възприемат като естествен резултат от демографския преход, протичащ във всички страни.

На въпрос № 15 само 10% отговарят категорично, че познават демографската политика на България, а 5% изобщо не я познават. С по-скоро да отговарят 55%, а с по-скоро не – 30%.

В същото време 80% я оценяват като неправилна и неефективна, 15% не могат да я оценят и само 5% я намират за правилна, но недостатъчно ефективна (въпрос № 16).

Последният въпрос (№ 17) в анкетата изисква от анкетираните да направят предложения за промени в демографската политика на България. Въпросът не е задължителен; допуска кратък отговор (до 3-4 изречения). Част от предложенията излизат извън сферата на демографската политика, например повишаване на доходите и откриване на повече работни места. Други визират нуждата от привличане и интегриране на млади хора от други страни.

Основният фокус на направените предложения е върху повишаване подкрепата към семействата с малки деца чрез различни средства:

- Осигуряване на по-добра мотивационна среда за създаване на семейства и отглеждане на деца.
- Повишаване размера на еднократните помощи за раждане на дете и на месечните помощи за отглеждане на деца. Помощите да се отпускат за всяко дете и да не се обвързват с размера на доходите на семейството.
- Увеличаване на платения годишен отпуск за семейства с две и три деца.
- Осигуряване от държавата на нисколихвени заеми за млади семейства с възможност за частично опрощаване на задълженията при раждане на второ и трето дете.

Не липсват и предложения от типа „диференцирано подпомагане на семействата в зависимост от нивото им на образование с цел ограничаване на ромската раждаемост“.

Най-обобщаващо е предложението за разработване на цялостна демографска стратегия с ясно формулирани краткосрочни, средносрочни и дългосрочни цели.

Заклучение.

Получените до момента резултати дават основание за следните изводи:

1) По-голямата част от анкетираните лица възприемат двудетния семеен модел, но изпитват определени трудности при реализирането му. Други от тях още не са формирали репродуктивните си нагласи.

2) Част от анкетираните не познават добре демографската политика на България, останалите я оценяват като неефективна или дори неправилна.

3) Репродуктивните нагласи и поведение не са между актуалните и считани за важни теми за немалка част от анкетираните лица. Това налага по-активна разяснителна работа с младите хора, популяризиране и актуализиране на демографската стратегия и демографската политика на България.

4) Привличането на студенти от ВУАРР като членове на екипа на проекта чрез участие в анкетирането, обработването, анализа и представянето на резултатите от анкетното проучване повишава личната им образователна мотивация и социална ангажираност.

Библиография

Актуализирана Национална стратегия за демографско развитие на населението на Република България 2012 – 2030 г. Министерство на труда и социалната политика. София 2023. Достъпно на <https://www.mlsp.government.bg/uploads/1/demographic-strategy-update.pdf>. Последно посещение на 4.11.2023.

Грекова, М. Репродуктивни нагласи и поведение в България (анализ на резултати от представително социологическо изследване). Българска асоциация по семейно планиране и сексуално здраве. UNFPA – Фонд на ООН за население, 2012. Достъпно на http://www.zdravenmediator.net/pic/articles/Reproductive%20beh_Final%20Report.pdf. Последно посещение на 4.11.2023.

План за 2023 г. за изпълнение на Актуализираната национална стратегия за демографско развитие на Република България (2012-2030 г.). Министерство на труда и социалната политика. София, 2023. Достъпно на <https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=7687>. Последно посещение на 4.11.2023.

Раждаемост и репродуктивно поведение. Извадково изследване, съпътстващо Преброяване 2021. НСИ. София, 2022. Достъпно на https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2021_Fertility_SampleSurvey.pdf. Последно посещение на 4.11.2023.

АНКЕТА „Репродуктивни нагласи“

Уважаеми млади хора. Във връзка с реализацията на проект на ВУАРР – Пловдив на тема *Проучване на репродуктивните нагласи на младите хора в България* Ви молим да попълните тази анкета. Анкетата се състои от две групи въпроси: социално-демографски профил (лични данни) и репродуктивни нагласи. Вашите лични данни и мнение ще останат анонимни. На този етап те ще бъдат използвани само за апробиране и евентуално подобряване на анкетата.

СОЦИАЛНО-ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ

1. Възраст (навършени години)

- а) 20 - 24
- б) 25 - 29
- в) 30 - 34
- г) 35 – 39
- д) 40 и повече

2. Пол

- а) мъж
- б) жена

3. Местоживее

- а) голям град (областен център)
- б) малък град
- в) село

4. Образование

- а) основно или по-ниско
- б) средно
- в) студент бакалавър/магистър
- г) висше

5. Трудов статус

- а) работи на цял работен ден
- б) работи на половин работен ден или почасово
- в) не работи

6. Семейно положение

- а) неженен/неомъжена
- б) женен/омъжена (вкл. съжителство без брак)
- в) разведен/разведена

7.Семейството, в което сте израснали, е било с:

- а)1 дете
- б)2 деца
- в)3 деца
- г)повече от 3 деца

РЕПРОДУКТИВНИ НАГЛАСИ

8.Моля подредете по важност от колона 1 (най-важно) до колона 4 (най-малко важно) следните ценности: *образование, професионална кариера, родителство, лично благополучие*

- а)
- б)
- в)
- г)

9.Какъв е според Вас оптималният брой деца в едно семейство?

- а)1
- б)2
- в)3
- г)4 или повече

10.Коя възраст и на двамата родители според Вас е най-подходяща за раждане и отглеждане на дете? (до 3 отговора)

- а)19–24 г.
- б)25-29 г.
- в)30-34 г.
- г)35-39 г.
- д)40 и повече г.

11.Колко деца бихте искали да имате Вие лично?

- а)0
- б)1
- в)2
- г)3
- д)повече от 3

12.Колко деца имате?

- а)0
- б)1
- в)2
- г)3
- д)повече от 3

13.Посочете до три основни причини за ниската раждаемост в България:

- а)ниските доходи на младите семейства
- б)недостигът на места в детските ясли и градини
- в)слабата подкрепа от държавата и обществото
- г)нежеланието на младите хора да имат повече от 1-2 деца
- д)политическата и икономическата несигурност
- е)намеренията за емиграция

14.Как оценявате съвременната демографска ситуация в България? (до 2 отговора)

- а)като демографска криза
- б)като демографска катастрофа
- в)като естествен резултат от демографския преход, протичащ във всички страни

15.Познавате ли демографската политика на България?

- а)категорично да
- б)по-скоро да
- в)по-скоро не
- г)не

16.Как оценявате демографската политика на България?

- а)правилна и ефективна
- б)правилна, но недостатъчно неефективна
- в)неправилна
- г)не мога да я оценя

17.Какви промени в демографската политика на България според Вас са необходими? Моля дайте кратък отговор - до 3-4 изречения. (Отговорът на този въпрос Не е задължителен)

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

MANAGEMENT OF REGIONAL CULTURE PROJECTS

Tamriko Meskhia

Batumi Art State University, Georgia

Abstract

There are several alternative ways of financing cultural projects in Georgia, which differ from each other, both in terms of status and affiliation. Funding of projects at the central level implies the submission of projects to the central agencies of the state: Sectoral ministry, departments, organizations, etc. Funding of projects at the regional and municipal level implies the submission of projects in competitions announced by autonomous republics or local self-governments. As for project financing according to affiliation, in this case we have in mind competitive projects announced by state bodies and competitions announced by private organizations, non-governmental foundations.

Keywords: Georgia, politics, region, culture, management, projects, foreign experience.

The Ministry of Culture of Georgia annually announces a competition for projects to be implemented in the field of culture. The terms of submission of the project, the maximum amount of the amount to be financed, the conditions of implementation, etc., which are reflected in the regulation of the competition, are pre-determined by the competition conditions. The document is public and available to all interested persons. The competition is held in several stages. At the first stage, the compliance of the submitted document with the list of documents to be submitted, the content of the documents, etc. is considered. In the second stage, the competition commission will consider each project submitted by the applicants. The winning project is revealed by secret voting. The final results of the competition are published on the official website of the Ministry. According to the regulation, the applicant has the opportunity to appeal the individual or overall results of the competition within a few days. After the expiration of the term, the decision enters into force, or the contest is declared anew.

After the end of the competition, an appropriate contract is signed with the applicant, on which the competition amount is paid in full or in stages after signing by both parties. The contract defines the obligations of both parties, the performance is conditional. After the completion of the winning project, the project group is obliged to submit a report (documentary and financial) about the completed project to the Ministry.

The competitive conditions of regional and municipal projects are almost similar to the requirements submitted to the projects of the Ministry.

Applicants have the right to submit the project to both the central agency and local bodies at the same time. In this case, the amount to be financed must be distributed and separated from each other. It is possible for the applicant to receive funding from both projects (central and regional or regional and municipal, or vice versa).

The competition commission gives preference to projects that indicate sources of alternative financing, i.e. co-financing.

Although the amount allocated for the competitions is limited, the current practice provides a good opportunity for motivated, talented, creative people to implement their ideas.

It is noteworthy that in the recent period the State Foundations and Non-Governmental Organizations have been established which are financing various cultural projects in the form of the grants on the basis of a contest. Besides this, separate State Institutions have allocated funds from their own budget for financing the target projects.

For example, the Ministry of Education, Culture and Sports of Ajara Autonomous Republic of Ajara have elaborated the priorities in the field of cultures according to the following directions:

- The program – popularization of culture and supporting creative processes;
- The program for popularization and supporting the folklore;
- The Program to support professional development of the representatives from the field of Culture;
- The aim of the program – popularization of culture and supporting creative processes is to support implementation of the Cultural Projects in the Autonomous Republic of Ajara, accessibility of the fields of culture and arts, development of the creative industries, promoting creative processes and popularization of the culture in the Autonomous Republic of Ajara.

In the frame of the program, the activities will be implemented in the following directions:

√ Supporting the projects, organization of the festivals and various events: this considers organization/supporting organization of the festivals, concerts, performances, exhibitions, artistic projects and various cultural events, as well as organizing meetings with the representatives of the field of culture;

√ Supporting new, individual and creative projects: this considers supporting new ideas, initiatives and projects developed by independent artists; supporting fine and applied art, as well as supporting multimedia art;

The aim of the sub-program for popularization and supporting of the the folklore is to increase access to the culture and artistic field in the Autonomous Republic of Ajara, to support organization of national and international festivals, including supporting implementation and popularization of digital and innovative projects; diversification of the cultural life of the region.

In the frame of the sub-program implementation of the cultural events and artistic projects will be supported, besides this a meeting with the representatives of the field of culture was held;

The aim of the sub-program – supporting of new individual creative projects is to support modern directions of the art, supporting modern directions of art, to support new ideas of independent artists, supporting innovative and creative projects in the field of art and culture; to introduce civic values in the society through art and cultural projects and to create new opportunities for public engagement in the cultural events (1).

- The aim of the Program to support and promote popularization of folklore is to protect non-material cultural heritage, to ensure its viability, among them preserving its sustainability and support its popularization, primarily via informal education.

In the frame of the program the following measures were taken:

- √ Olympiad of the Children's Song and Dance Folk Ensembles functioning in Ajara region;
- √ Providing the winners of the Olympiad with stage costumes and accessories;
- √ Provision with stage costumes and accessories as well as musical instruments;
- √ Organization and supporting the contest of family ensembles in Ajara region;
- √ Supporting popularization and development of the traditional craftsmanship (2);

- The aim of the program to support professional development of the representatives of the field of culture is the following:

✓ Supporting professional development of the representatives of the field of culture and art acting in Ajara region, supporting sharing European experiences and creative growth;

✓ Supporting development of the cinematographic industry in Ajara region and further activation of creative processes in this direction;

✓ Supporting development of the international cooperation in the field of culture and supporting popularization of Georgian culture;

✓ Supporting development of the Theatre Art in the high-mountainous region of Ajara (3);

Funding of the above-mentioned programs is realized from the budget of the Ajara Autonomous Republic. A contest is announced for each program at the beginning of each year. The winners shall be identified by the Commission consisting of the qualified field experts, which are selected and approved by the Ministry of Education, Culture and Sport of Ajara Autonomous Republic.

A considerable experience in the field of managing cultural projects has been obtained in Ajara Region, sharing of which will significantly contribute to the development of the national culture at the scale of the whole country.

Used Literature:

1. <http://adjara.gov.ge/branches/default.aspx?gid=6;>
2. <http://adjara.gov.ge/branches/description.aspx?gtid=1183972&gid=6#.ZF1Dq3ZBzIU>
3. <http://adjara.gov.ge/branches/description.aspx?gtid=1183972&gid>

REGIONAL MANAGEMENT OF CULTURE IN GEORGIA

Ermile Meskhia

Batumi Art State University, Georgia

Abstract

Regional Management of Culture is directly related to the regional policy of the country. As for the notion of the “region” as a governing unit, the rule for regional and administrative organization of the country is not fully defined and there is a controversy of opinion towards this issue.

According to the Constitution of Georgia, the issue of the territorial organization is to be settled after restoration of the territorial integrity of the country. According to the existing state, there are two autonomous Republics on the territory of the country: whereas on the remaining territory of the country unofficial units - regions are formed.

Regions do not represent legal entities. They are only equipped with coordination and not consultancy functions between the Municipalities and the Government of Georgia, where the Government is represented by the State Representative. Whereas the Municipalities are represented by the Mayor, Chairperson and Deputy Chairperson of the Sakrebulo (Municipal Assembly).

As we see, there exists so called ‘De Facto’ regional organization of the country in Georgia and relevantly, regional governance and not regions and regional administration. Though, in official public addresses, in the media and scientific literature (among them instead of legal) “side” the term “region” is often used.

In the field of culture, the administration of the self-governances is comprised of the following units: “Club institutions; community theatres (belonging to self-governing units); cinemas; community exhibitions (belonging to self-governing units); specialized artisan schools”; and others.

From the one glance, Georgian Model of Governance is of mixed type: centralized and regional. Though, separation of the competences depends on the status of the cultural institution, i.e. the founder of the institution. Policy of funding is also defined according to the status and subordination of the institution. There are certain exceptions when the institution can be either under subordination of the central body and funding is realized from the central and regional budget.

The countries where management decentralized is realized, the authorities between the Center and Regions have been separated and the Self-governing bodies have obtained maximal autonomy for management, which on the other hand has greatly contributed to taking a flexible policy for regional management of the cultural institutions. Georgia has become maximally approximated to the marginal where it is possible to have maximal decentralization of management so that the state is able to exercise the duties set with the legislation – to support formation of the equal conditions for cultural development in the regions and municipalities of the Country.

Keywords: Georgia, politics, region, culture, management, financing

Regional Management of Culture is directly related to the regional policy of the country. It is considered in some scholarly articles that “Regional policy foresees agreement of the counties’

interests on the whole” (Nasaria, 2021:23). According to the author, “Unified regional policy includes:

a) Strategic aims, objectives of the regional development and elaboration of the priorities for the regional development;

b) Elaboration of the measures for implementation of the complex of plans set in the process of developing the regional social and economic system” (Nasaria 2021:23).

It is evident that major policy of the country serves as a basis for the regional policy, which defines main priorities for the regional management.

As for the notion of the “region” as a governing unit, the rule for regional and administrative organization of the country is not fully defined and there is a controversy of opinion towards this issue.

According to the Constitution of Georgia, the issue of the territorial organization is to be settled after restoration of the territorial integrity of the country. According to the existing state, there are two autonomous Republics on the territory of the country: Abkhazia and Ajara, whereas on the remaining territory of the country unofficial units - regions are formed: Kakheti region; Shida Kartli region; Kvemo Kartli region; Imereti region; Guria region; Samegrelo and Upper Svaneti region; Racha-Lechkhumi and Kvemo Svaneti region; Mtskheta-Mtianeti region. Special unit - administrative-territorial unit of South Ossetia. The Capital of Georgia Tbilisi is not included in any of these regions (Local Self-Governance in Georgia during 1991-2004, 2015:6).

Regions do not represent legal entities. They are only equipped with coordination and not consultancy functions between the Municipalities and the Government of Georgia, where the Government is represented by the State Representative. Whereas the Municipalities are represented by the Mayor, Chairperson and Deputy Chairperson of the Sakrebulo (Municipal Assembly).

As we see, there exists so called ‘De Facto’ regional organization of the country in Georgia and relevantly, regional governance and not regions and regional administration. Though, in official public addresses, in the media and scientific literature (among them instead of legal) “side” the term “region” is often used.

Territorial-administrative organization of Georgia, mainly is identical to the administrative units from the Soviet period, with the only distinction that instead of the “region” currently the term “Municipality” is used for denoting an administrative unit of the lower level. This is the only unit in Georgia, where local governance is carried out. According to the data of 2020, there are 69 municipalities in Georgia, among them 64 are self-governing communities, or rural and 5 self-governing cities or urban municipalities. There is no legal difference between these two types of municipalities.

In the field of culture, the administration of the self-governances is comprised of the following units: “Club institutions; community theatres (belonging to self-governing units); cinemas; community exhibitions (belonging to self-governing units); specialized artisan schools”; and others (conceptual morel, 2012:43).

“After signing the association agreement Georgia has been authorized to apply a number of mechanisms which are successfully approbated in the European Union (Policy Document, 2016:6). According to the legislative acts acting in Georgia the powers and authorities between the Central Government and local self-governance are separated in the field of regional management of culture. Local government is responsible for fulfilling all the functions for local management of culture,

including administrative, financial and others; whereas the Central Government is to perform a general regulatory function.

According to the Law of Georgia on “Culture” (Article 19, Competence of Municipal Bodies in the field of culture), the following belongs to the competence of the municipal bodies:

- a) Implementation of the state cultural policy on the territory of the Municipality;
- b) Formation of the Municipality Budget and Funds to develop the culture;
- c) Defining the amount of the sum allocated from the Budget of the Municipality for implementation of the state cultural programs which is distributed according to the above-mentioned programs, taking into account the priority nature of the artistic and educational programs;
- d) Establishment, restructuring and liquidation of the Cultural Organizations of the Municipalities in agreement with the Government Institutions of Georgia;
- e) Protection of the objects of the cultural heritage;
- f) Construction of the buildings and other premises for the Municipality Cultural Organizations and Institutions; refurbishment of their environs;
- g) Taking decision upon placement of the architectural and artistic composition;
- h) Establishing control over the buildings, other premises and objects owned by the state in accordance with the rule set with the Legislation;
- i) Exercising of other rights and performing the duties set with the Legislation of Georgia (Law of Georgia on Culture, <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/31402?public>).

Moreover, in accordance with the Article 20 of presented Law (“State role in the cultural development of the regions”), “the state shall support formation of the equal conditions for developing cultural activity in the regions, implementation of special state programs for cultural development, attraction and investment of private and public financial resources, and shall establish various taxation and other benefits in the frame of the law“ (Law of Georgia upon the Culture, <https://www.matsne.gov.ge/ka/document>).

As we see, the duties and obligations belonging to the local self-governing administrations are delegated to the Local Self-Governances by the Centre in accordance with the Law of Georgia on Culture. Besides this, the State is to support formation of equal conditions for the development of the culture in the regions and municipalities of the country.

Though, in reality it does not happen so. The funding allocated from the state budget for the state institutions functioning in local bodies and regions is unproportioned and is not relevant with the status of the institution (for instance, Batumi Art State Teaching University). Furthermore, the bodies of the central government demonstrate excessive guardianship in the regional management of the cultural institution and intervene with the issues belonging to the local governance and institutions. The latter serves as a legacy of the Soviet period in the field of management and it will take significant amount of time to overcome it.

According to the specialists’ opinion, “unsettled and unregulated state of the authorities between the Center and the regions is negatively reflected (*Baratashvili, ..., 2022:493) on the effective management of various fields and among them culture”.

Bringing these materials to the surface has become necessary in order to more vividly highlight existing practice of regional management of the culture and contemporary challenges.

In the regional management of the culture a comparatively differentiated situation is observed in Ajara Autonomous Republic. The status of the Autonomous Republic granted to the region in contrast to the local self-governances shall grant increased duties and authorities to the regional bodies for managing culture in the Autonomous Republic.

According to the legislation, cultural field of the Autonomous Republic is included in the Ministry uniting several fields – Ministry of Education, Culture and Sports of Ajara Autonomous Republic. The duties and liabilities of the afore-mentioned are defined with the Regulation approved by the Government of the Autonomous Republic in accordance with the rule set with the Law (<https://matsne.gov.ge/ka/document/view/3724928?publication=0>).

Existing difference in managing regional management of culture is well observed in funding cultural programs and projects. If we compare the volume of funding allocated for the field of culture from the budget of the Autonomous Republic of Ajara with the funding for the programs and projects in the field of Culture in other regions of Georgia the difference is indeed big. It is evident that we are not comparing the number of the cultural institutions functioning on the territory of Ajara Autonomous Republic with the number of the cultural institutions in other regions of Georgia, since in some cases this number can be either very close or very distinct. While making comparison, non-proportional and unequal distribution of the funds is taken into account.

If we have a look over the international practice, two major models of the local self-governances were formed in Europe: Anglo-Saxon and Continental, continental and decentralized (Funding of the European Union in Culture, 2010:9).

Anglo-Saxon model is spread in the Great Britain, the USA, Canada, India, Australia and other countries. Starting point of this model is to achieve maximal level of the local self-governance.

Continental model is spread in France, Italy, Spain, Belgium, United States and some countries of Africa.

This model is characterized with a limited autonomy for the self-governance, compatibility between local self-governance and bodies of the state governance, certain hierarchy of the management system (Svirava, 2010:3).

As for Georgia, regional management policy of our country can be approximately compared with the German model, though the difference among them is indeed significant.

From the one glance, Georgian Model of Governance is of mixed type: centralized and regional. Though, separation of the competences depends on the status of the cultural institution, i.e. the founder of the institution. Policy of funding is also defined according to the status and subordination of the institution. There are certain exceptions when the institution can be either under subordination of the central body and funding is realized from the central and regional budget.

The countries where management decentralized is realized, the authorities between the Center and Regions have been separated and the Self-governing bodies have obtained maximal autonomy for management (Chichinadze, 2014:21), which on the other hand has greatly contributed to taking a flexible policy for regional management of the cultural institutions. Georgia has become maximally approximated to the marginal where it is possible to have maximal decentralization of management so that the state is able to exercise the duties set with the legislation – to support formation of the equal conditions for cultural development in the regions and municipalities of the Country.

Used Literature:

1. Local self-governance in Georgia 1991-2014, Tbilisi., 2015;
2. Decision of the Government of the Autonomous Republic of Ajara „About the Regulations of the Ministry of Education, Culture and Sports of the Autonomous Republic of Ajara”, <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/3724928?publication=0>
3. Baratashvili E., (authors' group), Regional Economic Policy, Tbilisi., 2022;
4. European Union funding in culture, Tbilisi., 2010;
5. Nasaraya Z., European Experience of Sustainable Development Management in The Region and its Implementation in Georgia, Tbilisi., 2021;
6. Regional Development Program. Policy document N 2, Tbilisi., 2016;
7. Conceptual Model of the Distribution of Administrative, Financial, Property and Legal Powers between the Administrative, Territorial and Government Levels of Georgia, <http://www.ivote.ge/images/doc/uploadedFiles/files/koalicia%20LG%20concept.pdf>
8. Law of Georgia on Culture, <https://www.matsne.gov.ge/ka/>
9. Svirava G., Local self-government and management of associations in foreign countries, Collection of Scholarly Articles of Zugdidi State University, 2010, N 3;
10. Chichinadze D., State Regional Economic Policy of Georgia in period of market transformation. Tbilisi, 2014.

ОПИТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА АЗ-КОНЦЕПЦИЯ НА РЪКОВОДИТЕЛЯ

Деян Хаджийски

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Анотация

В този доклад се отнася до проблема за влиянието на Аза на ръководителя върху успеха на организацията. За да се аргументира тезата за това влияние, трябва да се изследва самата Аз-концепция. В доклада се предлага методика на подобно изследване, която основно застъпва самооценката и Аз-ефективността, съотнесени към други личностни променливи, като емоционална стабилност, депресивност и оптимизъм.

Ключови думи: Аз- концепция, ръководител, организация, самооценка, Аз-ефективност, оптимизъм, личност, самооценка

AN ATTEMPT TO EXPLORE THE SELF-CONCEPT OF THE MANAGER

Deyan Hadzhiyski

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract

This paper addresses the problem of the influence of the Ego of the manager on the success of the organization. To argue for this influence, the self-concept itself must be examined. The report proposes a methodology for such research, which mainly advocates self-esteem and self-efficacy, relative to other personality variables, such as emotional stability, depression and optimism.

Key words: Self-concept, manager, organization, Self-efficiency, optimism, personality, self-evaluation

В теориите за личността съществува изобилие от Азови термини, които акцентират върху различни страни и аспекти на личностното присъствие в неговата централна част. В тях неизменно присъства английското “self”, което най-вече се превежда като „Аз“. Но различните смисли, които се влагат, създава трудности при сравняването. Въведената от К.Роджърс Аз-концепция, като обозначаваща Аза, може да се срещне като Аз-образ, Аз-представа или Аз- възприятие. Освен на лингвистични причини, подобно терминологично многообразие вероятно се дължи и на това, че е възможно да има *обща еманация* на Азовостта. В този смисъл Аз-концепцията като понятие може да се приеме в по-широк смисъл от този, който ѝ придава Роджърс, особено с разгърнатото съдържание – проприум на Г. Олпорт.

В съвременната когнитивна психология Аз- концепцията се интерпретира като сложна когнитивна структура, в която се обобщават и организират резултатите от себепознанието. Но във времето са се обособявали отделни теори, всяка със свое дефинитивно виждане.

Една от тях я определя като *атитюд* (нагласа) към собствената личност. Тя има широка популярност в по-старата литература. Според трикомпонентната теория за атитюда в Аз-концепцията се разграничават познавателен, афективен и поведенчески компонент.

Друго схващане за Аз-концепцията се свързва с *наивно-психологична теория* за собствената личност (Аз – теория). Според нея всички хора, без да използват психологическа терминология, си създават система от разбирания за себе си и своето място в живота.

Третото определение разглежда Аз- концепцията като *когнитивна схема*. Тя отразява съхраненото познание за отделните обекти или класове от обекти, които в своята съвкупност съставят вътрешния модел на реалността. По отношение на Аз-концепцията се приема, че тя е съвкупност от схеми, като съставлящи я единици. За автор на тази концепция се приема Хейзъл Маркус.¹³⁶

Подобен възглед застъпват Ойсерман и колеги които приемат, че Аз-концепциите са когнитивни структури, които могат да включват съдържание, нагласи или оценъчни преценки и се използват за осмисляне на света, фокусиране на вниманието върху целите и защита на чувството за собствена стойност.¹³⁷

В съвременните подходи за изследване на себепознанието се изхожда от представата за *динамична организация* на Аз-концепцията, изменяща се гъвкаво, съобразно изискванията на поведенческата регулация.¹³⁸ Така се оформя разбирането

на Аз-концепцията като за цялата съхранена в паметта информация за собствената личност. Но не като „съд, пълен с черти“, а като сложна когнитивна структура.¹³⁹ Тази информация може да има различен характер. Част от нея може да е организирана като атитюд с характерните за него елементи на емоционално отношение и поведенческа тенденция, но друга част може да има чисто описателен характер. Част от нея може да е организирана като наивно- психологична теория с елементи на обяснение и предвиждане, друга част със сигурност ще отразява социално ролевите идентификации и самооценката.

Приемайки определението за Аз-концепцията, според което тя представлява цялата съхранена в паметта информация за собствената личност, всъщност се посочва, че тук се включва и несъзнаваното, защото несъмнено някаква част от тази информация се използва имплицитно. По този начин Аз-концепцията би трябвало да се разглежда като динамична система от *съзнавана и несъзнавана информация*.

От изложеното може да се направи извод, че същността на Аз- концепцията отразява индивидуално специфичния жизнен опит на всеки човек. Аз-концепцията е многостранно */мултифасетно/* явление, набор или колекция от образи, схеми, концепции, прототипи, теории, цели, ценности или задачи.¹⁴⁰

¹³⁶ Markus, H. (1977). Self-schemata and processing information about the self. Journal of Personality and Social Psychology. 35,pp. 63–78.

¹³⁷ Oyserman, D., Elmore, K., Smith, G. (2012) Self, self-concept, and identity. pp 69-104, NY: Guilford Press

¹³⁸ Markus, H., Wurf E. 1986 The dynamic self-concept: A Social Psychological Perspective. Institute for Social Research, University of Michigan p.314

¹³⁹ McConnell, A., & Strain, L. (2007). Content and structure of the self-concept. pp. 51–73. Psychology Press.

¹⁴⁰ „Решението е да се разглежда Аз-концепцията като многостранен феномен“ Markus, H., Wurf E. Цит.със с.301

Теоретична постановка

Така накратко представена Аз-концепцията в нейното теоретично дискутиране и идейно развитие, дава възможност да се направят редица изводи, касаещи влиянието на този конструкт върху живота на индивидите и тяхното представяне в различни ситуации. При това колкото по-сложни и отговорни са дейностите, които човек изпълнява, толкова по-осезаемо е Азовото присъствие¹⁴¹. Това твърдение налага преди всичко изследване на самия Аз. Но и тук, както и при други психологически категории, които са теоретично „натоварени“, изниква въпросът „как“. Споменатият „мултифасетен“ характер на Аз-концепцията затруднява изследователския подход, който трябва да „избира“ от голямото разнообразие на идеите за Аза. Наред с това трябва да се насочи към такива страни, които са относително обективни¹⁴² и верифицируеми. Такива очевидно следва да се търсят в проявленията на Азовостта. По отношение на изследване Аз-концепцията на *ръководителя* такива са *самооценката* и *Аз-ефективността*, но не само, защото макар и водеща Аз-концепцията не е съвсем единствена и независима по отношение представянето на личността. Освен Аз, човек има и личностни черти, диспозиции, и преживявания. Те непрекъснато взаимодействат помежду си и оказват влияние върху Аз-концепцията, която е динамичен, макар и устойчив конструкт. Изследването на някои от тях допълват представата за Аза и неговото влияние върху поведението.

Тези съображения определят конкретната рамка на изследването, която се изразява в следните положения:

- Аз-концепцията може да се определи, чрез *самооценка*, *Аз-ефективността*, *оптимизма* и *други личностни променливи*, които пряко или косвено ѝ влияят. В този смисъл положителните резултати от изследването, говорят за положителна Аз-концепция, средните стойности по тези променливи за несигурна Аз-концепция, а ниските или лоши резултати за негативна Аз-концепция.

- Състоянието на Аз-концепцията, в съотнесеност с някои личностни променливи определя *„личностен патерн“*¹⁴³. В зависимост от резултатите той огубено може да се определи като *позитивен* или *негативен*.

- Успешността или ефективността на изследваните лица като ръководители се установява чрез остойностяване по Ликертова скала на отговори на анкета, където според получения бал условно анкетираните могат да се разделят в две групи-успешни и неуспешни.

Изследването е поставено в съответствие с общата цел– *да покаже някои психологически зависимости на Аз-концепцията на ръководителя*, които влияят върху работата му и организацията.

Формулирана, като обща *хипотеза* тя може да се изрази в твърдението, *че Аз-концепцията на ръководителя е значим психологически фактор, който влияе върху успеха на ръководната му дейност и него самия*.

¹⁴¹ Такава е например дейността на ръководителите.

¹⁴² Азът по принцип е субектен. Минчев. Б.(2013).Психология. Еволюционно феноменологичен подход.Сиела, с.521

¹⁴³ Patern анг. – модел, тип, образец, структура..

Това предполага проверка на няколко предварителни *допускания* (работни хипотези), които засягат връзки и корелативни зависимости между личностни черти, диспозиции и показателни за Аза променливи. Такива могат да бъдат:

- взаимосвързаност между самооценката и Аз-ефективността като основни аспекти на Аз-концепцията;
- връзка на позитивната Аз-концепция с различни аспекти на управлението;
- връзки на Аз-концепцията с емоционалната стабилност и оптимизъм;
- връзки на емоционалната стабилност, самооценката и негативните очаквания с депресивни и тревожни преживявания;¹⁴⁴

Методика

На изследваните лица /в случая ръководители / се дава да попълнят варианти на пет теста и анкета.

Инструменти

- *Скала за емоционална стабилност*, част от Петфакторен въпросник, В. Тодоров. Самооценъчният въпросник за измерване на основните черти на личността, така както са определени от модела на Голямата петорка, съдържа пет основни скали: Екстраверсия, Благосклонност, Съзнателност, Емоционална стабилност и Отвореност към опита. Въпросникът се състои от 60 айтема. Използваната в това изследване скала за емоционална стабилност се състои от 12 твърдения. Изследваните лица определят степента, в която са съгласни с твърденията, по 5-степенна скала от 1 – Не до 5 – Да. По-високият бал означава по-висока емоционална стабилност.

- *Тест за самооценка на Розенбърг*. Скалата на Розенбърг е еднодименсионална скала за измерване на аспекти на самооценката като лична ценност, самоувереност, задоволство със себе си, самоуважение. Методът се състои от 10 твърдения. Изследваните лица изразяват степента на съгласие с твърденията чрез 5-степенна Ликертова скала от 1 – напълно несъгласен до 5 – напълно съгласен. Общият бал се получава чрез събиране и усредняване на отговорите на изследваните лица от всички айтеми. По-високият бал означава по-висока самооценка.

- *Личностен тест за оптимизъм и негативни очаквания* (Радославова, Величков, 2005). Въпросникът съдържа 17 твърдения. Изследваните лица посочват степента, до която са съгласни с твърденията, по 5-степенна Ликертова скала от 1 – напълно несъгласен до 5 – напълно съгласен. Общият бал се получава чрез събиране и усредняване на отговорите на изследваните лица от всички айтеми.

Скалата за оптимизъм е съставена от 10 твърдения. По-високите балове означават по-висок оптимизъм.

Скалата за негативни очаквания съдържа 7 твърдения. Негативните очаквания не са „обратни“ на диспозицията за оптимизъм. В този смисъл човек, който е оптимист може да има негативни очаквания по различни поводи и в различни ситуации, които преценява като неблагоприятни. Това може да се дължи на реализъм, но и на невротизъм. Както и обратното – песимисти да нямат негативни очаквания за определени ситуации. Първото обаче е по-вероятно, защото доминиращият песимизъм може да повлияе преценката.

¹⁴⁴ Възможни са и други на базата на предполагаеми зависимости между изследвани азови особености, черти и състояния.

- *Тест на Цунг*. Zung Self-Rating depression Scale (SDS) Скалата за самооценка на депресията нивото на депресивност на изследваните лица.

SDS е инструмент за самооценка с 20 елемента, създадено за измерване на нивата на тревожност, базирано на точкуване в 4 групи прояви: когнитивни, автономни, моторни и симптоми на централната нервна система. Отговаряйки на твърденията, човек трябва да посочи доколко всяко твърдение се отнася за него или нея в рамките на една или две седмици преди полагането на теста. Всеки въпрос се оценява по скала от тип Likert от 1 до 4 (на базата на тези отговори: „през малко време“, „от известно време“, „през голяма част от времето“, „през повечето време“). Някои въпроси са формулирани отрицателно, за да се избегне проблемът със зададения отговор. Общата оценка се извършва чрез общ резултат. Общите необработени резултати варират от 20–80. След това необработеният резултат трябва да се преобразува в резултат на „Индекс на тревожност“, като се използва диаграмата на хартиената версия на теста, която може да бъде намерена на връзката по-долу. Резултатът „Индекс на тревожност“ може да се използва в тази скала по-долу, за да се определи клиничната интерпретация на нивото на депресия.

- *Аз-ефективност*. Беше приложен скала за обща Аз-ефективност (GSE) на Schwarzer & Jerusalem (1979), българска версия на Stamova, Schwarzer & Jerusalem (1993), психометрични характеристики на скалата от Желязкова-Койнова (2007). Скалата се състои от 10 айтема, на които се отговаря с 4-степенна скала – от “абсолютно невярно“ до “абсолютно вярно“. Предназначена е за изследвания на лица над 12 години (по Желязкова-Койнова, 2007). По-високият бал означава по-високо равнище на обща Аз-ефективност.

- *Въпросник под формата на анкета*. В този въпросник са включени айтеми, които касаят важни области на ръководство и оценка на ръководената организация, включително и планове за бъдещо развитие. За по-голяма детайлизираност на отговорите, същите са степенувани в петстепенна Ликертова скала от „напълно съгласен“ до „напълно несъгласен“ с твърдението.

Прави се статистически анализ с помощта на програмата IBM SPSS Statistics. След съответните методи на статистически анализ: дескриптивни статистики, методи за проверка на хипотези и методи за графично онагледяване на данните и резултатите се установява потвърждаването или не на направените допускания.

Литература

Минчев, Б. (2013). Психология. Еволюционно феноменологичен подход. Сиела.

Митева, Д. (2013). Психология на оптималното функциониране. Варна, БСУ.

McConnell, A. & Strain, L. (2007). Content and structure of the self-concept. Psychology Press.

Markus, H., Wurf, E. (1986). The dynamic self-concept: A Social Psychological Perspective. Institute for Social Research, University of Michigan

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant

agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

РЕГИОНАЛЕН ПОДХОД КЪМ ИЗУЧАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ПСИХОЛОГИЯ

Марияна Няголова

Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий”

Николина Йорданова

Община Садово

Резюме: Статията е посветена на методологическите проблеми на историята на психологията и изводите от нейното изучаване в България. Показан е иновативния характер на приложението на регионалния подход към изследването на родната история на психологическата наука, което позволява да се разкрие приносът на учените, работили и живели в различни градове и села на българската провинция.

Предметът на изследването е свързан с разкриване на възможностите на регионалния подход за оптимизиране на проучванията в областта на родната история на психологията. За първи път към тази проблематика е адаптирана и използвана методиката „география на видните българи” на Светлин Кираджиев (1993). Резултатите са отчетени по водещ показател „родно място” на българските учени, работили в областта на психологията, в периода между 1878 – 1945 г. По такъв начин, традиционният биографичен подход в историко-психологическото изследване бе обвързан обвързан със социокултурните предпоставки за формирането на личността на отделните учени, отчетени на регионално и национално ниво, в определен историко-хронологичен контекст.

Формулираните изводи визират организацията на психологическата наука и особеностите на научния субект през изследвания период, по такива характеристики, като „столична” - „провинциална” научна среда, общопсихологически и приложно-психологически изследвания, предпоставки и крайни резултати от научната дейност на психолозите.

Ключови думи: история на българската психология, регионален подход, биографичен подход, „география на видните българи”, география на видните български психолози

A REGIONAL APPROACH TO THE STUDY OF THE BULGARIAN PSYCHOLOGY'S HISTORY

Mariyana Nyagolova

University of Veliko Turnovo St. Cyril and St. Methodius

Nikolina Iordanova

Sadovo Municipality

Abstract: The article is devoted to the methodological problems of the history of psychology and the conclusions of its study in Bulgaria. It shows the innovative character of the

application of the regional approach to the study of the native history of psychological science, which allows to reveal the contribution of scientists who worked and lived in different towns and villages of the Bulgarian countryside.

The object of the study is related to the discovery of the possibilities of the regional approach for optimizing research in the field of the native history of psychology. For the first time the methodology „geography of prominent Bulgarians” by Svetlin Kiradjiev (1993) was adapted and used to this problem. The results were reported on the leading indicator „birthplace” of Bulgarian scientists who worked in the field of psychology in the period between 1878 and 1945. Thus, the traditional biographical approach in historical-psychological research was tied to the socio-cultural preconditions for the formation of the personality of individual scientists, reported at the regional and national level, in a certain historical-chronological context.

The formulated conclusions visualize the organization of psychological science and the peculiarities of the scientific subject during the research period, according to such characteristics as „metropolitan” - „provincial” scientific environment, general and applied psychological research, prerequisites and final results of the scientific activity of psychologists.

Keywords: History of Bulgarian Psychology, Regional approach, Biographical approach, “Geography of eminent Bulgarians”, Geography of eminent Bulgarian psychologists

От края на XX в., с бързи темпове нараства интересът към историята на родната психология, в контекста на общото историко-психологическо знание. Началото на тази тенденция се поставя чрез публикации, посветени на психологията в отделни страни във водещи международни списания. Тя намира своето продължение в издаването на монографични изследвания по чуждестранна история на психологията, в които авторите посвещават отделни глави на родната за тях история на психологията. Такъв характер имат преобладаващата част от изданията по история на психологията в САЩ и в Канада, както и няколко издания на „История на психологията” на световно известния унгарски психолог Чаба Плех. През този период, бурен подем изучаването на родната история на психологията получи в големите страни на европейския континент. За едно десетилетие, във Франция бяха публикувани няколко самостоятелни монографии, посветени на историята на френската психология на автори, като Филип Кастел, Серж Никола, Режи Плас, Жаклин Карои, Аник Оаион и др.

От 90-те години на XX век насам, особен тласък получи изследванията по родна история на психологията в Русия. За кратко време се създадоха и специализирани историко-психологични школи в областта на историята на руската психология от XIX в., историята на съветската психология, както и историята на регионалната психология. Под влиянието на методологията на постмодернизма, последното от посочените три направления си поставя за основна задача да изучи историята на академичната психология в многобройните провинциални университети и други висши учебни заведения на Русия и СССР, като изхожда от позицията, че в продължение на десетилетия наред, тя е била напълно изключена от обсега на руските издания, посветени на историята на родната психология. Теоретическите предпоставки за развитието на съвременната регионална история на руската психология се задават в колективната монография „Психологическата наука в Русия през XX столетие: проблеми на теорията и историята” (1997), под редакцията на Андрей Брушлински (Брушлинский, 1997).

За последните две десетилетия, в Русия се оформят няколко водещи центъра по регионални историко-психологически изследвания, като най-добре организирани са в градовете Нижни Новгород, Ярославъл и Твер. Водещият регионален историк на психологията в Нижни Новгород, Наталия Стаюхина назовава това направление „провинциална психология”. Началото на нейните изследвания по темата се поставя с монография, посветена на историята на преподаването на психология във висшите учебни заведения на гр. Нижни Новгород, през съветския период. По-късните ѝ изследвания са посветени на историята на психотехниката и психологията на труда в Нижни Новгород и областта, през 30-те години на XX в. (Стаюхина, 2013; 2013a). Повече от 20 години, регионалните проблеми на историята на психологията, се изучават от историците на психологията в гр. Ярославъл, под ръководството на такива учени, като Владимир Мазилев, Анатолий Карпов, Мергалис Кашапов и др. Ярославските историци на психологията назовават своите изследвания „история на Ярославската психологическа школа” и в центъра на техните интереси са биографиите и творчеството на академичните психологии, работили в ярославските висши учебни заведения. Разработките на тверските историци на психологията, прилагащи регионалния подход, се определят от самите тях, като „краеведска психология” (А. Ф. Шикун), „микроструктурен подход в историята на родната психология” (А. А. Шикун) или просто „психологията в Твер” (Т. А. Жалагина, Т. А., Короткина). Благодарение на три поколения изследователи, достатъчно подробно е изучена не само академичната психология в Твер, но и историята на много приложни психологически дисциплини в Тверска област. Именно Алексей Шикун обосновава методологическата връзка на регионалната история с принципите и проблематиката на общата теория и практика на регионалните изследвания и обосновава понятието „психология на регионите” (Шикун, 2011), като подчертава, че тази тенденция възниква още през 80-те години в самата историческа наука, в резултат от необходимостта, „как по отношение на различни пространствени територии да се проведе такъв последователен исторически анализ на фактологически данни от начало в регионален, а след това – в национален, континентален и световен исторически мащаб” (Шикун, 2011, с. 55). В този смисъл, авторът обосновава и предимствата на локалния исторически подход, като изтъква, че микроподходът в историко-психологическото изследване отстранява пропуските и непълнотите на макроизследването. Според него, най-важното в историята на психологията на регионите е тя да се изучава в рамките на определени теориториални граници на Руската федерация, които в случая се отнасят до границите на отделните социално-икономически области (Шикун, 2011).

Очертаният регионален подход към изучаването на родната история на психологията дава възможност за разкриването на специфични историографски тенденции, които се отнасят до националния, социо-културен контекст в развитието на психологическата наука. Приложението му към проблематиката на историята на българската психология позволява от една страна, да се изучи съотношението между столичната академична психология и академичната психология в университетите и висшите учебни заведения, намиращи се в провинцията, а от друга страна, да се изтъкне съществуването на психологически разработки и изследвания в областта на приложните психологични области, които много често, са правени от учени извън университетските среди, както в столицата, така и в провинцията.

За целите на настоящето изследване, посветено на историята на българската психология, обаче трябваше да се избере такъв методически подход, който да позволи

резултатите да се съотнесат не просто с мащабите на териториалното деление на страната, но и с традициите на териториалната история на българската наука.

Обосновка на избора на изследвателска методика

Като се отчита степента на проучване на проблемите, свързани с историята на българската психология, се предполага, че неговата реална сложност и многомерност биха се разкрили най-добре чрез изучаване на биографичните данни на отделните субекти на научното творчество. Ето защо, за целите на конкретното проучване бе избрана методиката „география на видните българи”, предложена и разработена от известния български географ Светлин Кираджиев.

На основата на тази методика, в едноименното си монографично изследване, авторът осъществява цялостно проучване на социокултурните условия за развитието и дейността на 500 представители на българската култура, наука и политика от XVIII – XX в., в зависимост от два показателя с географски характер: мястото на раждане на отделната историческа личност и съотнесеността му с определена територия на страната. По такъв начин, на фона на социално-историческите и историко-икономическите характеристики на седем определни географски области в България, С. Кираджиев представя биографията и приноса за развитието на родната култура и наука, на всяка една от избраните исторически личности (Кираджиев С., 1993). За целите на настоящето изследване, тази методика беше адаптирана за целите на историко-психологическото изследване.

За разлика от хронологическия период, избран в изследването на Светлин Кираджиев, хронологическите рамки на нашето проучване са значително стеснени. Те се отнасят към първите три периода от историята на българската научна психология: от Освобождението на България от турско робство през 1878 г. – до Балканската война, през 1912 г.; от Балканската и Междусъюзническата войни, през 1912 -1913 г. до края на Първата световна война, през 1918 г.; от 1919 г. до 1945 г., края на Втората световна война. Съзнателно е игнориран вторият голям етап от развитието на научната психология в България, между 1946 г. и края на XX век, тъй като той се отличава от първия, не само по своята методология, но и по организацията на психологическата наука. Сам по себе си, той би бил предмет на отделно историко-психологическо изследване.

В зависимост от избора на историко-хронологическия период на изследване, са формулирани и критерии за значимост на персоналиите, които също се отличават от приложените критерии на Светлин Кираджиев. При анализа на значимостта на персоналиите, в конкретното изследване са използвани следните критерии:

Оценка на цялостния принос на отделния учен за развитието на българската психологическа наука, в зависимост от общия брой на публикациите му и тяхната проблематика;

Отчитане на междудисциплинарния характер на трудовете на отделния учен;

Отношение на психологическите работи на всеки един учен към приложните области на научното знание.

Като цяло, конкретната насоченост на биографичния анализ на персоналиите на българската психология от изследвания период, съответства на общия подход на С. Кираджиев в изучаването на „географията” на видните българи, в зависимост от тяхното месторождение (Кираджиев, 1993, с. 7). В този контекст са очертани и закономерностите на „географското разпределение” на субектите на психологически изследвания.

Социокултурният анализ на биографиите включва и такива географски показатели, като родните места на учените, при отчитане на степента на урбанизация на селищата и техните културно-икономически характеристики, както и съотношението „столица-провинция” и „град-село”.

Биографическият анализ включва не всички персоналии от посочения период в историята на българската психология, а само онези от тях, чието месторождение е достоверно уточнено и посочено в справочната литература. Общият брой включва 40 имена на видни представители на психологическата наука от изследвания период. Общият брой на учените, родени на територията на съвременна България е 36. Към тях са прибавени и имената на четирима учени, които са родени в пределите на историческите граници на България: Иван Георгов – Велес, Кръстьо Кръстев – Пирот, Димитър Михалчев – Лозенград, Петър Дървингов – Кукуш (Кикис). Извън рамките на настоящия анализ остават имената на редица учени, чието месторождение е все още неизвестно за историята на науката. Към тях се отнасят и имената на автори, чиито публикации са известни, но за тях липсват каквито и да е биографични данни в справочните издания.

Обща насоченост на биографичния анализ

В зависимост от професионалната специализация и научната дейност на персоналиите, те могат да бъдат групирани по следния начин:

- група на академичните учени, с психологическа и философска специализация: Никола Алексиев, Никола Бобчев, Ангел Бънков, Елена Ганева, Райна Ганева, Иван Георгов, Михаил Герасков, Атанас Димитров, Михаил Димитров, Атанас Илиев, Никола Илиев, Спиридон Казанджиев, Димитър Кацаров, Асен Киселинчев, Кръстьо Кръстев, Димитър Михалчев, Екатерина Папазова, Цветан Радославов, Архимандрит Евтимий (Лука Сапунджиев), Петко Цонев, Сава Гановски. Към тази група се отнасят предимно преподаватели от Софийския университет, Духовната академия и гимназиите. Като цяло, всички те, получават висше образование и защитават докторски дисертации в страните на Западна Европа. Благодарение на това, тематиката и съдържанието на научната и публикационната дейност на всеки автор е тясно свързана с научните принципи на съответната чуждестранна научна школа, към която той принадлежи.

Лайпцигската школа на Вилхелм Вундт оказва своето определящо влияние върху формирането на психологическите възгледи на Кръстьо Кръстев, Никола Бобчев, Никола Алексиев, Цветан Радославов, а така също на възпитаника на Софийския университет – Спиридон Казанджиев и на представителя на Йенската педагогическа школа – Атанас Димитров.

Възпитаниците на швейцарските университети Петко Цонев, Димитър Кацаров, Михаил Герасков, а по-късно, професори в Софийския университет, са привърженици на европейския функционализъм и на синтетичната наука за развитието на детето – педологията.

Въпреки, че в България явлението „научна школа” не е традиционен начин за организация на науката, все пак съществуват школи и те оказват съществено влияние и върху насочеността на българската психология от първата половина на XX в. Достатъчно е да отбележим научната школа на Димитър Михалчев, която се основава на ремкеанската методология и неокантианството, като цяло, школата на Димитър Кацаров, която развива функционалистките идеи в контекста на Женевската функционалистична школа, както и

българските възпитаници на Йенската педагогическа школа, като Васил Манов, Атанас Димитров, Сава Велев и др., които имат своя значителен принос в българската обща, възрастова и педагогическа психология.

- група на учените и специалистите от различни области на научното знание, които имат особен принос в разработката на научната психология: Иван Гюзелев, Иван Шишманов, Михаил Арnaudов, Стелла Русчева – Михайлова, Иван Хаджийски, Константин Соларов, Петър Дървингов, Найдено Чакъров, Тодор Самодумов, Цвятко Петков, Генчо Пиръов, Сотир Бранков. За по-голямата част от посочените персоналии, отнасящи се към тази напълно условно обособена група, психологията не е основна научна специалност или професия. Следователно, обединяващото звено на научните интереси към психологията на всички тези учени, е разработката на нейните приложни и междудисциплинарни аспекти.

- група на психоаналитиците: Младен Николов, Любомир Русев, Буко Исаев. В центъра на интереса на българските психоаналитици е ортодоксалното психоаналитично учение на Зигмунд Фройд. Те специализират в Швейцария, Германия и Австрия. В България, се занимават не само с теоретични изследвания и с преводи на Фройд на български език, но и осъществяват професионална психоаналитична практика. Прилагат идеите на психоанализа в литературното творчество, криминалистиката и юридическата психология.

- група на психиатрите: Никола Кръстников, Елена Шеханова – Степанова, Кирил Чолаков, Никола Шипковенски. Към тази група се отнасят известните български психиатри от първата половина на XX в., които не само имат своя принос в общата и клиничната психопатология, но се интересуват от приложението на психологията в психиатрията. Н. Кръстников и Е. Шеханова учат медицина в Санкт-Петербург, където Н. Кръстников специализира психиатрия, под ръководството на Владимир Михайлович Бехтерев. Кирил Чолаков завършва специалността философия в Софийския университет, а медицина – в Австрия. Неговите психологически възгледи се формират под влиянието на Димитър Михалчев и той се счита за представител на школата му. Н. Шипковенски завършва медицина в Софийския университет, а специализира психиатрия в Германия. Неговите идеи за приложението на психологията в психиатрията имат своето начало във възгледите на първите преподаватели по психиатрия и неврология в Софийския университет – руските учени Николай Михайлович Попов и Алексей Ерастович Янишевски.

Следва да се отбележи, че представителите на последните две обособени групи – „група на българските психоаналитици” и „група на българските психиатри” имат различно и специфично отношение към психологията, тъй като нито психоанализът, нито психиатрията са видове психологически дисциплини. Към 30-те и 40-те години на XX в., психоанализът се е отдалечил съществено от психиатрията, а що се отнася до българските психоаналитици, те не се и стараят да доближават психоанализа до научната психология. Принципите на последната се прилагат систематично в патопсихологичните разработки на д-р Кирил Чолаков и д-р Никола Шипковенски, като психологическият подход искристализира най-сполучливо в теорията на д-р Н. Шипковенски за ятрогенитета.

В обобщение, би трябвало да се отбележи, че благодарение на творчеството на изследваните 40 учени, в областта на българската психология, през посочения период, се издава богата научна литература по психология: научни монографии, учебници за средното и висшето училище, научни статии и разработки. Във всички тях е изразен фундаменталният, междудисциплинарният и приложен характер на психологическите изследвания.

Преобладават оригиналните разработки в такива области на психологията, като общата и диференциалната, историята и историографията на психологията, социалната психология, педагогическата психология, военната психология, юридическата психология, историческата психология, както и в педологията, психопатологията и психоанализа.

Ролята на регионалния подход в биографичния анализ, в контекста на българската история на психологията

Заедно с изучаването на приноса на отделния учен за развитието на родната психология, възниква и необходимостта от задълбочаване на биографичното социално-историческо проучване. В тази връзка, показателят „месторождение” позволява да се проследи по-добре неговото личностно развитие, в контекста на историко-културната специфика на отделните български селища и райони.

Към „седемте географски области”, предложени от Светлин Кираджиев: Дунавската равнина, Старопланинската област, Задбалканските котловини, Юго-Западна България, Горно-Тракийската низина, Родопите и Юго-Източна България, (Кираджиев, 1993, с. 15 – 220), бяха отчетени още три исторически български области, чиито територии, след Първата световна война, окончателно остават извън пределите на съвременна България: „Западните покрайнини”, „Македония” и „Източна Тракия”. В резултат на това, родните места на персоналиите от историята на българската психология, се разпределят в зависимост от тяхното местонахождение, по следния начин:

В селата и градовете на **Дунавската равнина**, според С. Кираджиев, са родени известни представители на българското изкуство и науката. Особено важна роля на културни центрове са изпълнявали градовете, намиращи се по крайбрежието на р. Дунав (Кираджиев, 1993, с. 16 – 17). В този смисъл, за историята на българската психология, важно значение придобива гр. Свищов, който през XIX в., е бил културната и икономическата връзка на България с европейските страни.

Свищов е родният град на двама български ученици на Вилхелм Вундт: Иван Шишманов (1862-1928) и Цветан Радославов (1863 – 1931).

Ако, през XX в., гр. Свищов постепенно загубва своето значение на водещ културен център, то най-големият крайдунавски град - **Русе**, си остава и до днес един от водещите културни центрове на страната. В него е роден академик *Михаил Арnaudов* (1878 – 1978), който завършва Висшето училище в София, по специалността „Славянска филология”. Защиства докторската си дисертация, през 1904 г., в Пражкия университет. Професор е в Софийския университет по фолклор и литературна история. Именно, той за първи път в България, разработва проблемите на психологията на литературното творчество и прилага принципите на диференциално-психологическия подход в своите изследвания. От 2000 г., в град Русе, на базата на Русенския университет „Ангел Кънчев” и Регионалния исторически музей – гр. Русе, веднъж на две години, се провеждат международни научни конференции „Арnaudови четения”, в памет на академик Михаил Арnaudов.

Елена Ганева-Стоянова (р. около 1877) защитава своята дисертация, посветена на разбирането за морала при Дарвин и Спенсър, в университета на гр. Цюрих, Швейцария, през 1903 г. Изучава проблема за внушението и неговата възпитателна роля (1905).

Райна Ганева (р. 1884) е автор на докторска дисертация, посветена на теорията за познанието, защитена през 1910 г., в Хайделбергския университет. Тя е автор и на две

монографии, имащи отношение към психологическата проблематика: „Училище и възпитание” (1934) и „Етюди върху познанието” (1940).

Кирил Чолаков (1899 – 1963) е известен български психиатър. Специалист е в областта на психопатологията и патопсихологията. От позициите на ремкеанството, остро критикува психоанализа.

В гр. **Разград** е роден българският психоаналитик, *Любомир Минчев Русев* (1902 - 1970).

В с. **Люблен, област Разград**, е роден българският педагог и психолог *Петко Цонев* (1875 – 1950).

Село **Златия, област Монтана**, е родното място на *Ангел Бънков*, най-известният историограф на българската научна психология, в периода 1878-1960 г.

Един от най-важните градове на **Старопланинската област**, според С. Кираджиев, е гр. **Велико Търново**. В него е роден генерал *Константин Соларов* (1881 – 1959), преподавател по военна психология и военна педагогика, във Военното училище.

Град **Габрово** е родно място на известни български учени, с голям принос в развитието на родната психология: *Иван Гюзелев* (1844 – 1916), *Никола Алексиев* (1877 – 1912), *Никола Кръстников* (1880 – 1936).

В гр. **Севлиево** е роден *Спиридон Казанджиев* (1882 – 1951) – професор психологии Софийского университета, академик Болгарской академии наук.

Историческият гр. **Елена** е родно място на българския психолог, ученик на Вилхелм Вундт - *Никола Савова Бобчева* (1863 – 1938). Той е един от първите български историци и методолози на психологията.

В гр. **Берковица**, е роден *Михаил Герасков* (1874 – 1957), професор в Софийския университет, водещ специалист в областта на педагогическата психология, педолог.

В гр. **Враца** е родена *Венета Каменова – Киселинчева*, специалист в областта на методиката на преподаването на психология и логика, преподавател в Педагогическия институт, в гр. Шумен, а след 1946 г. и в Софийския университет.

Гр. **Ботевград** е родното място на *Димитър Кацаров* (1881 – 1960).

В гр. **Троян** са родени много известни представители на българската култура и наука. Сред всички тях, особен принос за развитието на българската психология имат *Иван Хаджийски* (1907 – 1944), д-р *Никола Шипковенски* (1906 – 1970), *Найден Чакъров* (1907 – 1991).

В с. **Чупрене, Белоградчишко, област Видин**, са родени академик *Михаил Димитров* (1881 – 1966) и психоаналитикът *Младен Николов* (р. 1881).

Село **Кунино Врачанска област**, е родното място на академик *Сава Гановски* (1897 – 1993), който наред с разработките си по история на философията, е добър познавач на традициите на немскоезичната психология и педагогика. Той е един от първите автори, който посвещава специална глава на приноса на Никола Алексиев в историята на българската психология.

В с. **Градец, област Сливен**, е роден *Атанас Димитров* (1974 – 1916), възпитаник на Йенския университет (1898) и автор на дисертационен труд „Психологическите основи на етиката на Фихте”. Между 1907 г. и 1916 г., е преподавател по немски език в Софийския университет.

В **Задбалканската котловина** са разположени много малки градове, свързани с културното развитие на България от времето на борбата за национално освобождение.

Град **Копривщица** е родното място на *Архимандрит Евтимий (Лука Найденов Сапунджиев)* (1884 – 1943), православен богослов. Ректор на пловдивската духовна семинария. Професор в Богословския факултет на Софийския университет, където ръководи катедрата по философия и заедно с това е преподавател по религиозна философия и психология.

В гр. **Казанлък**, са родени известният педагог и психолог, член-кореспондент на БАН *Генчо Пиръов* (1901 - 2002) *Генчо Пиръов* и психоаналитикът *Буко Исаев*.

В **Юго-Западна България** е разположена столицата на страната – София, която е и най-големият национален културен и научен център. Това е и родният град на голяма част от българската интелигенция, включително и на представителите на психологическата наука. Без да сме в състояние да изчерпим всички имена на видни учени с принос в българската психология, би трябвало да отбележим тези на *Стела Русчева – Михайлова* (1888 – 1964), *Екатерина Папазова* (1895 – 1975) и академик на БАН *Асен Киселинчев* (1905 - 1960).

В гр. **Бобошево, Кюстендилска област**, е роден *Сотир Бранков* (1882 - 1953), който има значителен принос за общата и юридическата психология.

Град **Дупница, Кюстендилска област**, е родното място на *Тодор Самодумов* (1878 – 1957), който е автор на изследвания по педагогическа психология, както и на учебници по психология за средното училище.

В един от големите градове на **Горно-Тракийската низина – Стара Загора**, са родени, живяли и работили много известни дейци на българската култура и наука. Своя принос за развитието на психологическите знания имат професор *Атанас Илиев* (1893 – 1985) и психиатърът д-р *Елена Шеханова - Степанова* (1893).

Родопите: В с. **Петково, област Смолян**, е роден *Никола Илиев* (1886 – 1937), ученик на Димитър Михалчев, последовател на Йоханес Ремке, автор на монографията „Душа, човек и човешки живот” (1926).

„Западните покрайнини”: В гр. **Пирот** е роден известният учен *Кръстьо Кръстев* (1866 – 1919), ученик на Вилхелм Вундт, преподавател по философия и психология в Софийския университет, който за първи път чете курсове по естопсихология и психология на религията.

На историческата българска територия, **„Македония”**, в гр. **Велес** е роден световноизвестният български историк на философията *Иван Георгов* (1862 – 1936). В сферата на психологията, той изучава генезиса на детската реч и самосъзнанието при детето. Прави първите в страната, емпирични съпоставителни изследвания, посветени на детската лингвистика.

Гр. **Кукуш (Килкис)** е родното място на военния историк *Петър Дървингов* (1875 – 1958), който разработва проблемите на военната психология и историческата психология на войната, по материалите от анализа на военните операции на българската армия в Балканската война.

„Източна Тракия”: В българския град **Лозенград (сега, Къркларели)** е роден големият български философ *Димитър Михалчев* (1880 – 1967), който е преподавател по философия и обща психология в Софийския университет, организатор на психологическата наука между двете световни войни, ученик на Йоханес Ремке, създател на три философски

школи: две, в Германия и една, в България, известен с прозвището „Кант на Балканите”. Споделя методологическите възгледи на Ремке за психологията, като наука за съзнателните прояви на психиката. По инициатива на Д. Михалчев, се поставя началото на историко-психологическите изследвания на родната психология (И. Балтова, А. Бънков).

Заклучение

Нашето изследване, което се отличава по-скоро с пилотен характер, недвусмислено показва значението на показателя „месторождение“ при изучаването на биографията на българските изследователи на психологията от периода 1878 г. – 1945 г. За съвременния историк на родната психология, това означава не само, че биографията на отделните учени не бива да се игнорира, но и че, специално внимание трябва да се отделя на определянето и уточняването на родното място, независимо от често срещаните трудности в тази насока.

Условното разпределение на „родните места“ на учените по области, показва, че на територията на „**Дунавската равнина**“ и „**Старопланинската област**“, са се родили най-голям брой психолози. Проследяването на дадения показател, дава възможност да се направи изводът, че най-много на брой учени-психолози са се родили в големите градове и в столицата, в следната поредица: **Русе, София, Габрово, Троян**. Очевидно е, че определящ се оказва не броят на населението, а културната и научна атмосфера на родния град. С това, може да се обясни и фактът, че в относително не големия по брой град **Троян**, са се почти толкова известни учени – психолози, колкото и в столицата.

Относително по-малък брой учени са родени в селата. Въпреки, че на този етап на изследването не е възможно да се изведат взаимозависимости, все пак би трябвало да се подчертае, че в с. **Чупрене, област Видин**, са родени в една и съща година, двама известни учени – Михаил Димитров и Младен Николов. Според страшимир Димитров, този факт не е съвсем случаен и неговите предпоставки могат да се търсят в интензивното културно развитие на с. Чупрене, което започва още през първата половина на XIX в. (Димитров, 1974, с. 23 – 37).

Независимо от това, че по-голямата част от учените са родени в провинцията, тяхната професионална и научна дейност е свързана с живота им в столицата. Творческата инициатива на научните субекти зависи, обаче, не само от месторожението им и постоянното им местожителство, в последствие, а от техния мотивиращ интерес към психологията, от възможността им да развият своите индивидуални знания и интелектуални способности. По такъв начин, факторът „родно място“ в биографията на учения, позволява на историка на психологията на обърне внимание на предпоставките и факторите за формиране на личността на отделния учен, който се оказва в центъра на конкретно научно-биографично изследване.

Литература:

1. **Брушлинский, А. В., ред. (1997)** Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории. Под ред. А.В. Брушлинского. Москва: Издательство „Институт психологии РАН”.
2. **Димитров, Стр. (1974)** Село Чупрене през XIX в. (до Освобождението). В памет на академик Михаил Димитров. Под редакцията на И. Унджиев, Г. Пиръов, К. Шарова, М. Бъчваров, Р. Стоянова. София: Издателство на БАН, с. 23 – 37.

3. **Динчев, С., Ставрев, С., Кираджиев, С. (1962)** Учебни географски екскурзии. Народна просвета.
4. **Жалагина, Т. А., Короткина, Е. Д. (2017)** Развитие психологической науки в Тверском регионе: от истории к перспективам. Вестник ТвГУ. Серия „Педагогика и психология”. 2017. Выпуск № 4, 211-220..
5. **Кираджиев С. (1993)** География на видните българи, София: Издателство на БАН.
6. **Кираджиев, С. (2007)** Велико Търново. София: Свят 2001-Ариадна.
7. **Кираджиев, С. (2008)** Българските градове. София: Гутенберг.
8. **Кираджиев, С. (2009)** Българските села. София: Гутенберг.
9. **Кираджиев, С. (2012)** Градовете в развитието на световната цивилизация. София: Гутенберг.
10. **Кольцова В. А. (2006)** Интеллектуальный ресурс провинциальной психологии: историко-психологический экскурс. В: А.Л. Журавлев, В.А. Кольцова, Ю.Н. Олейник (отв. ред.) История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, помнить настоящее, предвидеть будущее: Материалы международной конференции по истории психологии „IV Московские встречи”, Москва: Издательство „Институт психологии РАН”, с. 486-489.
11. **Лазаров, П. Кираджиева, С. (1973)** Картата при обучението по география. София: Народна просвета.
12. **Лежнева, О. А. (1974)** Прошлое, настоящее, будущее в жизни и биографии творческой личности. Человек науки. Под редакцией М. Г. Ярошевского. Москва: Издательство „Наука“, 263-269.
13. **Няголова, М. (2011)** Приносят на Великотърновското учителство за развитието на психологията в България (1885 – 1944). Дни на науката’2011, том 1. Великотърновски клон на Съюза на учените в България. Под ред. на П. Ст. Петков, „Фабер”, Велико Търново, 208 – 216.
14. **Няголова М. Д. (2017)** Применение географического подхода в изучении истории болгарской психологии. Наука и савремени универзитет. Друштвене науке пред изазовима савременог друштва. Библиотека научни скупови I том. Уредник доц. др Гордана Ђигић. Ниш: Издавачки центар. Универзитет у Нишу. Филозофски факултет, 2017, 377 – 392.
15. **Олейник, Ю. Н., Няголова М. Д. (2022)** Незавершенные проекты в истории отечественной психологии: идеи и люди. Ананьевские чтения — 2022. 60 лет социальной психологии в СПбГУ: от истоков — к новым достижениям и инновациям: материалы международной научной конференции, 18–21 октября 2022 года. Под общей редакцией А.В. Шаболтас. Отв. ред. В.И. Прусаков. Санкт Петербург: Издательство Скифия-принт, 2022, 203-204.
16. **Стоюхина Н. Ю. (2013)** Выдающиеся психологи и педагоги в Нижегородском университете (1918 -1921 гг.). Нижний Новгород: Издательство Нижегородского университета.
17. **Стоюхина Н. Ю. (2013а)** Проблемы изучения истории „провинциальной психологии”. Мир науки, культуры, образования. № 1 (38), 2013, 152-157.
18. **Стоюхина Н. Ю., Няголова М. Д. (2015)** Методологични проблеми на историята на провинциалната психология в Русия и България. Юбилейна научна

конференция „ 20 години специалност „Психология” - пътуване към себе си”. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 408 - 416.

19. Цонев М. (1996) Научно-биографичният жанр в историографията на науката. В: К. Симеонова, Д. Асенова – Янева, Е. Лазарова, К. Янакиев (ред.) Изследването на науката. Поглед към методологията. София: БАН. с. 86 – 104.

20. Шикун, А. А. (2009) Концепция пространственного размещения отечественной психологии. Вестник Государственного университета просвещения. Серия: Психологические науки. Т. 1. №3, 5-12.

21. Шикун, А. А. (2011) Микро-структурный подход в историко-психологическом исследовании. Вестник ТвГУ. Серия „Педагогика и психология”. 2017. Выпуск № 1, 55-66.

22. Clavien, A., Müller, B. (1996) *Le goût de l'histoire, des idées et des hommes*. Lausanne: Editions de l'Aire.

23. Nyagolova M. D. (2016) *Geographical approach to the investigation of the regional History of Psychology in Bulgaria*. Наука и савременни универзитет 6. Философски факултет Ниш. Книга резюмеа. Главни и отговорни уредник проф. др. Бояна Димитриевич, 127 – 128.

24. Topolski, J. (1981) *La storiografia contemporanea*. Roma: Editori Riuniti.

Статията е подготвена в рамките на научно-изследователския проект: „Декарт, рационализъм и картезианството в историята на психологията от XVII в. и XVIII в.” (ФСД-31-243-35/21. 03. 2023 г.), ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий”.

СЕКЦИЯ 8
ЗДРАВЕ, СПОРТ, ТУРИЗЪМ И МЕДИЦИНА

SECTION 8
HEALTH, SPORTS, TOURISM AND MEDICINE

THE MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF WINE TOURISM IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA

Colesnicova Tatiana, Iatisin Tatiana
Academy of Economic Studies of Moldova

Abstract: This scientific work analyzes the main trends in the development of wine tourism in the Republic of Moldova. In the analyzed country, viticulture and wine tourism are perspective and profitable areas of development. Viticulture is of great importance for the local agricultural sector. The Republic of Moldova has a great potential for the development of wine tourism - the country has a rich history associated with wine and winemaking. Wine industry in Moldova is about 147000 hectares of land occupied by vineyards, of which 102500 hectares are used for commercial purposes. Wine tourism for the Republic of Moldova is a developing segment, which is constantly progressing. The analysis of this research based on information from national and international scientific research, data from the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova, data from national and international Reports. The following research methods were used in the presented work: economic analysis, logical, monographic, synthesis, comparative, etc.

Keywords: tourism, wine industry, wine tourism, national program, wine routes, Republic of Moldova

Introduction. Wine tourism is a motivational form of tourism practised by tourists to visit wineries and wine regions in order to combine the pleasure of tasting the wine products with the opportunity to get to know the local lifestyle, countryside and cultural activities. Wine tourism attracts the interest of visitors to various areas, especially those producing wine, with facilities for wine and grape tasting and treatments. Wine tourism is also called oenotourism. The main types of wine tourism are: excursions following the stages through which the grapes pass to become wine; recreational excursions among the vineyards; introductory courses in wine science; visits and other activities in the vineyards; wine parties and festivals; wine fairs and exhibitions.

The wine sector is considered a strategic pillar of the national economy. This is due not only to the considerable contribution made by the sale of alcoholic beverages to the budget and the substantial share of exports, but also, to a large extent, to the rational use of the republic's soil and climate conditions.

Country analysis. The Republic of Moldova remains the country with the highest density of vineyards in the world. In 2021 the total area planted with technical varieties reached by 118 000 thousand hectares (Figure 1). From the analysis which we carried out it is observed that the area of plantations and the overall harvest is influenced by several factors and by this reason is unstable.

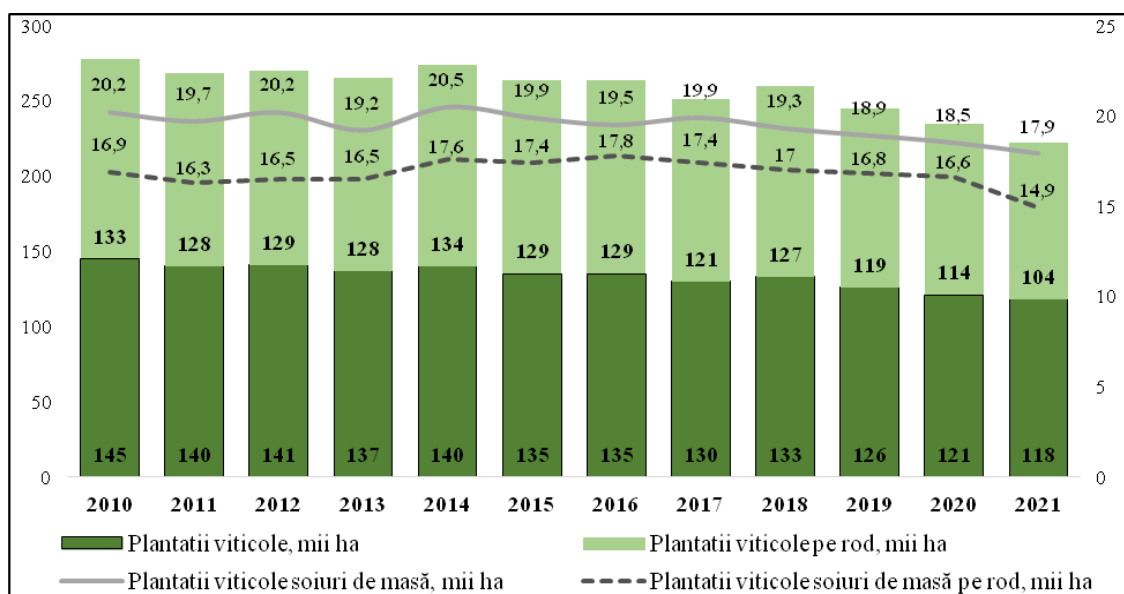

Figure 1. Moldovan wine sector trends, 2010 -2021, thousand ha

Source: elaborated by the authors

The wine-growing area of the Republic of Moldova is made up of 4 wine-growing regions with PGI (Protected Geographical Indication for food and wine), recognized (registered) at EU level, such as: PGI region „Codru”, located in the centre of the country, known for the production of white wines, PGI region „Stefan Voda”, located in the south-east of the country, known for its red wines - varietal and cupaj, PGI region „Valul lui Traian”, located in the south-west of the country, known for the production of liqueur wines and red wines of superior quality and PGI region „Divin”, known for the production of distilled wine brandies, matured in oak barrels.

During the 2021 wine year, the areas of vineyards planted with technical varieties with Protected Geographical Indication increased from 2.4% to 9937 ha. At the same time, the number of winemakers producing PGI wines increased to 89 producers or by 6%, with the highest number registered in the PGI „Valul lui Traian” Region (36%), see Figure 2.

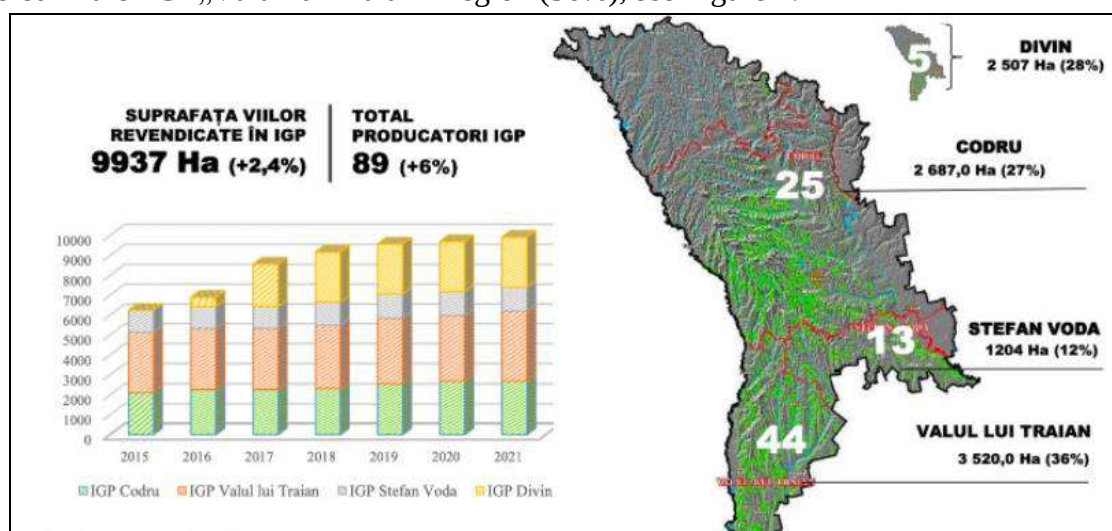

Figure 2. Moldovan production potential of the wine sector, 2021

Sursa: ONVV

Today, the wine sector provides the image of the Republic of Moldova abroad, but also provides a number of benefits to those employed in this field. In 2020, Moldovan wines won 956 medals at 32 international wine competitions, the highest number of awards to this day. Despite the impediments and restrictions caused by the global epidemiological situation, the country's winemakers have managed to face the challenges and enter their home-produced bottled wines in the world's most outstanding wine events. Of the total number of medals, most of them, 417 in number, are gold medals, the ranking is continued with 277 silver medals and 169 bronze awards. For the appreciation and recognition of quality, 65 wine companies from the country sent their samples of wines, sparkling wines and divines and received excellent ratings from foreign juries. Moldovan wine won the most medals at the Decanter World Wine Awards (DWWA) - 124 awards, International Wine Challenge - 77 awards and Galicja Vitis - 73 awards. The winery is well-known worldwide for the length of its galleries and unique wine collections. The Republic of Moldova has been included in the Guinness Book of Records as the holder of the largest wine collection in the world, which is a strong point for attracting foreign tourists.

Having an advantageous geographical location, attractive natural-climatic and cultural-historical components, the Republic of Moldova has all the prerequisites for the organization and development of wine tourism. Tourism ensures people's access to society's treasure trove of civilisation and beauty, facilitates the exchange of opinions, ideas and thoughts, and contributes equally to the intellectual training of individuals and the formation of inter-state relations. Many wineries in Moldova offer facilities for welcoming visitors. Here tourists can receive experience and learn about the complex production process, be present at the bottling process and, of course, taste the final product. As a wine producing country, the Republic of Moldova offers visitors the possibility to choose their preferred visiting routes: underground cellars and cellars, wine storage rooms, wine processing factories, to witness the process of producing sparkling wine, divin, heres, balsam, etc.

Since 2002, the „National Wine Day” has been celebrated in the country. This wine festival has become one of the best known wine festivals in the world, with wine companies taking part every year. Several programmes have been developed to promote wine tourism and wine products. The National Programme „The Wine Road in Moldova” establishes a regulatory framework for wine tourism activities, promotes tourist routes through all wine regions of the country. The National Programme „Wine Road in Moldova” was approved by Government Decree No 554 of 24 May 2004. This Programme aimed to stimulate the development of wine tourism and its integration into the international wine tourism network. The wine industry and the tourism industry help to attract as many consumers of wine products as possible, further promoting all those existing in the Republic of Moldova, see Figure 3.

The wine route „Wine Road of Moldova” became the first tourist route of the Republic of Moldova, registered as a cultural route in the „ITER VITIS - Les Chemins de la vigne”, certified by the Council of Europe. The success of the wine and tourism industry in the Republic of Moldova is the joining of the „Wine Road” to the European network of cultural routes. The diversity of winemaking traditions, the uniqueness of underground galleries and the authenticity of wines are the strengths of this tourist product of the Republic of Moldova, which through the IterVitis network will be promoted as part of the European cultural heritage. At the same time, the national brand of Moldovan wines „Wine of Moldova” was launched, which will ensure the increase of quality, but also of wine consumption domestically and export to foreign markets.

Figure 3. Wine Road Map

Sursa: ONVV

Thus, the wine and tourism industry contributes to attracting a larger number of consumers of wine tourism production, additionally promoting all the existing tourist facilities in the Republic of Moldova.

In 2021 travel agencies and tour operators provided tourist services to 320.9 thousand tourists and excursionists or 2.6 times more than in 2020, against the background of the reduction of the indicator in question in 2020 compared to 2019 by 252.1 thousand tourists or 3.0 times.

The absolute majority of tourists coming from abroad chose Moldova for recreation and entertainment - 32 thousand (+48,9%). The number of foreigners who visited Moldova on business increased by 64,6%, although their number remains insignificant - about 1 thousand. Only 300 people from abroad visited Moldova for sanatorium treatment.

The increase in the number of tourists and excursionists in the surveyed period is due to the increase in the number of participants in outbound tourism by 143.0 thousand persons or 2.9 times, domestic tourism - by 36.3 thousand persons or 1.8 times and inbound tourism - by 17.1 thousand persons or 3.5 times Table 1.

Of the total number of tourists and excursionists in 2021, outbound and domestic tourism had the largest share, respectively 67.8% and 24.7%, and inbound tourism - 7.5%.

Table 1. The number of tourists and excursionists participating in organised tourism by travel agencies and tour operators, by purpose of visit in 2021

	2021		2021/2020, %	
	Tourists and excursionists, thousands	Tourists days, thousands	Tourists and excursionists, thousands	Tourists days, thousands
Turism receptor	24.0	12.5	345.4	327.5
Turism sender	217.7	1487.2	291.4	298.2
Turism internal	79.2	224.9	184.8	225.7
Total	320.9	1724.6	257.7	286.4

Source: data from NBS RM

According to data from National Bureau of Statistics of Republic of Moldova (NBS RM), tourist accommodation establishments accommodated about 178.2 thousand tourists or 2.0 times more than in the previous year, against the background of a decrease in this indicator in 2020 compared to 2019 by about 284.4 thousand tourists or 4.1 times. Of the total number of tourists, 109.3 thousand (61.4%) were resident tourists and 68.9 thousand (38.6%) - non-resident tourists Figure 4.

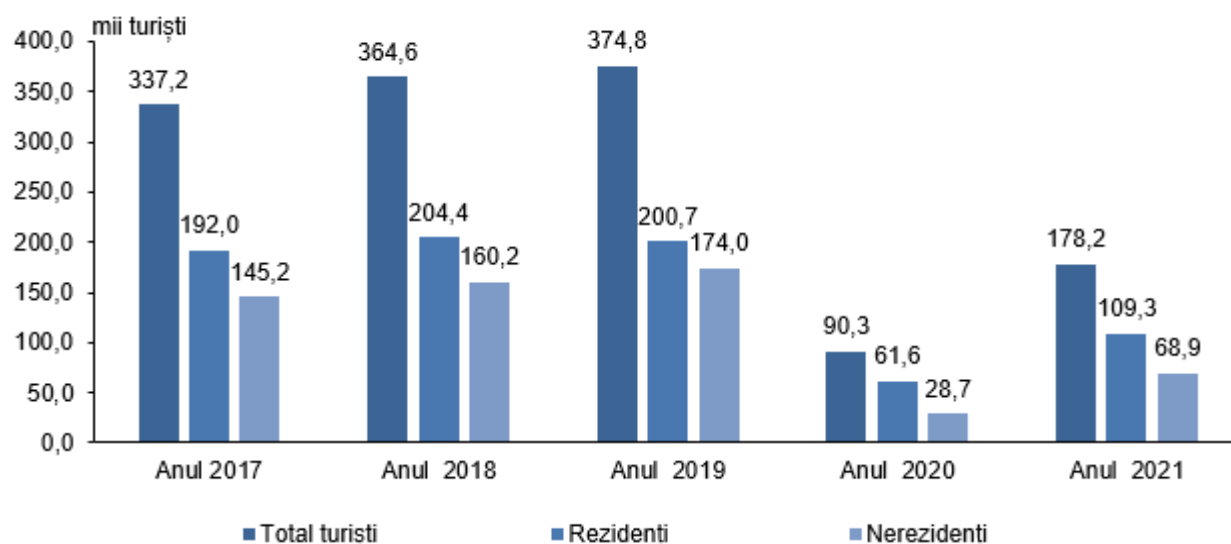

Figure 4. Tourists accommodated in collective tourist accommodation, thousands of persons

Source: according to data from NBS RM

The analysis shows a decrease in the number of tourists staying, with 47.2% less than in 2017. Of the total number of tourists staying, the share of tourists who preferred mun. Chisinau accounted for 59.1%, the Centre region 23.9%, the South 8.2% and the North Zone 7.3%, UTA Gagauzia 1.5%. Out of the total number of tourists, about 21.4 thousand tourists preferred tourist

and agro-touristic pensions, 21.6 thousand tourists preferred boarding facilities and 29.8 thousand tourists chose tourist villas, holiday villages and other accommodation facilities.

If we analyze the origin of non-resident tourists who visited our country, we see that tourists from Romania accounted for 27.6%, tourists from the Russian Federation for 12.3%, tourists from Ukraine for 11.9%, United States of America 7.2%, Turkey 4.4%, Germany 4.1%, Italy 3.7%, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland 3.4%, Poland 2.7%, Israel 2.6%, France 2.0%, Netherlands 1.2%, Canada 1.1%, Bulgaria 1.0%, Czech Republic, Spain, Belgium and Austria 0.9% each.

Travel agencies also provide tastings at Moldovan wineries for foreign tourists. Tourists have the opportunity to study wine production technology, watch bottling and taste the finished product. At present these routes are present in the tourist offers in partial and separate form. Through travel agencies, the Tourism Agency has organized tourist itineraries to wine cellars, where tours with tastings at the cellars Chateau Vartely, Brănești, Cojușna (Migdal-P) Mileștii Mici, Purcari and Cricova are available.

In **conclusion** we can mention that the Republic of Moldova has a great potential for the development of wine tourism - the country has a rich history associated with wine and winemaking. Wine tourism for the Republic of Moldova is a developing segment, which implies the promotion of initiatives of active actors of gastronomic tourism: wineries, micro and home wineries, interested in the development of wine tourism.

Tourism is a form of marketing of viticulture and wine production, which can be combined with all activities from grape growing, promotion of raw material (grapes) and wine production from farmers and wineries to final consumers. The development of wine tourism will put this type of tourism of the Republic of Moldova back on the international tourist circuit.

The wine industry and tourism industry contribute to attracting a large number of consumers of wine tourism production, to the improvement and modernization of the territory, to the promotion of existing tourist facilities in Moldova.

References:

1. ROTARU D. Turismul vitivinicol în Republica Moldova – o alternativă de dezvoltare turistică. În: Ebookbrowse. Disponibil:<http://ebookbrowse.net/rotaru-daniela-turismul-vitivinicol-%C3%8En-republica-moldova-%E2%80%93-o-alternativa-de-dezvoltare-turistica-pdf-d512206415>
2. COSCIUG C. Tendințe moderne ale dezvoltării turismului vitivinicol. În: Conferința Științifică Națională „Tendințe moderne de dezvoltare economică și financiară a spațiului rural”. Vol. 31. UASM, 27.04.2012, Chișinău, 2012. ISBN 978-9975-64-235-4
3. STRATEGIA de dezvoltare a turismului „Turism 2020. Hotărârea Guvernului nr.338 din 19 mai 2014. Disponibil:http://www.lex.justice.md/UserFiles/File/2014/mo127-133md/an.1_338
4. CEMBER Olesea. Moldova vizitată de un număr mare de turiști de Ziua Națională a Vinului. Disponibil:<http://diez.md/2013/10/08/moldova-vizitata-de-un-numar-mare-de-turisti-de-ziua-nationala-a-vinului/>
5. Anexa nr. 1 la Hotărârea Guvernului nr.338 din 19 mai 2014. Strategia de dezvoltare a turismului „Turism 2020”. Disponibil:http://lex.justice.md/UserFiles/File/2014/mo127-133md/an.1_338.docx

6. Activitatea turistică a agențiilor de turism și turoperatorilor din Republica Moldova în anul 2014. Disponibil:<http://www.statistica.md/newsview.php?l=ro&id=4641&idc=168>

ТУРИСТИЧЕСКА ВАЛОРИЗАЦИЯ НА КРЕПОСТИТЕ В ПОГРАНИЧНИТЕ РАЙОНИ НА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Emilija Todorovic

SUGS Lazar Tanev, Skopje – North Macedonia

Yasmina Andreeva

St. Kliment Ohridski University of Sofia – Bulgaria

Dejan Metodijeski, Oliver Filiposki

University Goce Delcev Stip, North Macedonia

Културното наследство е основа за развитието на културния туризъм и туризма като цяло, допринася за привлекателността и разпознаваемостта на дестинацията и представлява мотив за посещение. Този документ е фокусиран върху връзката между културното наследство и туризма, с акцент върху крепостите като част от това наследство, докато е даден пример за туристическа валоризация на крепости в граничните региони на Северна Македонија. Валоризацијата има за цел да разбере текущата ситуација и потенцијалот за формирање на квалитетен автентичен туристички продукт, којто да биде успешно рекламиран на пазарот. Северна Македонија изобилува со голем број крепости, които датираат од древни времена и секоја од нив има своја историја и културно значење. За целите на статијата беа проведени офисни и теренни проучувања, како беа приложени различни методи и техники за собирање на податоци. Туристичката валоризација на крепостите е направена по количествено-квалитетен метод, којто е модифициран и составен од показатели, които даваат јасна и објективна представа за текущото состојание на крепостите како потенцијален продукт за културен туризъм. По тој начин се откриваат слабостите во управлението на крепостите и се даваат насоки за идни инвестициони начинанија.

Получените резултати можат да се користат за создавање на краткосрочни и долгосрочни планови за идно развитие на туризмот. Сè тоа ќе спомогне за создавањето на туристички продукт, којто ќе биде атрактивен за туристите и ќе допринесе за обогатјување на туристичката оферта во граничните региони на страната, изградба на трансгранично соработништво и локално икономско развитие.

Клучови зборови: културно наследство, туризъм, валоризација на туризмот, крепости.

TOURIST VALORIZATION OF THE FORTRESSES IN THE BORDER REGIONS OF NORTH MACEDONIA

Abstract

Cultural heritage represents the basis for the development of cultural tourism and tourism in general, contributes to the attractiveness and recognition of the destination and represents a motive for visiting. This paper is focused on the connection between cultural heritage and tourism, with an emphasis on fortresses as part of that heritage, while an example of tourism valorization of fortresses in the border regions of North Macedonia is given. Valorization aims at understanding the

current situation and the potential for forming a quality authentic tourist product that will be successfully promoted on the market. North Macedonia abounds with a large number of fortresses that date back to ancient times, and each of them has its own history and cultural significance. For the purposes of the paper, office and field researches were carried out, while different methods and techniques of data collection were applied. The tourist valorization of the fortresses is made according to a quantitative-qualitative method that is modified and composed of indicators that give a clear and objective picture of the current state of the fortresses as a potential cultural tourism product. In doing so, the weaknesses in the management of the fortresses are detected and guidelines for future investment undertakings are given. The obtained results can be used to create short-term and long-term plans for future tourism development. All of this will help in creating a tourist product that will be attractive to tourists and will contribute to enriching the tourist offer in the border regions of the country, building cross-border cooperation and local economic development.

Keywords: cultural heritage, tourism, tourism valorization, fortresses.

Културният потенциал на една дестинация се измерва с качеството на притежаваните от нея културни ценности. За да бъдат предлагани на пазара и да задоволят нуждите на туристите, първо е необходимо да се създадат културни забележителности, които заедно с др. фактори на околната среда, ще съставляват продуктът на културния туризъм. Културните забележителности представляват културни ресурси, които привличат туристи със своите атрибути и представляват основата за развитието на туризма в дадена дестинация (Slunjski, 2020). Културното наследство като ресурс за развитие на туризма е много повече от натрупване на материални и нематериални културни ценности, които трябва да бъдат защитени и запазени (Петкович, 2019). Следвайки туристическите тенденции и насоки, продиктувани от търсенето, е необходимо да се създаде атрактивен културен продукт като комбинация от културно наследство, с различни характеристики, дейности на управлението на културните ценности и туристическата индустрия. Само такъв продукт може да бъде стимул за развитието на туризма и икономиката в дадена дестинация и да допринесе за устойчивото ѝ развитие. Носителите на туристическата политика в дестинацията решават каква комбинация от културни забележителности ще предлагат, към кого ще насочат продукта и как ще става предлагането му. Новите перспективи в създаването на културни забележителности са свързани с: пространството, тоест концентрацията на елементи от културното наследство и групиране, обединяване на творчески дейности на едно място, област или регион; оценка на капацитета на културните дейности, които могат да предизвикат икономически и социокултурни промени; свързване на културните ресурси със социалния капитал и използването им като оръжие за социална интеграция, възможност за развитие на бизнеса и устойчиво развитие като цяло (Richards, 2014). Културните забележителности могат сами по себе си да бъдат продукт, който ще бъде пуснат на туристическия пазар, което зависи преди всичко от нивото на автентичност и атрактивност, но те също могат да бъдат комбинирани, създавайки комплексни културни забележителности: културни пейзажи, културни комплекси и културни маршрути (Richards, 2011). Така или иначе, една културна забележителност ще бъде успешен културно-туристически продукт само ако има качество и атрактивност, достатъчни за привличане на туристи, както и управлявана на ниво, което ще носи икономическа полза и опазване на

културното наследство. Според McKercher и du Cros (2002) критериите за създаване на успешен културен туристически продукт се основават на оценка на културния ресурс, която ще определи: туристическия потенциал, по-широк контекст на културния ресурс, въпроси, свързани с принадлежността и собствеността, както и въпроси на заинтересованите страни: оценка на туристическия потенциал, който включва пазарен потенциал и устойчивост на културния ресурс; по-широк контекст на културната атракция: правен и политически контекст, природа на културния ресурс като културно наследство, туристическа атрактивност, позицията му на пазара и влиянието на местната общност, разбиране на културния актив в неговата среда; въпроси, свързани със собственост, място и културно пространство: материални културни ресурси, нематериално културно наследство, текущо и потенциално използване и ползватели; въпроси и консултации със заинтересованите страни: идентифициране и консултации със заинтересовани страни и хора, умения и финансови ресурси. Модификацията на културните ресурси във функцията на туризма има няколко предизвикателства. Те са свързани с предоставянето на услуги, но също така и със специфични изисквания, като създаване на усещане за място и осигуряване на автентичност (Петкович, 2019). Приемането на това предизвикателство представлява трудна и усърдна работа по управление на културните ресурси и усилията за създаване на продукт, който да задоволи нуждите на потребителите, да ги изпълни емоционално и да им осигури незабравимо изживяване. В процеса на трансформация и модифициране на културните ресурси за туристическа експлоатация, управлението среща пречки и проблеми, свързани със: собствеността и мястото, където се намира културният ресурс, социално-икономическия профил на посетителите, потока на доходите, комуникацията с потенциални посетители, сътрудничеството и маркетинга, опита, интерпретацията и автентичността (McKercher & du Cros, 2002). Въпреки че са изправени пред редица препятствия и предизвикателства, мениджърите на културните ресурси, както и другите заинтересовани страни, е необходимо да реализират трансформацията и модифицирането на културните ресурси, защото това е единственият начин едновременно да се защитят ресурсите и да се осигури устойчиво развитие, да се натрупат средства за местно и социално развитие и да се укрепи идентичността и имиджа на общността.

Туристическа валоризация

Туристическата валоризация е една от най-важните теми в теориите за туризма. Това е професионална методическа процедура, която всъщност представлява оценка на туристическата привлекателност на всички явления, обекти и пространства, които освен всичко останало имат способността да бъдат атрактивни, интересни за туристите и чрез тях да задоволяват техните потребности. Предпоставки за туристическа валоризация са: обектът да притежава атрактивност, уникалност, да е забележителен, да има специфична естетическа стойност, както и други характеристики, които да привличат туристи. Туристическата валоризация е основата, на която трябва да се определи кой ресурс е приемлив за туристите, какъв вид туризъм трябва да се развива в региона, какви стандарти да се прилагат при поддръждането, йерархично поддръжайки необходимите инвестиции. Определянето на пазарната стойност на природното и културното богатство на даден регион е от голямо значение за развитието на туризма и предлагането на продуктите на пазара. В допълнение, валоризацията на туризма играе основна роля за успешното следване на принципите на устойчиво развитие и оптимално използване на ресурсите. Ако се зададе въпрос кой е най-

добрият начин за опазване на културното наследство от прекомерна експлоатация, разбира се отговорът ще се намери в неговото валоризиране и пласиране на пазара. Това се дължи преди всичко на факта, че устойчивият туризъм се стреми да установи баланс между икономическата полза, която общността извлича от културното наследство като туристически продукт и защитата му от прекомерно потребление. Именно поради това McKercher (2001) твърди, че културният туризъм е този, който може да бъде основният двигател на устойчивото развитие на общността. Туристическата валоризация на културното наследство представлява оценка на неговата стойност от различни аспекти и определяне на възможностите за внедряването му в туристическата оферта на дестинацията, независимо дали той ще се предлага на пазара като отделен туристически продукт или в рамките на друг продукт на дестинацията. В този процес на внедряване е много важно продуктите на културния туризъм да не „излизат“ извън културния контекст на местната общност, защото в този случай те ще имат относително кратка продължителност (Petrić, 2009). Въпросът за туристическата валоризация на културното наследство винаги е съпътстван от дискусии и сблъсъци между представители на културния сектор (художници, археолози, историци и др.) и представители на икономиката и туризма, които произтичат преди всичко от различния начин на възприемане на културата. Първите считат, че културните стоки са безценни поради тяхното културно и историческо влияние, а другите, че могат да бъдат оценени (валоризирани) според потребителското търсене, трансформирани и модифицирани като туристически продукт, който би се използвал за търговски цели (Петкович, 2019).). Решението, което може да примири противоположните възгледи, се крие в принципите на устойчивото развитие, които изискват част от печалбите от туризма да се използват за опазване и поддръжка на културните ценности, за подкрепа и насърчаване на изкуството и артистите, както и за други културни дейности на местната общност. Факт е, че унищожаването на културното наследство се увеличава с нарастващото развитие на културния туризъм, най-вече поради увеличаването на броя на туристите/посетителите и тяхното неадекватно поведение. Поради тези причини, при валоризацията трябва да се обърне специално внимание на планираното развитие на културния туризъм от страна на носителите на туристическата политика на всички нива, като се спазват насоките и указанията на експертите в областта на културата. Прецизната оценка на здравината/размера на културната ценност ще даде надеждни насоки за оптималното ѝ потребление, като по този начин ще се избегне прекомерната комерсиализация и експлоатация. От друга страна, не бива да се пренебрегва негативното влияние на неадекватното/вандалско поведение на туристите и местното население, което може да нанесе сериозни щети на културното наследство, поради което са необходими действия за обучение и подходящо опазване на обектите. Включването на културното наследство в туристическата оферта, освен че осигурява икономически ползи за туристическата индустрия и предлага възможност за опазване и възстановяване на наследството, допринася и за развитието на местната общност и малкия бизнес, създава условия за развитие на други алтернативни форми на туризъм, увеличава възможностите за заетост. С една дума, всичко това може да бъде генератор не само на местно, но и на национално развитие. С валоризацията местното население ще осъзнае ролята си в управлението на културното наследство и ще изгради положително отношение към него като туристически продукт, което е важен сегмент в неговото пазарно пласиране.

Основна трудност в процеса на валоризация на туризма е липсата на универсална методология, поради което изследователите използват различни качествени и количествени методи с числени, описателни и графични изследвания. При това се използват различни инструменти за събиране на данни и измервателни скали, комбинират се различни показатели или методите се адаптират към обекта на изследване. Количествено – качественият метод е сравнителен метод, който използва качествени и количествени параметри, за да изрази туристическата стойност. С този метод се оценяват стойностите на определени свойства на културната ценност, т.е. извършва се анализ на следните показатели: туристическо-географско положение, положение спрямо трафик комуникации и достъпност; художествена стойност: естетически качества, монументалност, рядкост на предмета; културно-историческо значение на обекта: история на обекта, възможност за провеждане на прояви, представления и др.; среда: чистота, опазване, разнообразие; атрактивност и разпознаваемост: атрактивност за туристите, степен на посещаемост; устройство и оборудване на пространството: степен на изграденост на основните и допълнителни туристически съоръжения: наличие на информационни табели, кътове за почивка, кошове, фонтани и др.; включване в туристическото богатство, т.е. оценка на туристическите стойности на допълващите мотиви на дестинацията. Методът на Световната организация по туризъм предлага подобни показатели, като ги разделя на вътрешни и външни. Вътрешните фактори се разделят на два вида: показатели, които се отнасят до степента на използване на туристическия ресурс: урбанизация, инфраструктура, оборудване и туристически услуги, и присъщи показатели на туристическия ресурс, които по същество съвпадат с характеристиките на самия ресурс и които формират основата на неговите туристически ценности. Външни фактори са: достъпност на ресурса, специфика на туристическия ресурс, близост до други центрове и значимост на ресурса. Най-използваният метод при валоризацията на културни ценности е методът на Hilary du Cros, според който процесът на валоризация се основава на оценката на подпоказателите от сектора на туризма и сектора за управление на културните ценности, както и оценка на размера на обекта за приемане на посетители.

Крепостите в граничните райони на Северна Македония

Старите градове са неизчерпаем източник на доказателства за живота на хората през вековете, тъй като те са представлявали най-високо ниво на организиран живот в онези времена. В тях се намирала държавната, гражданска и военна администрация и те са били синоним на самата държава (Mikulčić, 1996). Освен такива големи градове е имало и по-малки градове-крепости, които се наричали стражници, гранични крепости, беги и др. Общото за всички тях е, че са били защитени от стени или укрепления, чиито останки остават добре видими и до днес. Археологическите данни сочат, че през 5-ти и 6-ти век се наблюдават новости, които се различават от творчеството от предходните векове. През късноантичния период започва превръщането на ранноантичния град в късноантичен кастрон. Те са били големи военни крепости, седалища на военна, гражданска и църковна власт (Нацев, 2019). Според същия автор, късноантичната фортификационна зидария е била с високо качество и затова са запазени голям брой укрепления, от които днес може да се проследи и проучи късноантичната фортификационна архитектура, включваща отбранителни стени, кули и порти. Качественото изграждане на крепостите от 6 век допринася за това през следващите 5-6 века да не се строят нови укрепления. Затова до 12-13

век античните крепости са били използвани, евентуално реновирани и пригодени за нови военни екипажи или стражи. Доказателство за това твърдение дава Микулчич (1996), който в своите проучвания регистрира около 70 късноантични крепости, върху които са открити средновековни подвижни находки, но не и средновековни зидарски намеси.

За целите на това изследване са взети предвид граничните райони между Северна Македония и България, като македонската страна включва следните райони за планиране: Източен, Югоизточен и Североизточен. В Източния регион най-важните крепости са Винишкото Кале и Щипската крепост Исар. В Югоизточния район най-важните крепости са Цареви кули в Струмица, след това Исар кале или Маркова кула и Градище - Банско. В Североизточния район най-значимото находище е Градище – с. Пчиня, Долно Градище - Кочани и Градище - с. Градец. Винишкото кале се намира югозападно от град Виница, на хълм с неправилна форма, издължен в посока югоизток-северозапад, на надморска височина около 400 метра. Според археологически находки то е находище, което се развива непрекъснато от късния неолит до средновековието. Неолитът е представен от множество артефакти: каменни инструменти като брадви, фрагменти от керамични съдове, както и останки от стени на колиби (Guštin & Krstevski, 2012). Най-автентичният обект от средновековния период на Винишкото кале е некропол от 10-11 век, където са открити находки от бронзови маркировки, накити и бронзови гривни. Некрополът е имал около 120 - 130 гроба. Най-значимите археологически находки от Винишкото кале със сигурност са теракотените икони, които по своето съдържание и форма представляват световна рядкост в областта на раннохристиянската археология. Тези икони са от периода на прехода от късната античност към ранното средновековие. Крепостта Исар (или местността Хисар) е 150-метров хълм, разположен в западната част на град Щип. Заобиколен е от стръмни склонове, от западната страна от коритото на река Брегалница, а от южната страна от коритото на река Отиня. Позицията и височината позволяват видимост и контрол на входа и изхода от града. Стратегическата позиция на Хисар е забелязана от римляните. Мястото на Астибос е археологически потвърдено от множество каменни паметници от 2-ри до 6-ти век. От тези векове произлиза голям тунел, просечен през гранитни скали, от върха на Хисар до западното подножие на нивото на Брегалница. В източното подножие на Хисар са регистрирани останки от раннохристиянска базилика с капители от 6 век. Крепостта, която се вижда днес, датира от 14 век (Mikulčič, 1996). Цареви кули се издига от южната страна на град Струмица, на средна надморска височина от около 450 метра. Крепостта има овална основа и се простира на 230 метра в посока изток-запад и 80 метра в посока север-юг. От северозападната и югоизточната страна тя се спуска стръмно чак до подножието на рекичките Коритниче и Св.Илийски порой, като е напълно недостъпна от тези страни. От източната страна има склон, който е малко по-достъпен и който свързва платото Цареви кули с подножието, на което е разположен град Струмица. От югозападната страна с малък наклон се свързва с т.нар Южен хълм, който продължава в хълмистата местност и се слива с местността Чам чифлик. Според Ružak (2015) най-старите пластове живот в Цареви кули датират от първата половина на V хил. пр. Хр., или по-скоро от халколита – медната епоха. Средновековната крепост е построена през епохата на Комнините, някъде към края на 11 или началото на 12 век и е имала няколко предназначения. Крепостта е била заобиколена от укрепления, които са били подсилени с кули и са представлявали своеобразен защитен и наблюдателен център. Според проучванията в централната част се намира най-голямата

сграда - отбранителна кула - Пирг, в непосредствена близост до която има останки от по-малка сграда под формата на малка цистерна. Един от най-важните сегменти от средновековното укрепление на Цареви кули е крепостният вал, който е опасвал крепостта и е имал отбранителни кули на определени места. Исар кула, известна още като Маркова кула или само Кула, се намира на 1,8 км северозападно от град Валандово на хълм, който доминира над околностите, където можете да видите останки от отбранителен вал и фрагменти от керамични съдове, питоси, строителен материал и монети. Според археологическите проучвания, най-старите останки датират от ранната античност, когато се е образувало селище с акропол. Местността Градище е регионална крепост, разположена в южната част на Банско, Струмишко. В подножието извира термална вода, използвана от древността. За това говорят намерените стотици древни монети, хвърлени в извора за лечение. Около връх Градище е изградена стена, която по начина на строеж датира от 4 век, с основна реконструкция през 6 век. Местността Градище се намира по течението на река Пчиня в Бислимския пролом и е късноантичен и ранновизантийски замък. Според археологическите проучвания, това укрепление датира от 4-6 век и се състои от акропол или горна част на обекта и долен град или предградие. Освен частично запазените крепостни стени са открити и основи на сгради, църква, две кули и останки от стълби (Георгиев, 1989). От движимото наследство, открито на обекта, най-забележителни са: желязна фибула от типа на късноантичните „кръстовидни“ фибули от IV-VI в., бронзова катарамата от източнотически тип, чиито представители са широко разпространени на Балканите при края на 5-тия и първата половина на 6-ти век и специфична желязна катарамата от коланна кесия, един от малкото екземпляри, които идват от източните готи и са от периода 5-7 век. Долно Градище е археологически обект под формата на крепост, разположен на 6 км северно от град Кочани, на хълма с изглед към изкуствения язовир Гратче. Хълмът има плоско плато, върху което са разположени видимите останки от укреплението. Оградената площ е с неправилна форма, която следва конфигурацията на терена. Археологическият обект Градище представлява късноантичен замък и важен контролен пункт, където се пресичат два важни пътни артерии от древността: пътя Хераклея-Стоби-Пауталия и пътя Скупи-Пауталия. Намира се на 8 км северозападно от Крива паланка, в непосредствена близост до село Градец. Намира се в особено значимо сакрално пространство, до църквата „Св. Никола“ от 19 век, северно от Градище, където в скалата е изсечен килийният скит на отшелника Свети Йоаким Осоговски, което допълнително увеличава сложността и атрактивността на обекта.

Материали и методи

На територията на днешна Северна Македония много цивилизации и култури са пребивавали в продължение на хиляди години, оставяйки след себе си материални следи. Всеки, стъпил на тази земя, се стреми да завладее всичко, което е притежавал предшественикът му и да остави следи от своето съществуване. Това означава, че всяка крепост или местност крие множество културни пластове, най-старите от които имат своите корени в праисторията. За нуждите на това изследване е извършена туристическа валоризация на част от крепостите, т.е. от всеки район за планиране е избрана по една крепост, а именно: Източен район – Винишко кале; Югоизточен район - Цареви кули и Североизточен район - Градище (с. Пчиня). Крепостите са избрани по субективната преценка на авторите, което не означава, че останалите, разположени на македонска земя, са с по-малка културна и туристическа стойност. Те също заслужават внимание и нужда от

туристическа валоризация в някои бъдещи изследвания. Вторичните данни бяха събрани от съществуващата литература и други писмени и електронни материали по предмета на изследването чрез кабинетно проучване. Проучването беше насочено към събиране на данни за крепостите като археологическа и туристическа атракция, рекламната дейност и дейността на културните институции и други държавни органи. С теренното проучване е установено актуалното състояние на крепостите и е извършена оценка по предварително зададени показатели. Туристическата валоризация се основава на модифициран качествено-количествен метод, тъй като модификацията позволява използването на широк набор от показатели, които ще дадат истинската картина на текущото състояние и потенциала на валоризирания обект и в същото време ще позволят извършването на сравнителен анализ със същите или подобни обекти в дестинацията и извън нея. След анализа на голям брой индикатори, използвани в различни методи за туристическа валоризация, за целите на тази статия авторите използват модел за туристическа валоризация, базиран на количествено-качествената методология (Todorović, 2021).

Резултати и дискусия

По предварително избрания метод за валоризация на туризма се оценява стойността на показателите, които определят културната и туристическата значимост на културната ценност и сектора за управление на същата. Културната значимост на обекта се определя въз основа на следните показатели: археологическа стойност, историческа стойност, научна стойност, рядкост на ценността и допълване с други културни ресурси в дестинацията. Туристическата значимост се определя въз основа на следните показатели: транспорт от мястото на излъчване и достъпност, обстановка, привлекателност и разпознаваемост, туристическа инфраструктура и обслужващи съоръжения, близост до други културни и природни забележителности. Управлението на културната ценност се определя въз основа на следните показатели: план за управление, мониторинг и поддръжка, състояние на ремонта, рекламни дейности и инвестиционен потенциал. Всички показатели се оценяват в диапазон от 1 до 5 (1 – недостатъчно, 2 – задоволително, 3 – добро, 4 – много добро и 5 – отлично). Сумата от получените стойности за всеки индикатор се разделя на броя на индикаторите и се получава средна оценка, която ще покаже стойността или потенциала на културния ресурс и неговата значимост. Същевременно културната ценност може да влезе в една от следните групи: 1 - 2 задоволително качество, местно туристическо значение; 2 - 3 добро качество, регионално туристическо значение; 3 - 4 много добро качество, национално туристическо значение; 4 - 5 отлично качество, международно туристическо значение. Въз основа на зададения модел на валоризация на туризма, в посочените таблици по-долу в текста е дадена оценката на индикаторите, които определят културната значимост на крепостите, тяхната туристическата значимост, оценката на индикаторите от сектора на управлението на културните ценности и обща стойност на всички показатели, определящи степента на туристическа значимост на обекта.

Табела 1. Оценка на индикаторите, които определят културното значение на Виношко Кале

Индикатори	Оценка
Археологическа стойност	4,8
Културно-историческа стойност	4,5
Научна стойност	4,3
Рядкост на културната ценност	4,1
Компатибилност с други културни ресурси во околността	3,2
Средна стойност	4,2

Табела 2. Оценка на индикаторите, които определят туристическото значение на Виношко Кале

Индикатори	Оценка
Транспорт и достъпност	4,2
Обстановка	3,7
Привлекателност и разпознаваемост	4,0
Туристическа инфраструктура и обслужващи преимущества	2,0
Близост с други културни и природни забележителности	3,2
Средна стойност	3,4

Табела 3. Оценка на индикаторите от сектора на управление с културната ценност на Виношко кале

Индикатори	Оценка
План за управление	2,1
Мониторинг и поддръжка	2,2
Състояние на репарация	2,8
Промоционални активности	4,0
Потенциал за инвестиции	4,1
Средна стойност	3,0

Табела 4. Обща стойност на индикаторите на Виношко Кале

Индикатори	Оценка
Културно значение	4,2
Туристическо значение	3,4
Управление с културната ценност	3,0
Средна стойност	3,5

Средната оценка за културно значение на Винишкото кале е 4,2, което означава, че това находище има висока археологическа, културно-историческа и научна стойност. Най-значимите археологически находки от Винишко кале със сигурност са теракотените икони, които по своето съдържание и форма представляват световна рядкост в областта на раннохристиянската археология. Стойността на показателите, определящи туристическото значение на Винишко кале е 3,4. Обектът е с добър достъп и се намира точно над град Виница, но почти няма друга туристическа инфраструктура: информационни табели, указателни табели, пейки и др. В близост до селото, тоест в града, има заведения за хранене, развлечение и отдих, както и природни и културни туристически дадености. Стойността на показателите, определящи сектора за управление на културни ценности, е 3,0, което е сравнително ниска оценка за културна ценност с висок културен и добър туристически потенциал. В неофициалните интервюта с експертите беше установено, че Винишко кале е под юрисдикцията на община Виница и Центъра за консервация на НУ, а движимото наследство се намира в Музея на теракотата, разположен в града. Относно предприетите досега промоционални дейности, въпреки че самата крепост няма собствен сайт, нейната история и подробно описание на теракотените икони можете да намерите на сайта на Музея на теракотата, а теракотените икони са били изложени в редица на музеи по света.

Табела 5. Оценка на индикаторите, които определят културното значение на Цареви Кули

Индикатори	Оценка
Археологическа стойност	4,9
Културно-историческа стойност	4,6
Научна стойност	4,6
Рядкост на културната ценност	3,6
Компатибилност с другите културни ресурси в околността	3,1
Средна стойност	4,1

Табела 6. Оценка на индикаторите, които определят туристическото значение на Цареви Кули

Индикатори	Оценка
Транспорт и достъпност	4,1
Обстановка	3,9
Привлекателност и разпознаваемост	3,6
Туристическа инфраструктура и обслужващи преимущества	2,1
Близост до други културни и природни забележителности	3,8
Средна стойност	3,5

**Табела 7. Оценка на индикаторите от сектора за управление на културната
ценност на Цареви Кули**

Индикатори	Оценка
План за управление	3,4
Мониторинг и поддръжка	3,2
Състояние на репарация	2,9
Промоционални активности	3,3
Потенциал за инвестиции	4,0
Средна стойност	3,6

Табела 8. Обща стойност на индикаторите на Цареви Кули

Индикатори	Оценка
Културно значение	4,1
Туристическо значение	3,5
Управление на културната ценност	3,3
Средна стойност	3,6

Индикаторите, които определят културното значение на Струмишката крепост – Цареви кули, са със средна оценка 4,1, което се дължи на високата археологическа стойност на обекта, както и на богатата му история. Непрекъснатите научни изследвания показват, че това е изключително важно културно наследство, което в себе си съхранява голяма част от историята, като многобройното движимо наследство е изложено в музея Струмица. Стойността на показателите, определящи туристическото значение на Цареви кули е 3,5. Находището е с добър достъп и се намира точно над град Струмица, но атмосферата е нарушена от образа на недостатъчна подредба и опазване. В и около местността няма друга туристическа инфраструктура: информационни табели, указателни табели, пейки и др. В близост до населеното място, т.е. в града, има заведения за хранене, развлечения и отдих, както и природни и културни туристически дадености. Стойността на показателите, определящи сектора за управление на културното наследство е 3,3. Като потенциал за инвестиция, местността е оценена с 4, но със скромни дейности по отношение на популяризирането му от туристическа гледна точка. В неофициалните интервюта с експертите беше установено, че Царевите кули са под юрисдикцията на НУ Институт за защита на паметниците на културата и музей - Струмица, който осигурява редовен мониторинг на състоянието на обекта всяка година. Общата стойност на всички показатели за туристическата валоризация на Цареви кули в Струмица е 3,6, което означава, че е с много добро качество – национално туристическо значение.

Табела 9. Оценка на индикаторите, които определят културното значение на Градище

Индикатори	Оценка
Археологическа стойност	3,8
Културно-историческа стойност	3,7
Научна стойност	3,6
Рядкост на културната ценност	3,1
Компатибилност с останалите културни ресурси во околността	3,1
Средна стойност	2,8

Табела 10. Оценка на индикаторите, които одределят туристическото значение на Градище

Индикатори	Оценка
Транспорт и достъпност	2,9
Обстановка	2,3
Привлекателност и разпознаваемост	2,1
Туристическа инфраструктура и обслужващи преимущества	1,3
Близост до други културни и природни забележителности	3,4
Средна стойност	2,4

Табела 11. Оценка на индикаторите от сектора на управление с културната ценност на Градище

Индикатори	Оценка
План за управление	2,3
Мониторинг и поддръжка	1,5
Състояние на репарация	2,1
Промоционални активности	1,9
Потенциал за инвестиции	3,8
Средна стойност	2,3

Табела 12. Обща стойност на индикаторите на Градище

Индикатори	Оценка
Културно значение	2,8
Туристическо значение	2,4
Управление со културната ценност	2,3
Средна стойност	2,5

Показателите, които определят културното значение на местността Градище, която се намира в с. Пчиня са със среден резултат 2,8. Това означава, че има добра археологическа,

културно-историческа и научна стойност. Това е находище, което датира някъде от 4-6 век, а първите разкопки започнаха миналата година, когато бяха открити основите на сгради, църква, две кули и останки от стълби. Стойността на показателите, определящи туристическата значимост на Градище е 2,4, което се дължи на факта, че до местността се стига по планинска пътека и липсва туристическа инфраструктура. Настаняване и изхранване посетителите могат да получат в заведенията за обществено хранене в град Куманово, който се намира на разстояние 14 км. Въпреки че в близост до местността има голям брой природни и културни туристически ресурси, тя все още е по-малко разпознаваем ресурс за туристите. Стойността на показателите, определящи сектора за управление на културното наследство е 2,5. Като потенциал за инвестиции, находището е с оценка 3.8, но със скромни дейности по отношение на популяризирането му от туристическа гледна точка и липса на конкретен план за управление, мониторинг и поддръжка. Това се дължи преди всичко на факта, че наскоро започнаха археологически разкопки и е необходимо време за популяризиране на това културно наследство. В неофициалните интервюта с експертите беше установено, че Градище е под юрисдикцията на Центъра за консервация на НУ, а движимите обекти са изложени в музея в Куманово. Общата стойност на всички показатели за туристическата валоризация на обект Градище в с. Пчиня – Куманово е 2,5, което означава, че е с добро качество – регионално туристическо значение. По-нататък е представен сравнителен анализ на получените резултати с цел съпоставяне на средните стойности на показателите, по които се извършва туристическата валоризация на крепостите и класирането на крепостите според общата стойност на показатели. Сравнителният анализ ще помогне за определяне на показателите, на които трябва да се обърне повече внимание в плановете за развитие и инвестиции, ще се определят слабостите в управлението на културните активи и пълномощията на различните носители на туристическата политика, туристическия потенциал на крепостите, ще се възприемат приоритетните инвестиционни начинания и др.

Табела 13. Сравнителен анализ на получените резултати

	Културно значение	Туристическо значение	Управление на културната ценност	Средна стойност
Винишко Кале	4,2	3,4	3,0	3,5
Цареви Кули	4,1	3,5	3,3	3,6
Градище	2,8	2,4	2,3	2,5

От таблицата може да се заключи, че крепостта Цареви кули е с най-висока средна стойност на показателите - 3,6, следвана от Винишко кале с 3,5, което означава много добро качество, национално туристическо значение. Местността Градище е със средна оценка 2,5, което означава добро качество, регионално туристическо значение. Класацията отразява текущото състояние на ресурсите като туристически потенциал и по никакъв начин не означава, че определени крепости са с приоритет в инвестиционните и развойните планове на създателите на туристическата политика в страната, а показва, че определени крепости

имат по-голямо туристическо значение от други. Анализът на общата стойност на индикаторите и техните индивидуални стойности дава насока за индикаторите, в които трябва да се инвестира в бъдеще, на кои сектори трябва да се обърне повече внимание, коя крепост се нуждае от по-големи, а коя от по-малки инвестиционни интервенции за същата да бъде част от един завършен качествен културен туристически продукт.

Заклучение

Голям брой изследвания и проучвания са посветени на връзката между културното наследство и туризма, преди всичко поради факта, че опазването на наследството и предаването му на бъдещите поколения зависи от непрекъснатото прилагане на качествени стратегии за валоризация, реставрация, консервация и подходящо управление в посока на неговото устойчиво развитие. Експлоатацията и комерсиализацията на културното наследство изискват определено ниво на адаптация, което често предизвиква сблъсък между институциите за защита и управление на културното наследство и туристическата индустрия. Нагласите за опазване на културните ценности в непроменен вид постоянно се противопоставят на инициативите за туристическа валоризация на културното наследство, тоест потенциала на миналото, в полза на местното население и развитието на регионалната икономика в настоящето. Факт е, че рискът от унищожаване на културното наследство или неравномерна и необратима промяна на първоначалната му форма за търговски цели е реален и постоянно присъстващ, което несъмнено налага необходимостта от повишаване на осведомеността за промените, причинени от туризма, сред всички заинтересовани страни в експлоатацията на културното наследство. Следвайки туристическите тенденции и насоки, продиктувани от търсенето, е необходимо да се създаде атрактивен културен продукт, който да е комбинация от културно наследство с различни характеристики, дейности по управление на културните ценности и туристическата индустрия. Само такъв продукт може да бъде стимул за развитието на туризма и икономиката в дестинацията и да допринесе за устойчивото ѝ развитие. Носителите на туристическата политика в дестинацията решават каква комбинация от културни забележителности ще предлагат, към кого ще насочат продукта и как ще го пласират. Ако се постави въпросът кой е най-добрият начин за опазване на културното наследство от прекомерна експлоатация, разбира се отговорът ще се търси в неговото туристическо валоризиране и пласиране на пазара. Това се дължи преди всичко на факта, че устойчивият туризъм се стреми да установи баланс между икономическата полза, която общността има от културното наследство като туристически продукт и защитата му от прекомерно потребление. Именно, поради това културният туризъм е този, който може да бъде основен двигател на устойчивото развитие на общността. Осъзнавайки потенциала за развитие на културния туризъм, който Северна Македония има в изобилие, ние трябва да осъзнаем ефектите, които произтичат от неговото развитие. Положителните ефекти се отнасят до привличане на търсене с по-висока платежоспособност и нарастващо потребление, удължаване на туристическия сезон, запазване на културните ценности и идентичност, съживяване на градската среда, допълнителни приходи за културните институции, допълнителна заетост, подобряване на имиджа на дестинация чрез обогатяване на туристическата оферта и разбира се, подобряване качеството на живот на местното население. В същото време трябва да се полагат грижи за оптималното използване на културните ресурси, така че да не бъдат повредени и да не се намали привлекателността им, което ще доведе до спад в търсенето. Ако говорим за крепостите като интегриран

туристически продукт, то те трябва да се разглеждат като част от по-тясната или по-широката туристическа дестинация и може да се заключи, че успешното разполагане ще зависи както от техните частични характеристики, така и от много други елементи в дестинацията и позицията, която тя заема на световната туристическа карта. Всички региони на Северна Македония имат задоволителна туристическа и пътна инфраструктура, както и голям природен и културен потенциал. Остава само да създадем автентично и качествено съдържание, което да привлича потенциални туристи. Така например, културен маршрут може да бъде поставен през крепостите на страната или определен регион; културен маршрут през крепостите и други обекти от определен период от време; културен маршрут през крепостите и посещение на музеите, където са изложени откритите в тях експонати и др. Всичко това, в комбинация с природни блага, разнообразни качествени туристически услуги, иновативни промоционални дейности и добре организиран мениджмънт е гаранция за привличане на потенциални туристи и успешно пласиране на продукта на пазара. Общото заключение е, че крепостите притежават атрибути, които са привлекателни за посетителите, което се дължи преди всичко на автентичността на сградите, богатата история и красивата обстановка. Всичко казано до тук води до заключението, че със сигурност може да се създаде един автентичен и разпознаваем туристически продукт, който да бъде магнит за туристите. Но не само обектът или мястото могат да се считат за туристически продукт. Допълнителните услуги значително влияят върху качеството му: заведения и услуги за хранене, културно и туристическо съдържание, инфраструктура, хигиена и др. Ето защо е необходимо да се предприемат мерки за стратегическо планиране на непрекъснатото обновяване и поддръжка на съоръженията, тоест установяване на редовен мониторинг и контрол на качеството, който своевременно да установява недостатъците и да предприема мерки за отстраняването им. Всичко това, допълнено от управление на качеството, подкрепено от държавни институции на всички нива, но и от други заинтересовани страни, ще допринесе за развитието на качествен туристически продукт, с който страната да се конкурира на туристическия пазар и да се превърне в разпознаваемо място за посещение. Освен това, не трябва да се забравя необходимостта от цялостно проучване на туристическия пазар. Това ще даде данни за нуждите и мотивите на потенциалните туристи, техните нагласи и мисли, което от своя страна ще улесни процеса на създаване на туристически продукти. По този начин, същите ще бъдат разпознаваеми, автентични, привлекателни и ще задоволят нуждите и търсенето на туристите.

Използвана литература:

1. Guštin, M., Krstevski, C. (2012). Ranosrednjovekovni nalazi s nalazišta Viničko Kale u Makedoniji, Dani Sjepana Gunjače 2: Zbornik radova, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 379-393
2. McKercer, B. (2001). Sustainable Tourism Development-Guiding Principles for Planning and Management, Presentation to the National seminar on Sustainable tourism development, Bishkek, Kyrgistan
3. McKercher, B., du Cros, H. (2002). Cultural tourism, The Partnership between Tourism and Heritage Management. Haworth Hospitality Press: New York
4. Petković, S. (2019). Menadžment kulturnih resursa u turizmu, Univerzitet Singidumun, Beograd, 6

5. Petrić, L. (2009). Komercijalizacija kulture i kulturne baštine u turizmu ruralnih područja - primjer Zabiokovlja, Zbornik radova s 3. znanstveno stručnog skupa „Zavičajna baština-komparativna prednost i temeljnica održivog razvoja Zabiokovlja”, Split, Književni krug
6. Richards, G. (2011) Cultural tourism trends in Europe: a context for the development of Cultural Routes. In: Khovanova-Rubicondo, K. (ed.) Impact of European Cultural Routes on SMEs' innovation and competitiveness. Strasbourg: Council of Europe Publishing, pp. 21-39
7. Slunjski, R. (2020). Touristic and geographic approach to the valorisation of cultural heritage, Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu
8. Георгиев, З. (1989). Градиште, с. Пчиња – доцноантички и византиски кастел, Macedoniae Acta Archaeologica 10, Скопје
9. Јершић, М. (1985). Туристичка географија, Филозофски факултет, Љубљана, 195
10. Микулчиќ, И. (1996). Средновековни градови и тврдини во Македонија, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје
11. Нацев, Т. (2019). Античка архитектура, Универзитет Гоце Делчев, Штип
12. Рујак, З. (2015). Системот на одбранбени фортификации во Потбеласичкиот и Струмичкиот регион од времето на Самоиловите војни (10-11век), Самоилова држава во историската, воено-политичката, духовната и културната традиција на Македонија, Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј, Струмица, 161-180,
13. Тодоровиќ, Е. (2021). Туристичка валоризација на тврдините во Република Северна Македонија, Факултет за туризам и бизнис логистика, Штип

СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ ЗА ЛЕЧЕНИЕ НА РЕЦИДИВИРАЩ ПОСТПУЛМОНЕКТОМИЧЕН ПЛЕВРАЛЕН ЕМПИЕМ

Господин Пейков
УМБАЛ „Света Марина”

Едно от най-тежките усложнения в гръдната хирургия след белодробни резекции е постпулмонектомичният плеврален емпием. Това смъртоносно усложнение най-често се дължи на фистула или инсуфициенция на бронхиалния чукан и зависи от оперативната техника и шевния материал. Със съвременните миниинвазивни начини на лечение и оперативни техники значително намалява дялът на неблагоприятния изход от заболяването. В доклада са представени няколко случая, от 25-годишна практика, за успешно лекувани пациенти с миниинвазивни методи.

Ключови думи: постпулмонектомичен плеврален емпием, фистула на бронхиалното дърво, инсуфициенция на бронхиалния чукан, миниинвазивни начини на лечение

MODERN METHODS OF TREATMENT OF RECURRENT POSTPULMONECTOMY PLEURAL EMPYEMA

Gospodin Peykov
University Hospital St. Marina

One of the most severe complications in thoracic surgery after lung resections is postpulmonectomy pleural empyema. This fatal complication is most often due to fistula or bronchial valve insufficiency and depends on the operative technique and suture material. With modern mini-invasive methods of treatment and operative techniques, the share of the unfavorable outcome of the disease is significantly reduced. I will present several cases from my 25 years of practice as a breast surgeon successfully treated with minimally invasive methods.

Key words: postpulmonectomy pleural empyema, bronchial tree fistula, bronchial hammer insufficiency, minimally invasive treatment methods

Въведение.

Премахването на единия бял дроб/пулмонектомия/, лява или дясна, с или без отваряне на перикарда, е белодробна резекция, изискваща преразпределение на кръвта от малкия кръг на кръвообращение в оставащия здрав бял дроб. От друга страна мястото на премахнатия бял дроб се запълва с течност и настъпва фиброторакс. Последващите компенсаторно изместване на медиастинума към оперираната страна, свиването на междуребрията и повдигането на диафрагмалния купол, водят до намаляване на пространството на премахнатия бял дроб. Причините за възникване на едно от най-тежките късни усложнения след пулмонектомия е инфектиране на плевралната течност–постпулмонектомичния плеврален емпием.

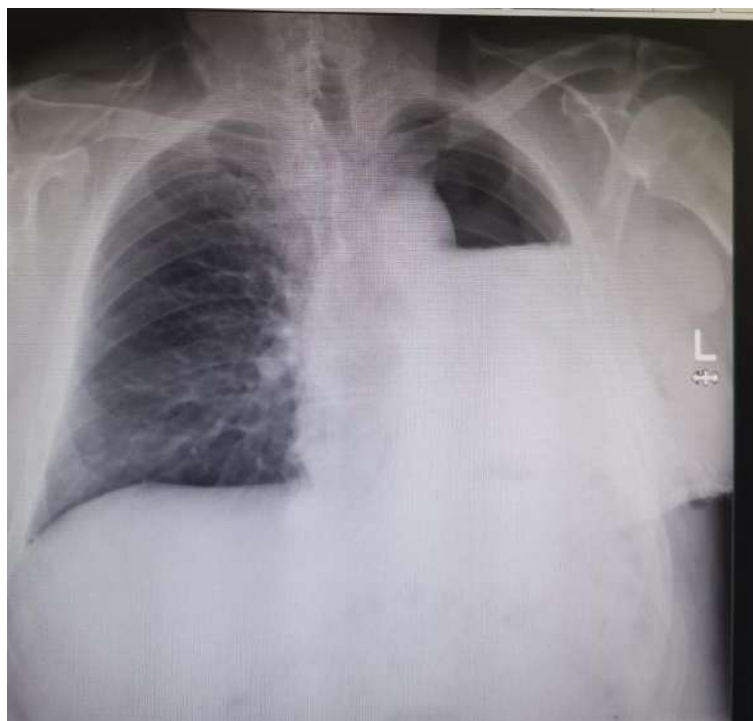
Инфекциозния процес тук най-често е от инсуфициенция или фистула на бронхиалния чукан. Това е пряко свързано с методите на хирургична обработка и шевния материал, както и от състоянието на болния.

При хипопротеинемия чуканът нараства по-дълго. Инфектирането на плевралната кухина може да стане по ендогенен път – хематогенен, лимфен път и др. Това може да стане и екзогенно-през кожата и ятрогенна неправилна пункция.

Целта на настоящия доклад е да се представят три случая, от хирургическата практика на автора и етапите през които преминава лечението.

Изложение.

Клиничните случаи са на 2 мъже и 1 жена. Пациентите са на възраст между 62-69 г., с пулмонектомия, заради белодробен карцином от I B до III A клиничен стадий. При единият мъж е вдясно, а при останалите – вляво (Вж. фиг.1. и фиг. 2)

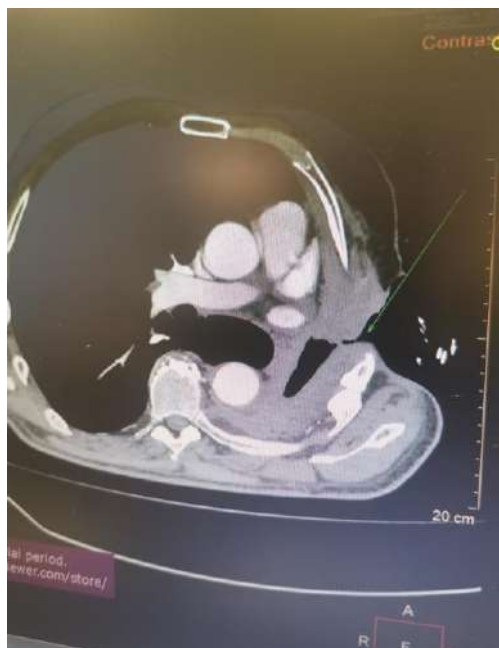

Фиг. 1. Рентгенография на пулмонектомия вляво при изписване 10-ти постоперативен ден

Фиг.2 Рентгенография на пулмонектомия вдясто при изписване 10-ти постоперативен ден

В първия случай е възникнало шест месеца след лява пулмонектомия по повод плоскоклетъчен карцином на бял дроб T2N1Mo. Провел три курса химиотерапия с цисплатина. При болния не се установява фистула на бронхиалния чукан от бронхологичното изследване. При постоперативната рентгенография не се виждат високо ниво на течността и изместване на медиастинума или бързо изпълване на лява гръдна половина (фиг.3). На контролната графия се вижда изпълване с течност на левия хемиторакс след 45 ден с придръпване на медиастинума и трахеята към оперираната страна, намаляване на междуребрните пространства и високата диафрагма-налице е хермитизъм.

Фиг.3 Фиброторакс с фенестрация(стрелка) на гръдна стена на скенер

На шестия месец се забелязва ниво в ляво, адинамия, фебрилитет с белези на сепсис. Пациентът беше приет повторно. Направен е дренаж на плеврата и е евакуирано 1200 мл гной. След овладяване на острия период е приложено дифинитивно лечение. Проведено е оперативно лечение с VATS по метода на Weder-Debridman, обработка с разтвор на йодасепт и тампонада с марлени ленти(фиг.4).

Фиг.4 Идентификация на хермитизма на бронхиалния чукан през фенестрираната гръдна стена

Подмяната на напоените ленти с антисептик и дебридмана се повтаря през ден неколkokратно до появата на свежи грануляции. След санирането на кухината се обработи с антисептичен и антибиотичен разтвор и се затвори дефинитивно-пломбира. Така след още пет месеца отново са налице данни за сепсис. Извършена е реторакотомия и запълване на остатъчната кухина след няколко лаважа и дебридман и пластика с оментум. Отново дефинитивно затваряне. След още три месеца отново с белези на сепсис и емпием е намерена малка кухина с диаметър 7x10см и е извършена фенестрация на гръдна стена с резекция на три ребра (фиг 5). Същата се затвори след още шест месеца спонтанно. Направено е пластика на кожата с ламбо с козметична цел (фиг.6). През цялото това време 67-годишният пациент с прекъсвания продължи да пуши.

Фиг.5 Фиброторакс с гранулиране и самозатваряне на гръдната стена

Фиг.6 Предстояща пластика на гърдна стена на базата на самозатворена фенесрация

По този описан начин на последователност са лекувани и другите двама пациенти. При единия пациент след измиване на плевралната кухина с антисептик се пломбира и други усложнения няма. Проследяван е три години.

Другият пациент е излекуван във втория етап с оментопластика проследяван е две години.

Заключение.

Всеки работещ гръден хирург т.е. белодробен хирург, който може да направи белодробна резекция на анатомична част, знае за спецификата за зашиване на бронха, откъдето основно идват усложненията. По време на операция се прави проба за хермитизъм с помощта на анестезиологичния екип- с налягане малко над налягането при кашлица се пробва чукана на белодробната резекция.

При емпием дори и да не се намери фистула, развитието на постпулмологичен емпием 90% е от чукана. Добре е самият шев да се покрие с жива тъкан – било то плевра, перикард, оментум и т.н. при евентуална ревизия. Опитът на хирурга за ранното разпознаване на усложнението е от съществено значение за прогнозата на болния и качеството му на живот.

Литература:

1. Гръдна хирургия 2012г под редакцията на проф Д Петров
2. Хирургия 2008г под редакцията на проф Д.Дамянов
3. Schwarz thoracic surgery

АУФГУС – МОДЕРНИЯТ ПОЛЪХ В КЛАСИЧЕСКОТО СПА

Александър Давчев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Резюме

Живеем във време, в което рестартът на икономиката се бори с военни действия и коренни промени в нагласата и отношението към животът. Ковид кризата отвори много въпроси, които коренно промениха нашия мироглед. Тези изменения се отразиха както в нашата работа, така и през времето, в което почиваме и се възстановяваме. Новите предизвикателства пред бизнеса, функция от редица фактори, бързо го накараха да се адаптира, промени или трансформира.

Спа туризмът не остана по-назад и класическата форма на активна почивка се превърна в стремеж за едно ново и по-комплексно изживяване. Такъв елемент носи и т.нар „Aufguss” – ритуал, който обединява лечебните свойства на сауната в мистичен спектакъл, обхващащ мисълта и сетивата.

Ключови думи: Спа туризъм, бизнес адаптация, Ауфгус, ритуал

AUFGUS – THE MODERN TOUCH IN THE CLASSIC SPA

Aleksandar Davchev

University of Agribusiness and Rural Development

Abstract

We live in a time where the restart of the economy is fighting military action and radical changes in attitude and attitude towards life. The Covid crisis has opened up many questions that have fundamentally changed our worldview. These changes have affected both our work and the time we rest and recover. New business challenges, a function of a number of factors, have quickly forced it to adapt, change or transform.

Spa tourism did not stay behind and the classic form of active vacation turned into a quest for a new and more complex experience. Such an element also carries the so-called „Aufguss” - a ritual that combines the healing properties of the sauna in a mystical spectacle that encompasses thought and senses.

Keywords: Spa tourism, business adaptation, Aufgus, ritual

Светът се променя! Постпандемичен период, все още носи ясен спомен за рестрикции, социална изолация, затруднена комуникация, нарушена възможност за управление на свободното време, несигурност, икономическа рецесия, здравна система изправена на ръба на колапса, загуба на човешка сила. Лъчът светлина и надеждата, че всичко отминава, бяха изместен от военни действия и още по-задълбочаваща се финансова нестабилност, която

обезцени усилията както на мнозина, склонни към спестяване, така и на онези рискували да инвестират.

Несъмнено тези процеси повлияха екстремно върху по-голямата част от хората и негативните състояния не закъсняха. Увеличени нива на стрес, умора, тревожни и депресивни състояния, липса на сигурност, уплаха. Локдауните ограничиха, а за определен период и преустановиха възможността за класическа рекреация. Несигурността в приходната част на ниво семейство, пренасочи намаляващите средства от туристическата към други индустрии. Създалата се форсмажорна ситуация, наложи сериозно обследване на финансовите потоци и доведе до политика на икономии, рестрикции и въздържане от разходи. Започна да си проправя път идеята „за живот на две скорости – за разделянето на активни и защитени хора“.¹⁴⁵

При така създалата се ситуация, съвсем естествено, едно от най-пострадалите направления се оказа туристическата индустрия, както и редица други, пряко свързани с нея. По данни на Световната туристическа организация, поместени в доклад от юни, 21-ва година, общите загуби за туризма и свързаните с него отрасли за 2020 и 2021-ва година в глобален мащаб ще надхвърлят 4 трилиона долара¹⁴⁶, като особено значим е негативния ефект за онези държави, в които тези икономически дейности съставлява голяма част от БВП на годишна база. Това, пречупено през призмата на нарастващата безработица създаде редица предизвикателства, на които бизнесът бързо и адекватно трябваше да отговори.

Този шок доведе до скоростна необходимост от адаптация към променящата се среда, която никога няма да се върне към състоянието си, което помним от близкото минало. Деглобализационните процеси с връщането на значимостта на фактори като „време“ и „пространство“, изместването на фокуса към нетрадиционни дестинации, включително и качествено нови услуги, формирани на основа на иновации и инвестиции, вървящи в едно със скоростно напредналата дигитализация на редица процеси, създаде възможност за нов прочит върху традиционните и алтернативни форми на туризма.

Въпреки рестрикциите и икономическата нестабилност можем да кажем, че Спа туризмът, излезе един от най-печелившите алтернативни видове туризъм от така създалата се ситуация. Според доклад на Economist Intelligence Unit, в който се застъпва тезата, че глобалните пътувания ще нараснат с повече от 30%, спрямо предходната година, което дори и да се окаже вярно, то те ще останат далеч под нивата преди пандемията. От друга страна, резкият скок в цените на енергоносителите, обаче, които все по-осезаемо „бъркат“ в джоба на потребителите и безвъзвратно повишаващата се цена на самолетните билети, като функция от все по-затягащите се изисквания по отношение на екологичните норми навярно ще заключи международния туризъм за една все по-намаляваща елитарна част от населението с доходи в горната част на средните, посока високите. Вероятно т.нар. „low-cost“¹⁴⁷ дестинации, ще формират определено конкурентно предимство. Белег за това са и данните поместени в “Economist intelligence”¹⁴⁸, свързани със степента на Постпандемично

¹⁴⁵ По Стратегия за предпазване на населението от COVID-19 цитирана на <https://bntnews.bg/news/szo>

¹⁴⁶ <https://www.unwto.org/news/global-economy-could-lose-over-4-trillion-due-to-covid-19-impact-on-tourism> - посетена на 29.08.2023

¹⁴⁷ Евтини, достъпни, нискотарифни – бел.авт.

¹⁴⁸ <https://www.eiu.com/n/tourism-in-europe-set-to-rebound-this-summer/>

възстановяване на туристическите страни в Европа, като България заема челно място в класацията

Таблица 1. Степени на възстановяване на туристическите обеми след COVID-19¹⁴⁹

Според „Forbs“ Спа туризмът в България бележи най-видимия ръст на приходите и печалбите спрямо другите видове туризъм и това се дължи изключително на вътрешния пазар. Българите, особено от големите градове, свикнаха да посещават спа дестинации като Велинград, Хисаря и Павел баня през уикенда. Заетостта на хотелите се повиши дори през делничните дни, което увеличи интереса към инвестиции в хотелска база.¹⁵⁰ Това обаче налага и някои подобрения в подходите за анимация и обслужване на тази група клиенти самите изисквания към предлаганите продукти и услуги станаха по-различни – не само „почивка“, а усещане, прекарване, изживяване, което иначе няма как да си набавим. Неоспоримо, влиянието на класическите СПА процедури в съвременния свят на уелнеса и здравето непрекъснато се преусмислят и преобразуват.

Един пример, който създава качествено нов вид предлагане в състава на класическия Спа център, апробиран от едни от-най-големите уелнес комплекси в Европа и света е т.нар. „Ауфгус“, чиято, твърде добра приемственост от страна на посетителите и подчертания успех на концепцията дава повод дори и за утвърждаване на ежегоден, международен фестивал - както авторът би си позволил да нарече, „Ново изкуство в СПА услугите“.

Какво представлява Ауфгус?

Етимологията на думата търсим от немското „Aufguss“, което буквално се превежда като „инфузия“¹⁵¹, което пък трябва да се разбира, като „Запарване, заливане на нещо с вряла вода, за да се извлекат съставките му“¹⁵²

Исторически погледнато, Германия е й мястото, където този ритуал, създаден като компилация от традициите на индианците в Северна Америка и древните финландски концепции, които приемат сауната като част от тяхната култура и начин на живот, придобива

¹⁴⁹ Пак там.

¹⁵⁰ <https://forbesbulgaria.com/2023/01/04> посетена на 13.10.2023

¹⁵¹ https://bg.pons.com/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B4-%D0%BD%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82/%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B5%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8#google_vignette

¹⁵² <https://rechnik.chitanka.info/w/%D0%B8%D0%BD%D1%84%D1%83%D0%B7%D0%B8%D1%8F>

популярност. Приема се за модерна адаптация на тези старинни обичай, като съчетава в себе си аспекти от физическото, психическото и емоционалното благополучие.

Всъщност, представлява иновативна и вълнуваща тенденция, която се извършва в сауна и наподобява театрално представление с размахване, разстилане, въртене на кърпа, която насочва поток от топлина към гостите, което само по себе си има терапевтичен ефект. Въртенето на кърпата е с различна продължителност и височина, очертавайки форми, които пресъздават концепцията за сложен танц. Преживяването се засилва от поставени топки лед с вложени ароматни масла и натурални съставки, които много често се използват в различни комбинации, върху нагорещените камъни в сауната. Практикува се в специално предназначени за това помещения, наречени „Aufguss сауни“, които имат специфичен дизайн, който подобрява преживяването. По време на представлението се комбинират въздушни потоци с различна температура и с различна арома наситеност, като идеята е да създаде максимално релаксиращ и тонизиращ ефект за тялото и ума на посетителите. Тези ароматни комбинации имат успокояващо и оздравително въздействие върху дихателните пътища и кожата на клиентите. По време на процедурата, се подобрява кръвообращението и се стимулира имунната система. В същото време, ароматите и топлината имат успокояващ ефект върху нервната система, което води до релаксация и намаляване на стреса.

В някой случай т.нар. „Сауна майстор“¹⁵³, или този, който създава спектакъла, ползва музикален акомпанимент, а в други случай оставя звуците на размахване на кърпи да доминират в преживяването. Това прави всяко едно представление уникално и трудно повторимо, а съзателят му – приемаме за артист и тъй като границите, които една сауна поставя обикновено са тесни за разгръщане и развитие на група творци, то този ритуал става причина за създаване на концептуален ежегоден фестивал със състезателен характер, който буди още по-голямо любопитство у зрителите и се явява мотивация при участниците.¹⁵⁴

Световният шампионат за сауна инфузии или „Aufguss WM“¹⁵⁵ има десет годишна история, който заедно с националните кръгове се е провеждал в държави, в които пребиваването в горещата стая е традиция или новосъздаваща се мода, като Германия, Финландия, Норвегия, Нидерландия, Австрия, Дания, Белгия, Унгария, Естония, Чехия, Словакия, Словения, Италия, Румъния, Швейцария, Великобритания, Япония и др. Инициативата се поддържа от неправителствена организация с нестопанска цел, чието жури се цени високо в СПА средите. Безспорно маркетинговият ефект е значим.

Ако се погледне в дълбочина, устойчивостта на този фестивал и все по-широката приемственост на „разнообразяването“ на класическото СПА с нови, все по-вдъхновяващи и завладяващи събития е своеобразен мост между фестивалният и СПА туризъм. Тази тенденция не само повишава удовлетвореността на посетителите, но утвърждава СПА като съставна част на Уелнес идеята, превръщайки се от прекарване на свободното време, в начин на живот, все по-ментален и жизнеутвърждаващ, категории, които са все по-дефицитни в наши дни.

¹⁵³ От немски-saunameister

¹⁵⁴ <https://www.yumpu.com/xx/document/view/59842478/time-to-therme> Time to therme, Therme di Bucuresti magazine, 2023

¹⁵⁵ <https://aufguss-wm.com/>

Благодарности: Тази публикация е финансирана от Еразъм+ Проект №: 101004073 Иновации за регионална устойчивост: Европейски университетски алианс (INVEST). Съдържанието на тази публикация представлява възгледите само на алианса и е негова изключителна отговорност. Европейската комисия и Агенцията не поемат никаква отговорност за използването, което може да бъде направено на информацията, която съдържа.

Използвана литература;

1. Василева, М., 2012, Концептуална рамка на Спа и Уелнес туризма в България, дис1, стр 6, Б.
2. Недков, Вл. 2004, За СПА като за 'здраве чрез вода'
3. Пилзер, П. 2016 Новата Уелнес революция, С. Мрежа Анхир
4. Adams, T. (2003). The power of perceptions: Measuring wellness in a globally acceptable, philosophically consistent way. Wellness Management. www.hedir.org
5. Michael D. Horowitz, MD, MBA; FACS, Research Associate „Medical Tourism: Globalization of the Healthcare Marketplace”. MedGenMed. Retrieved 16 September 2012
6. <https://www.yumpu.com/xx/document/view/59842478/time-to-therme> Time to therme, Therme di Bucuresti magazine, 2023
7. <https://aufguss-wm.com/>
8. https://bg.pons.com/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B4-%D0%BD%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82/%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B5%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8#google_vignette
9. <https://forbesbulgaria.com/2023/01/04>
10. [https:// www.eiu.com/n/tourism-in-europe-set-to-rebound-this-summer/](https://www.eiu.com/n/tourism-in-europe-set-to-rebound-this-summer/)
11. <https://www.unwto.org/news/global-economy-could-lose-over-4-trillion-due-to-covid-19-impact-on-tourism>

THE MAIN FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF AGRITOURISM IN THE MOUNTAIN AND FOOTHILL REGIONS OF AZERBAIJAN

**Chingiz Salman Aliyev, Novruz Amirkhan Guliyev, Tural Mahmud Salifov, D.S.
Mammadov**

Azerbaijan Tourism and Management University, Azerbaijan

Abstract

The article is about the existence of sufficient potential for the development of tourism and agriculture in the mountain and foothill regions of Azerbaijan, the concept and understanding of agritourism, the methodology of assessment and analysis of resources in settlements, villages and farms to start agritourism activities, and the organization of means of placement in agritourism.

Key words: Agritourism, region, development, accommodation, nutrition.

Introduction. In today's competitive world, it is irrefutable fact that, the state of Azerbaijan is a country that has become a peak of humanity with high tourism potential due to the Caucasus mountains, plains, 825 km Caspian Sea coast, rivers, lakes, inexhaustible and precious mineral waters, existence of different climate types and rich historical resources. The presence of a large number of healing water sources, salt lakes, healing muds and mud oils in the country shows that the country is effective in terms of health tourism. On the other hand, the fact that Azerbaijan has high-relief areas such as the Greater Caucasus, Lesser Caucasus and Talish mountains provides high potential in terms of mountain and hunting tourism. It follows that tourism activities in the republic are quite diverse. But the important thing is to effectively use this diversity and turn it into a sector that can make a great contribution to the country's economy.

Tourism is one of the important sectors of the economy of every country. In many foreign countries, for example, in the Russian Federation, tourism is one of the main sources of income. Under conditions of successful development, tourism brings a number of advantages related to the economy of different countries and its importance for the country in particular. Increasing the level of socio-economic development in the mountain and foothill regions of the country is highly dependent on the potential and use of tourism services [1, 2].

Innovations in tourism are innovations and fresh ideas in the field of travel and recreation.

Agritourism is one of the main areas including in the tourism sector in Azerbaijan. Agritourism is a service field that is formed from the intersection of agriculture and tourism sectors, and farmers are considered a new source of income, which does not require significant investment, effectively using existing resources. It is very important to increase their role in the socio-economic development of villages and settlements, the expansion of inter-local relations, the creation of an infrastructure network, and the development of regions. Ensuring the self-recovery system of nature in villages and towns increases the possibilities of using such areas for the modern development of the tourism industry. Therefore, currently operating service areas and favorable natural conditions in many countries create conditions for increasing the number of tourists attracted to rural areas.

The field of agritourism plays an important role in the socio-economic development of settlements and villages, in providing the population with new jobs, and in using the natural and economic potential of the regions more effectively. The main goal in the development of agritourism is to use the natural-geographical, socio-economic and demographic potential of the regions, as well as cultural-historical monuments, to restore the population's rest and healthy lifestyle, to increase the role of mountain and foothill regions in the tourism industry, and in this regard attracting local and foreign tourists living in the cities, especially in the lowlands, to the regions and further increasing the income from this area. There is enough potential for the development of tourism and agriculture in Azerbaijan. The main purpose of the scientific programs and recommendations, which are of great importance in this direction regarding the development of both sectors, is to provide the necessary information and knowledge to the entrepreneurs and farmers who want to start agritourism activities in mountain and foothill regions for the provision and organization of services in this area. In this research work, he found the concept and understanding of agritourism, the methodology of assessment and analysis of resources in villages and farms to start agritourism activities, the organization of accommodation facilities in agritourism, as well as a detailed analysis with the methodology of preparing a business plan to start agritourism activities.

Material and methods. The main features of the development of agritourism in the mountain and foothill regions of the Republic of Azerbaijan constitute the object of the research work. The research was conducted in 2020-2022 at the „Hotel and restaurant business” department of Azerbaijan University of Tourism and Management. The methods of analysis and synthesis, induction and deduction were used in the preparation of the research work. The topic of the research work was divided into stages and analyzed by the analysis method. The economic system of agritourism was investigated using the synthesis method. Through the method of induction, economic facts about research work on regions were obtained and systematized. Based on the facts obtained during the use of the deduction method, both theoretical results and general principles, important recommendations for action have been defined. GZİT/SWOT and TİZG/TOWS analysis method was used to evaluate the motivation and resources (internal and external) to engage in agritourism.

Discussion and conclusion of the study. Agritourism in Azerbaijan plays an important role in the sustainable socio-economic and cultural dynamic development of local communities, districts and villages, regions as a whole. The difference of the type of agritourism from other types of tourism is that all resources important for the tourist are sought in the village. Special tourism centers are created in scenic areas. In the tourism business of the Russian Federation, such centers are called „VIP-village”. Tourists in this country are offered a full-service package (special rooms close to „5-star” hotel service with cultural and entertainment programs, food service, comfort, ecotourism, etc.). At the same time, conditions are created for tourists to get in touch with „living nature”, occupation of the village and familiarization with natural resources [3].

The concept of agritourism in the mountain and foothill regions of the Republic of Azerbaijan is implemented together with the development of agriculture at the state level and the creation of agroparks. In the regions, it is preferred to accommodate tourists in separate rooms in the courtyards of rural houses (Gabala region, Nohurgishlaq village), in a village hotel (Galakend „Turshsu” recreation center, Gadabay region, Ivanovka village, Ismayilli region), farms and

historical buildings [4]. Nutrition is local, depending on the characteristics of each region. A night's stay in the indicated places varies from 30 to 50 USD [5].

Agritourism becomes more interesting for tourists who prefer new practical village experience and impressions, village life to traditional recreation. Thus, the emotional connections of tourists in this sector to village life, culture, nature, plants, local population, tranquility and presence of the village become stronger, and these factors directly affect their choice of tourist destination.

During the research, we determined that the following are the main activities and services that farmers can organize for tourists in agritourism:

Direct selling of agricultural products:

- Direct sale of agricultural products on the roadside, in front of the farm;
- Farmers/village fairs;
- Festivals of agricultural products;
- Sale of decorative natural handicrafts.

Overnight/accommodation in the village:

- Overnight/accommodation service in the countryside including rustic breakfast;
- Camping/tenting service in the courtyard of the village house;
- Overnight service/experience at the farm itself;
- To be involved in the preparation of local dishes from agricultural products.

On additional experience and recreation services:

- Harvesting of agricultural products;
- The process of processing products in rural conditions;
- Tasting agricultural raw materials and ready-made food products;
- Feed, care for and drive horses;
- Harvesting/making hay;
- To participate in the harvesting of fruits and vegetables, potatoes;
- Feeding cattle and participating in their milking;
- Demonstration of the process of making rural flour and confectionery products

(oven/ball bread, pasta, cake, roulette, etc.).

On excursion activities:

- Excursion to cultural and historical monuments located near the farm;
- Excursions to the farm (horticulture, farming, animal husbandry);
- Excursions to sightseeing (river, lake, forest, mountain, cave) places.

The most important advantage of agritourism is that, by using local products and existing opportunities, it increases the income of regions and helps to overcome economic difficulties. This, in turn, enables farmers and entrepreneurs to revive their farms.

Assessment of agritourism resources in the regions consists of 2 parts:

- Assessment of internal resources;
- Evaluation of external resources.

Assessment of internal resources is an assessment of the land area of the farm building, equipment and supplies, animals available on the farm, and financial resources.

The assessment of external resources is the neighboring farms, material resources (nature, culture, health), intangible resources.

We explored our internal and external resources to start agritourism activities. After these studies, we conducted analyzes related to the activities we will provide in the direction of

agritourism, so that the provided services are in accordance with the market demand, high quality and competitive. One such analysis tool was GZIT (SWOT).

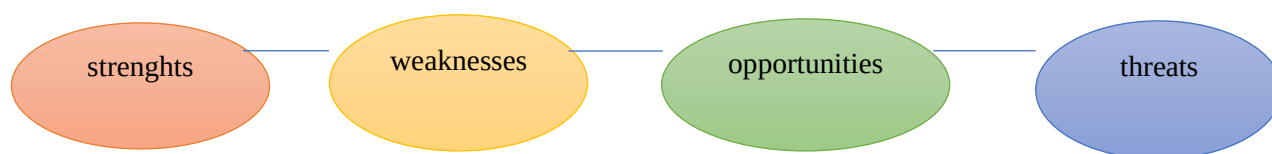

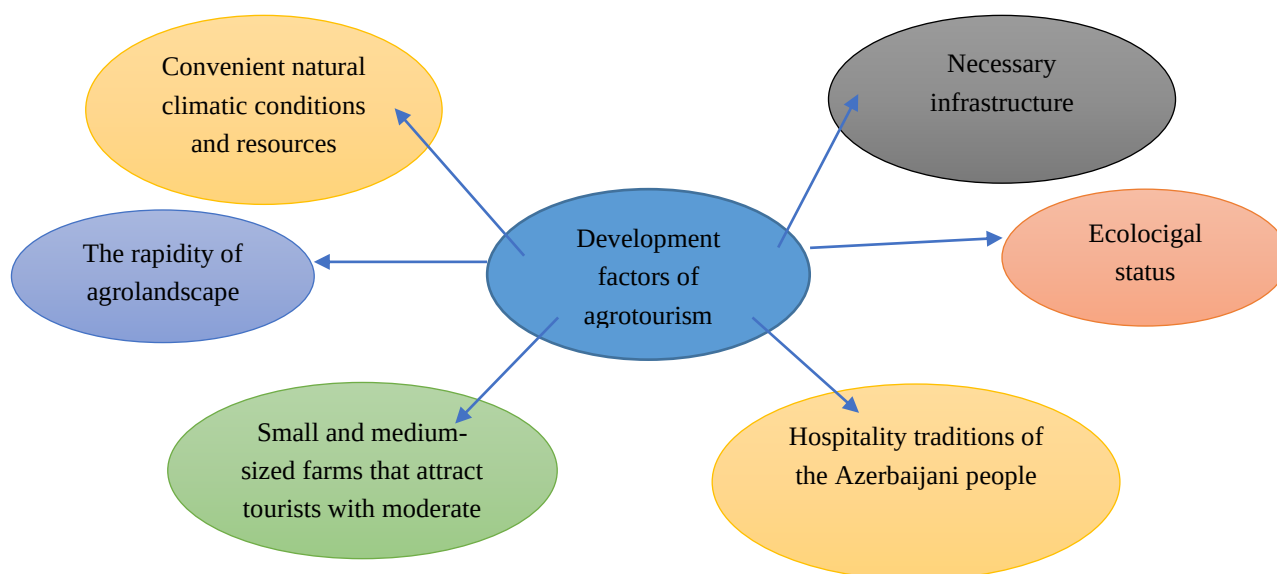
Table 1. SWOT analysis of agritourism

<i>Strengths</i>	<i>Weaknesses</i>
1. Natural soil climate conditions 2. Availability of fertile land suitable for cultivation 3. Fields for growing fruits and vegetables 4. Availability of large pastures for livestock development 5. Workforce 6. Gastronomic service to tourists	1. Long-term non-use of plots of land 2. Development of science-intensive agriculture 3. There are difficulties in collecting and disseminating information related to the development of agrotourism 4. Poor advertising of agritourism
<i>Opportunities</i>	<i>Threats</i>
1. Access to new markets 2. Expansion of public policy 3. „Made in Azerbaijan” brand preaching	1. Environmental challenges 2. Changes in the natural landscape with the construction of new enterprises 3. Increasingly competitive environment 4. Low level of attracting foreign investment in agrotourism 5. Intensive destruction of natural resources by humans

Source: Prepared by authors.

This analysis method was developed based on the data obtained as a result of SWOT analysis. The quality of this depends very much on the specificity, accuracy and detail of the information obtained during the SWOT analysis. The main factors affecting the dynamic development of agritourism are shown in the following scheme.

Scheme 1. Development factors of agrotourism

Food is an integral part of the services included in the guest house. Rural houses have a considerable advantage over hotels in the matter of catering. Thus, the village house serves a limited number of tourists. Because of this, each tourist's desire and way of eating can be considered separately.

The religion of tourists also affects the nature of food consumption. In this regard, when organizing nutrition in the regions, it is preferable to follow the following rules:

- To find out the tourist's desire - food intake depends on his religion, tolerance to allergies.
- Providing the tourist with information about the food you cook at home;
- Pre-arrangement of the menu with the tourist.

Thus, agritourism is a rare tourism product from economic point of view. For this reason, agritourism has the quality of „comparative” advantage in the economy. This comparative advantage is superior to many countries due to the special and inimitable cultural diversity, historical depth, uniqueness and geographical survival of natural cultural heritage that Azerbaijan has.

Result. In Azerbaijan, there is more attention for the development of the non-oil sector, especially agritourism. The wide potential of agritourism in the mountain and foothill regions of the country necessitates its development. The conducted analyzes show that it can play an important role in providing people with meaningful recreation and food security in those regions. Here, the abundance of resources, climatic conditions, etc. creates wide opportunities for the development of agriculture. also, there is a need to implement innovative projects to achieve the development of agritourism in the conditions of increased competition. The expansion of agritourism in the regions will have a positive effect on a number of following areas:

1. Increasing employment with the opening of new jobs;
2. Increasing the level of self-sufficiency with food and convenience food products;
3. Increasing the competitiveness of local products in the local market.

Moreover, the following suggestions can be made to further strengthen the development of agritourism in mountain and foothill regions:

1. Creation of special support mechanisms of the state in the regions;
2. Taking stimulating measures for the settlement of highly qualified personnel of the local population.

References

1. Soltanova H.B. “Tourism in the Republic of Azerbaijan and its development”, Baku AZTU printing house 2015, p. 15-65
2. Гуляев В.Г., Селиванов И.А., «Туризм: экономика, управление, устойчивое развитие», М: Советский спорт, 2008г. 280с
3. Gurbanov F.I. “Development problems of tourism in Azerbaijan”, Baku 2017, p. 368
4. Soltanova H.B., Huseynova Sh.H. “Basics of tourism textbook”, Baku 2017, p. 196
5. Ilgar. H., Nigar. A “Basics of tourism textbook”, Baku 2017, p. 119
6. Atashov B.X, “Structural and efficiency problems in the agrarian field (theory and practice)”, Baku Cooperation University publishing house 2017, p. 536
7. “Tourism in Azerbaijan Baku”, State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2021 p.99, (in Aze)

“ДЕФИЛЕ ВИНО И ГУРМЕ” – ДЕМОГРАФСКА ПАЛИТРА НА ФЕСТИВАЛА

Златка Григорова

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Юлия Джабарова

ПУ „Паисий Хилендарски”

Туризмът е специализиран отрасъл в икономическата структура на страната, който трансформира местните ресурси в нови туристически продукти за икономически растеж, кръгова икономика и териториална устойчивост. Изследването е част от „живите лаборатории” на проект INVEST – „Устойчив туризъм: дестинация Пловдив – иновации и териториална устойчивост”, който търси модел за иновативно използване на туристическите ресурси. Партньор на проекта е Сдружение „Съвет по туризъм – Пловдив”, организатор на фестивалното събитие „Дефиле вино и гурме”.

Вино по българските земи се прави от 5 хилядолетия, а траките са смятани за най-добрите винопроизводители на Античността. Винената традиция продължава и днес с качествени вина, произведени от уникални местни сортове с впечатляващи вкусове. Обект на нашето изследване е фестивалният винен туризъм – един от най-бързо развиващите се в сектора. Това е пътуване, обвързано с преживяване и уникално като дегустация, което рязко го отличава от другите фестивални изяви.

Разработката има за цел да изясни демографската специфика на фестивалния продукт. Приложената методология се базира на сравнителен анализ. За целта в дните на фестивала „Defile Wine and Gourmet” беше проведено проучване, като заключенията и препоръките бяха предоставени на партньора по проекта. Те могат да се използват от всички институции на национално и регионално ниво, както и от бизнес организации в техните политики за адаптиране на бизнес и маркетингови стратегии.

Ключови думи: фестивален туризъм, винен туризъм, кулинарен туризъм, дестинация

„DEFILE WINE AND GOURMET” - DEMOGRAPHIC PALETTE OF THE FESTIVAL

Zlatka Grigorova

University of Agribusiness and Rural Development

Yulia Jabarova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Summary: Tourism is a specialized branch in the country's economic structure that transforms local resources into new tourism products for economic growth, circular economy and territorial sustainability. The study is part of the „living laboratories” of the INVEST project - „Sustainable tourism: destination Plovdiv - innovations and territorial sustainability”, which seeks a

model for innovative use of tourist resources. The partner of the project is the Association „Tourism Council - Plovdiv”, organizer of the festival event „Defile Wine and Gourmet”.

Wine has been made on the Bulgarian lands for 5 millennia, and the Thracians were considered the best winemakers of Antiquity. The wine tradition continues today with the quality wines produced from unique local varieties with impressive flavors. The object of our research is festival wine tourism - one of the fastest growing in the sector. It is a journey tied to an experience and unique in tasting, which sharply distinguishes it from other festival appearances.

The development aims to clarify the demographic specifics of the festival product. The applied methodology is based on comparative analysis. For this purpose, a survey was conducted during the days of the „Defile Wine and Gourmet” festival, and the conclusions and recommendations were provided to the project partner. They can be used by all institutions at national and regional level, as well as by business organizations in their policies to adapt business and marketing strategies.

Keywords: festival tourism, wine tourism, culinary tourism, destination

Въведение

Пловдив е сред най-добрите европейски дестинации за 2022 г., най-старият непрекъснато населен град в Европа и един от най-древните в света. Основен културен център на България, той заслужено спечели титлата Европейска столица на културата 2019. Градът предлага впечатляващи паметници от древността - античен театър от 1-ви век, Римски стадион от 2-ри век, Античен форум, както и изящни образци на римското мозаечно наследство в Епископската, и в Малката раннохристиянска базилика от 4 - 6 век. Старият град на Пловдив е културен феномен със запазената прекрасна възрожденска архитектура от красиви и богато украсени възрожденски къщи и църкви.

Пловдив е градът, в който хилядолетната история, културата и духовното наследство са в единство и хармония. Пловдив е древен и вечен, артистичен и модерен, космополитен и романтичен – град толкова вълнуващ, интересен, динамичен, изпълнен с живот. Това го прави много благодатен за научни търсения и анализи в областта на фестивалния и винения туризъм, който е непосредствено обвързан с изкуство, културно наследство, творчески индустрии и събития¹⁵⁶.

Туристическата индустрия гледа на фестивалите, като на големи обществени празненства обвързани с честването на събития (от латински “festum” - празник), които произвеждат атрактивни туристически продукти. Според Европейската фестивална асоциация¹⁵⁷ те се определят като „смесица от изкуства, хора и истории, които ви карат да откриете невероятни артисти, да срещнете различни хора и изживеете специални моменти“. Такова събитие за Пловдив е фестивалът „Дефиле на младото вино“. Учреден е през 2009 година, като запазена търговска марка, регистрирана от „Съвет по туризъм – Пловдив”, а през 2015 година разширен с пролетна версия „Дефиле - вино и гурме”, който е обект на настоящото проучване.

Изследването е част от проект ИНВЕСТ с неговите „живи лаборатории“. Темата на вътрешния проект е „Устойчив туризъм: дестинация Пловдив - иновации и териториална

¹⁵⁶ Кутин, Л. Фестивалът като феномен на художествената култура. Изд. Славена, Варна, 2004.

¹⁵⁷ <https://www.efa-aef.eu/en/home/>

устойчивост“, който има за цел проектиране на модел за иновативно използване на туристическите ресурси. Партньор на проекта е Сдружение “Съвет по туризъм - Пловдив“, организатор на фестивалното събитие - Дефиле „Вино и гурме“. Празникът е естествено продължение на утвърдения фестивал „Дефиле на младото вино“. Фестивалът популяризира българското вино и кухня. Развива винения, кулинарния и културен туризъм, чрез провеждане на дегустации на вина и ястия през месец май. Дефиле „Вино и гурме“ създава атрактивна възможност за увеличаване на туристопотока от страната и чужбина в началото на активния туристически сезон.

През настоящата година се проведе деветото издание на „Дефиле на вино и гурме“, а по българските земи вино се прави от 5 хилядолетия, като траките са смятани за най-добрите винари на Античността. Винената традиция продължава и днес с качествените вина, произведени от уникални местни сортове с впечатляващи вкусове.

Обект на нашето изследване е демографската палитра на фестивалния винен туризъм - един от най-бързо развиващите се в сектора. Това е пътуване обвързано с преживяване и уникална на дегустация, което рязко го отличава от останалите фестивални изяви. Разработката има за цел да изясни демографските специфики на фестивалния продукт.

Приложената методология се основава на картографиране, мониторинг, оценка и сравнителен анализ. За целта е проведено анкетно проучване в дните на фестивала „Дефиле вино и гурме“ на 320 участника, а изводите и препоръките са предоставени на партньора на проекта. Те могат да се използват от институциите на национално и регионално ниво, както и от бизнес организации в техните политики за адаптиране на бизнес и маркетингови стратегии.

Материали и методи

В настоящата статия е извършен сравнителен анализ чрез прилагане на статистическо моделиране. Данните са регистрирани в резултат на направено активно анкетно проучване сред гостите на фестивала. Въпросите са общо 14, структурирани в два тематични блока: А) въпроси, свързани с организацията на фестивала и категориите туристи; Б) общи въпроси възраст, пол, образование и др.

Респондентите са преки участници в събитието. На анкетното проучване се отзоваха 320 туристи. Резултатите от проучването се публикуваха в сайта на сдружението и намериха отражение в обществените медии.

Резултати

Проведеното проучване в трите фестивални дни и показва моментната ситуация на фестивала, както и каква е визията на туриста в него. Организаторите отчитат ръст на чуждестранните посетители на фестивала, като се откриха големи групи испанци, италианци, руснаци, украинци и французи.

Картографиране на „Дефиле - вино и гурме“

Из малките улички на Стария град, пазеци атмосферата на отминали епохи гостите откриват седемнадесет възрожденски къщи, които гостоприемно отворят врати за дефилето. Фестивалът по традиция се провежда през втория уикенд на месец май и за първи път в рамките на три дни – 12, 13 и 14 май 2023 г. Участваха 65 от най-добрите производители на вина и вкусни храни. Това е една прекрасна дегустационна среща на територията на Стария град в Пловдив: Ресторант „Граждански клуб“; Галерия „Енчо Пиронков“; Резиденция „Тракарт“; Къща „Бирдас“; Къща „Клианти“ /нова локация за фестивала/; Аптека

„Хипократ“; Експозиция „Георги Божилов - Слона“; Галерия „Златю Бояджиев“; Етнографски музей; Балабанова къща; Къща „Георгиади“; Къща „Недкович“; Къща „Иван Черноземски“; „Данчовата къща“ /нова локация за фестивала/; Ресторант „Алафрангите“; Къща „Верен Стамболян“ /нова локация за фестивала/ и Хотел Бел Вил.

Гостите дегустираха над 250 вида първокласни български вина, които участват в конкурс в комбинация с гурме вкусове и умело съчетана със съпътстваща културна програма - пъстро дефиле с участието на фолклорен ансамбъл Тракия и девическа хорова формация „Евмолпея“. Билети за фестивала по традиция няма, но се предлагаха дегустационни жетони, с които се осъществява дегустацията на вино, както и стъклени брандирани чаши за професионална дегустация с кожен държач „Свободни ръце“, сувенири и др. Дигиталната фестивална карта, подготвена за туристите съдържаеше всички локации за участниците. Десетки гости, вино и гурме любители, се включиха в „Лов на съкровища“ с вътрешен глас - мобилно приложение, което водеше участниците из всички фестивални локации. За всички любознателни участници, които успешно приключиха лова на съкровища имаше награди. Най-бързите от тях спечелиха по бутилка вино.

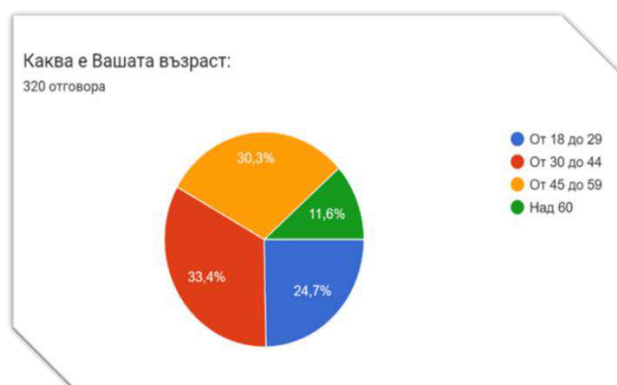
Чарът на дефилето се крие в разходките из малките улички на Стария град, в магично усещане на спокойствие и безвремие с вкус на великолепно българско вино, далеч от грижите и задачите от забързаното ежедневие, и наздравници с близки приятели.

„Дефиле вино и гурме“ 2023 се организира от Съвет по туризъм – Пловдив и Община Пловдив в сътрудничество с общински институт „Старинен Пловдив“ и Университет по хранителни технологии – Пловдив. Провежда се под патронажа на Министерство на туризма и с подкрепата на Министерството на земеделието. Фестивалът се финансира от „Годишната програма за развитие на туризма на Община Пловдив за 2023 г.“

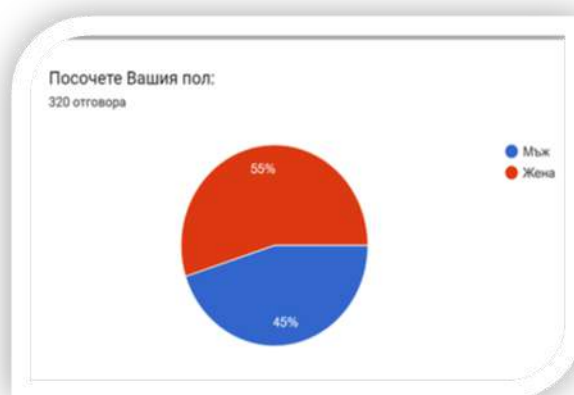
Демографска палитра

Анкетираните общо 320 гости са с преобладаваща трудоспособна възраст 18-60 години – фиг.1, с малък превес на дамите – 55% - фиг. 2, с преобладаващо висше образование – 67% от анкетираните – фиг. 3. Резултатите сочат, че таргет групата на фестивала, към която трябва да се насочат организаторите на събитието има сравнително широк възрастов диапазон, но е концентрирана в образованата част от туристите, притежаващи дегустационна и винена култура, които притежават познания за:

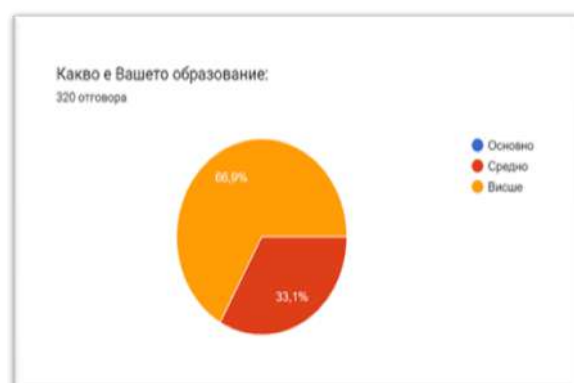
- видовете и категории вина;
- познават качествата на виното;
- различават ароматните, вкусовите и технологичните характеристики на вината;
- познават винените райони в България;
- съчетават виното и храните.

Фиг. 1. Възраст.

Фиг. 2 Пол

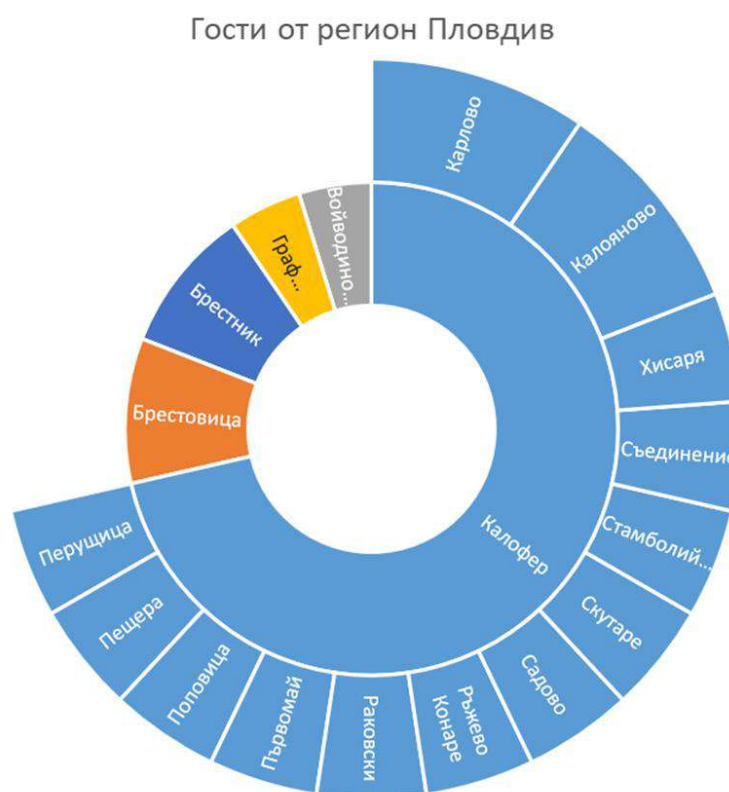
Фиг. 3. Образование

Винените фестивали не са насочени само към жителите на населеното място и региона. Една част от посетителите са гости на града, други пътуват от далеч, за да му се насладят, а трети съчетават събитието с почивка или екскурзия в региона. Всички те са водени от интереса към виното, като често пътуват организирано или индивидуално. Редица от тях са част от програмата за винени фестивали на туроператорите. Важно е туроператорът да планира дадено събитие, в комбинация с посещения на изби в региона, сред чуждестранни винени ценители, винени експерти или партньори в туризма, датите трябва да са предварително обявени и заложи в годишният събитийен календар.

Проучването сочи преобладаващо е посещението на гости от столицата и редица областни центрове: Пазарджик, Ст. Загора, В. Търново, Хасково, Шумен и Благоевград – фиг. 4. От близките населени места трябва да отбележим Асеновград, Карлово, Калофер и разбира се традиционно представените Брестник, Брестовица, Калояново, Перущица, Стамболийски, Раковски и др. – фиг. 5.

Фиг. 4. Гости на дефилето от страната

Фиг. 5. Гости на дефилето от регион Пловдив

През 2022 – 2023 г. международният туризъм отбеляза доста по-силни от очакваните резултати. По данни на Световната организация международният туризъм възстанови 63% от нивата преди пандемията, в съответствие със сценариите на UNWTO, публикувани през май 2022 г.¹⁵⁸. Над 900 милиона туристи са пътували в чужбина през 2022 г., двойно повече от тези през 2021 г., но все още с 37% по-малко в сравнение с 2019 година.

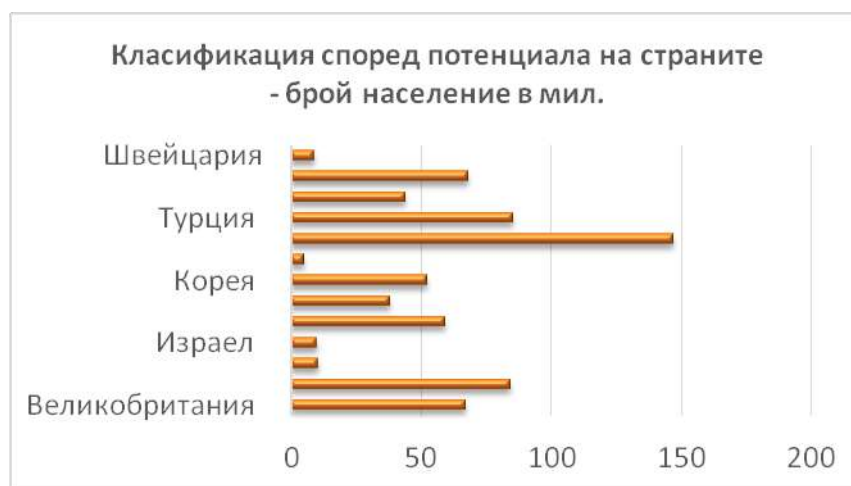
Европа, най-голямата туристическа дестинация в света, регистрира 585 милиона пристигания през 2022 г., за да достигне почти 80% от нивата преди пандемията (-21% спрямо 2019 г.). Не случайно и на дефиле „Вино и гурме“ присъстваха редица чуждестранни гости – Великобритания, Германия, Гърция, Израел, Италия, Русия, Турция, Украйна, Франция и Швейцария.

Приятна изненада бяха далечни презокеански гости от Канада, Южна Корея и Коста Рика – фиг. 6. Това ни подтикна да направим смели прогнозни резултати на базата на посетителското участие и демографския потенциал на страните – фиг. 7.

¹⁵⁸ <https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism>

Фиг. 6. Гости на дефилето от други страни

Фиг. 8. Потенциални чуждестранни посетители

Препоръчваме разширяване на контактите с туристически агенции от Швейцария, Украйна, Гърция и Великобритания, а сред далечните изпъква Южна Корея

Заклучение

Културата на дегустация на вино и храна е съвкупност от знания, вкусове и етикет. В заключение трябва да обобщим и резултатите от конкурсната програма на фестивала:

Конкурси

Дегустационен конкурс за „Най-удачно съчетание между Вино и храна“ - 18 комбинации

- Първо място: Вила Винифера и Мезета „Трухчевата къща“ със съчетанието между PHOENIX ORANGE WINE и Полента с еленски бут.
- Второ място: Козя Грамада и ресторант „Амстердам“ със съчетание между МАСОН и Бавно готвени пушени ребра.
- Трето място: Живанкин и Златно зрънце със съчетание между 22 BY BURDI и Два вида бонбони.
- Специална награда за комбинацията на Винарска изба Ноя и Мандра Строево – МАРСЕЛАН и Овчарски пай.

При класирането на база брой дегустации с най-много събрани жетони резултатите са:

- ВИ „ВИЛА ВИНИФЕРА“,
- ВИ ДВОР 1
- ВИ „РИАЛИТИ БИО ВИНО

Най-голямото жури, ПУБЛИКАТА, за 2023 година за първи път гласува освен за ЛЮБИМО ВИНО и за ЛЮБИМ ВКУС

ЛЮБИМО ВИНО

- в категория бяло вино печели ВИ „Козя грамада“,
 - в категория „розе“ печели ЗААРА ЕСТЕЙТ,
 - в категория червено вино печели „Жарава“,
 - в категория плодово вино печели ВИНАРНА „РИАЛИТИ“.
- ЛЮБИМ ВКУС печели „ГОРМОЛИ“.

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.

ИНИЦИАТИВА ЗА ИНТЕЛИГЕНТНИ УМЕНИЯ В ТУРИЗМА. ДОКЛАД ЗА АНАЛИЗ НА НУЖДИТЕ

Velizar Petrov

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Aleksandar Tonkov

*Агенция за регионално развитие с Бизнес център за подпомагане на малки и средни
предприятия – Пловдив*

Piotr Żółtowski, Piotr Kociszewski

Institute of Sports Development and Education, Полша

Radoslav Vician, Sara Megumi Vician

E-code, Словакия

Max A. E. Rossberg, Iryna Shchoka

European Wilderness Society, Австрия

Tina H. Zakonjšek, Sara Mavrič, Peter Bakonyi

New Tourism Institute, Словения

Vanda Marakova

Matej Bel University in Banska Bystrica, Словакия

Tatjana Pivac, Miroslav Vujicic

University of Novi Sad, Сърбия

Резюме: Настоящото изследване е част от планираните дейности по SMARTOUR: Smart Tourism Skills, проект за образование за възрастни, фокусиран върху концепцията за интелигентни туристически решения, финансиран по програма ЕРАЗЪМ+. Изследването е отправна точка при разработването на образователни материали за обучители на възрастни, които ще им позволят да насърчават и организират развитието на интелигентен туризъм сред общините, туристическите организации и бизнеса, които са активни в развитието на туризма. Основната цел на проучването бе определяне на нуждите от усъвършенстване на учебната програма и разработването на образователни методологии и последващото разработване на учебни материали. За оценка на нуждите бе използван методът на диагностично проучване. Информацията за проучването беше получена чрез използването на електронен онлайн инструмент „Google Form“ и всички отговори останаха поверителни. Анкетата получи 165 отговори от респонденти. За анализ на данните бяха използвани описателни статистики. Резултати: прилагане на концепцията за интелигентни турове в мнозинството от респондентите, свързани с дейности, свързани с цифровизацията. Предложената учебна програма на курса трябва да съдържа основна информация за основните стълбове на концепцията за интелигентен туризъм: достъпност, устойчивост, дигитализация, културно наследство и творчество, сътрудничество и маркетинг. Достъпност: „Стратегии за увеличаване на достъпността на туристическата дестинация“ (напр. интелигентни градски карти, „Достъпност на информация“ (напр. наличие на информация за достъпност в туристически дестинации, цифрова достъпност на градове/сайтове). Устойчивост: „Устойчиво развитие“ (напр. значението на технологиите за подобряване на устойчивия туризъм, интелигентни и устойчиви туристически дестинации, опазване и подобряване на

природната среда“. Дигитализация: „Използване на технологии в туристическата дейност за подобряване на преживяванията“, „Интелигентно управление“, „Мобилни плащания“, „Разбиране на методите на посетителите“. Културно наследство и творчество: „Туризм с преживявания“ (напр. основи на местната гастрономия), „Устойчиво съживяване на традициите и културното наследство“ (напр. преоткриване на местната култура, използване на традиционни занаяти и събития за туризм). Сътрудничество и маркетинг: „Туристически маркетинг с технологична поддръжка“ (напр. принципи на онлайн маркетинга), „Конкурентоспособност и работа в мрежа“, „Сътрудничество в туристическата индустрия“.

Ключови думи: Интелигентни туристически умения, Интелигентни градове, Управление на туристически дестинации

SMART TOURISM SKILLS INITIATIVE. NEEDS ANALYSIS REPORT

Abstract: The present study is part of the planned activities of SMARTOUR: Smart Tourism Skills, an adult education project focused on the concept of smart tourism decisions, funded under the ERASMUS+ programme. The research is a starting point in the development of educational materials for adult trainers that will allow them to promote and organize the development of smart tourism among municipalities, tourist organizations and businesses that are active in tourism development. The main objective of the study was to determine the needs for improvement of the curriculum and the development of educational methodologies and the subsequent development of teaching materials. The diagnostic survey method was used to assess the needs. Survey information was obtained through the use of an electronic online tool „Google Form” and all responses remained confidential. The survey received 165 responses from respondents. Descriptive statistics were used to analyze the data. Results: implementation of the concept of smart tours in the majority of respondents related to activities related to digitization. The proposed course curriculum should contain basic information on the main pillars of the concept of smart tourism: accessibility, sustainability, digitalization, cultural heritage and creativity, cooperation and marketing. Accessibility: „Strategies to increase the accessibility of the tourist destination” (e.g. smart city maps, „Accessibility of information” (e.g. availability of accessibility information in tourist destinations, digital accessibility of cities/sites). Sustainability: „Sustainable development” (e.g. the importance of technology to improve sustainable tourism, smart and sustainable tourist destinations, protection and improvement of the natural environment). Digitization: „Using technology in tourism to improve experiences”, „Smart management”, „Mobile payments”, „Understanding visitor methods” Cultural heritage and creativity: „Experiential tourism” (e.g. basics of local gastronomy), „Sustainable revitalization of traditions and cultural heritage” (e.g. rediscovery of local culture, use of traditional crafts and tourism events). Collaboration and marketing: „Tourism marketing with technological support” (eg principles of online marketing), „Competitiveness and networking”, „Collaboration in the tourism industry”.

Ключови думи: Smart Tourism Skills, Smart cities, Tourist Destination Management

Въведение: Интелигентният туризъм не е нов вид туризъм. Това е концепция за управление на туризма в туристическите райони, базирана на четири стълба — устойчивост, достъпност, дигитализация и културно наследство и творчество. „Умен, интелигентен“ става все по-популярен термин за описване на технологично, икономическо и социално развитие, подхранвано от интелигентни технологии, които разчитат на сензори, големи данни, отворени данни, нови начини за свързване между хора и машини и мрежов обмен на информация с множество устройства (Gretzel, Zhong, Koo, 2019). През последните години терминът „умен/интелигентен“ беше добавен към градовете и селата, за да опише задачите, свързани с повишаване на ефективността на управлението, за предоставяне на по-качествени услуги на жителите чрез използване на иновативни технологии и анализ на данни. Интелигентността на града се определя с помощта на набор от характеристики, включително: инфраструктура, базирана на технологии, екологични инициативи, ефективен и високо-функционален обществен транспорт, уверени и прогресивни градски планове, хора, способни да живеят и работят в града, използвайки неговите ресурси. Във връзка със селските райони Европейската мрежа за развитие на селските райони (ENRD) предложи първоначална дефиниция на интелигентните села, дефинираща ги като „села (местни общности, региони), които използват цифрови технологии и иновации в ежедневието си, като по този начин повишават качеството му, подобрявайки стандарта на обществените услуги и по-доброто използване на местните ресурси“ (ENRD, 2017). Мобилната революция и по-специално ролята на смартфона и неговите многобройни възможности за подпомагане на преживяванията при пътуване (Wang, Park & Fersenmaier, 2012) накараха концепцията за „интелигентността“ да започне да се прилага в туристическата индустрия и туристическите дестинации. Концепцията за интелигентен туризъм е нов подход, базиран на технологията и околната среда, който има за цел да предостави на туристите решение, като вземе предвид специфичните нужди на пътуването и експлоатацията на наличната туристическа инфраструктура (Iwaniuk, 2020). През 2020 г. Европейският комитет на регионите разработи становище „Към по-устойчив туризъм за градовете и регионите на ЕС“. Този документ посочва значението на използването на 5G, IoT (интернет на нещата), AI (изкуствен интелект) и цифрови технологии за големи данни за предоставяне на иновативни, устойчиви, мащабируеми интелигентни туристически услуги с висока добавена стойност, способни да насърчават нови, по-ефективни, достъпни и приобщаващи модели на туризъм, разширени до всички региони, със специален акцент върху селските райони и важноста на наличието на телекомуникационни технологии, които осигуряват достатъчна свързаност в тези райони (ECR, 2020 г.).

Европейската комисия, провеждайки дейности за популяризиране на концепцията за интелигентен туризъм (включително чрез организиране на конкурса „Европейска столица на интелигентния туризъм“), подчертава, че развитието на туризма трябва да се осъществява в четири области (Генерална дирекция на Европейската комисия за вътрешния пазар, индустрия, Предприемачество и МСП, 2022):

- **Достъпност:** какви ресурси има едно населено място, за да бъде физически и психологически достъпно за пътуващи със специални нужди за достъп, независимо от възрастта, тяхното социално или икономическо положение и дали имат увреждания или не;
- **Устойчивост:** какви възможности има едно населено място да запази и подобри природната среда и ресурси, като същевременно поддържа икономическото и социално-

културното развитие по балансиран начин; как се управляват природните ресурси (включително иновативни мерки за опазване на околната среда) в дадена туристическа дестинация и има ли въведени мерки за ефективно използване на ресурсите и действия, насочени към борба или адаптиране към изменението на климата;

- дигитализация: населеното място подкрепя ли туристическия бизнес в развитието и използването на цифрови умения и инструменти; как населеното място подкрепя дигитализацията на туристическите услуги;

- културно наследство и креативност: населеното място използва ли изобретателно своето културно наследство и творчески индустрии за обогатено туристическо изживяване; какви действия се прилагат за признаване и за включване на материалното и нематериално наследство на изкуството, историята и културата в неговия център и околностите в разширената туристическа оферта; как се използват културното наследство и творчеството за привличане на туристи от държави извън ЕС, и по-специално използването на синергията между туризма и културните и творческите индустрии.

Материал и методи:

През 2021 г. международен консорциум, състоящ се от: European Wilderness Society (Австрия), Агенция за регионално развитие с Бизнес център за подпомагане на малки и средни предприятия (България), Institute of Sports Development and Education (Полша), University of Novi Sad (Сърбия), E-code (Словакия), Matej Bel University in Banská Bystrica (Словакия), New Tourism Institute (Словения) започна работа по проект „SMARTOUR Smart Tourism Skills“, съфинансиран от Европейския съюз по програма Erasmus+. Проектът е насочен към образование за възрастни, фокусиран върху концепцията за интелигентни туристически решения. Основната му цел е изготвянето на изчерпателни образователни материали за обучители на възрастни, които ще им позволят да насърчават и организират интелигентно развитие на туризма сред общините, туристическите организации и бизнеса, които са активни в развитието на туризма. Тази цел се постига чрез достигане на редица по-малки цели, а именно – изготвяне на анализ на нуждите, разработване на учебна програма и образователни методологии, разработване на учебни материали във формат за изтегляне, разработване на курс за електронно обучение и интернационализация на образователни материали (превод на езиците на партньорството и английски и немски език). В резултат на проекта ще има 70 обучени обучители на възрастни, чрез дейности за обучение, преподаване, обучение, и най-малко 270 участници в мултипликационни събития, където резултатите от проекта ще бъдат разпространени.

Основната цел на проучването беше определяне на нуждите от усъвършенстване на учебната програма и разработването на образователни методики и последващото разработване на учебни материали.

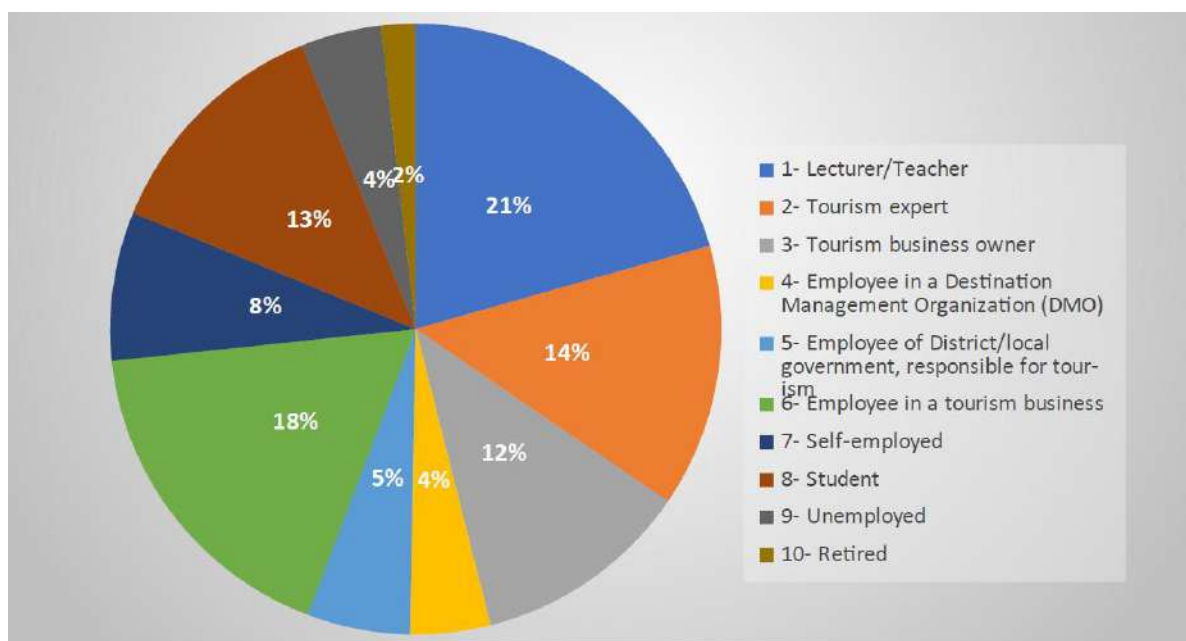
По време на емпиричната част от проучването, което бе основна част работата, се осъществи събиране на данни от шестте държави: Австрия, България, Полша, Словакия, Словения, Сърбия. Анкетираните бяха избрани на случаен принцип, за да се получи неаранжирано представяне на съответната група. Въпросникът бе разпространен на лични имейли до получателите: организации за обучение на възрастни, общини, туристически бизнес и организации с нестопанска цел, които желаят да прилагат интелигентни стратегии в развитието на туризма. На респондентите беше дадено достатъчно време за отговор (почти

месец), като те имаха възможност да попълнят анкетата електронно (Google-формуляр). Въпросникът не им отнемаше повече от 15-20 минути време на участниците.

В резултат на изследването бяха получени 165 попълнени въпросника. Въпросникът включваше общо 35 въпроса, а резултатите бяха събрани и поставени в таблици, за да се даде прегледен вид на получените отговори. Всеки въпрос беше обобщен и представен като процент или като нетен брой (от общия брой гласове) на дадените отговори.

Резултати и дискусия

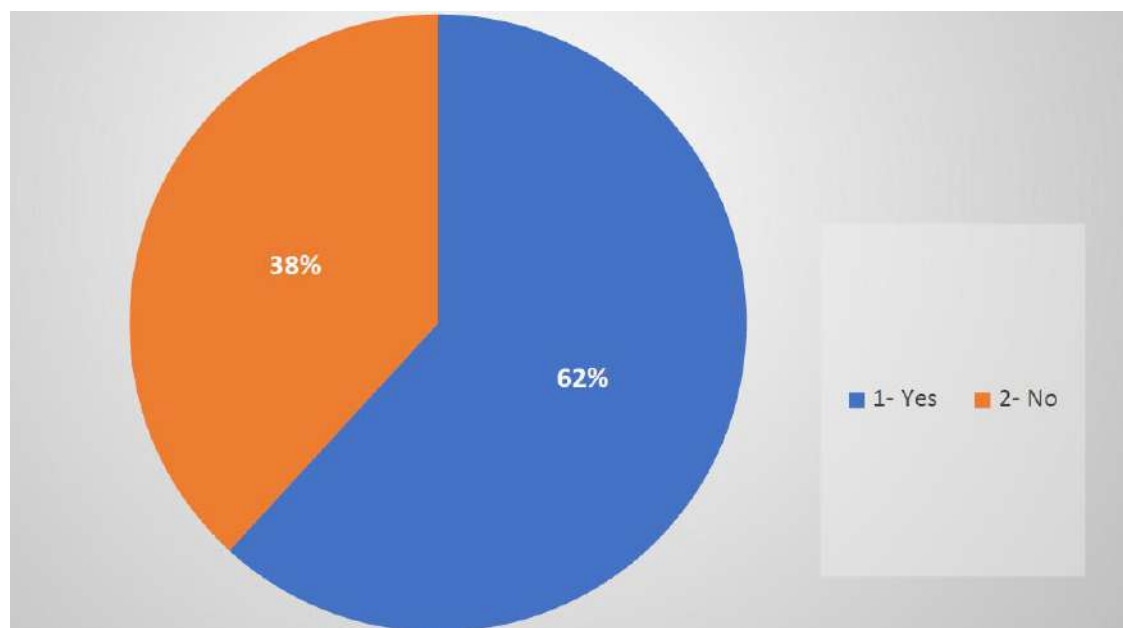
Според резултатите от проучването най-голямата група отговорили са преподаватели/учители (21%), служители в туристическия бизнес (18%) и експерти в туризма (14%) – Фигура 1.:

Фиг.1. Въпрос: „Коя от изброените дейности най-добре описва това, което правите в момента?“

Източник: Собствено проучване, на базата на проведените изследвания.

Повечето от анкетираните отговарят, че не са участвали в образователни програми, свързани с прилагането на концепцията за интелигентен туризъм (62%) –Фигура 2.

Фигура 2. Въпрос: „Образователните програми (по туризъм), в които сте участвали, включват ли интелигентен туризъм?“

Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания.

Този резултат показва необходимостта от реализиране на този проект за обучение сред представители на туристическата индустрия. Трябва да се отбележи, че нивото на познаване на интелигентния туризъм в отделните държави, участващи в проекта, е непропорционално. Най-голямата група от хора, участвали в обученията за интелигентен туризъм, живеят в Словения (приблизително 70% „да“), а най-ниската е регистрирана в България и Словакия (приблизително 70% „не“) – Таблица 1.:

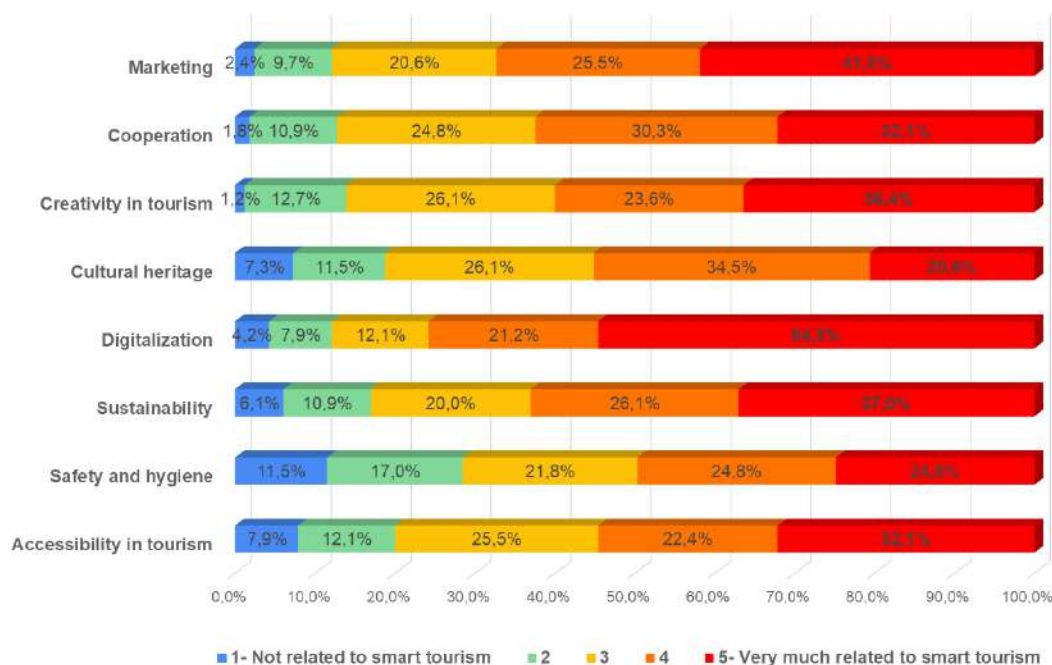
Таблица 1. Въпрос: „Образователните програми (по туризъм), в които сте участвали, включват ли интелигентен туризъм?“ Анализ на получените отговори в отделните страни.

	България	Австрия	Сърбия	Полша	Словакия	Словения
Да	29,2%	40,0%	41,9%	42,1%	28,6%	62,1%
Не	70,8%	60,0%	58,1%	57,9%	71,4%	37,9%

Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания.

Анкетираните определиха кои термини, според настоящите им познания, се свързват с концепцията за интелигентен туризъм – фигура 3. Резултатите показват, че дигитализацията е на първо място (приблизително 54,5% от анкетираните посочват, че този термин е много свързан с интелигентен туризъм). На следващо място респондентите посочват маркетинга (41,8%), устойчивостта (37,0%) и креативността в туризма (36,4%). На следващо място респондентите посочват достъпността в туризма (32,1%) и безопасността и хигиената

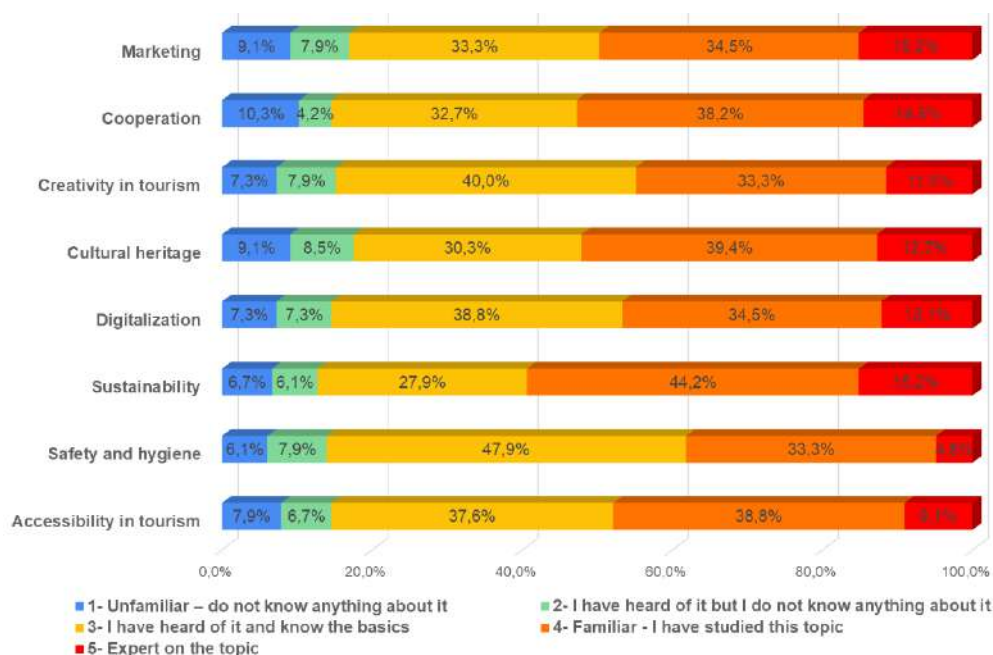
(24,8%). От друга страна последните две се посочват от анкетираните и като концепции, които не са свързани с интелигентния туризъм (11,5% за безопасност и хигиена и 7,9% за достъпност в туризма). Трябва да се отбележи обаче, че познаването на термините, свързани с концепцията за интелигентна обиколка, сред мнозинството от анкетираните е на основно и средно ниво.

Фигура 3. Въпрос: „До каква степен свързвате следните концепции с интелигентния туризъм? Знаете ли за проблем на общината, който може да бъде решен чрез подход на интелигентен град?“

Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания.

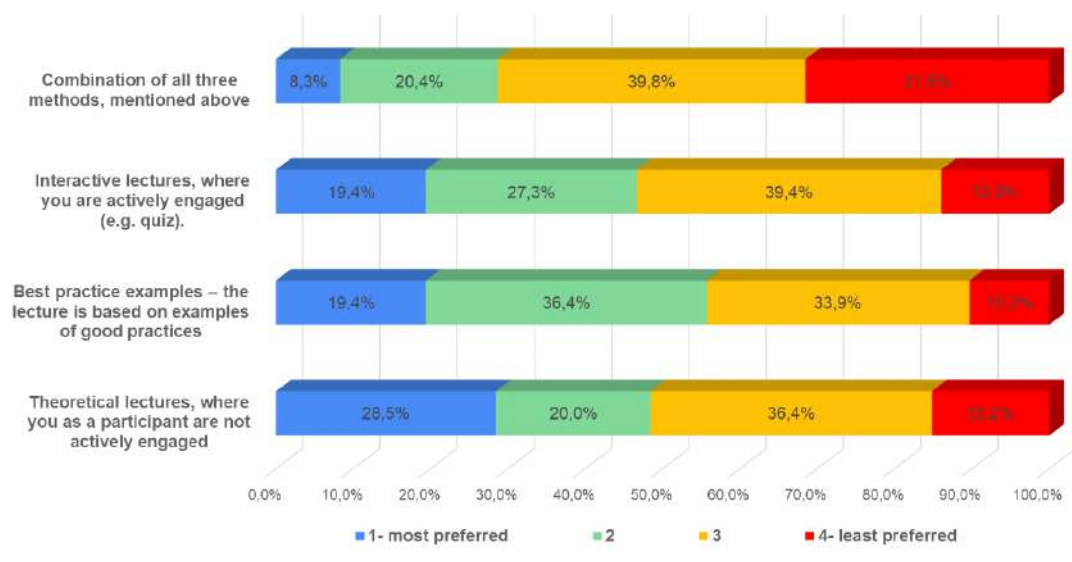
Изследването показва, че познаването на термините, свързани с интелигентния туризъм, при повечето анкетираните е на средно ниво. Сред респондентите най-високо ниво на познаване на понятията, свързани с понятието за устойчивост. Най-ниското ниво на познаване на респондентите показва понятието културно наследство – Фигура 4.

Фигура 4. Въпрос: „Колко сте осведомени/запознати със следните теми? Маркирайте опцията за всяка тема, която е най-много”.

Източник: Собствено проучване, базирано на проведените изследвания.

На Фигура 5 се вижда, че повечето от респондентите предпочитат образователни методи, които съчетават: теоретични лекции, примери за най-добри практики (лекцията е базирана на примери за добри практики) и интерактивни лекции (където са активно ангажирани, например викторина).

Фигура 5. Въпрос: „Кои образователни методи предпочитате? Моля, оценете следните методи по скала от 1 (най-предпочитан) до 4 (най-малко предпочитан)”.

Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания.

Следващите въпроси във въпросника се отнасяха до образователните потребности по отношение на запознаване с *основните стълбове на концепцията за интелигентен туризъм*, които са: *достъпност и безопасност, устойчивост, дигитализация, културно наследство и креативност, сътрудничество и маркетинг*. Отговорите на тези въпроси са особено важни за определяне на темите на провежданите по този проект обучения.

Имайки предвид факта, че може да има разлики в нивото на познаване на определени теми в отделните страни, този доклад представя колективните резултати и резултатите, получени в отделните държави.

Достъпност и безопасност:

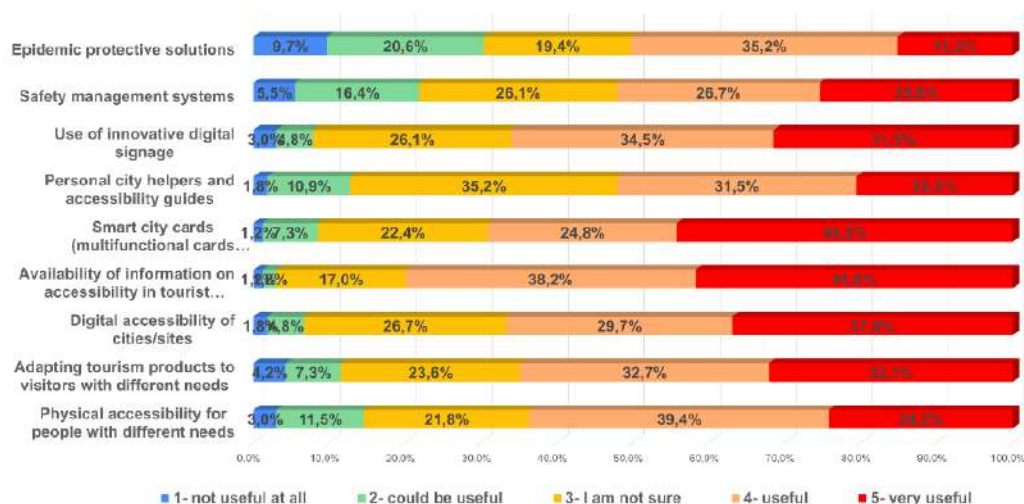
Изследванията показват, че обучението за достъпност трябва първо да включва следните теми – Фигура 6:

- Стратегии за повишаване на достъпността на туристическите дестинации – интелигентни градски карти (многофункционални карти, които интегрират повече услуги) – 44,2% от респондентите, посочват, че темата е много полезна;
- Достъпност на информацията – наличие на информация за достъпност в туристическите дестинации – 41,8%;
- Дигитална достъпност на градове/обекти – 37,0 %.

Тези отговори потвърждават, че според респондентите ключовата концепция, свързана с прилагането на концепцията за интелигентен туризъм, е цифровизацията.

В анкетата следват отворени въпроси, които даваха възможност на участниците да опишат дали има и други теми, свързани с достъпността или безопасността в туризма, които биха били интересни. Респондентите посочват допълнителни теми, които трябва да бъдат включени в програмите за обучение, като:

- терористична заплаха,
- достъпност за изключени хора,
- достъпност за хора с аутизъм.

Фигура 6. Отговори на въпрос „Достъпност и безопасност – Колко полезно би било за вас да научите повече за темите по-долу?“

Източник: Собствено проучване, базирано на проведеното изследване.

Анализът, извършен в отделните страни, показва, че програмите за обучение трябва да бъдат допълнени със следните теми – Фигура 7:

Сърбия:

- Достъпен туризъм: „Адаптиране на туристически продукти към посетители с различни нужди” – 54,8%;
- Интелигентни решения за повишаване на стандартите за безопасност и хигиена: „Системи за управление на безопасността“ (41,9%) и „Лични градски помощници и ръководства за достъпност“ – 41,9%, респонденти, които посочват, че темата е много полезна.

България:

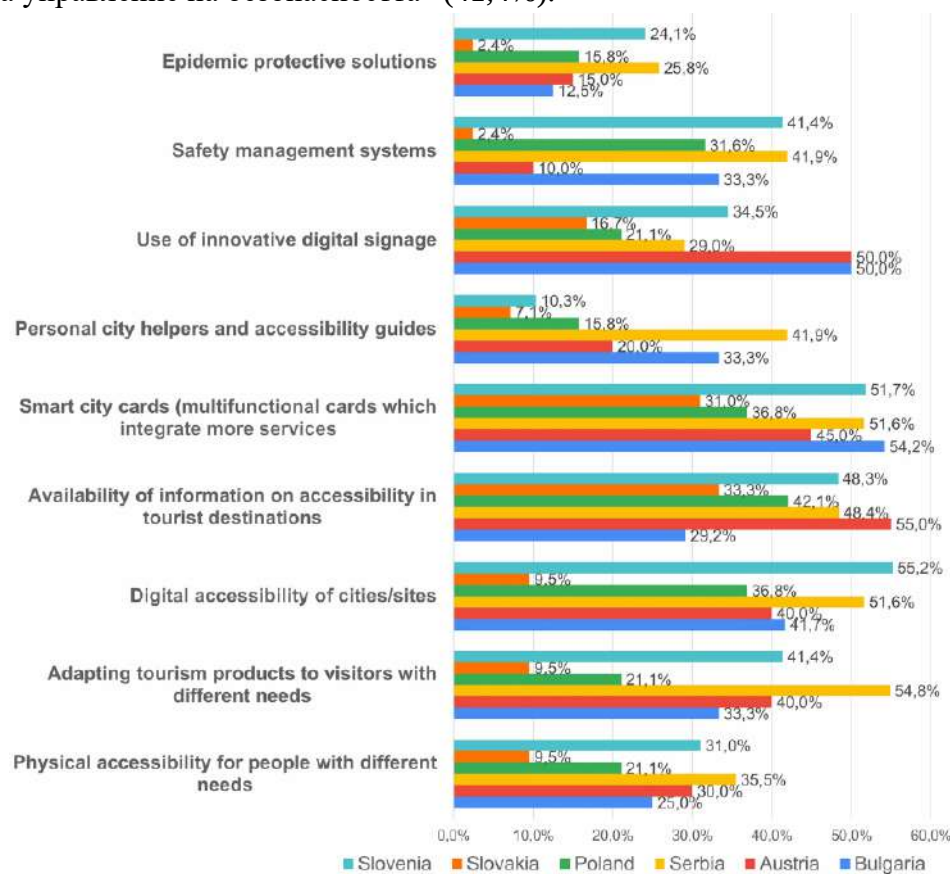
- Стратегии за повишаване на достъпността на туристическите дестинации: „Използване на иновативни дигитални означения“ (50%).

Австрия:

- Стратегии за повишаване на достъпността на туристическите дестинации: „Използване на иновативни дигитални означения“ (50%).

Словения:

- Интелигентни решения за повишаване на стандартите за безопасност и хигиена: „Системи за управление на безопасността“ (41,4%).

Фигура 7. Отговори на въпрос: „Достъпност и безопасност – Колко полезно би било за вас да научите повече за темите по-долу?“ Анализ на получените отговори в отделните страни.

Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания.

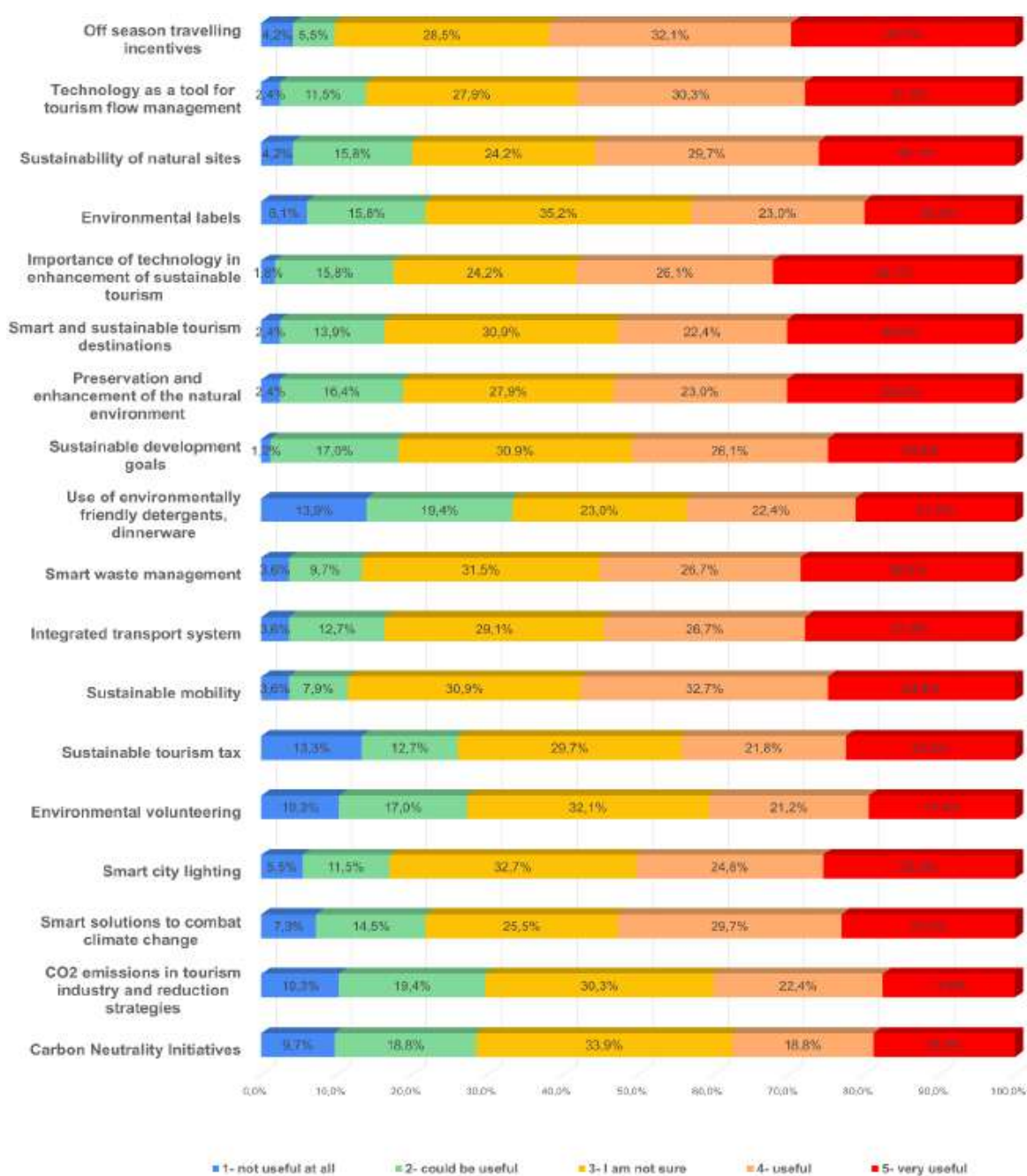
Устойчивост:

Изследванията показват, че обучението за устойчиво развитие трябва да включва следните теми – Фигура 8:

- „Значение на технологиите за подобряване на устойчивия туризъм“ (32,1%),
- „Интелигентни и устойчиви туристически дестинации“ (30,3%),
- „Опазване и подобряване на природната среда“ (30,3%)

В анкетата следват отворени въпроси, които даваха възможност на участниците да опишат дали има и други теми, свързани с устойчивото развитие в туризма, които биха били интересни. Респондентите посочват допълнителни теми, които трябва да бъдат включени в програмите за обучение, като:

- Еко селища;
- Съживяване и използване на постиндустриални зони;
- Устойчиво развитие на селските райони;
- Устойчиво образование (но то е може би по-общо от темата на тази анкета);
- Как ефективно да насърчаваме устойчивостта сред туристите (маркетингов подход към комуникацията).

Фигура 8. Отговори на въпрос относно „Устойчивост – колко полезно би било за вас да научите повече за темите по-долу?“

Източник: Собствено проучване, базирано на проведеното изследване.

Анализът, извършен в отделните страни, показва, че програмите за обучение трябва да бъдат допълнени със следните теми – Фигура 9:

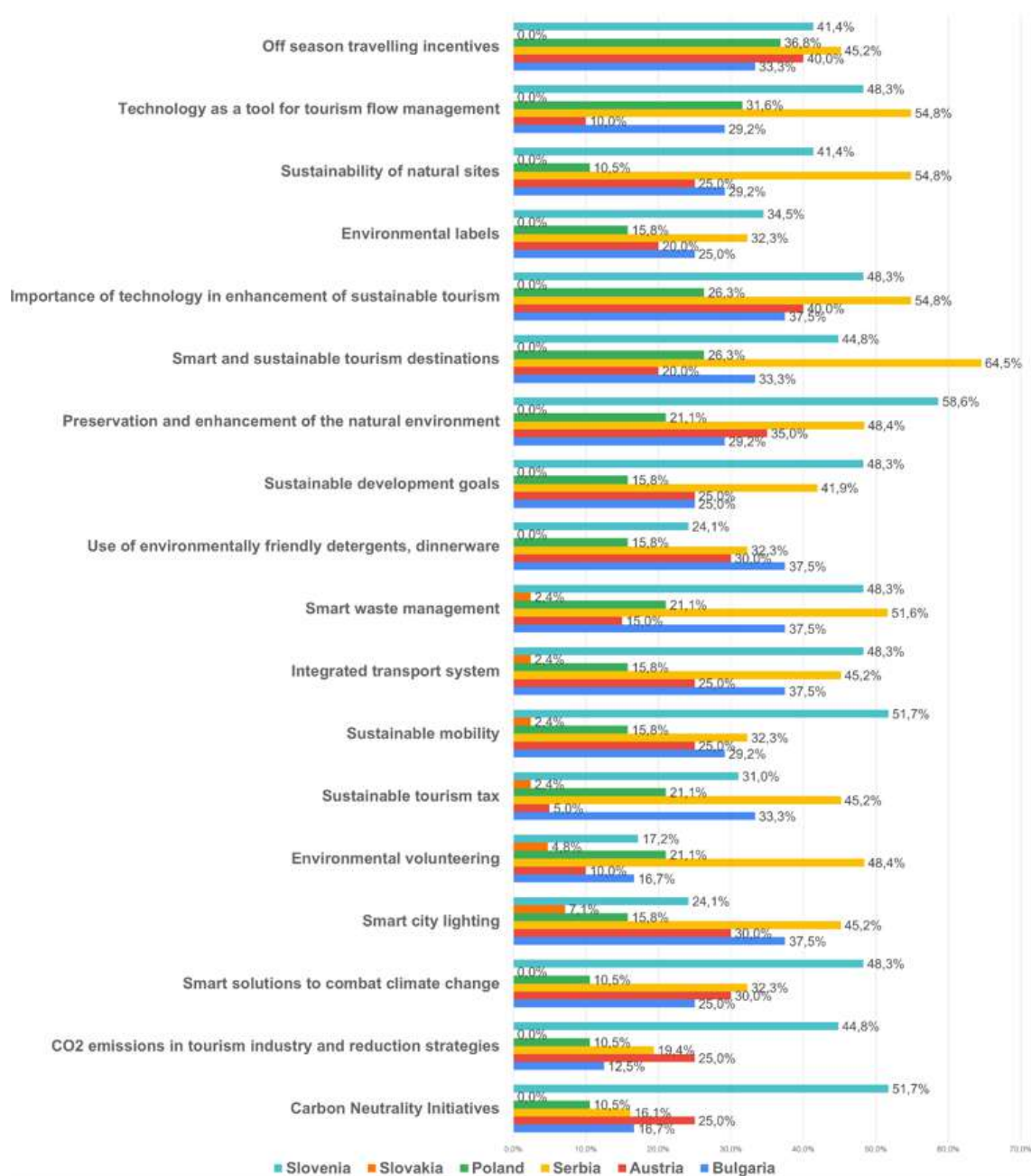
Сърбия:

- Сертификация за устойчивост и околна среда – „устойчивост на природни обекти“ – 54,8%,

- Политики и практики за устойчивост – „доброволчество в областта на околната среда“ – 48,4%
- Достъпен туризъм: „адаптиране на туристически продукти към посетители с различни нужди“ – 54,8%.
- Интелигентни решения за повишаване на стандартите за безопасност и хигиена: „системи за управление на безопасността“ (41,9%) и „лични градски помощници и ръководства за достъпност“ – 41,9%, респонденти, които посочват, че темата е много полезна.

Словения:

- Устойчиво развитие – „Опазване и подобряване на природната среда“ (58,6%);
- Борба и адаптиране към изменението на климата – „Инициативи за въглероден неутралитет“ (51,7%) и „Емисии на CO₂ в туристическата индустрия и стратегии за намаляване“ (44,8%);
- Сертификация за устойчивост и околна среда – „Устойчивост на природни обекти“ – 54,8%,
- Политики и практики за устойчивост – „Доброволчество в областта на околната среда“ – 48,4%
- Достъпен туризъм: „Адаптиране на туристически продукти към посетители с различни нужди“ – 54,8%.
- Интелигентни решения за повишаване на стандартите за безопасност и хигиена: „Системи за управление на безопасността“ (41,9%) и „Лични градски помощници и ръководства за достъпност“ – 41,9%, респонденти, които посочват, че темата е много полезна.

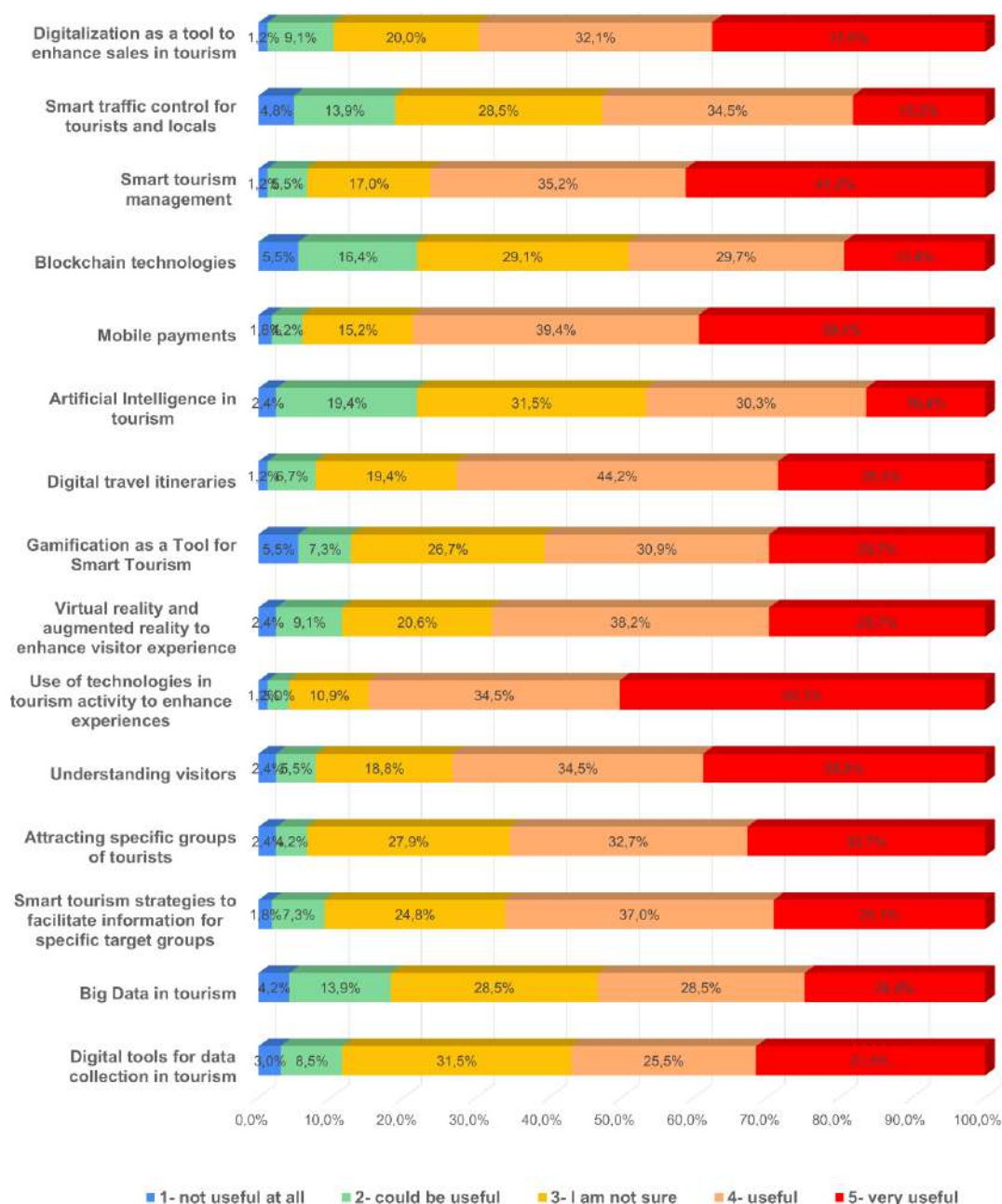

Фигура 9. Отговори на въпрос: „Устойчивост — колко полезно би било за вас да научите повече за темите по-долу?“ Анализ на получените отговори в отделните страни
Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания.

Дигитализация:

Изследванията показват, че обучението за дигитализация трябва да включва следните теми – фигура 10:

- Използване на технологии в туристическата дейност за подобряване на преживяванията (иновации в туризма) – 50,3%;
- Интелигентно управление (Умно управление на туризма) – 41,2 %;
- Мобилни плащания – 39,4%
- Разбиране на посетителите – (38,8%)

Фигура 10. Отговори на въпрос: „Дигитализация – Колко полезно би било за вас да научите повече за темите по-долу?“

Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания.

Анализът, извършен в отделните страни, показва, че програмите за обучение трябва да бъдат допълнени със следните теми – Фигура 11:

Сърбия:

- Използване на технологии в туристическата дейност за подобряване на преживяванията: „геймификацията като инструмент за интелигентен туризъм“ (64,5%),
- Събиране на данни в туризма: „дигитални инструменти за събиране на данни в туризма“ (56,1 %).

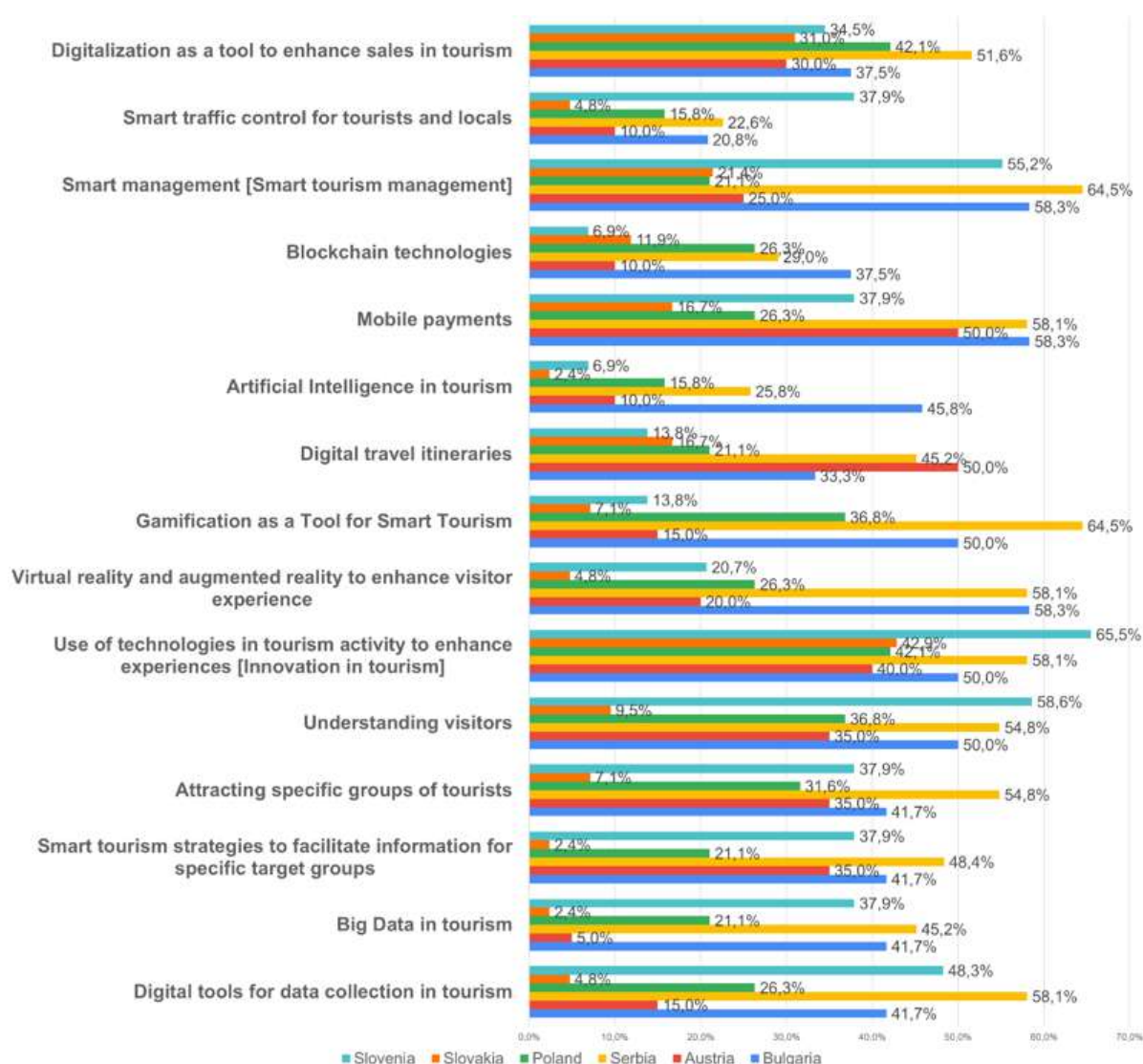
Словения:

- Използване на технологии в туристическата дейност за подобряване на преживяванията – „иновации в туризма“ (65,5%),
- Персонализиране на туристическите преживявания – „Проблеми, свързани с подценяване на посетителите“ (58,6%).

България:

Използване на технологии в туристическата дейност за подобряване на преживяванията:

- „Виртуална реалност и добавена реалност за подобряване на изживяването на посетителите“ (50,3%) и
- „Изкуствен интелект в туризма“ (45,8%).

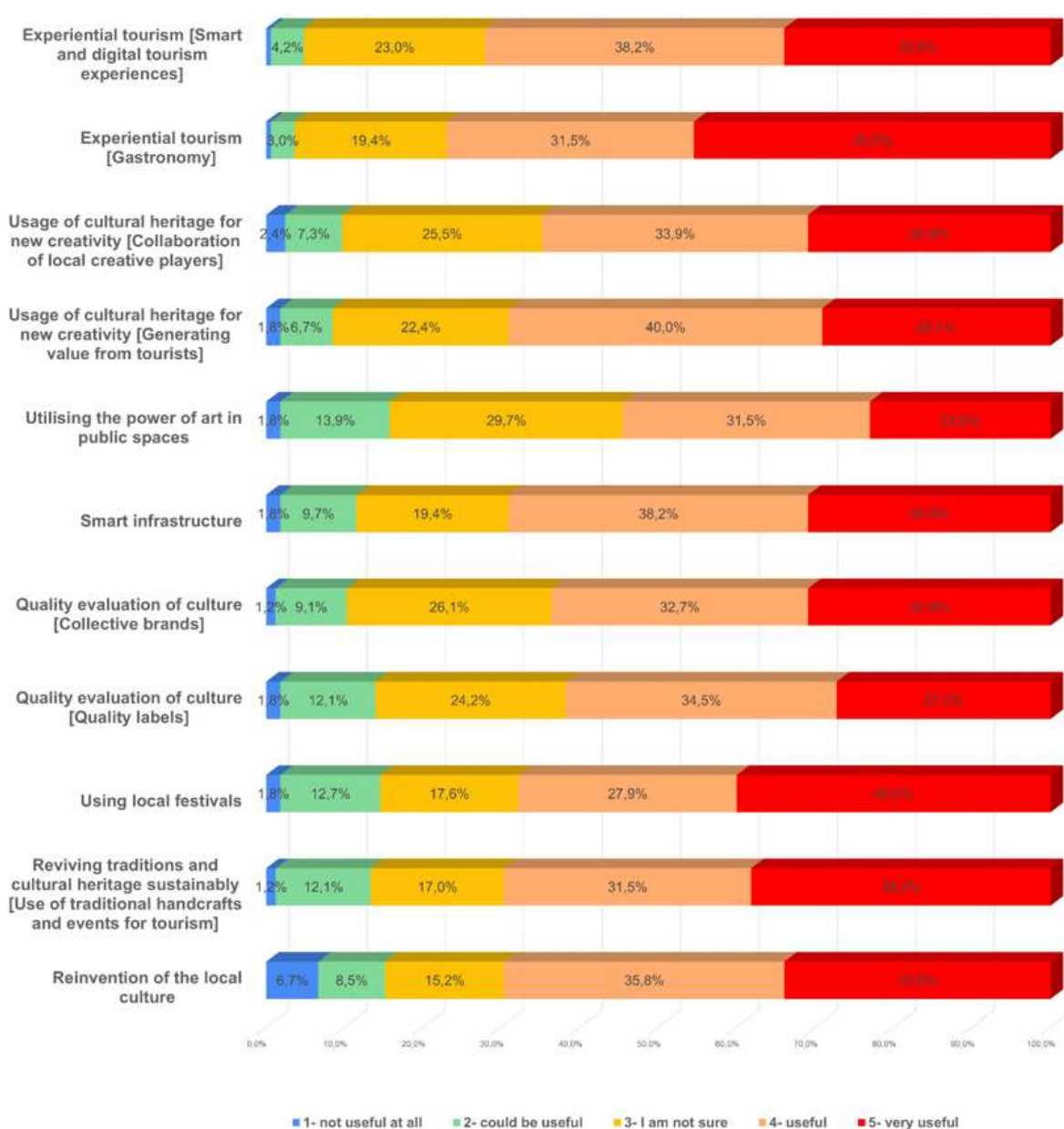
Фигура 11. Отговори на въпрос: „Дигитализация – колко полезно би било за вас да научите повече за темите по-долу?“ Анализ на получените отговори в отделните страни.

Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания.

Културно наследство и креативност

Изследванията показват, че обучението за културно наследство и креативност би трябвало да включва следните теми – Фигура 12:

- Експериментален туризъм: „Гастрономия“ (45,5%);
- Устойчиво съживяване на традициите и културното наследство: „Преоткриване на местната култура“ (40,0%);
- Устойчиво съживяване на традициите и културното наследство: „Използване на традиционни занаяти и събития за туризъм“ (40,0%).

Фигура 12. Отговори на въпрос: „Културно наследство и креативност – колко полезно би било за вас да научите повече за темите по-долу?“.

Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания.

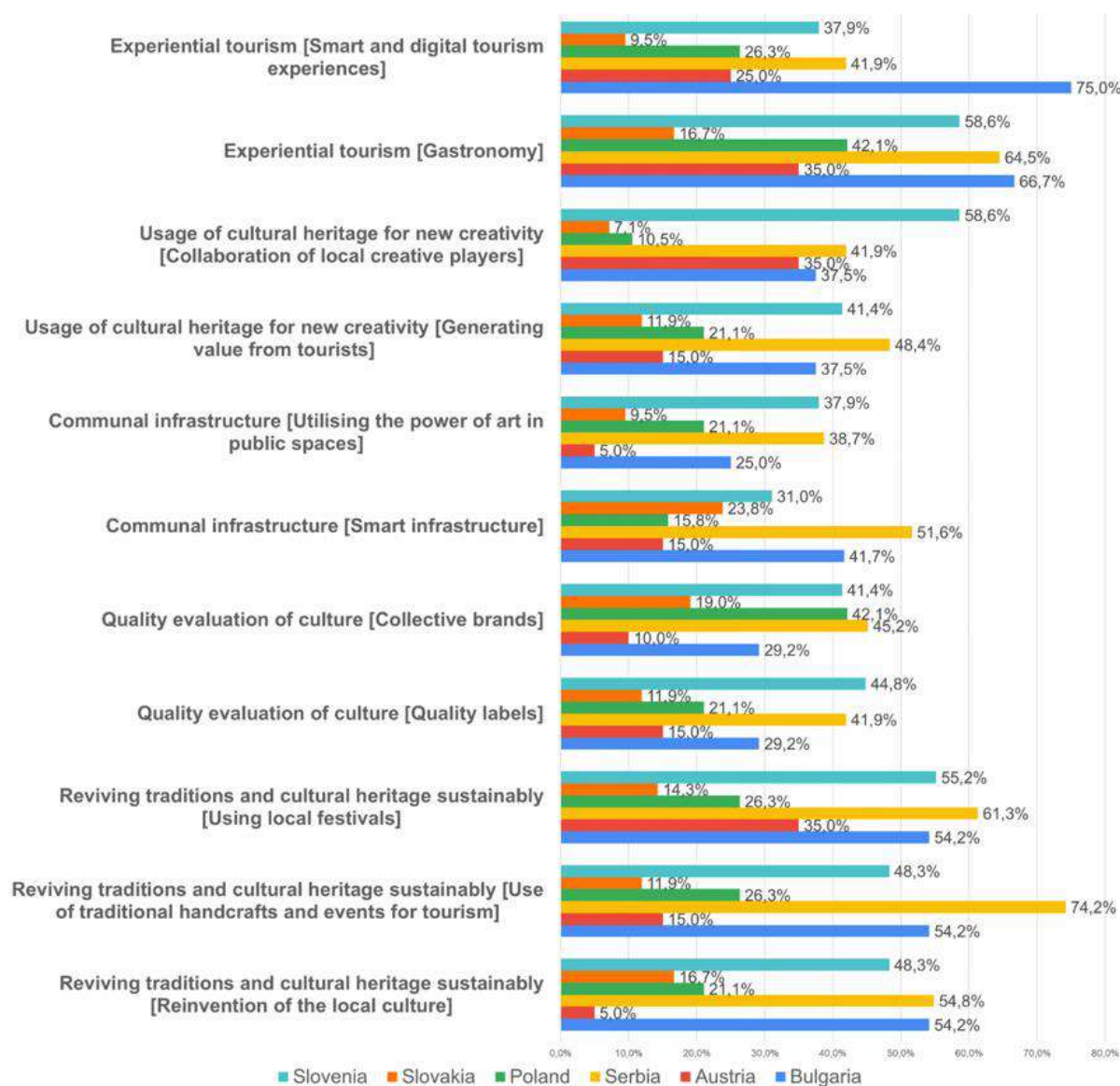
Анализът, извършен в отделните страни, показва, че програмите за обучение трябва да бъдат допълнени със следните теми – Фигура 13:

България:

- Експериментален туризъм (Интелигентни и цифрови туристически преживявания) – 74,5%

Словения:

- Използване на културното наследство за ново творчество (Генериране на стойност от туристите) – 40,4%

Фигура 13. Отговори на въпрос: „Културно наследство и креативност – колко полезно би било за вас да научите повече за темите по-долу?“. Анализ на получените отговори в отделните страни.

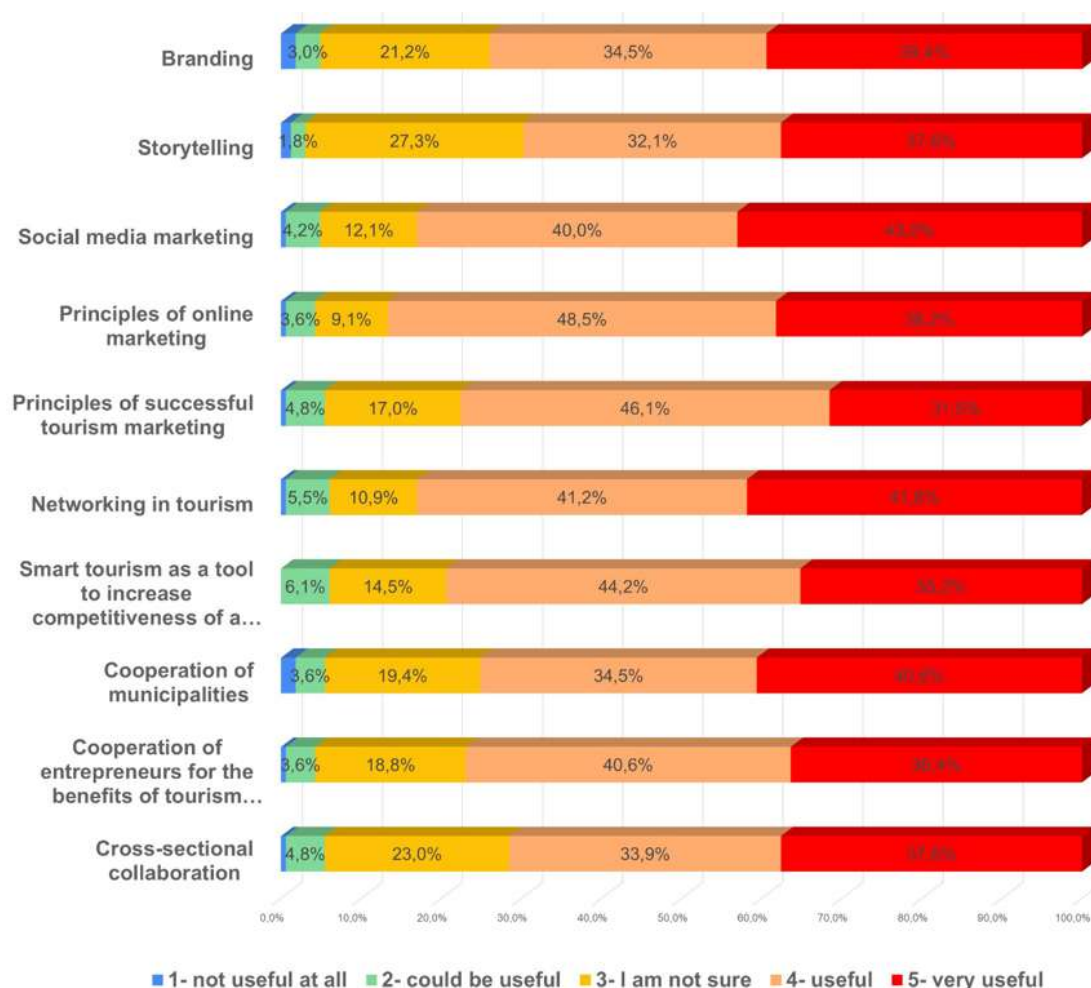
Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания.

Сътрудничество и маркетинг

Изследването показва, че обучението за сътрудничество и маркетинг би трябвало да включва следните теми – Фигура 14:

- Технологично активиран туристически маркетинг: „Принципи на онлайн маркетинга“ (43,0%),
- Конкуентоспособност и работа в мрежа: „Работа в мрежа в туризма“ (41,8%),
- Сътрудничество в туристическата индустрия: „Сътрудничество на общините“ (40,6%).

В анкетата следват отворени въпроси, които даваха възможност на участниците да опишат дали има и други теми, свързани със сътрудничеството и маркетинга в туризма, които биха били интересни. Респондентите посочват допълнителни теми, които трябва да бъдат включени в програмите за обучение, като „териториален маркетинг“.

Фигура 14. Отговори на въпрос: „Сътрудничество и маркетинг – колко полезно би било за вас да научите повече за темите по-долу?“.

Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания.

Анализът, извършен в отделните страни, показва, че програмите за обучение трябва да бъдат допълнени със следните теми – Фигура 15:

Сърбия:

- Маркетинг: „Разказване на истории“ (71,0%),
- Конкурентоспособност и работа в мрежа: „Интелигентният туризъм като инструмент за повишаване на конкурентоспособността на дестинация“ (61,3 %).

Австрия:

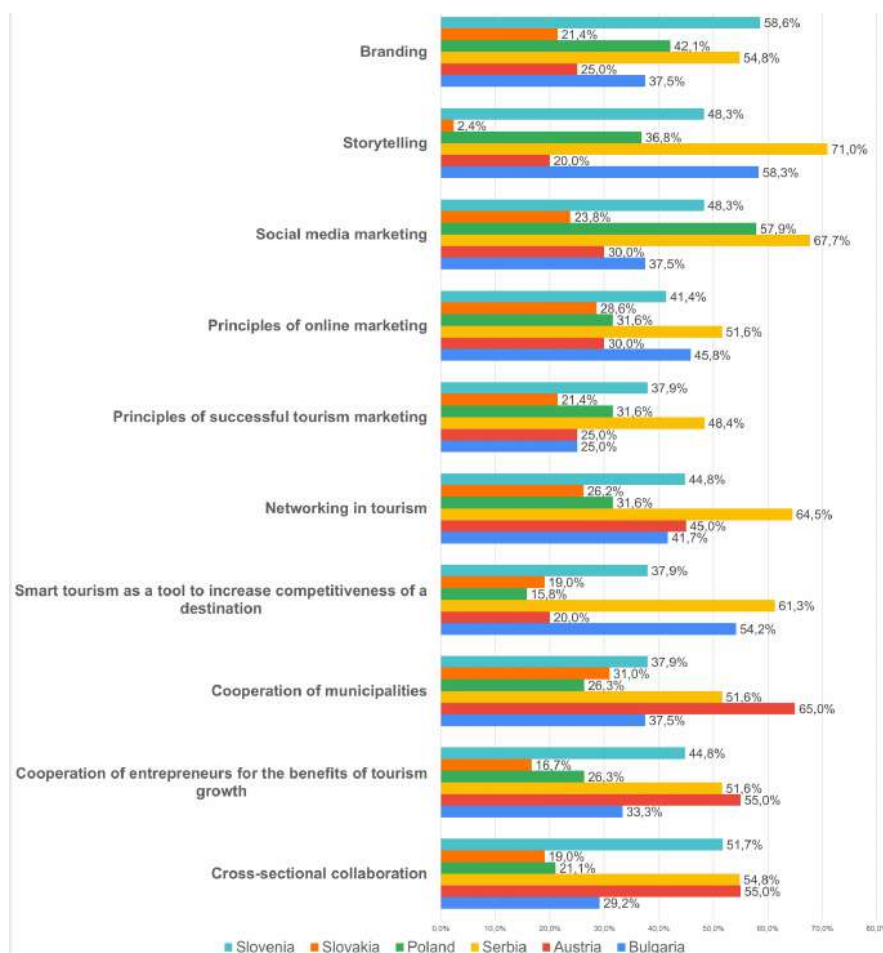
- Сътрудничество в туристическата индустрия: „Междусекторно сътрудничество“ (55,0%)
- Сътрудничество в туристическата индустрия: „Сътрудничество на предприемачите за ползите от растежа на туризма“ (55,0%).

България:

- Технологично активиран туристически маркетинг: „Маркетинг в социалните медии“ (57,9%).

Словения:

- Маркетинг: „Брандиране“ (58,6%).

Фигура 15. Отговори на въпрос: „Сътрудничество и маркетинг – Колко полезно би било за вас да научите повече за темите по-долу?“. Анализ на получените отговори в отделните страни.

Източник: Собствено проучване на базата на проведените изследвания

Заклучение

Това изследване бе фокусирано върху проучване и регистриране на нуждите на целевите групи, особено на учителите на възрастни в туризма. Проучването бе проведено в шест държави, а отговорите са събрани от респонденти от Австрия, България, Полша, Сърбия, Словакия, Словения. Като цяло беше разкрито, че има нужда от допълнително обучение в прилагането на концепцията за интелигентен туризъм.

Най-важните заключения в резултат на настоящото изследване, които си струва да подчертаем, могат да бъдат систематизирани както следва:

- „Дигитализацията“ е на първо място като термин, който участниците в изследването свързват и смятат, че е най-близко до „интелигентният“ туризъм. Следващите са „маркетинг“, „устойчивост и креативност в туризма“;
- Познаването на термините, свързани с интелигентния туризъм, е на средно ниво според отговорите на анкетата. Най-позната е „концепцията за устойчивостта“, докато най-ниското ниво на познание е за „концепцията за културно наследство“.
- При образователните методи, които се смята, че са най-подходящи за такова обучение, участниците в изследването имат предпочитания за комбинираните методи – теоретични лекции, примери с най-добри практики и интерактивни лекции.

Освен това е важно да се подчертае, че в последната част на проучването се появиха въпроси относно образователните нужди по отношение на запознаването с основните стълбове на концепцията за интелигентен туризъм, които са: достъпност и безопасност, устойчивост, дигитализация, културно наследство и творчество, сътрудничество и маркетинг. Резултатите показват, че има видими разлики в нивото на познаване на определени теми в отделните страни, така че в този доклад има както представяне на колективните резултати, така и резултатите, получени в отделните държави – като отправна точка за последващи действия – особено за определяне на темите на курсовете за обучение, провеждани по този проект.

Литература

1. European Commission, DG Growth Internal market, Industry, Entrepreneurship and SMEs, „*Leading examples of smart tourism practices in Europe* “ – report, 2022
2. Tripathy A.K., Tripathy P.K., Ray N.K., Mohanty S.P., „*iTour The Future of Smart Tourism* “, 2018, IEEE Consumer Electronics Magazine
3. Rudwiarti L.A., Pudianti A., Emauel A.W.R, Vitasurya V.R., Hadi P., „*Smart tourism village, opportunity, and challenge in the disruptive era* “, 2020, IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, Volume 780, 3rd International Seminar on Livable Space, 27 August 2020, Jakarta, Indonesia
4. Iwaniuk E., „*Koncepcja inteligentnej turystyki (smart tourism)* “, 2020, Studia Ekonomiczne, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach nr 39/2020
5. Gretzel U., Zhong L., Koo C., „*Application of Smart Tourism to Cities – Introduction to the Special Issue* “, 2016, International Journal of Tourism Cities 2(2)
6. The European Committee of the Regions, Opinion „*Towards more sustainable tourism for EU cities and regions,*” 2020, 141st plenary session, 8 – 10 December 2020

СЪЗДАВАНЕ НА СИСТЕМА ЗА РИСК МЕНИДЖМЪНТ В БЪЛГАРСКО БОЛНИЧНО ЗАВЕДЕНИЕ

Георги П. Георгиев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Настоящият доклад се концентрира върху спецификите и особеностите на риск мениджмънта на ниво болнично заведение. Описани са в детайли иманентните рискове, етапите и процесите при създаване на една съвременна система за управление на риска в здравните заведения. Практическата реализация на системата е илюстрирана чрез матрицата вероятност въздействие с използване на реални данни на анонимно здравно заведение.

Ключови думи: риск мениджмънт, матрицата вероятност въздействие, здравеопазване

IMPLEMENTATION OF A RISK MANAGEMENT SYSTEM IN A BULGARIAN HOSPITAL

Georgi P. Georgiev

University of agribusiness and rural development

Summary

This report focuses on the specifics and features of risk management at the hospital facility level. The immanent risks, stages and processes in creating a modern risk management system in healthcare facilities are described in detail. The practical implementation of the system is illustrated by the impact probability matrix using real data of an anonymous health facility.

Keywords: risk management, probability impact matrix, healthcare

В системата на здравеопазване безопасността и стабилността на болничното заведение винаги са били един от основните приоритети. Това на практика обхваща широк диапазон от сфери като: безопасност на пациентите, безопасност на медицинския персонал, на околната среда, финансова, юридическа стабилност и др. На езика на съвременния мениджмънт това означава идентифициране, оценяване и управление на уникална комбинация от специфични рискове, които въздейства върху функционирането на болничното заведение. За да е възможно всичко изброено по горе е необходимо, здравните организации да внедрят съвременна ефективна система за риск мениджмънт.

В здравния сектор глобализацията, технологиите и новите бизнес модели предоставят повече възможности за растеж от всякога, но по-големите възможности са вързани с излагане на повече рискове¹⁵⁹. Независимо дали става въпрос за: разпространение на

¹⁵⁹ Metty P., L. Maglaras, M.Ferrag, I. Almomani, Digitization of healthcare sector: A study on privacy and security concerns, ICT Express journal, Volume 9, Issue 4, August 2023, Pages 571-588

епидемии, наркотични вещества, нездравословни храни и напитки, ограничен държавен контрол, по-висока конкуренция, глобални сътресения т.е. светът става все по-рисково място.

За разлика от много сектори в системата на здравеопазването ефективността и прогнозната точност при измерването и управлението на риска са жизненоважни, защото животът на пациентите и персонала зависи от това.

Според прогнозаата на световно известната кредит рейтингова агенция Moody's „Поддържането на високо клинично качество ще оказва все по-голямо влияние върху финансовите резултати и ще намалява риска от обезценяване на марката, тъй като възстановяването на разходите се отдалечава от модела „такса за услуга“ и се насочва към по-голям акцент върху стойността и резултатите.¹⁶⁰“

Традиционният риск мениджмънт се фокусира върху намаляване на загубите. При този подход риск мениджърът изследва дадено събитие и анализира информацията относно реализирани загуби. Целта е да се определи необходима ли е промяна на фирмената политика, практики и операции за по-добра защита на бизнес организацията, нейните ресурси, клиенти, служители и др. от подобни загуби в бъдеще.

В сферата на здравеопазването е по удачно прилагане на концепцията на корпоративния риск мениджмънт (Enterprise risk management (ERM)), където за разлика от традиционния подход управлението на риска не се ограничава само до събитията, които водят до инкасиране на загуби, но за такива, които пречат или забавят постигането на планираните корпоративни цели.

В системата на здравеопазването не е достатъчно само да се докладват инциденти, след като са се случили, въпреки че това е жизненоважно, за да се оцени какви рискове са изправени. Мениджърите в здравния сектор трябва също да работи за минимизиране на вредите за здравето на пациентите, медицинския състав и финансовото състояние на болничното заведение. Те могат да направят това, като въведат програма за управление на риска, която им позволява да идентифицират, ограничат или избегнат инциденти, преди те да се случат.

Наблюдаваните рискове в здравните организации могат да бъдат класифицирани по различни критерии и под критерии, но най-често от прагматична гледна точка могат да бъдат класифицирани в четири групи: клинични, оперативни, финансови или икономически и стратегически рискове.

Проявленията на клиничните рискове обикновено се изразяват в:

- медицински грешки
- погрешни или неточни диагнози
- бавни действия спрямо резултати
- грешни анализи или интерпретация на резултати
- недостатъчни политики за медицинска защита
- лоша комуникация, причиняваща инциденти
- употребата на експериментални медицински лекарства и процедури
- други.

¹⁶⁰ Moody's Investor Services report 2017 г.

Оперативните рискове се свързват със следните събития и процеси:

- повреди и аварии на медицинско оборудване
- лоша комуникация със заинтересованите страни
- незаконни, неетични, неправилни или неподходящи действия на служителите

и/или мениджъри

- дискриминация при наемане, повишение или уволнение въз основа на възраст, раса, пол, национален произход или увреждане
- измами и злоупотреби, извършени от доставчици на здравни услуги и др.

Финансовите рискове в здравния сектор се проявяват често в:

- намаление в приходите от основни услуги
- обезценка на валутни приходи
- увеличаване на задлъжнялостта на болничното заведение
- пазарни рискове (неблагоприятни промени в цени на лекарствени средства,

лихвени проценти, валутни курсове, цени на акции и др.)

- ликвидни затруднения (забавяне на плащане от контрагенти и др.)

Стратегически рискове обикновено се свързват с:

- правни и регулаторни промени в сектора
- макроикономически негативни промени
- конкурентен натиск на национално и международно ниво
- организационни сливания или разделяния
- технологични промени и иновации в здравеопазването
- промени в потребителското търсене и поведение (здравен туризъм и др.)
- смяна на висшето ръководство
- натиск от страна на заинтересованите страни и др.

Етапите на една система за управление на корпоративния риск мениджмънт в здравния сектор обикновено включва следната последователност¹⁶¹:

1. Уточняване на корпоративните цели за даден период (например година).
2. Оценяване на риска
3. Мерки за третиране на риска;
4. Мониторинг и събиране на данни
5. Обобщаване на резултатите и усъвършенстване на системата за риск мениджмънт.

Посочените по горе етапи са обобщени на базата на обширно проучване върху всички изследвания на английски език от януари 2000 г. до октомври 2018 г. в основните библиографски бази данни от двама независими рецензенти, използващи предварително тествани формуляри. В настоящото изследване рискът ще бъде оценен чрез подхода матрица вероятност – въздействие (probability and impact matrix-PIM). В теорията и практиката този метод може да бъде срещнат и под името матрица за оценка на риска (risk assessment matrix).

Матрицата вероятност – въздействие представлява базисен инструмент за оценка на риска и формулиране на решения в съвременния риск мениджмънт. Този подход съпоставя

¹⁶¹ Ferdosi M., Reza Rezayatmand and Yasamin Taleghani, Risk Management in Executive Levels of Healthcare Organizations: Insights from a Scoping Review, Risk Management and Healthcare Policy. 2020 doi: 10.2147/RMHP.S231712

вероятността за възникване на всеки риск и неговото евентуално въздействие върху корпоративни цели на дадена организационна форма. Таблица 1 представя списък на рисковете и оценка на тяхното въздействие, вероятност за проявление и скоринг оценка в анонимно здравно заведение в България.

Таблица 1

вид	№	списък на рисковете	въздействие	вероятност	скоринг оценка
1	2		3	4	5
финансов	1	намаление в приходите от основни услуги	330 000 лв.	0,12	39 600 лв.
	2	обезценка на валутни приходи	155 200 лв.	0,22	34 144 лв.
	3	увеличаване на задлъжнялостта на болничното заведение	420 000 лв.	0,14	58 800 лв.
	4	пазарни рискове	281 200 лв.	0,33	92 796 лв.
	5	ликвидни затруднения	108 000 лв.	0,64	69 120 лв.
клинични рискове	6	медицински грешки	405 000 лв.	0,54	218 700 лв.
	7	погрешни или неточни диагнози	501 500 лв.	0,32	160 480 лв.
	8	бавни действия спрямо резултати	114 300 лв.	0,55	62 865 лв.
	9	грешни анализи или интерпретация на резултати	371 000 лв.	0,47	174 370 лв.
	10	недостатъчни политики за медицинска защита	277 000 лв.	0,45	124 650 лв.
	11	употребата на експериментални лекарства и процедури	488 000 лв.	0,55	268 400 лв.
стратегически	12	влошаване на макроикономическата конюнктура	152 000 лв.	0,44	66 880 лв.
	13	правни и регулаторни промени	106 000 лв.	0,22	23 320 лв.
оперативен	14	повреди и аварии на медицинско оборудване	631 500 лв.	0,43	271 545 лв.
	15	лоша комуникация със заинтересованите страни	301 000 лв.	0,34	102 340 лв.
	16	незаконни, неетични, неправилни или неподходящи действия на служителите и/или мениджъри	181 000 лв.	0,11	19 910 лв.
	17	дискриминация при наемане, повишение или уволнение	132 000 лв.	0,07	9 240 лв.

	18	измами и злоупотреби от доставчици на здравни услуги	102 000 лв.	0,15	15 300 лв.
				сума	1 812 460 лв.

Обикновено PIM се използва като количествен метод за измерване на риска, но ако разполагаме с достатъчно исторически данни за отделните рискове би могъл да се използва и като прецизен количествен метод. Тук подхода матрица вероятност – въздействие ще бъде използван във втория вариант.

Оценяването на риска на болничното заведение чрез PIM следва следния алгоритъм:

1. На базата на историческите данни от риск регистъра на болницата изчисляваме за всеки риск средната загуба (Average Single Loss - ASL)
2. Въз основа на данните определяме годишна честота на проявление (Annualized Rate of Occurrence - ARO)
3. Изчисляваме средната загуба на годишна база (Annualized Average Loss - AAL), която фактически представлява очакваното въздействие на всеки конкретен риск в лева върху болничното заведение (колона 3)
4. Въз основа на историческите данни изчисляваме относителната честота / вероятността за всеки риск (колона 4)
5. Изчисляваме скоринг оценката на всеки отделен риск като (Scoring Risk) -SR = AAL * P
6. Намираме необходимия бюджет на болницата за покритие на риска през следващата година като сумираме всички скоринг оценки (колона 5).
7. Приоритизиране и анализ на рисковете
8. Построяване на матрицата вероятност въздействие.
9. Набелязване на мерки за третиране на риска.

От таблица 1 като сумираме скоринг оценките на отделните рискове получаваме необходимият бюджет за покриване на загубите от рискови събития за следващата година, който в случая възлиза на 1 812 460 лв.

Следващата стъпка в анализа на риска е да определим кои са най-опасните рискове за болничното заведение, които могат да причинят загуби, щети или попречат на изпълнение на поставените цели за период от година. На практика това става чрез приоритизиране (ранжиране) на рисковете според тяхната скоринг оценка. От таблица 2 се вижда, че топ 5 на рисковете, които е най-вероятно да нанесат най-големи щети на болницата са: повреди и аварии на медицинско оборудване, употребата на експериментални лекарства и процедури, медицински грешки, грешни анализи или интерпретация на резултати, погрешни или неточни диагнози. Следователно за риск мениджърът на болничното заведение те трябва да бъдат от първостепенна важност и съответно да бъдат набелязани мерки и действия за третирането им.

Таблица 2. Приоритизиране на рисковете

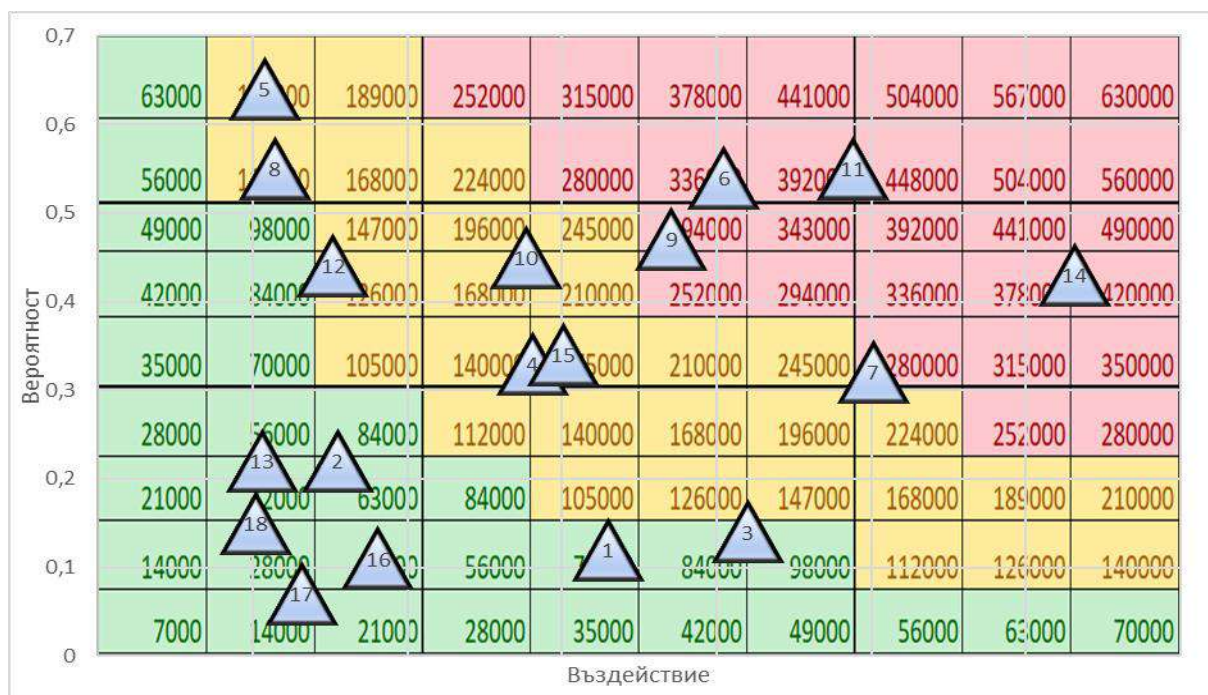
ранг	списък на рисковете	скоринг оценка
1	повреди и аварии на медицинско оборудване	271 545 лв.
2	употребата на експериментални лекарства и процедури	268 400 лв.
3	медицински грешки	218 700 лв.
4	грешни анализи или интерпретация на резултати	174 370 лв.
5	погрешни или неточни диагнози	160 480 лв.
6	недостатъчни политики за медицинска защита	124 650 лв.
7	лоша комуникация със заинтересованите страни	102 340 лв.
8	пазарни рискове	92 796 лв.
9	ликвидни затруднения	69 120 лв.
10	влошаване на макроикономическата конюнктура	66 880 лв.
11	бавни действия спрямо резултати	62 865 лв.
12	увеличаване на задлъжнялостта на болничното заведение	58 800 лв.
13	намаление в приходите от основни услуги	39 600 лв.
14	обезценка на валутни приходи	34 144 лв.
15	правни и регулаторни промени	23 320 лв.
16	незаконни, неетични, неправилни или неподходящи действия на служителите и/или мениджъри	19 910 лв.
17	измами и злоупотреби от доставчици на здравни услуги	15 300 лв.
18	дискриминация при наемане, повишение или уволнение	9 240 лв.

Визуално оценката на риска може да бъде представена и анализирана чрез РІМ матрицата (Графика 1). Първото необходимо условие, за да бъде конструирана матрицата – вероятност въздействие е необходимо да бъдат дефинирани скалите на абсцисата и ординатата.

Вероятност	0,9	63000	126000	189000	252000	315000	378000	441000	504000	567000	630000
	0,8	56000	112000	168000	224000	280000	336000	392000	448000	504000	560000
	0,7	49000	98000	147000	196000	245000	294000	343000	392000	441000	490000
	0,6	42000	84000	126000	168000	210000	252000	294000	336000	378000	420000
	0,5	35000	70000	105000	140000	175000	210000	245000	280000	315000	350000
	0,4	28000	56000	84000	112000	140000	168000	196000	224000	252000	280000
	0,3	21000	42000	63000	84000	105000	126000	147000	168000	189000	210000
	0,2	14000	28000	42000	56000	70000	84000	98000	112000	126000	140000
	0,1	7000	14000	21000	28000	35000	42000	49000	56000	63000	70000
		70000	140000	210000	280000	350000	420000	490000	560000	630000	700000
Въздействие в лв.											

Графика 1. Изчисляване на клетките на матрица вероятност – въздействие (PIM).

При прецизният вариант на PIM на количествено оценяване на риска е необходимо не да се ограничават скалите от 0 до 5, както е при качествено оценяване, а минималната и максималната стойност на скалите се избират в зависимост от историческите данни. Например в конкретния случай скалата на въздействието (абсцисата) измерва стойности между 0 лв. и 700 000 лв. Ордината при варианта количествено измерване на риска измерва действителните стойности на относителните честоти (вероятността) на проявление на риска, които в конкретния случай варират между 0 и 0,9.

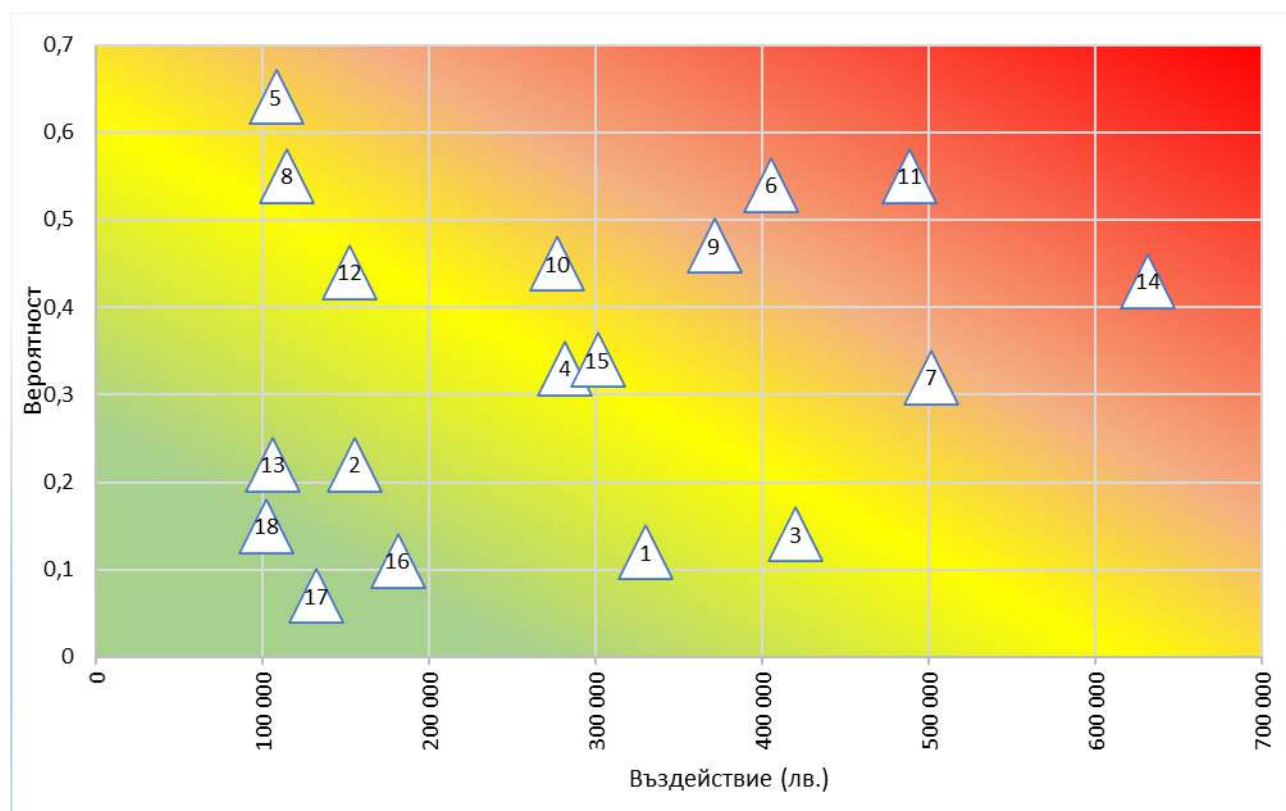

Графика 2. Матрица вероятност - въздействие

На второ място е необходимо да бъдат изчислени конкретните стойности за всяка клетка от матрицата, които представляват на практика скоринг оценки на риска. Това става като се умножават всеки ред по стълб (Графика 2).

Трето въз основа на анализ на получените скоринг оценки, наблюдаваните рискове се класифицират в определен брой категории (групи), които се оцветяват в различен цвят. Например в конкретния случай в три категории: приемлив риск до 10 000 лв. (оцветените клетки в зелено), условно приемлив риск от 10 000 лв. до 250 000 лв. (оцветените клетки в жълто) и неприемлив риск над 250 000 лв. (оцветените клетки в червено).

Четвърто върху така изчислената матрица се нанасят конкретните стойности на всеки риск със съответния му конкретен номер от риск регистъра (Таблица 1). Например от графика 2 се вижда, че най опасните неприемливи рискове, които се намират в червената зона са рискове с номера 14, 11, 6 и 7.

Графика 3

Графика 3 представлява алтернативен начин за графично представяне и анализ на риска, който често се използва практиката на риск мениджмънта. От графика 3 се вижда, че тук за разлика от матрицата вероятност – въздействие отсъстват конкретни стойности на скоринг оценките.

В заключение ефективното управление на риска в здравеопазването изисква постоянен мониторинг и оценка, както и култура на безопасност и непрекъснато усъвършенстване. Това включва редовен преглед на данни и инциденти, свързани с безопасността на пациентите, финансовото състояние, провеждане на анализи на основните причини за идентифициране на основните причини за нежеланите събития и прилагане на

промени за минимизиране на риска от бъдещи инциденти. По този начин здравните организации могат да осигурят предоставянето на безопасни и висококачествени услуги и грижи на своите пациенти.

Библиография

1. Ferdosi M., Reza Rezayatmand and Yasamin Taleghani, Risk Management in Executive Levels of Healthcare Organizations: Insights from a Scoping Review, Risk Management and Healthcare Policy. 2020 doi: 10.2147/RMHP.S231712
2. Metty P., L. Maglaras, M.Ferrag, I. Almomani, Digitization of healthcare sector: A study on privacy and security concerns, ICT Express journal, Volume 9, Issue 4, August 2023, Pages 571-588
3. Moody's Investor Services report 2017 г.
4. Pascarella G, Rossi M, Montella E, Capasso A, De Feo G, Botti G, Nardone A, Montuori P, Triassi M, D'Auria S, Morabito A. Risk Analysis in Healthcare Organizations: Methodological Framework and Critical Variables. Risk Manag Healthc Policy. 2021 Jul 8;14:2897-2911. doi: 10.2147/RMHP.S309098. PMID: 34267567; PMCID: PMC8275831.
5. Vatanpour S, Hrudey ES, Dinu I. Can public health risk assessment using risk matrices be misleading? Int J Environ Res Public Health. 2015;2:9575–9588. doi:10.3390/ijerph120809575

Acknowledgements: This publication was prepared under INVEST FOR EXCELLENCE IN REGIONAL SUSTAINABILITY (INVEST4EXCELLENCE) project. The project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 101035815. Responsibility for the information and views set out in this paper lies entirely with the authors.